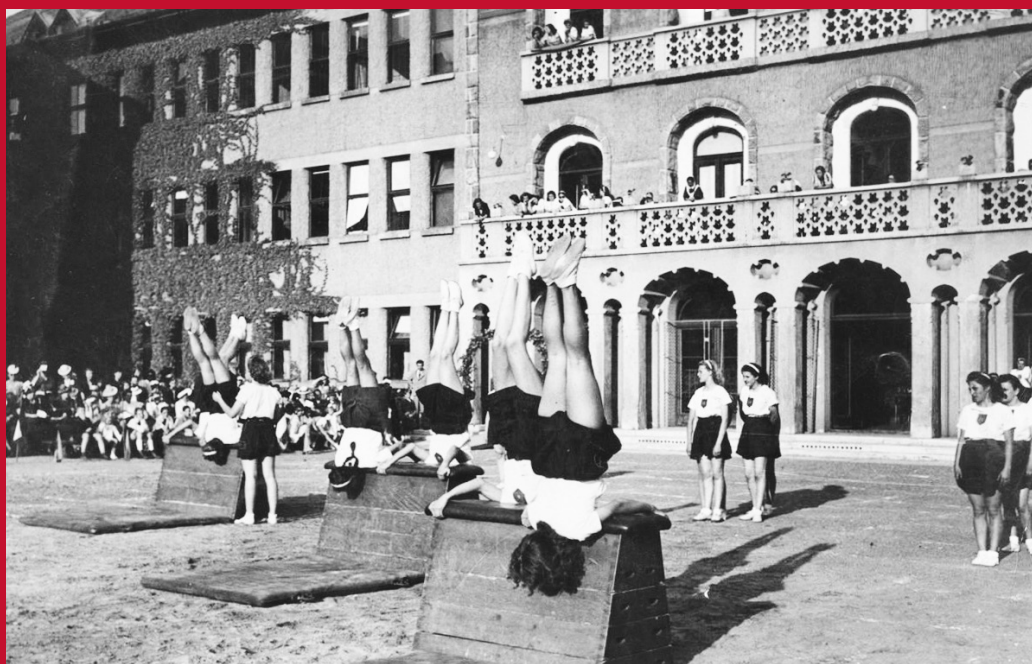

Iskola, nemzetépítés, társadalmi mobilitás

Ábrahám Barna, Bégány Judit, Kovács I. Gábor,
Nagy Adrienn, Sasfi Csaba, Szekér Barnabás,
Ugrai János tanulmányai,

valamint Csíki Tamás írása

A KORALL
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
előfizetői felhívása a 2014. évre

Kedves Olvasóink!

Szerkesztőségünk 2014-ben a következő témájú számokat kívánja megjelentetni:

57. Egyház, társadalom, konfesszionalizáció a kora újkorban

58. Lakások és házak Budapesten 1870–1945

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!
Előfizetés esetén a terjesztői jutalék megmarad a lap számára.
A kedvezményes előfizetési díj 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
1113 Budapest, Valkói u. 9.
UniCredit Bank: 10918001–00000028–60920003
számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

Nonprofit szervezetként lehetőségünk van
az adóbevallások 1%-os felajánlásainak fogadására.
Kérjük, ha úgy ítéli, tiszteljen meg minket támogatásával.
Adószámunk: 18255030-1-43
Nevünk: KORALL TÁRSADALOMTÖRTÉNETI EGYESÜLET

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ósidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZOGH GÁBOR főszerkesztő
GRANASZTÓI PÉTER
KÁRMÁN GÁBOR
KLEMENT JUDIT
KOLTAI GÁBOR
LENGVÁRI ISTVÁN
MAJOROSSY JUDIT
SOMORJAI SZABOLCS

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Bácskai Vera, Beluszky Pál, Benda Gyula, Faragó Tamás,
Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor, Kövér György, Tóth Zoltán, Valuch Tibor

„Iskola, nemzetépítés, társadalmi mobilitás” című blokkunkat szerkesztette: Sasfi Csaba

Olvasószerkesztő: Németh Orsolya

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap, valamint olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

Címlapon: A Baár–Madas Református Leánynevelő Intézet tornaünnepélye, 1943 (Fénykép, 1943)
(Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény)

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@korall.org, www.korall.org
Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában
Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

TARTALOM

ISKOLA, NEMZETÉPÍTÉS, TÁRSADALMI MOBILITÁS

Szekér Barnabás	Reformok és hanyatlás? Középkolai diáklétszám-változások a 18. században a pesti piarista gimnázium példáján	5
Ugrai János	Lépcsőfok vagy zsákutca? A tanítói professzionalizáció kezdetei: az abaúji reformátusok példája	27
Kovács I. Gábor	A debreceni tudományegyetem református hittudományi kari tanárainak prozopográfiája és a református felekezeti-művelődési alakzat szociológiája	46
Ábrahám Barna	Iskola és nemzetépítés. A szlovák anyanyelvi oktatás problémái a hosszú 19. század második felében	69
Sasfi Csaba	Reprodukció és mobilitás. A középfokú oktatás társadalmi funkciói a dualizmusban	96
Nagy Adrienn	Fiume dualizmus kori oktatásügye és a Magyar Királyi Kiviteli Akadémia. A magyarosítás és a szakoktatás kiépítése	118
Bégány Judit	Egy református leánygimnázium társadalmi karaktere, 1920–1940	146

Csiki Tamás	Városiasodás és önszerveződés. Egyesületek Kassán a 19. század második felében	171
-------------	--	-----

KÖNYVEK

Iulia Caproș: Students from Košice at Foreign Universities before and during the Reformation Period in Town.	– Haraszi Szabó Péter	194
Elhaló hangok az elefántcsonttoronyból Pócza Kálmán: Emlékezetpolitika. Múltfeldolgozás és történelemtudomány Németországban.	– Baráth Katalin	200
Jól értelmezett pártosság Erős Vilmos – Takács Ádám (szerk.): Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról.	– Csunderlik Péter	209
Mindent egy lapra. A <i>Sic Itur ad Astra</i> folyóirat játéktörténeti számáról Bezsenyi Tamás – Veress Dániel (szerk.): Csak játék?	– Fenyvesi Kristóf	217
Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József (szerk.): Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben.	– Molnár Dániel Márton	227
Szerzőink		231
Contents		233
Abstracts		235

Szekér Barnabás

Reformok és hanyatlás?

*Középiszkolai diáklétszám-változások a 18. században
a pesti piarista gimnázium példáján*

EGY KÖZISMERT EPIZÓD

„A hazai közoktatás újabb történetének nincsen egyetlen korszaka sem, mely jobban megragadná figyelmünket, mint Mária Terézia uralkodásának ideje. Ekkor megy végbe a nevelés feladatairól táplált felfogások nagy átalakulása; ekkor fogamzik meg csirája a modern iskolának; ekkor emelkedik a tanügy vezetése országos és egyetemes elvek színvonalára” – írta 1899-ben Fináczy Ernő.¹ A 18. század utolsó évtizedeiben az oktatás rendszere Magyarországon – és az egész Habsburg Birodalomban – nagy változáson ment keresztül, amelynek központi eseménye az alsó és felsőbb oktatási szint működését egyaránt egységes keretbe rendező *Ratio Educationis* 1776–1777. évi kiadása volt.

A *Ratio Educationis* kiadását Mária Terézia kormányzatának több évtizednyi oktatásügyi tevékenysége előzte meg, amely a bécsi egyetem szervezeti átalakításával kezdődött, majd az Udvari Tanulmányi Bizottság (*Studienhofkommission*) felállításával, az oktatási rendszer felmérésének kísérleteivel folytatódott, és a Tanulmányi Alap létrehozásával, a Felbiger-féle elemi iskolai és a Gratian Marx által írt felsőbb iskolai szabályzattal érte el csúcspontját.² Magyarországon az egyetem 1753. évi reformja időben szorosan követte a bécsit.³ Az egységes oktatásügy megteremtését célzó felmérésre és javaslatételre Barkóczy Ferenc prímás kapott megbízást, s csak halála után, 1764-ben állt fel a Helytartótanács Tanulmányi Bizottsága (*Commissio Studiorum*), amely átvette e feladatot.⁴ 1773-ban, a jezsuita rend felosztatását követően elkezdődött a rend kezelésében álló vagyion felmérése, amelyet a kormányzat továbbra is tanulmányi célra kívánt fordítani, illetve párhuzamosan a Tanulmányi Bizottság felkérését kapott egy magyarországi

¹ Fináczy 1899: III.

² A teréziánus és jozefin oktatáspolitikai szakirodalma nagyon gazdag, csak a gimnáziumi szintre koncentrálva talán a legfontosabb összefoglalások: Wotke 1905; Engelbrecht 1974; Grimm 1995. Magyarul mindezt Ugrai János ismertette eddig a legrészletesebben (Ugrai 2009).

³ Céljaiban is azt követte, bár a kortársak számára is világos volt, hogy az eltérő adottságok miatt nem lehet mindenben a bécsi előírásokat átvenni (Szögi [szerk.] 2003: 50).

⁴ A magyarországi oktatási reformok irodalma szintén jelentős. A két legalapvetőbb és legrészletesebb munka ezekre máig: Fináczy 1899 és Fináczy 1902, illetve Kornis 1927. A *Ratio* kétszáz éves évfordulója alkalmából jelent meg Csóka 1977 és Kosáry 1977. A rendelet Mészáros István fordításában került kiadásra az évforduló után (Mészáros 1981a).

tanügyi *universale systema* kidolgozására.⁵ 1774-ben azután az Udvari Tanulmányi Bizottsághoz delegálták e feladatot, majd végül a Magyar Kancellária tanácsosa, Ürményi József kapott megbízást az időközben elkészült birodalmi tanügyi szabályzat magyar változatának kidolgozására.⁶ A rendelet első, a szervezeti és finanszírozási kereteket meghatározó részét 1776. június 5-én terjesztették a királynő elé, a működést és az oktatási tartalmakat magában foglaló másodikat pedig 1777. június 14-én. Mindkettőt változtatás nélkül jóváhagyva a benyújtás évében, a novemberi tanévkezdés előtt közölték az illetékes szervekkel és az iskolákkal. Az előzmény nélkül, újonnan létrehozott tankerületek élén álló főigazgatók már 1776-ban megkezdték a munkát.⁷ A rendelet kiadásának idejére felállt a magyarországi jezsuita vagyomból létrehozott magyar Tanulmányi Alap is, a feloszlott társaság volt középiskoláinak pedig új fenntartókat találtak (illetve kisebb részüket bezárták).⁸ A Ratio Educationis bevezetése egyetemes igénye ellenére végső soron „féloldalasan” valósult meg, hiszen mindkét protestáns felekezet sikeresen tartotta távol iskoláitól a királyi tanügyigazgatást.⁹ Így minden rendelkezés csak az oktatás különböző szintjeinek katolikus szektorában valósult meg. II. József további rendeletekkel formálta az oktatási rendszert, amelyek közül sok rendkívül nagyszabású változást hozott, ám 1790-ben ezek is visszavonásra kerültek.¹⁰ E korlátokkal együtt a rendelet bő hét évtizeden át meghatározta az oktatás magyarországi struktúráit.¹¹

Az előző bekezdések hivatkozásai is tanúskodnak róla, hogy a magyar történetírásban valóban sokak figyelmét megragadták Mária Terézia utolsó éveinek, illetve II. József uralkodásának oktatásügyi vonatkozású eseményei. Jelentőségüket aláhúzza az is, hogy az 1750-es évtizedtől jelentkező politikai tendencia vagy konkrétan az 1777. év korszakhatárként jelenik meg gyakorlatilag minden olyan történeti munkában, amely önállóan tárgyal oktatástörténetet.¹² Ám amennyire részletesen feltárt a reformok kiadásához vezető kormányzati tevékenység, illetve amennyire alaposan körbejárták már a Ratio Educationis újszerűségének problé-

⁵ A jezsuita vagyon átvételéről, kezeléséről: Haiman et al. 1997: 7–14. Egy további példa: György 1994: 72–76.

⁶ A szerzőség kérdéséről: Fináczy 1902: 240–268; Csóka 1936; Kosáry 1996: 411–413; Pruzsinszky 1990: 24–27.

⁷ A tankerületi főigazgatók, illetve általában az oktatási felügyelet működéséről a helytartótanácsi iratanyag feldolgozásával kiváló tanulmányokat írt Hajdu Lajos (Hajdu 1978; Hajdu 1985; Hajdu 1986). E szervek kapcsolatát a számos iskolát fenntartó piarista rend tartományi vezetésével Julia Riedel dolgozta fel nemrég (Riedel 2012: 304–383).

⁸ Kosáry 1996: 409, 483.

⁹ Sasfi 2003: 333. A protestánsok sikeres ellenállásának legalaposabb leírása az egyik főszereplő életrajzában olvasható: F. Csanak 1980: 253–260.

¹⁰ Kornis 1927: 36–91; Kosáry 1996: 428–446; Sasfi 1998a.

¹¹ 1806-ban lépett érvénybe második, módosított kiadása (Mészáros 1981a: 217–382), s 1849-ben helyezték új alapra az oktatási rendszert.

¹² Általában a szűkebb értelemben vett oktatástörténet használja korszakhatárnak az 1777. évet (például Kornis 1927; Mészáros 1981b), a művelődéstörténeti, kultúrtörténeti összefoglalások pedig az oktatáspolitikai tevékenység megelénkülésével kezdik a leírást (például Csóka é. n.; Kosáry 1996; átfogóbban Szegedy-Maszák 1998).

máját, annyira kevés biztos adatunk van arról, hogy az átalakítás milyen vonatkozásban ítéltető sikeresnek: milyen hatást tett az intézményrendszerre, illetve az oktatásban tanárként vagy diákként részt vevő csoportokra, személyekre?

A PROBLÉMA ÉS EGY REJTETT TÖRTÉNÉSZVITA

A fenti problematikához kapcsolódott tanulmányával Fallenbüchl Zoltán, aki a középiskolai diákság létszámát, rendi összetételét és megélhetési forrásait igyekezett országok keretek között meghatározni.¹³ A létszámok vizsgálatára kilenc katolikus és egy református kollégium évszázados (1700 és 1800 közötti) összlétszám-adatsorát állította egymás mellé, amelyet további töredékes létszámadatakkal egészített ki, mindhárom nagyobb felekezet középiskolái közül válogatva. A diákság társadalmi összetételét és megélhetési forrásait két időmetszetben, az 1730-as, illetve az 1780-as évek végén hasonlította össze. Választását forrásadottságok indokolták, ugyanis a királyi tanügyigazgatás kialakulása előtt 1738-ban készült az egyetlen országos igényű helytartótanács felmérés, amely a diákok illetén adatait tartalmazta.¹⁴

Gondolatmenetének tanulsága az általános historiográfiai kép ismeretében meghökkentő: arra jutott, hogy éppen a reformok hozták hátrányba a középiskolai diákok jelentős tömegeit. Mint írja: a diákok rendi állását figyelembe nem vevő, a szegényebbeket kiterjedt szociális gondoskodási rendszerrel felkaroló felsőbb iskolák akkor változnak meg, „amikor a felvilágosult abszolutizmus saját nevelési céljai érdekében hatalma alá vonja az iskolákat [...]. A tanulást megnehezítik és a jómódúak kiváltságává teszik, a tandíj- és az ösztöndíjrendszer főként a jobbágyság fiai elől zárja el a gimnáziumi oktatás lehetőségét.”¹⁵ Ráadásul a restriktió a létszámadatakon is meglátszik: „a század közepéhez képest, a XVIII. század végére szinte valamennyi, a táblázatban felsorolt iskolában abszolút számokban is lemérhető hanyatlás észlelhető”.¹⁶

Kosáry Domokos, aki a „felvilágosult reformot” alapvetően pozitív fordulatként értékelte, másra vezette vissza a létszámviszonyok alakulását. „Lényegében véve mindegyik felekezet középiskoláját az jellemezte ekkor, hogy legnagyobb »osztálya« – a legalsó – tulajdonképpen elemi iskola volt. Vagyis az egykorú tanulók összlétszámának nagy része – nemegyszer többsége – olyan elemi iskolás

¹³ Ambrus-Fallenbüchl 1968.

¹⁴ A Helytartótanács a pestis elleni intézkedések sorában rendelte el a kollégiumi diákság összeírását. Bár számos középiskola adatai hiányoznak, az elkészült jelentések így is értékes, sőt a királyi tanügyigazgatást megelőző korszakra nézve egyedülálló forráscsoportot alkotnak. Elemzését és kiadását később maga Fallenbüchl végezte el (Fallenbüchl 1985). Az ezt követő legközelebbi ismert, királyi (katolikus) középiskolák diáklétszámait összesítő kimutatás (*deductio*) az 1784/85-ös, illetve a rá következő tanévre vonatkozik, ennek ismertetését és adatait lásd: Sasfi 2013: 130, 136–137.

¹⁵ Ambrus-Fallenbüchl 1968: 226.

¹⁶ Ambrus-Fallenbüchl 1968: 189.

gyermekéből állt, akik *nem* tanultak tovább. [...] S ez volt a helyzet egészen addig, míg a Ratio Educationis végül szét nem választotta az elemi és a középiskolai oktatást. Innen van aztán, hogy annak, aki a XVIII. századról szóló hanyatláselméletek sorát még eggyel kívánna szaporítani – ezúttal a középfokú oktatás hanyatlásáról –, elég a XVIII. század eleji középiskolai diáklétszámokat a század végiekkel összevetnie. Mármint csak addig elég, amíg az olvasót fel nem világosítjuk arról, hogy e számok miért nem összevethetők.”¹⁷ Kosárynak az alsó osztályok problémájára vonatkozó észrevétele helytálló, hiszen a Ratio az előkészítő osztályok diákjait és feladatait valóban az elemi iskolákhoz utalta. Jogosan mutatott tehát rá, hogy ha az 1777 utáni értelemben vett középfokú oktatásban részt vevők számát össze akarjuk hasonlítani a korábbi évtizedekre jellemző számokkal, akkor a „régí” rendszer szerinti legalsó osztályt ki kell hagyni a számításból. Ám logikus volna ellenére ez az érv pusztán elméleti, hiszen arra semmilyen bizonyítékkal nem szolgál, hogy a középiskolák diáklétszámának csökkenését valóban erre a lépésre lehet visszavezetni.

Fallenbüchl, aki Kosáry kritikáját kihívásnak tekintette,¹⁸ nem véletlenül érvelt később amellelt, hogy az előkészítő osztályokat nem lehet egyszerűen gimnáziumok falai között működő elemi iskolákként kezelni.¹⁹ A Ratio előtti középiskolákat olyan intézménynek tartotta, amelyek speciális előnyöket terjesztenek a társadalomban. Ezen előnyök egyike volt csak a latin nyelv (amelyet az előkészítő osztályokban már tanítottak, ellentétben a legtöbb elemi iskolával), legalább ugyanilyen fontos volt a nevelés és a kapcsolatrendszer. Mindebből valamilyen mértékben mindenki részesült, aki megfordult az intézmény falai között. Az oktatás ingyenessége, illetve a rászoruló diákok változatos és széles körű szociális ellátása pedig rengeteg gyermeknek tette lehetővé, hogy részesüljön az előnyökből – s ezt a világot szüntette meg a Ratio (illetve majd II. József rendeletei), különböző társadalmi rétegek számára kijelölt kvalifikációs célú intézményekké változtatva a kollégiumokat.²⁰ Kosáry ugyanezt a jelenséget egészen más szemüvegen keresztül látta: a koldusdiákok hadát befogadó középiskolákban a fegyelmehetetlen tömeget „zord” „formális szigorral” kellett jól-rosszul kordában tartani, a tanítás hatékonysága a tananyag problémáin túl is katasztrofálisnak bizonyult, ám az egyházak számára mégis fontos volt az „elavult” rendszer fenntartása, „mert a szegény diákok egy része utóbb – persze nagy lemorzsolódás és veszteségszázalék után – olcsó munkaerő-tartalékká vált számukra.”²¹ Ilyen

¹⁷ Kosáry 1996: 98–99. Annak ellenére, hogy itt egyértelműen Fallenbüchlre utalt, nem itt hivatkozott az inkriminált tanulmányra, hanem néhány oldallal később utalt rá egy lábjegyzetben, helytelen adathasználatból fakadó tévedésnek minősítve a leírtakat (Kosáry 1996: 101).

¹⁸ Horváth–Sasfi 2003: 22. Mint az idézett interjúban elmondta, Fallenbüchl kéziratban olvasta Kosáry Domokos nagydoktori disszertációját, és ezután írta meg cikkét, amely így korábban jelent meg (1979), mint az előzményeül szolgáló szöveg (1980).

¹⁹ Fallenbüchl 1979: 380.

²⁰ Fallenbüchl 1979: 385–407.

²¹ Kosáry 1996: 441–443. Az idézet helye a 443. oldal.

körülmények között természetesen minden olvasó hálával gondol azokra, akik kiemelték az áldatlan állapotok közül az oktatást.

Világosan kivehető, hogy mindkét kutató alapvetően egy fejlődés-, illetve hanyatlástörténeti retorikai konstrukció mellett érvelt, amelynek ráadásul Kosáry Domokos részéről (munkásságát ismerve) sokkal nagyobb tétje volt, mint a közoktatási jelenségek ábrázolása, hiszen ez a reformtevékenység a felvilágosodás terjedésének részeként az egész évszázadot átfogó fejlődési ívbe simul bele. Valójában viszont sem Kosáry nem bizonyította, hogy a diákok létszáma lényegében nem csökkent, csak átrendeződés történt, sem Fallenbüchl azt, hogy a reformok akármilyen úton tömegeket érintettek volna hátrányosan. Ám mindketten fontos és egymástól el nem választható tulajdonságaira mutattak rá mind az egyházi intézmények alakította régi típusú oktatásnak, mind az új, egymásra épülő fokozatokkal bíró „királyi” rendszernek, illetve az azt létrehozó, egyszerre rendszeralkotó és valamelyest restriktív szabályozásnak.

A fentiek ismeretében nem is biztos, hogy állást kell foglalnunk abban, hogy a Ratio Educationist pozitívan értékelhetjük-e, vagy sem. Az országos – sőt valószínűleg birodalmi méretű – tanügyigazgatás kiépítése és az elemi, középfokú és felsőoktatás szervezeti és tartalmi standardjainak meghatározása, csakúgy, mint a diákság mindenkorai létszáma és aránya a társadalomban, a meglehetősen komplex oktatási rendszernek mindössze egy-egy jól vizsgálható eleme. Az oktatás társadalomtörténeti megközelítésének egyik klasszikus művében Lawrence Stone úgy fogalmazott, hogy a társadalom és az oktatás kölcsönhatásban állnak egymással. Ennek köszönhetően két elkülönítve vizsgálható, ám mégis összetartozó folyamatot látunk: egyfelől a társadalom különböző szereplői (az államoktól az egyházakon át akár a szülői csoportokig) az oktatási intézmény- és feladatrendszert alakítják és ellenőrzik, másfelől pedig az iskolák alakítják egyes társadalmi csoportok műveltségét, kvalifikációját és kapcsolatrendszerét, ami végső soron további pályafutásukban mutatkozik meg. Az iskolák persze, mint általában az intézmények, „sajátos szabályok szerint viselkednek”, így a működtetői szándék és a valós hatás nem feltétlenül esik egybe.²² Ezen folyamatoknak – vegyük akármelyik elméleti modellt – számos összetevőjét a 18. századi magyarországi középfokú oktatásra (illetve az oktatási rendszerre általában) nem ismerjük kielégítően. Ezért érdemes új forrásokat bevonni, valamint régi adatokat újra felhasználva új következtetéseket levonni a korábbiaknál esetleg érzékletesebb konstrukciók építgetéséhez.²³ A következőkben magam is ezt igyekszem tenni.

²² Stone 1974: 3, idézi Sasfi 2013: 27. Egy másik klasszikus megfogalmazás szerint szervezett csoportok és egyének döntései és cselekvése tartják fenn az oktatási rendszert. Előbbiek tevékenysége, a makroszint, lényegében a „kínálati oldalt” határozza meg, míg a mikroszinten az egyéni cselekvők a kereslet szabályozásával, vagyis az iskola igénybevételével vesznek részt a rendszer alakításában (Archer 1988: 7).

²³ E helyen elsősorban Koltai András, Julia Riedel, Sasfi Csaba és Ugrai János munkáit szeretném inspirációm forrásaiként megemlíteni. Közülük Sasfi Csabának a jelen tanulmány gondolatmenetének kialakításában nyújtott segítségét különösen is szeretném megköszönni.

Először bemutatom a létszámadatokkal igen szorosan összefüggő osztálystruktúrát, azaz a tanulmányi csoportok felosztását, annak a 18. század első felében jellemző, majd a Ratio Educationis által kialakított változatát. Ezt követően egy, a piaristák által fenntartott pesti gimnáziumra vonatkozó, három időmetszetből álló adatsort fogok elemezni. Ezt össze lehet vetni egyrészt a Fallenbüchl által közölt nyers létszámadatokkal, másrészt néhány egyéb publikált létszámadattal. Végül egy módszertani kérdést kell felvetni és megválaszolni: vajon a példának választott pesti gimnázium a létszám változásának szempontjából tipikusnak tekinthető-e? Vagyis ami Pesten jellemző a diákok létszámának alakulására, az jellemző-e máshol is, vagy már az alap kutatások nélkül elérhető adatsorok is nagy különbségeket mutatnak? Ennek az elemzési stratégiának a követésére azért kényszerülünk, mert a 18. századból az 1784/85-ös tanév előtt nincsenek olyan országos kimutatásaink, amelyek alapján eleve egy statisztikailag értékelhető, átfogó idősoros adatbázison vizsgálhatnánk a kérdést.

A KATOLIKUS KÖZÉPISKOLÁKRÓL ÉS OSZTÁLYAIKRÓL RÖVIDEN

A korszak egyetlen középszintű iskolatípusa, a humanista gimnázium tanmenete és tanulóinak csoportbeosztása többé-kevésbé a 15–16. században kialakult jezsuita mintát követte, amely hat osztályt különített el. A legalsó „osztályt” összefoglalóan *parva* vagy *classes inferiores* névvel illették (a magyar szakirodalomban az előkészítő osztály elnevezés is használatos²⁴), amely több csoportra oszlott az anyakönyvekben, a leggyakrabban a *legens*, *minimista*, *declinista*, *comparatista*, *coniugista* elnevezésekkel. Ezek mellett gyakran megjelentek a *parva minor* és *maior* csoportnevek is. A csoportokat a diákok aktuális tanulmányi szintjének megfelelően osztották be, így rendkívül változatos létszámmal bírtak, sőt nem is indult el minden évben mindegyikük. Ezután következett a grammatikai iskola, amely a *principia*, a *grammatica* és a *syntaxis* nevű osztályokból állt. A felső tagozatnak, amely a korban a gimnázium nevet viselte, *poetica* és *rhetorica* osztályai zárták a középiskolai képzést. Ez a két osztály nem volt része mindegyik középiskolának, jó néhány helyen csak a legmagasabb grammatikai osztályig tartott az oktatás.²⁵ Utóbbiakra, igyekezve a korabeli elnevezésekhez ragaszkodni, a továbbiakban grammatikai iskolaként, míg a legfelső két osztállyal is rendelkezőkre teljes gimnáziumként fogok hivatkozni.

A Ratio Educationis által kialakított gimnázium a fentivel szemben csak öt osztályból állt.²⁶ Ez lényegében a korábbi hatosztályos modell legalsó, összetett osztályának megszüntetésével jött létre, az osztályok pedig első, második és har-

²⁴ Fallenbüchl 1985: 7.

²⁵ Erre összefoglalóan: Mészáros 1981b: 238–248; Fallenbüchl 1985: 7–10; Kosáry 1996: 100. Az egyes osztályok átjárhatóságára és a század első felében mindenképpen jellemző bizonyos képlékenységre: Székér 2010: 289–291.

²⁶ Mészáros 1981a: 392.

madik grammatikai, illetve első és második humanista osztály elnevezést nyertek. A Ratio másik nagy újdonsága a középiskolai oktatásszervezés tekintetében az volt, hogy mind az öt osztály számára külön tanárt írt elő, szemben az addig egyértelmű gyakorlattal, amely a hat osztály számára párosával biztosított egyet. A grammatikai iskolákban tehát kettő helyett három, a teljes gimnáziumokban három helyett öt tanár alkalmazására lett szükség 1777 után.

A PESTI GIMNÁZIUM DIÁKLETSZÁMAI

Pesten 1717 őszen kezdtek tanítani a piaristák, ebben az évben még csak a legfelső grammatikai osztályig, ám már a rá következő tanévben megnyílt a felső tagozat. Ettől kezdve Pesten teljes gimnázium működött, sőt, 1752-től nyilvános filozófiai képzés, akadémia nyílt az intézményben, amely így képzési szintjét tekintve kiemelkedett a gimnáziumok közül.²⁷ (Itt jegyzem meg ugyanakkor, hogy az alább közölt adatokban e képzés diákjai nem szerepelnek.)

Az adatok a pesti gimnázium hiánytalanul fennmaradt anyakönyveiből származnak, amelyeket a rend budapesti központi levéltára őriz.²⁸ A 18. századi anyakönyvezési gyakorlat a katolikus gimnáziumok, sőt a piarista rend iskolái esetében is csak nagyjából mondható egységesnek.²⁹ A tanév elején, a beiratkozáskor vették fel a diákok nevét és – némileg esetlegesen – egyéb adatait. 1757/58-tól kezdve Pesten Cörver János tartományfőnök utasítása nyomán táblázatos formában, formalizált adatsorokkal vezették tovább a matrikulákat, amelyeket azonban időnként még mindig hiányosan töltöttek ki.³⁰ A Ratio kiadásához kapcsolatosan a tanügyigazgatás felé történő rendszeres adatszolgáltatásról is gondoskodtak, így e tanévtől félévente készültek az iskolákban beiratkozási és osztályzati könyvek (*Informationes*) a diákokról.³¹ Ezeknek egy-egy példánya az 1777/78-as tanév első félévétől kezdve szintén megtalálható a rendi levéltárban.³² Pesten a hagyományos anyakönyv vezetése két tanévvel később, 1778/79-ben be is fejeződött.

Mindazonáltal a jelenleg szükséges adatok felvételére az anyakönyvi adatsorok kezdettől alkalmasak, hiszen osztályok szerint elkülönítve tartalmazzák minden tanuló nevét a legidősebbektől az előkészítő osztályok legkisebb

²⁷ A gimnáziumra vonatkozó irodalom részletes felsorolása: Koltai 2007: 128–132. A legrészletesebb összefoglalás máig Takáts 1895. Az akadémiairól és a piaristák tudományos tevékenységéről: Takáts 1895: 175–210; Gerencsér 1942.

²⁸ PMKL III.9.a. 1. Tom. 1–2.

²⁹ Sasfi 2013: 125–126.

³⁰ PMKL III.9.a. 1. Tom. 1: 306.

³¹ Az anyakönyv vezetésének kötelezettségére a Ratio csak röviden, az új diákok felvétele kapcsán tér ki (RE 231.§.), a részletes utasítást és a formanyomtatványokat a Helytartótanács küldte ki az intézményeknek (Mészáros 1981a: 182).

³² Az általam felhasznált kötetek: PMKL III.9.a. 1. Tom. 3–6.

tanulócsoportjaiig.³³ Természetesen nem lehetünk egészen biztosak benne, hogy senki nem maradt ki a névsorokból, sem abban, hogy egyes bekerültek nem hagyták-e el év közben az iskolát. Néhány esetben megjegyzés árulkodik az egyes diákok mellett további sorsukról (például *mortuus, factus miles* stb.), ám ezeknek az eseményeknek az időpontját megint csak nem lehet pontosan megállapítani. Így egyszerű megoldást választva a beírt nevek számát tekintettem az adott évben diáklétszámnak. Az 1777/78-as tanévet követően félévenkénti adatokkal rendelkezünk, amelyek azt mutatják, hogy a diákok év közbeni mobilitása – ekkor – nem volt jelentős.

A tanulólétszám-adatokat három ötéves időmetszetben vettem fel, amelyek húszévenként követik egymást a század folyamán: az 1736/37-es tanévtől 1740/41-ig, 1756/57-től 1760/61-ig, illetve 1776/77-től 1780/81-ig tartanak az ötéves szakaszok. Az időmetszetek közül a harmadikat a Ratio Educationis bevezetését és az osztálystruktúra átalakítását követő első öt tanévhez illesztettem, az előző kettőt ehhez képest állapítottam meg 15-15 évet visszafelé számolva. A középső időmetszet öt éve a viszonylag nyugodt prosperitás ideje volt a pesti iskola és a rend számára.³⁴ Az első metszet évei azonban részben felölelik az 1738-ban kezdődő és évekig elhúzódó pestisjárvány éveit, amely időben Pesten ugyan, más városokkal ellentétben, nem zárták be a kollégiumot, és a tanévet legalább részben mindig megtartották, ám az iskolába jutást a járvány hullámain túl utazási korlátozások is nehezítették.³⁵

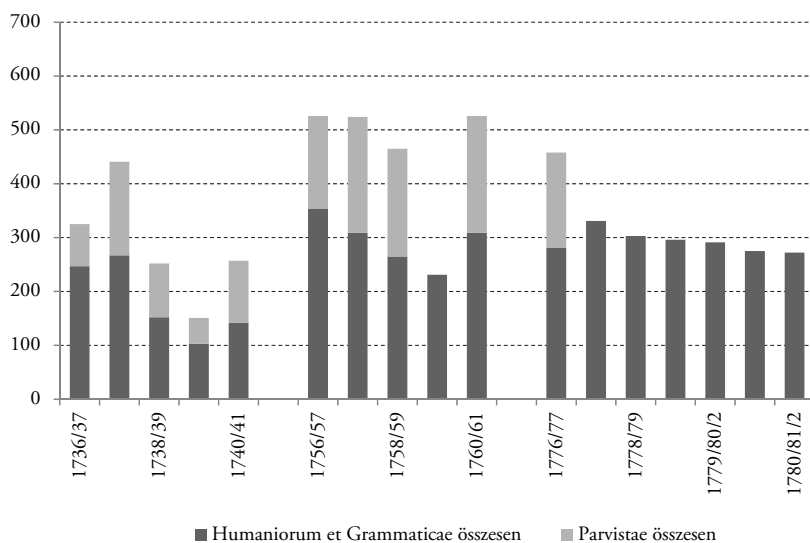
Az 1737 és 1741 közötti öt tanévben szélsőségesen alakult a diákság létszáma Pesten. A második vizsgált évben mintegy harmadával emelkedett a létszám, majd az 1738/39-es tanévben közel felére esett vissza, az egy évvel későbbi mélypont után pedig visszaemelkedett ugyanerre a szintre. Ha csak a grammatikai és humanista osztályokat (*scholae grammaticae et humaniorum*) vesszük szemügyre, látjuk, hogy a második év kiugró növekedését nem ezen osztályok diákjai okozták. A pestis kitörése után viszont az első tanévben százalékra ugyanolyan arányban csökkent a felsőbb osztályok létszáma, mint az összlétszámé (43%-kal), az 1739/40-es mélyponton pedig még kicsivel nagyobb stabilitást is mutatott, mint amaz (33, illetve 40%-os csökkenés). A *parva* tanulócsoportjainak létszámárányai nyilván éppen ellenkező módon térnek el az összlétszáméitól: a második tanév növekedése nagyrészt az ezen osztályokba érkezett diákoknak köszönhető, ám körükben kicsivel nagyobb volt a következő évek létszámcsökkenésének aránya is (43, majd 52%-os csökkenés).

³³ A pesti gimnázium diákságának 18. századi összlétszámait ugyanezen anyakönyvek alapján publikálta Friedreich Endre (Friedreich 1932), említett tanulmányában Fallenbüchl Zoltán (Ambrus-Fallenbüchl 1968), illetve később egyes éveket Kilián István is (Kilián 1994), valamint 1717-től 1747-ig e sorok szerzője (Szekér 2010).

³⁴ Takáts 1895: 211–248.

³⁵ Előfordult, hogy a tanév csak tavasszal kezdődött el, és a „pestis visszatérésétől való félelem és a diákok szokásosnál nagyobb eltávozása” miatt a tanárok évekig nem tudták megtartani a szokásos előadásokat és színdarabokat (PMKL III.9.a. 1. Tom. 1: 115–136; Takáts 1895: 66). Vö. Dávid 1973.

1. ábra

A pesti gimnázium teljes diáklétszáma a vizsgált tanévekben

Forrás: E-FÜGGELÉK 1. táblázat.

Húsz évvel később 500 fő körüli diáksereget tanítottak Pesten a *rhetorica* osztályáig bezárólag. Az öt évből háromban majdnem pontosan ugyanannyi diákot írtak össze, míg a maradék kettőben valamivel kevesebbet (1759/60-ban a *parva* csoportjait nem vezették be az anyakönyvbe, de a magasabb osztályok kisebb létszáma miatt feltehető, hogy az összlétszám is kisebb volt, mint a rá következő évben). A tendenciát tekintve lényegében stagnálás jellemzi a második időmetszet létszámait. A viszonylagos állandóság mögött azonban rendkívül változatos osztálylétszámok állnak mind az előkészítő, mind a magasabb osztályokban. Utóbbiak létszáma négy év csökkenés után hirtelen ismét megnőtt 1760/61-re. Az 1757/58-as tanévben egyszerre csökkent a felső, és nőtt az alsó osztályok létszáma, egyaránt mintegy 40 fővel. Ezen megrázkódtatások nélküli években a két osztálycsoport létszámváltozásai az előző évhez viszonyítva többnyire 10-15% körül alakultak, ám volt példa 20%-ot meghaladó változásra is: 1757/58-ra az előkészítő osztály, 1760/61-re a felső évfolyamok létszáma ugrott meg 25, illetve 33%-kal.

A harmadik periódusban nagy visszaesés után alig észrevehetően csökkenő összlétszámokat láthatunk. Az itt elsőként vizsgált tanév az 1776/77-es, amely a Ratio első felének kiadása után zajlott le. Ekkor még a régi osztálystruktúra működött a gimnáziumban, melynek létszáma is szinte megegyezik a húsz évvel korábbiakkal. A következő tanévben az előírások értelmében megszűnt az előkészítő osztály, ami a diákság mintegy 40%-os létszámcsökkenésével járt együtt. A legelső grammatikai osztály létszáma ezzel párhuzamosan rövid időre észrevehetően megemelkedett. Ezt nominális vizsgálat nélkül is annak tulajdoníthatjuk,

hogy akit lehetett, ide vettek át az előkészítő osztályokból. E többlet a következő évek során eltűnt, de ezután a vizsgált időszak utolsó tanévéig nem jelentkezett további jelentős létszámcsökkenés.

A változások pontosabb megragadásához a következő lépésben az egyes osztályok létszámának alakulását ábrázolom. Ehhez az egyes évek adatai helyett átlagokat használtam fel. Ezek a három eddig használt intervallumból származnak, ám öt helyett hároméves átlagokkal számoltam. Ennek egyik oka, hogy a középső időszakban az 1759/60-as tanév adathiánya torzította volna az átlagot. A másik pedig, hogy így a harmadik időmetszetben ki lehetett emelni az új osztálystruktúrára való átállás utáni három tanévet (1778/79–1780/81), ami jobban kidomborítja az átszervezést követő esetleges változásokat. Az összlétszám tekintetében az alábbi átlagokat kaptuk:

1. táblázat

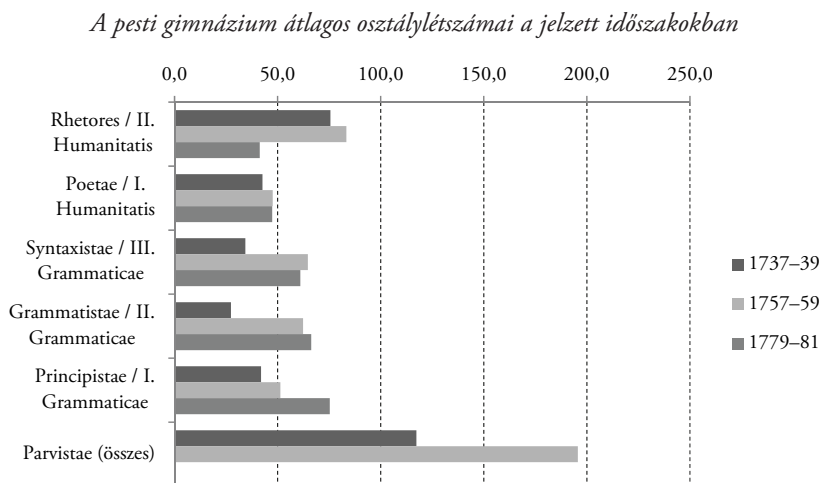
A pesti gimnázium átlagos teljes diáklétszáma a jelzett időszakokban

Időszak	Átlag (fő)
1736/37–1738/39	339
1756/57–1758/59	505
1778/79–1780/81	291

Forrás: E-FÜGGELÉK 2. táblázat.

A diákok osztályonkénti átlagos eloszlását pedig a következő ábra mutatja.³⁶ Mivel a *parvista* csoportok meglehetősen változatos összetételben jelentek meg az egyes tanévekben, ezek összevontan szerepelnek.

2. ábra

Forrás: E-FÜGGELÉK 2. táblázat.

³⁶ Ez az osztályokra vonatkozó adatelemzési módszer Sasfi Csabától származik, aki azt a 19. század első felére alkalmazta (Sasfi 2013: 410–411).

Az első szakaszban (1736/37–1740/41) az előkészítő csoportok átlagos létszámához képest (117) több mint felével kevesebben tartoznak a *principia* osztályba. Ennél is kicsivel kevesebben vannak a *grammaticában*, majd körülbelül egyenletesen emelkedik az előző szinthez képest a *syntaxis* és az alsó humanista évfolyam, a *poesis* létszáma. A legfelső osztály, a *retorica* tanulói vannak a második legtöbben, átlagosan csaknem kétszer annyian, mint a megelőző osztályéi. Szinte ugyanez a struktúra mutatkozik meg az 1750-es évek végén. Az alsó osztálynak, amely az összes diák kétötödét magában foglalja, az átlagos létszámfölénye még nagyobb. A grammatikai osztályok közül az első a legkisebb létszámú, a második kettő valamivel nagyobb. A *poetica* létszáma ezekhez mérve kisebb, a *retorok* azonban ismét közel kétszer annyian vannak, mint a *poetica* látogatói. Mindez szemmel láthatóan ellentmond azon megállapítás általánosíthatóságának, mely szerint az osztályok létszáma „piramisszerű” csökkenést mutatott,³⁷ kidolgozott magyarázata viszont koránt sincs. Feltehetőleg egyfelől az iskola végzésének a kortársak számára megszokott időbeosztását kell figyelembe venni, amely nem feltétlenül az „egy tanév – egy osztály” séma szerint alakult, másfelől pedig azt, hogy a diákok a felsőbb tanulmányokat igyekezhettek „központi” intézményekben végezni.³⁸ Az osztályok 1777 utáni új rendjében a legelső csoport, amely eddig a legnépesebb volt, hiányzott. A megmaradt osztályok létszáma folyamatosan és meglepően egyenletesen csökken, a legfelső osztály létszámtöbblete eltűnik, a legnépesebb immár a grammatikai tagozat első osztálya.

Ha „tagozatokká” vonjuk össze az osztályokat úgy, hogy az előkészítő osztályt, a három grammatikai osztályt, illetve a két humanista osztályt vesszük egy-egy egységnek, akkor az alábbi táblázatban látható módon aránylanak egymáshoz:

2. táblázat

*A pesti gimnázium átlagos osztálylétszámainak aránya „tagozatonként”
a jelzett időszakokban*

Időszak	Előkészítő o. (%)	Grammatikai o. (%)	Humanista o. (%)
1736/37–1738/39	35	31	34
1756/57–1758/59	39	35	26
1778/79–1780/81	–	70	30

Forrás: E-FÜGGELÉK 2. táblázat.

Mivel a vitában Kosáry Domokos mellett érvelt, hogy a látogatottság látólagos visszaesése valójában csak az alsó osztály leválasztásának köszönhető, érdemes a felsőbb osztályok létszámának alakulását külön is megvizsgálni:

³⁷ Hets 1938: 19–20; Mészáros 1981b: 450; Kosáry 1996: 98.

³⁸ Utóbbira egy másik példa a pozsonyi jezsuita teljes gimnázium 1740 körül, amelynek osztálylétszámai nagy hasonlóságot mutatnak a pestiekkel (Ambrus-Fallenbüchl 1968: 211).

3. táblázat

*A felsőbb „tagozatok” átlagos létszámai a jelzett időszakokban,
és a megelőző időszakhoz viszonyított arányuk*

Időszak	Grammatikai (fő; %)	Humanista (fő; %)	Összesen (fő; %)
1736/37–1738/39	104	100	222
1756/57–1758/59	178	171	309
1778/79–1780/81	203	114	291

Forrás: E-FÜGGELÉK 2. táblázat.

Ahhoz, hogy a létszámadatokat össze tudjuk hasonlítani a rendelkezésünkre álló eredményekkel és elgondolkodhassunk az általánosítás lehetőségein, célszerű a három időmetszet néhány fontosabb jellemzőjét összefoglalni:

1. Az 1730-as évek végén a pestisjárvány súlyosan érintette a várost, a diákság létszáma ezen években jelentősen megcsappant. A különböző osztályokba járó diákok létszáma körülbelül hasonló arányban esett, sőt a negatív csúcs idején inkább a kisebbek közül maradtak többen távol. Ebben az időszakban az osztálylétszámok grafikus ábrázolása „fogyó hold” alakot mutat, a két legnépesebb csoportot egyfelől a legalsó osztály számos alegységből álló diákserege, másfelől a legmagasabb osztály tanulói képezték.
2. A három időmetszet közül a legmagasabb átlagos összlétszámot a középsőben találjuk, amit nem lehet egyedül a járvány hatásával magyarázni, hiszen a pestistől nem befolyásolt években is némileg alacsonyabb létszámokat figyelhetünk meg az 1730-as években (azzal együtt is, hogy az 1737/38-as tanév összlétszáma a gimnázium fennállásának addigi legmagasabbja volt). Az összlétszám alakulása ugyanakkor nem utal határozott növekedő vagy csökkenő periódusra. Az osztálylétszámok korlátok között, de ránézésre szintén esetlegesen változtak a második időmetszetben, miközben a legalsó és a legfelső osztály kiemelkedő mérete továbbra is jellemző volt.
3. Az 1776/77-es tanévben az összlétszám nem különbözött jelentősen a korábbiaktól, ám 1777 őszén már jóval kevesebb diákat írtak össze, és ez az alacsonyabb szám jellemző maradt a következő négy évben is. E csökkenést egyértelműen összefüggésbe hozhatjuk azzal, hogy a Ratio Educationis előírásainak értelmében az első grammatikai osztály alatti szintet leválasztották a gimnáziumról, hiszen a két felsőbb „tagozat” létszámai nem mutatnak komolyabb visszaesést. Ezzel együtt pedig a Ratio bevezetése után két évvel a 18. század közepéhez képest az osztálylétszámok gyökeresen megváltozott eloszlásával találkozunk a pesti gimnáziumban. 1779-re eltűnt a legfelső osztálynak a közvetlenül alatta elhelyezkedőkhöz képest korábban jellemző létszámfölénye, a legalsó grammatikai osztály lett a legnépesebb, a többi osztály létszámának alakulása pedig kismértékben és viszonylag egyenletes számban lemorzsolódást mutat.

LÉTSZÁMOK ÉS MAGYARÁZATOK: ÖSSZEFÜGGÉSEK KERESÉSE

Mint a bevezetésből kiderült, a katolikus középiskolák diákságának létszámáról, annak alakulásáról, illetve az iskolalátogatási szokásokról a 18. századi Magyarországra nézve a történeti szakirodalomnak lényegében nincs olyan kiforrott szempontrendszere, amelybe elég lenne kapott adatainkat beleilleszteni azok megerősítése vagy módosítása végett. A fentiekben felvázolt „vita” mégis lehetőséget ad a kontextusba helyezésre, amennyiben a felek egyfelől amellet érveltek, hogy a kormányzati beavatkozások hatására a diákság létszáma országosan csökkent, másfelől pedig, hogy a csökkenés pusztán látszólagos. Arra is lehetőségünk nyílik továbbá, hogy a Fallenbüchl által publikált évszázados adatsorok megfelelő időmetszeteit a pesti adatok mellé állítva szélesebb forrásbázis alapján fogalmazzuk meg következtetéseinket. Összehasonlításra alkalmas létszámadatokat egyes iskolák „házi” történeteinek szerzői is közzétettek: az úgynevezett millenniumi iskolamonográfiák effajta adataiban rejlő lehetőségekre már Mályusz Elemér felhívta a figyelmet, ám összesítésük és feldolgozásuk mindeddig nem történt meg.³⁹ Utóbbiak közül egyelőre kettőt (Nagykároly és Vác), a Fallenbüchl által közltekéből pedig hetet választottam, így kilenc katolikus gimnázium létszámának alakulásával hasonlíthatjuk össze a pesti adatokat.

Közülük a legjelentősebb oktatási központ Kassa volt, ahol 1654-ben teljes, humanista osztályokkal is ellátott gimnázium nyílt a jezsuiták vezetése alatt. Ezt 1660-ban szintén filozófiai és rá épülő teológiai képzést nyújtó akadémiával egészítették ki. A felosztatás után világi papok és volt jezsuiták oktattak a gimnáziumban, amely 1776 után mintagimnázium (*archigymnasium*) lett. Ezzel a névvel a tanügyi rendelet értelmében a tankerületi székhelyek középiskoláit jelölték, amelyeket az új oktatási rendszer megvalósításában kívántak mintaként a többi iskola elé állítani. Kiemelt voltukból adódóan a tanári posztokat nyilvános versenyvizsgákon töltötték be, ennek megfelelően Kassán ezután is exjezsuitákból és más – többnyire világi – papokból állt a tanári kar.⁴⁰ A gimnázium mellett az akadémia is megmaradt, teológiai helyett azonban ettől kezdve jogi képzést nyújtott, szintén a tankerületek központjaira vonatkozó új előírásnak megfelelően.⁴¹ A különbség köztük mindössze annyi, hogy Nagyszombat a pozsonyi tankerületben feküdt, így az akadémia inkább a hagyományoknak és az infrastruktúrának köszönhette itteni helyét, mivel a Ratio ezek felállítását is a tankerületek székhelyein rendelte el.

Besztercebányán 1648-ban nyílt meg a jezsuiták grammatikai iskolája, amelyhez 1664-ben humanista osztályokat is csatoltak. A Rákóczi-felkelés alatti kényszerű szünetet (1705–1711) kivéve az iskola a 18. században folyamatosan nagygimnáziumként működött. 1773 után a rend volt tagjai mellett világi

³⁹ Mályusz 1932: 106–107. Ugyanerre a kérdésre újabban: Sasfi 2013: 54, 57–58. Nagy tömegben, de nem teljes körűen összegyűjtötte őket: Kosáry 1954: 129–132. A piarista iskolákra vonatkozó irodalom teljességre törekvő bibliográfiája 2007-ig: Koltai 2007.

⁴⁰ RE 35.§. Mészáros 1981a: 39. A tanári kar összetételét lásd: Farkas 1895: 409–411.

⁴¹ További szakirodalommal lásd: Mészáros 1988: 198–199.

papok tanítottak az iskolában, amelyet a Ratio Educationis szintén mintagimnáziummá emelt. Ezért Besztercebányán sem bízták – ellentétben számos más gimnáziummal – 1776 után egy szerzetesrendre az oktatást.⁴² Komáromban és Trencsénben 1649-ben, Rozsnyón 1656-ban, Kőszegen 1677-ben nyitott a jezsuita rend a besztercebányaihoz hasonló grammatikai iskolát, amelyek a későbbiekben rendre kiegészültek a két felsőbb osztállyal. A 18. századra a négyből három intézmény már teljes gimnáziumként működött, Rozsnyó iskolája pedig 1763-ban csatlakozott csoportjukhoz.⁴³ Ezeket a középiskolákat, mivel nem lettek mintagimnáziumok, a jezsuiták feloszlását követően egy-egy szerzetesrendre bízta a kormányzat. Rozsnyón 1773 és 1776 között ferencesek, ezután premontreiek tanítottak, Komáromban 1776-tól bencések, Trencsénben szintén 1776-tól, Kőszegen pedig 1777-től kezdve piaristák.

Debrecen, Nagykároly és Vác iskolái egészítik ki a vizsgált gimnáziumok csoportját. Ezek az előzőeknél fiatalabbak voltak, a 18. század elején alapították őket, s mindhármat a piarista rend vezetésére bízták. A református Debrecenben 1719-ben nyílt meg a katolikus grammatikai iskola, amely időszakunkban végig ekként működött.⁴⁴ Nagykárolyban 1727-től tanítottak a piaristák, a humanista osztályok pedig 1766-ban nyíltak meg.⁴⁵ Vácott 1714-től működött a grammatikai iskola, és 1733-ban indultak el a felsőbb osztályok.⁴⁶ A jezsuita iskolákhoz képest fontos különbség, hogy az 1770-es években nem változott meg az ezekben tanító szerzetesrend kiléte, így, bár a Ratio újdonságai minden gimnáziumra vonatkoztak, jóval nyugalmasabb időszakot éltek át ekkor, mint a volt jezsuita intézmények.

E tíz gimnázium a szűk értelemben vett Magyarország összes gimnáziumának az első időmetszetben valamivel több, a másodikban valamivel kevesebb mint egyötöde, a harmadikban pedig körülbelül egyhatoda.⁴⁷ Ez alapján tehát nem tekinthetjük majd következtetéseinket a teljes középiskolai hálózatra statisztikailag reprezentatívnak, de mivel a válogatás a látogatottságtól független szempont alapján készült, reményeim szerint használható lesz.

Témánk szempontjából mellékszál, de az adatokból világosan látszik, s így talán nem felesleges leírni, hogy az 1738-ban kitört pestis, bár a Helytartótanácsot országos méretben ösztönözte óvintézkedésekre, korántsem vetette vissza mindenhol a diákság létszámát (lásd az E-FÜGGELÉK 3. táblázatát). Az alföldi és a síksághoz közeli iskolavárosokban, így Pest mellett Debrecenben, Vácott és

⁴² További szakirodalommal lásd: Mészáros 1988: 158.

⁴³ Trencsénben 1650-ben, Komáromban 1698-ban, Kőszegen 1700-ban nyílt meg a felső két osztály (Mészáros 1988: 209, 210, 270). Rozsnyó: Mészáros 1988: 245.

⁴⁴ További szakirodalommal lásd: Mészáros 1988: 178.

⁴⁵ További szakirodalommal lásd: Mészáros 1988: 226. A létszámadatok forrása: Hám 1896: 89, 113.

⁴⁶ További szakirodalommal lásd: Mészáros 1988: 273. A létszámadatok forrása: Halmi 1896: 117–119.

⁴⁷ Ennél pontosabb meghatározást a középfokú iskolák pontos száma körüli bizonytalanság sem tesz lehetővé. Mészáros István alapvető kézikönyvének (Mészáros 1988) adatait többen kiegészítették (Sasfi 1998b; Pintér 2005), de még mindig van néhány lényegében ismeretlen intézmény.

talán Komáromban érezte komolyabban hatását.⁴⁸ Vácott és Debrecenben 1738 őszén nem kezdődött el a tanév, és három, illetve két év elteltével nyitott csak újra a gimnázium. Az észak-, illetve nyugat-magyarországi városokban viszont, úgy tűnik, meg sem érezte az iskolák látogatottsága az ország különböző részein pusztító járványt.

A létszámok alakulásával kapcsolatban a leginkább sokatmondónak az időmetszetek egymással való összehasonlítását tartom, vagyis annak vizsgálatát, hogy hogyan változott az egyes középiskolák látogatottsága két-két évtizeddel korábbi önmagukhoz, illetve más intézményekéhez képest.

4. táblázat

Kilenc katolikus középiskola átlagos teljes diáklétszáma a jelzett időszakokban

Időszak	Besztercebánya	Debrecen	Kassa	Komárom	Kőszeg	Nagykároly	Rozsnyó	Trencsén	Vác
1736/37–1738/39	198	87	467	396	413	81	136	241	259
1756/57–1758/59	180	83	423	379	524	127	195	171	425
Eltérés (%)	-9	-5	-9	-4	+27	+57	+43	-29	+64

Forrás: E-FÜGGELÉK 3. táblázat.

1756 és 1759 között Pesten magasabb volt az átlagos összlétszám, mint a megelőző vizsgált szakaszban (+49%) (lásd az 1. táblázatot). Ez különböző arányokkal Kőszegen, Nagykarolyban, Rozsnyón és Vácott volt még jellemző. A besztercebányai, debreceni, kassai és komáromi átlag minimálisan, a trencsényi jelentősen alacsonyabb volt a második intervallumban, mint az első vizsgált időszakban.⁴⁹ Fallenbüchl Zoltán saját adatai alapján kissé következtetlően két dolgot is állított a diákság számának változásáról: egyfelől hogy az 1730/40-es évek csúcsa után az 1750-es évtized közepétől általánosan visszaesés mutatkozott, másfelől, hogy éppen 1750–1760 körül volt az a csúcs, amelyről a kormányzat korlátozó előírásai következtében visszazuhant a létszám.⁵⁰ Miközben általánosságban egyelőre nem lehet eldönteni, hogy az állítások közül bármelyik megállja-e a helyét, az egyes iskolák látogatottságának alakulása jelentős diverzitást mutat. A tíz gimnáziumnak éppen a felébe jártak többen a második időmetszetben, mint az elsőben, ám a növekedések jóval nagyobb mértékűek, mint a csökkenések. Általános visszaesésről éppen úgy nem beszélhetünk, mint ahogy az sem

⁴⁸ Az 1740/41-es tanévben Hets J. Aurelián szerint a jezsuita gimnáziumok közül a budaiban és az egriben volt a szokásosnál jelentősen kevesebb diák, ami alátámasztja a fentieket (Hets 1938: 17).

⁴⁹ Debrecen és Vác átlaga csak két évre vonatkozik a tanítás szünetelése miatt. Kassára az első időmetszetben Fallenbüchl (magyarázat nélkül) százasokra kerekített, becstült adatokat vett át, ami nyilván torzítja az átlagot (Ambrus-Fallenbüchl 1968: 185). Adatainak forrása: Farkas 1895: 221.

⁵⁰ Ambrus-Fallenbüchl 1968: 190, 198. Későbbi tanulmányában a második állítást ismételte meg: Fallenbüchl 1979: 406.

igaz minden intézményre, hogy 1760 körül jóval több diákot fogadott volna, mint húsz évvel azelőtt. Az átlagokat összeadva a diáklétszám valamelyes növekedését állapíthatjuk meg konklúzióként, azonban ennek a növekedésnek a mértéke erősen függ attól, hogy a létszám tekintetében nagyjából változatlan vagy bővülő iskolák voltak-e többségben az országban. (Továbbá természetesen az is lehet, hogy az itt kivételesnek mutatkozó trencsényi gimnázium látogatottságának csökkenő kurzusa sem lenne kivételes egy nagyobb mintában.) A változatos mintázatok azonban a figyelmet a helyi tényezők szabályozó erejére irányítják, amelyek a felsorolt példákban ebben az időszakban inkább tűnnek meghatározónak, mint bármi más. E tényezők ugyanúgy lehetnek demográfiai természetűek (például az északi vidékek lakosságának az ország közepére települése),⁵¹ mint az intézmény és környezetének kapcsolatából fakadóak,⁵² ám pontos feltárásuk az egyes intézmények történetének mélyebb kutatását igényli.

Témánkból adódóan a legérdekesebb kérdés, hogy miként alakult újabb húsz év múltán az éppen változó szerkezetű gimnáziumok látogatottsága.

5. táblázat

Kilenc katolikus középiskola átlagos teljes diáklétszáma a jelzett időszakokban

Időszak	Besztercebánya	Debrecen	Kassa	Komárom	Kőszeg	Nagykároly	Rozsnyó	Trencsén	Vác
1756/57–1758/59	180	83	423	379	524	127	195	171	425
1778/79–1780/81	94	70	219	278	261	117	n. a.	225	333
Eltérés (%)	-48	-15	-48	-27	-50	-8	–	+31	-22

Forrás: E-FÜGGELÉK 3. táblázat.

Pesten az 1750-es évek végére számolt átlagos létszámhoz képest a Ratio rendelkezéseinek bevezetése után, 1778/79 és 1780/81 között sokkal kevesebben (-42%) látogatták a gimnáziumot (lásd az 1. táblázatot). Ennél nagyobb arányú különbséget Besztercebányán, Kőszegen és Kassán észlelhetünk, amelyek diák-ságuknak a felét veszítették el az előző időszakhoz képest. Valamivel kisebb volt a csökkenés Debrecen, Komárom és Vác középiskoláiban, Nagykárolyban pedig egészen minimális. A trencsényi gimnáziumba – meglepő módon – többen jártak, mint két évtizeddel korábban.⁵³

Számaink tehát egyértelműen mutatják Fallenbüchl Zoltán észrevételének helyességét: a vizsgált gimnáziumok látogatottsága csökkent. E csökkenés fő komponensét Pestre nézve könnyen meg lehet találni: az 1777/78-as tanévre eltűntek az anyakönyvből az előkészítő osztályok, miközben a megmaradt osz-

⁵¹ Wellmann 1989: 59–67.

⁵² Egy ilyen példa a pesti gimnázium korai éveiből: Szekér 2010: 292.

⁵³ A rozsnyói gimnázium adatai ebben az időmetszetben hiányoznak. Ambrus-Fallenbüchl 1968: 187–188.

tályok mérete lényegében nem változott, s emiatt csökkent az előző évi 458 fős diáksereg 331-re (-28%). Az ezt követő években a megmaradt öt osztály létszáma már nem ingadozott különösebben (lásd az 1. ábrát). A váci adatok hasonló mintázatot mutatnak: ugyanabban az évben 484-ről 338-ra esett a létszám (-30%), majd a következő években 300 és 350 között maradt. Itt az osztálylétszámokat ugyan nem tártam fel, de hogy van okunk a *parva* felszámolását feltételezni, azt a gimnázium igazgatója és a tankerületi főigazgató közötti levelezés megerősíti.⁵⁴

Látszik tehát, hogy Pesten és Vácott a diákoknak az a csoportja esett ki 1777-ben a gimnázium tanulói közül, amelyeknek tanítására a tanügyi rendelet másik intézményt jelölt ki, a megelőző években viszont nem csökkent a látogatottságuk a két évtizeddel korábbihoz képest.⁵⁵ Esetleg ugyanebben az évben a nagykárolyi (-22%), valamint az 1778/79-es beszercebányai (-26%) és komáromi (-22%) diáklétszámokban látható csökkenés mögött is sejthetjük a fenti intézkedést. Ám a többi intézmény esetében hiába keresünk hasonlóan egyértelmű változást ekkor, esetleg egy-két évvel később. A debreceni piarista grammatikai iskolában egy ilyen lépésnek mindenképpen észrevehető nyomot kellett volna hagynia a létszámon, így 1780 előtt szinte biztosan nem kerülhetett rá sor.⁵⁶ Kőszeg és Kassa gimnáziumaiba a vizsgált öt évben inkább visszaáramlottak a diákok, s a trencsényi esetben sem látni komoly csökkenést. A képet persze árnyalja, hogy a *parvának* a pestihez hasonló azonnali megszüntetésére ott nyílt lehetőség, ahol az új szabályoknak megfelelő elemi iskola állt a diákok rendelkezésére, ez pedig valószínűleg nem volt evidencia. Jó példa erre a piaristák kalocsai gimnáziumának osztálylétszám-adatsora, amely azt mutatja, hogy Kalocsán egyre csökkenő létszámmal 1785-ig léteztek a *parva* egyes tanulócsoportjai.⁵⁷ Ehhez hasonlóan az (adatsorainkban szintén nem szereplő) kisszebeni piarista gimnázium főigazgatói engedélyt kért és kapott két előkészítő osztály fenntartására.⁵⁸ Az általam vizsgált iskolák közül egyedül a komárominak ismerjük az osztálylétszámokra vonatkozó adatait, amelyek szerint az 1776/77-es tanévben már hiányoztak az előkészítő osztály legkisebb csoportjai.⁵⁹ Mindez arra enged következtetni, hogy a pesti gimnázium által képviselt modellel szemben a középiskolák egy részében az előkészítő osztályok megszüntetése terén egy másfajta modellel számolhatunk, azok éveken át tartó, fokozatos leépítésével.

Van viszont egy jellegzetessége az utolsó időmetszet adatsorainak, amelyet nem magyaráz meg a fenti rendelkezés. Nevezetesen az, hogy a legtöbb

⁵⁴ E levelezést, amely a tanári értekezletekről kötelező jelleggel vezetett jegyzőkönyvben (*protocolum*) maradt fenn, 2012. évi szakdolgozatomban dolgoztam fel. A jegyzőkönyv a Piarista Rend Magyar Tartomány Központi Levéltárában található (PMKL III.7., Lad. 2. Nr. 5, 41).

⁵⁵ Lásd a két iskola létszámadatait: Ambrus-Fallenbüchl 1968: 186; Halmi 1896: 118.

⁵⁶ Esetleg az 1780/81-es tanévi adat értelmezhető így. Ezzel szemben az iskola monográfiája szerint az alsó osztályok megszüntetése a rendelet értelmében időben megtörtént, bár dátumot vagy hivatkozást sajnos nem közölt (Cserhalmi 1896: 64).

⁵⁷ Gál 1938: 161–162.

⁵⁸ ViszolaJszky 1896: 29.

⁵⁹ Németh 1894: 53.

gimnázium látogatottsága már az átalakítás előtti utolsó tanévben is jócskán elmaradt a két évtizeddel azelőttitől. Ezt az alábbi táblázatban a második időmetszetre számolt hároméves átlag, illetve az 1776/77-es tanévre jellemző létszámadat egymáshoz viszonyítása érzékelteti.

6. táblázat

Kilenc katolikus középiskola átlagos teljes diáklétszáma a jelzett időszakokban

Időszak	Pest	Beszter- cebánya	Debre- cen	Kassa	Komá- rom	Kőszeg	Nagy- károly	Rozs- nyó	Tren- csén	Vác
1756/57– 1758/59	505	180	83	423	379	524	127	195	171	425
1776/77	458	144	67	184	283	220	155	n. a.	236	484
Eltérés (%)	-9	-20	-19	-57	-25	-58	+22	–	+38	+14

Forrás: E-FÜGGELÉK 3. táblázat.

A visszaesést mutató középiskolák többségét a rend 1773. évi feloszlatásáig a jezsuiták vezették, köztük a kőszegit és a kassait is, amelyeknek a látogatottsága 1776-ra a korábbinak kevesebb mint felére esett vissza. A minta alapján a piarista iskolák diákságának létszáma ezzel szemben stabilabbnak tűnik.⁶⁰ Kézenfekvő lenne a diákok elfordulását ezen intézményektől a feloszlásra és a rá következő bizonytalan időszakra visszavezetni.⁶¹ Ám míg a kőszegi esetben teljesen egyértelmű összefüggést mutatnak a számok, Kassán már az 1760-as években is tapasztalható volt valamelyes visszaesés. Besztercebányán és Komáromban szintén ekkortól csökkent lassan a diákok létszáma.⁶² A trencsényi gimnázium pedig már az első és második vizsgált időmetszet között, az 1750-es évek közepén veszített látványosan sok diákot.⁶³ Hogy mi áll ennek az egyes középiskolákra jellemző, hosszú ideig tartó, lassú és nem feltétlenül folyamatos csökkenésnek a hátterében, elmélyültebb kutatás nélkül nem tudjuk megállapítani, hiszen nem általános jelenségről van szó. Hipotetikus felvetődhet a jezsuita rend népszerűségvesztése is, ami a többi rend által működtetett középiskolák javára csökkenthette volna a Jézus Társaság kollégiumainak látogatottságát.⁶⁴ 1776-ban és 1777-ben azonban mindegyik volt jezsuita kollégium helyzete rendeződött, így a fentieké is: Besztercebánya és Kassa iskoláját tankerületi székhelyként kiemelt mintagimnáziummá minősítették, Komáromban a bencés, Kőszegen, illetve Trencsénben a piarista rend lett az új fenntartó. Trencsénben, úgy tűnik, ez gyors

⁶⁰ Bár a nagykárolyi gimnázium esetében figyelembe veendő, hogy a két időmetszet között, 1766-ban nyíltak meg benne a humanista osztályok, ami nyilván növelte a tanulók létszámát (Mészáros 1988: 226).

⁶¹ Ebben az időszakban valóban elterjedt ezen középiskolákban a bezárástól való félelem, amely azonban többnyire nem következett be. Lásd például: Jurkovich 1895: 76–77.

⁶² Ambrus-Fallenbüchl 1968: 185–186.

⁶³ Lásd az E-FÜGGELÉKET.

⁶⁴ Riedel 2012: 63–66.

és egyértelmű hatást gyakorolt a diákságra: 1776/77-ben 236 tanulót írtak össze, míg ez előtt utoljára 1755-ben jártak 200-nál többen az iskolába.⁶⁵ Kőszegen kevésbé drasztikusan bár, de szintén évről évre emelkedett a létszám 1776 után.⁶⁶ Ám ha úgy vélnénk, hogy az ideiglenes állapot vége minden középiskolában vonzóan hatott a diákokra, nem igazolnának az adatok. A további működést garantáló fenntartó kijelölése – ezen évek egyéb újdonságaival kombinálva – korántsem jelentett mindenhol tartós konjunktúrát a látogatottságban.

* * *

Mindennek alapján a középiskolai diákság létszámának alakulása bonyolultabb összefüggésrendszerbe ágyazottnak mutatkozik annál, ahogy azt az egykori vitázó felek elképzelték: a puszta létszámadatok megmutatják, hogy még a katolikus szektor középiskoláiban sem jellemzők a szinkronikus, minden intézményre kiterjedő változások. A középiskolák 1776–77. évi struktúramódosítása e szempontból inkább kivételes jelenség, pontosabban egy új, immár országos keretek között érvényesülő rendszer első megnyilvánulása. Kétségtelen, hogy a katolikus középiskolákba járó diákok az 1770-es évek végén összességükben kevesebben voltak, mint a század közepe táján, mint ahogy az is, hogy a reformnak valamilyen módon köze volt mindehhez. Azonban véleményem szerint sem a pesti gimnázium, sem a többi iskola adatai nem bizonyítják, hogy 1781-ig ezt a csökkenést bármilyen módon arra vezethetnénk vissza, hogy a kormányzat egyes társadalmi csoportok bejutását célzottan megnehezítette – ahogy ezt Fallenbüchl Zoltán elképzelte. Kosáry viszont meghatározó tényezőre mutatott rá, amikor az egyes képzési szintek következetes szétválasztását, vagyis konkrétan az előkészítő osztályok diákjainak elemi iskolákba irányítását a fenti csökkenés egyik forrásaként jelölte meg. Ez a gondolatmenet további kutatási lehetőségeket is kijelöl: a látogatottsági tendenciák megmagyarázására tett kísérletek során kiderült, hogy a fenti kormányzati rendelkezésekkel még a reformok éveiben sem tudunk minden változást megmagyarázni. Így érdemes egyéb magyarázó tényezők után kutatni, például olyanok után, mint az iskolát fenntartó szervezet megszűnésének, megváltozásának elbizonytalanító vagy stabilizáló hatása. De nagy szerepe lehet emellett az iskolába járási szokásoknak, az iskolázás gyakorlatának is, amelyek az egyes osztályok létszámában is tükröződnek. Ezek valamikor 1760 és 1777 között változhattak meg, amit ugyan egyelőre csak Pest esetében tudunk regisztrálni, de ha a jelenség kiterjeszhetőnek bizonyul, akkor a diákság szempontjából a régi és az új rendszer közötti különbségek egyik legmarkánsabbját érhetjük tetten. Mindezekre a kérdésekre pedig azért érdemes megkísérteni minél pontosabb választ adni, mert többek között ezek világíthatják meg számunkra azon intézmények és társadalmi csoportok egyes jellemzőit, amelyek kölcsönhatásban álltak az 1770-es évek bécsi és pozsonyi kormányzatának az oktatás fejlesztésére irányuló intézkedéseivel.

⁶⁵ Ambrus-Fallenbüchl 1968: 185.

⁶⁶ Lásd az E-FÜGGELÉKET.

FORRÁSOK

Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára (PMKL)

III.7. Váci gimnázium levéltára.

III.9.a. 1. Pesti gimnázium levéltára, első korszak (1717–1950), anyakönyvek.

Fallenbüchl Zoltán 1985: *Az 1738/39. évi országos diákösszeírás*. Budapest.

Mészáros István 1988: *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948*. Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Ambrus-Fallenbüchl Zoltán 1968: Magyarország középfokú oktatási viszonyai a XVIII. században. In: *Történeti Statisztikai Évkönyv 1965–1966*. Budapest, 175–239.

Archer, Margaret S. 1988: *Az oktatási rendszerek expanziója*. Budapest.

F. Csanak Dóra 1983: *Két korszak határán. Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó*. (Irodalomtörténeti Könyvtár 38.) Budapest.

Cserhalmy József 1896: A kegyes-tanítórendiek debreceni társháza- és gymnasiumának története 1719–1896. In: *Értesítő a kegyes-tanítórendiek debreczeni algymnasiumáról 1896–1896. iskolai évben*. Debrecen, 3–111.

Csóka J. Lajos 1936: *Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám*. (A Pannonhalmi Főiskola Könyvei 5.) Pannonhalma.

Csóka J. Lajos 1977: Kollár Ádám és az 1777-i Ratio Educationis. *Magyar Pedagógia* (77.) 3. 388–408.

Csóka J. Lajos é. n.: A Ratio Educationis korzsaka. In: Wellmann Imre (szerk.): *Barokk és felvilágosodás*. (Magyar Művelődéstörténet IV.) H. n., 453–483.

Dávid Zoltán 1973: Az 1738–40. évi pestisjárvány pusztítása Magyarországon. *Orvostörténeti Közlemények* (6.) 69–70. 75–130.

Engelbrecht, Helmut 1984: *Geschichte des österreichischen Bildungswesens*. Band 3. Wien.

Fallenbüchl Zoltán 1979: A diákság megélhetésének kérdéséhez Magyarországon a 18. század folyamán. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1976–77*. Budapest, 379–415.

Farkas Róbert 1895: *A kassai kath. főgymnasium története 1657–1895*. Kassa.

Fináczy Ernő 1899: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*. I. kötet. Budapest.

Fináczy Ernő 1902: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*. II. kötet. Budapest.

Friedreich Endre 1932: *A pesti piarista gimnázium tanulói 1717-től 1780-ig*. Budapest.

Gál István 1938: *A kalocsai piarista kollégium története 1765–1860*. (Palaestra Calasanciana 20.) Budapest.

Gerencsér István 1942: A magyar felvilágosodás és a kegyes iskolák. In: *Regnum Egyház-történeti Évkönyv 1942–43*. Budapest, 326–370.

- Grimm, Gerald 1995: *Elitäre Bildungsinstitution oder „Bürgerschule“? Das österreichische Gymnasium zwischen Tradition und Innovation 1773–1819*. Frankfurt am Main–New York.
- György Lajos 1994: *A kolozsvári római katolikus Lyceum-könyvtár története (1579–1948)*. Budapest.
- Haiman György – Muszka Erzsébet – Borsa Gedeon 1997: *A nagyszombati jezsuita kolégium és az egyetemi nyomda leltára, 1773*. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 16.) Budapest.
- Hajdu Lajos 1978: A tanügyigazgatás megszervezése és működésének első 15 éve Magyarországon (1776–1790). *Levéltári Szemle* (28.) 1. 23–30.
- Hajdu Lajos 1985: A Magyar Királyi Helytartótanács Tanulmányi Bizottságának tevékenysége az 1776–1783 közötti időszakban. *Levéltári Közlemények* (56.) 2. 145–200.
- Hajdu Lajos 1986: A közép- és alsófokú iskolák ellenőrzése Magyarországon a felvilágosult abszolútizmus időszakában (1776–1790). *Levéltári Közlemények* (57.) 1. 3–56.
- Halmi László 1896: A váci kegyes-tanítórendi kath. főgymnasium vázlatos története. In: *A váci kegyes-tanítórendi kath. főgymnasiumnak hazánk ezer éves fenállása alkalmából kiadott értesítője az 1895–6. iskolai évben*. Vác, 3–135.
- Hám József 1896: *A nagykarolyi római katolikus főgymnasium története*. Nagykaroly.
- Hets J. Aurelián 1938: *A jezsuiták iskolái Magyarországon a 18. század közepén*. (Pannonhalmi füzetek 21.) Pannonhalma.
- Horváth Gergely Krisztián – Sasfi Csaba 2003: „A honorációságért meg kell dolgozni.” Interjú Fallenbüchl Zoltánnal. *Korall* (4.) 11–12. 5–29.
- Jurkovich Emil 1895: *A besztercebányai kir. kath. főgymnasium története*. Besztercebánya.
- Kilián István (szerk.) 1994: *A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1799-ig. (Fontes Ludorum Scenicorum in Gymnasiis Collegiisque Scholarum Piarum Hungariae.)* Budapest.
- Koltai András 2007: *Bevezetés a piarista rend magyarországi történetének forrásaiba és irodalmába*. (Magyarország piarista múltjából 1.) Budapest.
- Kornis Gyula 1927: *A magyar művelődés eszményei 1777–1848*. I–II. kötet. Budapest.
- Kosáry Domokos 1954: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*. II. kötet. Budapest.
- Kosáry Domokos 1977: A kétszáz éves Ratio Educationis. *Magyar Pedagógia* (77.) 3. 375–387.
- Kosáry Domokos 1996: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest.
- Mályusz Elemér 1932: A helytörténeti kutatás problémái. *Századok* (66.) 1–3. 106–107.
- Mészáros István 1981a: *Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása*. Budapest.
- Mészáros István 1981b: *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*. Budapest.
- Németh Vilmos 1894: *A komáromi kath. gymnásium története a Jézus-társaság vezetése alatt*. Komárom.
- Pintér Mária Zsuzsanna 2005: A magyarországi ferences rend középfokú iskolái a XVII–XVIII. században. In: Medgyesi-Schmikli Norbert – Öze Sándor (szerk.): *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*. 2. kötet. (Rendtörténeti konferenciák 1/2.) Piliscsaba, 581–593.
- Pruzsinszky Sándor 1990: *Ürményi József*. (A Múlt Magyar Tudósai.) Budapest.

- Riedel, Julia Anna 2012: *Bildungsreform und geistliches Ordenswesen im Ungarn der Aufklärung*. (Contubernium – Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte 77.) Stuttgart.
- Sasfi Csaba 1998a: Tandíj: elitképzés vagy közoktatás. II. József oktatáspolitikai rendeletei. *Századvég* (3.) 9. 133–157.
- Sasfi Csaba 1998b: Sopron megye feledésbe merülő 18. századi kisgimnáziuma. A csornai premontrei kisgimnázium. *Soproni Szemle* (52.) 3. 215–227.
- Sasfi Csaba 2003: Sopron város két gimnáziumának diákjai a Ratio Educationis időszakában (1777–1848). *Soproni Szemle* (57.) 4. 333–349.
- Sasfi Csaba 2013: *Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében*. (Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 4.) Budapest.
- Stone, Lawrence 1974: The Size and Composition of the Oxford Student Body 1580–1909. In: Stone, Lawrence (ed.): *The University in Society*. Vol. 1. 3–110.
- Szekér Barnabás 2010: A pesti piarista gimnázium és a nemesség az iskola első anyakönyvének tükrében. In: Forgó András (szerk.): *A piarista rend Magyarországon*. (Rendtörténeti Konferenciák 6.) Budapest, 281–307.
- Szegedy-Maszák Mihály 1998: A polgári társadalom korának művelődése I. (A 18. század végétől 1920-ig). Szellemi élet. In: Kósa László (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. Budapest, 332–396.
- Szögi László (szerk.) 2003: *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–2002*. Budapest.
- Takáts Sándor 1895: *A főváros alapította budapesti piarista collegium története*. Budapest.
- Ugrai János 2009: Felemás modernizáció. Az osztrák oktatáspolitikai kezdetei és Johann Melchior von Birkenstock nézetei. *Századok* (143.) 5. 1163–1198.
- Viszolaizscky István 1896: A kisszebeni kegyesrendi gymnasium története. In: *A kegyes-tanítórendiek vezetése alatt álló kis-szebeni gymnasium értesítője az 1895–96. tanévről*. Kassa, 3–85.
- Wellmann Imre 1989: Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In: Ember Győző – Heckenast Gusztáv (szerk.): *Magyarország története 1686–1790-ig*. 1. kötet. (Magyarország története 4/1.) Budapest, 25–80.
- Wotke, Karl 1905: *Das österreichische Gymnasium im Zeitalter Maria Theresias*. Band 1. Texte nebst Erläuterungen. (Monumenta Germaniae Paedagogica 30.) Berlin.

E-FÜGGELÉK

Elérhető a *Korall* honlapján (www.korall.org) az aktuális szám alatti „E-FÜGGELÉK” menüpontból.

Tartalom

1. táblázat: A pesti piarista gimnázium tanulóinak létszáma osztályok és tanévek szerinti bontásban
2. táblázat: A pesti piarista gimnázium osztály- és összlétszámainak három éves átlagai és az azok alapjául szolgáló adatok időmetszetenként
3. táblázat: Kilenc katolikus középiskola évenkénti teljes diáklétszáma a három időmetszetben

Ugrai János

Lépcsőfok vagy zsákutca?*

A tanítói professzionalizáció kezdetei: az abaúji reformátusok példája

A 19. század első fele egyfajta átmenet a magyar oktatás történetében. A Ratio Educationis (1777) idején megfogalmazódott az állami irányítású, mindenkire kiterjedő oktatási rendszer igénye. A 18–19. század fordulóján, a reformkort megelőző két-három évtizedben lényegében az összes ezzel kapcsolatos szakmai kérdés (tartalmi innovációk, nyilvános oktatás, finanszírozási dilemmák, tanítóképzés stb.) is megjelent az értelmiségi közbeszédben. Ám ezek az évtizedek csak viszonylag szerény eredményekkel, kevés tartós újítással jártak. Tömeges, valóban rendszerszinten működő iskolázásról csak az Entwurftól (1850), illetve Eötvös József népoktatási törvényétől (1868) kezdve beszélhetünk.

Miközben az ezt megelőző időkben nem alakultak nagy számban új iskolák, s a meglévőekben is inkább csak útkeresés jelleggel változott az oktatás tartalma és módja, az átmeneti korszakokhoz méltó nagy jelentőségű folyamatok indultak meg a mélyben. Az iskolázás közüggé vált. Nemcsak az országgyűléseken, a sajtóban, hanem vidéken, az egyes nagyobb szellemi centrumok vonzáskörzetében is. Számottevő erőfeszítést tettek az iskolafenntartók, így az egyházak iskoláik megerősítéséért, s nem utolsósorban a népoktatás kiterjesztéséért, színvonalának javításáért. Így volt ez a Tiszáninneni Református Egyházkerületben is: hazánkban először a sárospataki kollégiumban használtak magyar nyelvű pedagógia-tankönyvet; viszonylag korán, az 1790-es évektől időről időre szerveztek tanítóképzést szolgáló pedagógiai szemináriumot; s az 1810-es évektől meglehetősen intenzív, számos egyházi vezetőt, esperest, professzort plánum megfogalmazására készítő szakmai diskurzus zajlott az északkelet-magyarországi reformátusok falusi iskoláztatásáról.¹

Feltételezhető, hogy a tanítói szakmában is változások következtek be, s az addiginál határozottabban körvonalazódtak az e feladatot végzők csoportjellemzői. A tanítóképzés lassú szárnybontogatásai közepette – a reformkor végén csupán hét, kis létszámú katolikus tanítóképző működött az országban –, a kifejezetten a tanítókat tömörítő egyesületi élet és e célcsoportnak szóló szaksajtó kezdeti fázisában nyilván a professzióvá válás előtörténetéről beszélhetünk csupán. Ám ennek bizonyos elemei nem mellékesek, hisz valószínűleg alapvetően befolyásolták a professzionalizáció későbbi folyamatát.

* A tanulmány az OTKA K 100955 sz. projektjének keretében készült.

¹ Erről részletesen lásd: Ugrai 2010: 43–71.

Ebből a megfontolásból igyekszünk ezúttal az abaúji egyházmegye példáján keresztül feltárni a református tanítóskodás változásait a 19. század első felében: kik, honnan érkezve, milyen tanulmányi pályát befutva lettek tanítók; tanítók maradtak-e, vagy egy idő után továbbléptek; netán falusi iskolamesternek megmaradva futottak be karrierként is értelmezhető pályát? Körvonalazódnak-e határozott csoportjellemzők? Nőtt-e valamelyest a tanítói foglalkozás presztízse?

A PARTIKULARENDSZER VÁLTOZÁSAI

A hazai reformátusok iskolaszervezésének kulcseleme volt a partikularendszer.² A kollégiumok a körjük szerveződő kisiskolák számára meghatározták a tananyagot, a tankönyveket, s így gondoskodtak arról, hogy az oda járó diákok továbbtanulás esetén ne más kollégiumot válasszanak. Ily módon nemcsak az anyaiskolák különböztek szellemiségükben, hanem ezt az eltérést az alacsonyabb szintű, általuk befolyásolt iskolákra is kiterjesztették.

Ennek a hálózati elkülönülésnek a garanciáját a tanítók biztosították. Eredetileg a kollégiumban tanult ifjak juthattak az egyházközségek tanítói megbízatásához. Néhány évet maguk mögött hagyva aztán vagy visszatértek a kollégiumba és folytatták tanulmányaikat, vagy peregrinációra indultak, netán egyből egyházi (például kápláni) feladathoz jutottak. Esetleg kiléptek az egyházi kötelékből – s ezzel egyelőre el is tűnnek az utókor egyházi társadalomtörténete számára. Bármi is történt, alapesetben két-három, esetleg négyévenként új tanerő került a falvak iskoláiba. Ezzel a rotációval biztosíthatták a reformátusok annak az alapelvnek az érvényesülését, miszerint a lelkésznek tanulónak a gyakorlatban, a hívekkel törődés kapcsán is ki kell magukat próbálniuk. Ráadásul az iskolamesterként kapott fizetség egy részét a külföldi tanulmányút finanszírozására kellett fordítaniuk.

A partikularendszer e tradicionális formája korszakunkra jórészt felbomlott. Pontos idejét még nem tudjuk, de a 19. század elején a gyülekezetek többsége már állandó tanítókat alkalmazott.³ Ezzel pedig egyfelől átalakításra készítették a lelkészképzést, másfelől új helyzet állt elő mind a tanítói rekrutáció terén, mind pedig az érintett falusi iskolák munkájában. A következmények ugyanis sokrétűek voltak, amelyeket nehéz felmérni. Alább ennek a társadalomtörténeti, professzionalizációra gyakorolt hatását próbáljuk megbecsülni. Nagyon valószínű azonban, hogy az állandó tanítók megjelenésének vannak neveléstörténeti következményei is. Az állandósuló megbízással bizonyára veszítettek valame-

² A református egyház- és iskolatörténeti szakirodalom behatóan foglalkozott ezzel a jelenséggel: Barcsa 1905, Dankó 1988, Ködöböcz 1986: 50–57, Papp 1980, Rácz 1995: 171–188, Győri 2011.

³ Hasonló átmenetről számol be Tóth Levente a sepsi egyházmegye kapcsán Erdélyre vonatkozóan is (Tóth 2013: 17–21). A szerző személyes közlése szerint Erdélyben talán a 18. század közepére, második felére tehető az academia promotio rendjének megbomlása. A jelenségről ír Mályusz Elemér is: Mályusz 1939: 52–58.

lyest a falusi iskolák abból a szellemi frissességből, amelyet a felvilágosodás által megérintett kollégiumból épp kikerülő ifjak biztosítottak korábban. Ezt pedig – szakszerű tanítóképzés híján – eleinte nem feltétlenül kompenzálta tudatosabb pedagógiai munka. Ugyancsak fontos, jelenleg még nehezen felmérhető hozadéka mindennek a peregrináció alakulásában lehetett. Az állandó tanítók megjelenése, majd pedig az őket alkalmazó gyülekezetek szaporodása lecsökkentette az ún. academia promotio lehetőségét: egyre kevesebb olyan iskolamesteri helyet tudtak felkínálni a kollégiumban a diákoknak, amelynek jövedelméből külföldi tanulmányútra is pénzt lehetett félretenni. 1836-ban Abaújban például már csak egyedül Alsóvadászt tartották számon a peregrinációhoz is elegendő jövedelmet nyújtó állásként.⁴ De a peregrinációs akadályoztatás nemcsak okozat, hanem ok is lehetett. A protestáns egyetemjárás a 18. század második felében a bécsi tiltó rendelkezések és az egyre növekvő költségek hatására jelentősen megritkult.⁵ Az academia promotio bejáratott mechanizmusa emiatt is megbicsaklott, s vált a korábbi tanítóskodás egyik alapvető funkciója értelmetlenné.

Ráadásul a türelmi rendelet nyomán némileg növekedett a gyülekezetek száma. A szabad(abb) vallásgyakorlás a kisebb egyházközösségek számára is elérhetővé tette az iskolamester alkalmazását. Miközben a peregrinusok száma csökkent, a tanítói megbízatásoké nőtt. Ez a feszültség nyilván segítette az állandósított tanítóskodás elterjedését. Ugyancsak magyarázatként szolgálhat a kollégium jelentős létszámnövekedése, illetve a diákok motivációjának, tanulmányi terveinek megváltozása. Egyre többen iratkoztak ugyanis úgy be, hogy eredetileg sem egyházi pályára szándékoztak lépni. Számukra a tanítói szolgálat nem volt szükségszerű feladat. S mivel egyre többen voltak ilyenek, s egyre többször váltak esetlegessé az egyéni tanulmányi elképzelések, egyre kevésbé lehetett konzekvensen ragaszkodni a régi szisztémához.⁶

További szempont lehetett, hogy a gyakran változó rector⁷ problémaforrást jelenthetett a gyülekezetben: a lelkész alárendeltjeként, rövid időre érkezett a faluba. Így sokszor előfordult, hogy kevésbé vette figyelembe a rendszabályokat, nem törekedett a hívekkel való bensőséges viszony kiépítésére. De ellenkező okból is előálltak konfliktusok: nemritkán a lelkész volt rideg átmeneti beosztottjával.⁸ Elvileg egy évtizedekig helyben szolgáló tanító egyenrangúbb lehetett a pappal, mint egy öregdiák.

⁴ Ekkor már az egész egyházkerületben csak néhány hasonló iskolát írtak össze: Alsóvadász, Aszaló, Jánosi, Megyaszó, Mezőcsát, Mezőkeresztes, Sajókazinc, Sajószentpéter (TREKL B.LIX. 26.003, B.LX.26.436).

⁵ Klein 1943.

⁶ A sárospataki kollégium bővülő funkcióiról, a vele szembeni elvárások bonyolultabbá válásáról: Ugrai 2007: 59–62. A sárospataki tanulmányi pályák szabályszerűségeiről – és annak korlátairól: Ugrai 2011a.

⁷ A partikulát a rector vezette.

⁸ A lelkész és a tanító közötti konfliktusokról szóló bőséges levéltári forrást már feltártuk, feldolgozását később tervezzük. Mindenesetre ezek az iratok egyértelműen arról tanúskodnak, hogy gyakran keletkeztek súrlódások az egyházközösség e két szolgálója között. A szükséges anyagi

Mivel állandó tanítókat először a szegényebb gyülekezetek alkalmaztak, úgy tűnik, nem a pedagógiai megfontolások játszották a legfőbb szerepet. Hogy pontosan mi, az helyenként változhatott. Kassán például 1827-ben a gyülekezet kicsiny létszámával és az ebből adódó gyakorlati problémákkal indokolták az állandósításra vonatkozó kérést. Eszerint annyira kevesen vannak, hogy a templomban az éneklést kizárólag egy orgonálni tudó, a kántori teendőket is ellátó rector révén tudják biztosítani. A kollégiumból kikerülő, egymást váltogató ifjak viszont jellemzően nem tudnak rendszeresen énekelni és orgonálni, így inkább megállapodnának egy megbízható személyben. Persenszky Lászlót tekintették ideális jelöltnek, aki 1819–1823 között már szolgált náluk.⁹ A kérés azonban csak feltételesen teljesült. Persenszky visszakerült Kassára, de a helyieknek három év múlva külön kellett kérést nyújtaniuk mandátumának meghosszabbítását.¹⁰ Végül még egy ciklusig maradt, de utána visszaállt a régi rend, s csak három évig maradtak a rectorok.

Érdekes a felsődobszai tanító, Hebráncz József iránti gyülekezeti ragaszkodás példája is. Az 1827-től szolgáló Hebráncz ellen 1833-tól születtek különböző panaszok, illetve elmarasztaló esperesi, egyházmegyei ítéletek. Eszerint Hebráncz visszatérően tiszteletlen a felettesének számító lelkéssel szemben – nemcsak Dobszán, hanem a korábbi lak- és szolgálati helyein is így viselkedett. Bár kedves, szolgálatkész ember, aki kántornak is megfelelő, de az iskolai munkája hanyag. Az elmúlt 14 vizitáció során legfeljebb kétszer nyilatkoztak a látogatók jól tanítványainak felkészültségéről. A rectorok vizsgájára háromszor hívták meg, de csupán az épp Dobszán rendezettre ment el. Ráadásul 1833 nyarán csúnyán ellenszegült a lelkészenek, amikor önhatalmúlag határozta meg az iskolai vizsgálat időpontját, s arról mindössze néhány órával a kezdés előtt értesítette a tiszteletest. A pap által ekkor két héttel későbbre tolt vizsgálatot pedig egyszerűen elszabotálta, így azon senki sem jelent meg. Az egyházmegye hiába akarta Hebránczot elmozdítani, a helyiek ragaszkodtak a tanítóhoz. Az egyházmegye érélyes fellépése kellett hozzá, hogy újabb egy esztendő múltán valóban elmozdítsák a tanítót a faluból. Az ügy pikantériája, hogy végül Szathmáry József lelkéssel együtt távozott, a lelkész sem „élte túl” helyben a konfliktust.¹¹

AZ ABAÚJI ISKOLÁZÁS SZÁMOKBAN

Az alábbiakban az Abaújban 1800–1856 között szolgálatot teljesítő tanítók névsorát és társadalmi jellemzőit igyekszünk összegyűjteni. Abaújt azért választottuk ki, mert kivételesen szerencsések a forrásadottságok: itt láthatóan nagyobb figyelmet szentelt a mindenkori esperes a kisiskoláknak, mint más egyházmegyé-

források és a fizikai összearzárság ismeretében ez nem is tekinthető meglepőnek. Egy a témába vágó érdekes eset bemutatása: Ugrai 2011b.

⁹ TREKL B.L.21.286–287, B.L.21.346.

¹⁰ TREKL B.LIII.23.009.

¹¹ TREKL B.LVI.24.569–577.

ben. Így több egységes és informatív felmérés is született, amelyeket segítségül tudunk hívni. Másrészt pedig ha aprólékos munkával is, az évenkénti vizitációs jegyzőkönyvek átvizsgálásával, de ebben az egyházmegyében össze tudtuk állítani a tanítói névjegyzéket. Ez máshol – legalábbis az általunk eddig megismert forrásokból – nem lehetséges, sokszor nyolc-tíz éves lukak tátonganak tömegével a tanítók személyére vonatkozóan. A vizsgálat időhatárait az Abaúji Egyházmegye létrejötte, illetve a sárospataki tanítóképző intézet megszületése, a tanítói professzionalizáció egy új szakaszának kezdete magyarázza.

Az Abaúji Egyházmegye az 1799. évi egyházmegyei határmódosítás révén jött létre – 75 anya- és 47 leányegyházzal.¹² Ezt megelőzően az abaúj-tornai esperesség létezett. Csáji Pál adatai szerint egy 1725–1729 közötti összeírás 82 anyaegyházat és 48 filiát rögzített az akkori tractusban.¹³ Az 1773–1808 közötti időszakról adatokat gyűjtő *Magyarország történeti helységnévtárának* megfelelő kötete 228 települést tart számon az egész vármegyében. Ebből 97 településen anyaegyházat és 54 helyen leányegyházat tartottak fenn a kálvinisták.¹⁴ Nagy Lajos 1828-ra vonatkozóan a vármegye 247 lakott települését gyűjtötte össze. Ebből 109 településen laktak protestánsok, beleértve tehát az evangélikusokat is. Igaz, 26 protestánsok által is lakott településen kevesebb mint tíz fő követte a lutheri vagy a kálvini hitvallást.¹⁵

A filiák több mint felének a neve csaknem teljesen ismeretlen előttünk, jöllehet évek óta behatóan foglalkozunk az egyházkerület történetével. E közösségek mindössze néhány főből, családból állhattak, akik csak az anyaegyház templomában találkozhattak a papjukkal. Itt iskola, sőt egynél-kettőnél több iskoláskorú gyermek létezése sem valószínű. Nem csodálható tehát, hogy a 19. század első felében az egyházlátogatók összesen 88 települést kerestek fel, a szórványgyülekezetekbe sosem jutottak el. (A felkeresett gyülekezetek összetétele csak kis mértékben változott: egy-egy település időnként kimaradt, de az is megeshet, hogy pusztán a látogatásról tudósító feljegyzést hagyták el figyelmetlenségből. Gyülekezetek keletkezéséről, illetve pusztulásáról nem tudunk.)

A 75 anya- és a feljegyzésekbe rendszeresen bekerülő 13 leányegyház nem mindegyike rendelkezett iskolával. A viszonylag fejlettebb szikszói, szántói és szépsi járásban minden gyülekezetben működött iskola. A csereháti (hegyközi) és a vágási járásban egy-egy (Pamlény, illetve Pusztaradvány), míg a kassai járás 15 feljegyzett települése közül hét (Abaújnádasd, Alsókemence, Bárca, Beszter, Csány, Hernádszkaros, Hernádsadány) faluban nem szolgált református tanító. E gyülekezetek mindegyike anyaegyház volt, tehát pappal rendelkezett, tanító fogadására azonban az 1800-as évek első felében nem volt kellő elszántság vagy erő.

¹² TREKL A.XXVIII.10. 366.

¹³ Csáji 1958.

¹⁴ Barsi 2004.

¹⁵ Nagy 1828.

További tíz településen csak időlegesen szolgáltak tanítók. A vágási járásban öt, a szépsiben három, a szántói és a kassai járásban egy-egy olyan települést találtunk, ahol mindössze átmenetileg, a vizsgált 57 év legfeljebb harmadában tartottak tanítót. Gyülekezeti munkamegosztás érvényesült a szépsi járásban: időnként Reste mater, máskor pedig Buzita filia alkalmazta a tanítót. Hasonlóról beszélhetünk Füzérkajata és filiája, Biste esetében is.

A hat abaúji járás közül tehát kizárólag a borsodi egyházmegyével határos déli, szikszói járásban működött mindvégig minden összeírt településen iskola. Máshol legalább egy nagyobb gyülekezetben legalább ideiglenesen szünetelt a szervezett tanítás. A kassai járásban azonban az egyházközségek felében nem szolgált iskolamester. Összességében az esperesség 88 települése közül 70-ről mondható el, hogy rendszeresen, folyamatosan rendelkezett tanítóval.

Egyszerre több tanítót hat iskolában alkalmaztak. A szikszói járásban három ilyen iskola működött: Alsóvadász és Böcs két-két, Szikszó pedig öt tanítót tartott el egyszerre.¹⁶ A szántói járásban Abaújszántón és Göncön, a szépsi járásban pedig Szépsiben szolgált egyszerre rector és praeceptor.¹⁷ Külön leánytanító Abaújszántón, Alsóvadászon, Böcsön és Szikszón dolgozott. Összességében tehát alig volt több tanítói hely az egyházmegyében, mint ahány iskola működött. Az iskolák túlnyomó többsége egyetlen tanerős, osztatlan, kezdetleges szerveződés volt.

A tanítói helyek többsége már állandósított volt: a vágási járásban mind a tíz folytonosan működő iskola tartós letelepedést biztosított a rectornak. Az ellenkező végletnek számító szikszói járásban tíz-tíz volt a száma az állandósított és az ideiglenes tanítói helyeknek. A vizsgált időszakban két helyen következett be változás: Kiskinizsen 1827-ben, Tomorban pedig 1844-ben jelent meg az első olyan tanító, aki már három-négy évnél tovább maradt a faluban. Így a szikszói járásban is többségbe kerültek az állandó státusok. Összesítve az adatokat: 50-re tehető az állandósított tanítót és 23-ra az öregdeákot foglalkoztató álláshelyek száma. De az utóbbiakból a korszak folyamán összesen hétnek változott meg a státusa, s állandósult az ottani megbízás.

¹⁶ A szikszói gimnázium sajátos helyet foglalt el a korszak református iskolázásában. Noha a gyülekezet a tiszáninneni egyházkerület fennhatóságához tartozott, s időnként az egyházkerület kifejezetten befolyásos lelkészei szolgáltak a gyülekezetben – így például Garas Istvánt szikszói lelkészként választották 1824-ben abaúji esperesnek –, az iskola a debreceni kollégium partikulahálózatába tartozott. Javarészt Debrecenből fogadott tehát a helyi iskola tanítókat (Papp 1980, Győri 2011: 236–239). A pataki kollégiumból tanítóskodni közvetlenül ideinduló diákok nyomaira csak 1850 után bukkanhatunk. Ismereteink szerint a tiszáninneni kerületben a szikszói volt az egyetlen ilyen helyzetű iskola.

¹⁷ A praeceptor segédtanítói feladatokat látott el. A praeceptor rendre kevesebbet keresett ezzel a megbízással, s rövidebb ideig is tartózkodott egy helyen, mint a rector.

A TANÍTÓK – AZ ALAPSOKASÁG ÉS AZ ALAPTÍPUSOK

1800–1856 között 472 tanítót azonosítottunk. (A szám a feltárhatatlan névazonosságok miatt kismértékben eltérhet a valóságtól.) 183 személynél mindössze egy-egy rövid, legfeljebb kétéves szolgálatról van tudomásunk. 28 tanító esetében tudtunk összegyűjteni különböző állomáshelyeket úgy, hogy az abaúji tanítói szolgálat kezdete és vége között legalább 10-15 év eltelt – s ráadásul többé-kevésbé szorosan illeszkednek is egymáshoz az egyes helyeken eltöltött idők. Természetesen egy-két esztendő kimaradások számos alkalommal előfordulnak. Ez az elhelyezkedési nehézségek ismeretében magától értetődő. Emellett nem lehetünk biztosak abban sem, hogy a viszonylag zárt egyházmegyei elhatárolódások dacára valaki esetleg nem szolgált-e mégis másik esperességben néhány évig, mielőtt visszatért Abaújba. Őket nevezzük az alábbiakban *állandó, mobilis tanítóknak*.¹⁸

További 42 személyt találtunk, akik egy-egy iskolában hosszan, tíz évet bőven meghaladó ideig ragadtak meg. Őket a vizsgálat során *állandó, helyben maradt tanítóknak* nevezzük. Természetesen előfordult, hogy máshol csak néhány évig maradtak, de szolgálatuk során akadt legalább egyetlen olyan állomáshely, ahol minimum egy évtizedet eltöltöttek.¹⁹

Ily módon 70 (14,8%) főről tudhatjuk, hogy állandó tanítóként ténykedtek aktív éveik nagy részében. Ők tekinthetők e korabeli, kezdetleges rész-munkaerőpiac fő bázisának. Ez persze egy minimumérték, ennél bizonyosan többen próbáltak megbízásához jutni. A névazonosságok kiszűrésének nehézségei miatt nem számoltuk ide azt a legalább 15 főt, akiknek a neve mellett ugyan nagyobb időszakot lefedően vannak szolgálati helyek, de a tanítói megbízatások rendszertelenül érték őket, így „karrierjük” – valamilyen oknál fogva, legalábbis Abaújban – töredezett. Emellett hét esetben a tanító korai halála vetett véget a szolgálatnak.

A TANÍTÓI PÁLYA ELŐTT ÉS UTÁN – FORRÁSLEHETŐSÉGEK

Az összes tanító mintegy 43 százalékaról, 201 főről találunk bejegyzést a pataki kollégiumból távozó deákokat feljegyző naplóban.²⁰ (A névazonosságok miatt itt is számolnunk kell némi bizonytalansággal.) Ezt alacsony értéknek tartjuk. Továbbra is kérdéses, hogy mi alapján kerültek a kollégiumból kikerülő deákok ebbe az összeírásba. Korábban azt feltételeztük, hogy legalább az ideig-óraig tanítóként elhelyezkedők esetében többé-kevésbé teljes névsorról van szó. Ám a mostani arányszám eloszlata ezt az illúziót. Ez azért okoz problémát, mert egyébként egy fontos forrásról van szó, hiszen a távozás indokaként feljegyezték nemcsak a deák várható következő státusát (például tanító, magántanító, szepességi német nyelvtanulás, katonáskodás, az ifjú halála), hanem a távozás pontos

¹⁸ Lásd E-FÜGGELÉK 2.

¹⁹ Lásd E-FÜGGELÉK 1.

²⁰ Ugrai 2012.

idejét, valamint földrajzi értelemben vett célját is. Sőt az 1810-es évek végétől rendszeresen feltüntették azt is, hogy melyik évfolyamból lépett ki a tanuló. Így nemcsak a következő állomáshelyről, hanem az illető azt megelőző kollégiumi helyzetéről is információkat szerezhetünk: felkutathatóvá válik, hogy melyik faluba kerülő melyik deák milyen tanulmányi eredményének, előrelépésének köszönhette a megbízatását. Ha forráshiány nem akadályozza, akkor évről évre visszafelé lépkedve feltárható a tanulmányi pálya, az adott csoportban elfoglalt – tanulmányi és magaviseleti alapokon nyugvó – rangsorhelyezéssel, s az iskolai bejegyzések révén származási hellyel, társadalmi állapottal.²¹

A 28 állandó, mobilis tanító közül kilencnek, a 42 állandó, helyben maradt tanító közül pedig 15-nek a tanulmányi előmeneteléről kaphatunk valamilyen információt a távozási naplóból. (Így elvileg a 70 állandó tanító 34%-áról, 24 főről tudunk újabb adatokat szerezni.) Közülük többen vannak olyanok, akikről korán látni lehetett, hogy szem elől fogjuk őket veszíteni. A korszaknak ugyanis túlságosan is az elején szolgáltak, amikor a diáknévsorok vezetése rendszertelen volt, vagy pedig a fennmaradt források hiányosak.

A tanítók sorsának feltáráshoz felhasználtunk egy másik, most épülő adatbázist: a tiszáninneni lelkészek névtárát.²² A 472 azonosított név közül 81 (17,1%) lett később lelkész. Bár jelentős eredménnyel nem számoltunk, megnéztük, hogy az állandó tanítók közül felszenteltek-e bárkit is. Kissé meglepő, de – legalábbis első ránézésre – a 70 állandó tanító 5 százaléka, négy személy nem ragadt meg végleg az iskolamesterségben, hanem évtizedes alsóbb rangú egyházi szolgálatokat követően bebocsátást nyert a papi rendbe. E négy fő mindegyike állandó, mobilis tanító volt egy ideig. Alább azonban még szólunk róla, hogy könnyen lehet, pusztán névazonosságokról beszélhetünk.

Helyben maradt, egy helyen legalább tíz évig szolgáló rectorból Abaújban a 19. század első felében biztosan nem lett lelkipásztor.

Természetesen megvizsgáljuk a nem állandó tanítókat is. Ennek azonban csak akkor látjuk értelmét, ha egyszerre találunk az illetőről adatot a távozási naplóban és a lelkései adattárban. Az ő életükben ugyanis a tanítói állomás csak egy közbülső állomás, egyfajta ugródeszka a magasabb presztízsű foglalkozás felé. Így ennek figyelembevétele inkább a lelkésszé válás folyamatának elemzéséhez járul hozzá. Ezért aztán a tanulmányi előmenetel nélküli adatokat ezúttal nem vonjuk be, hiszen pusztán az az információ, hogy valaki egy ideig tanító volt, majd lelkésszé lett, egyelőre nem helyezhető kellő kontextusba – legalábbis a tanítóskodásra koncentrálva semmiképpen.

A 81 lelkésszé vált tanító közül összesen 46-ról (56,8%) tudhatjuk meg a rendelkezésre álló adatbázisokból egyszerre, hogy mikor lépett ki a pataki kollégiumból, hol és mettől meddig tanítóskodott, valamint hogy hol és mettől meddig ténykedett papként.

²¹ Ilyen vizsgálatra tettünk már korábban kísérletet: Ugrai 2011a.

²² Ugrai 2006.

ÁLLANDÓ, HELYBEN MARADT TANÍTÓK

A tíz évnél tovább egy helyen szolgáló tanítók adatait megnézve nagyfokú statikusság jeleire bukkanhatunk. Ilyen jel például, hogy egyikükből sem lett lelkész. Bizonyos idő elteltét követően tehát már nem volt lehetőség az egyértelmű szolgálati emelkedésre.²³

A 42 fő több mint harmada, 15 tanító élete során mindössze egyetlen helyen szolgált – legalábbis Abaújban.²⁴ Az ő ténykedésük gyakran meghaladta a húsz évet is. Sőt Köblös István Szalán több mint harminc évig vezette az iskolát. Hasonló hosszúsággal szolgált ki az igényeket Szikszón Pákozdi Sándor is – neki csak a nagyobb iskolában betöltött pozíciója változott olykor. Keresztúri Mihály pedig legalább 31 évig Erdőhorvátiban, majd pedig újabb negyedszázadig Fonyban szolgált. Kántor András tízévi abaújvári és néhány esztendei szikszói tanítás után került Selyebre, ahol ő is 30 évig szolgált. Ebben a körben mindössze 13-an változtattak hagyományos módon helyet, az ő pályájukban előfordulnak néhány esztendeig tartó megbízások is. A többiek mindannyiszor huzamos ideig maradtak egy helyben.

Megvizsgáltuk ezeket a hosszú tanítói szolgálatokat abból a szempontból, hogy az adott időintervallumban hány lelkész ténykedett a gyülekezetben. Összesen 47 tízéves vagy annál hosszabb tanítói szolgálatot különítettünk el. (Ezek közül van több is, amelyik eltérő időpontban azonos gyülekezetre esett.) E 47 szakaszban összesen 109 lelkész szolgált a tanítókkal együtt. Magyarán az állandó, helyben maradt tanítók átlagosan majdnem 2,5-szer éltek meg papváltást gyülekezetükben. Az átlagot jelentősen növeli három település. A Nagydán 1815–1851 között tanítóskodó Fürjész Péternek hat lelkészhez kellett igazodnia – méghozzá úgy, hogy 1829-ig négy lelképásztor is távozott a gyülekezetből. Valamiért úgy esett, hogy szintén Fürjész mellől távozott négy pap Alsószendről is – pedig ott csak másfél évtizedet töltött a rector. Mellette a már említett Köblös volt az, akinek Szalán 32 év alatt hat felettese is akadt. Ilyenkor a tanító személye biztosította a folytonosságot a gyülekezetben, a pappal ellentétben őt szokhatták, s tán szerethették is meg a hívek.

Ha ezeket a szélsőséges eseteket leszámítjuk, akkor 2,2-re csökken az arányszám. Ez pedig azt jelenti, hogy a gyülekezet legalább egyszer cserélt lelkészt, miközben a tanítójához ragaszkodott. Ilyen helyzetekben is azt gyaníthatjuk,

²³ Egyelőre konkrét bizonyítékok hiányában fennáll az elvi lehetőség, hogy Bitó János 35 évi tanítóskodás után élete utolsó 15 évét két nem túl erős gyülekezet lelkészeként töltötte, de ez kevésbé valószínű. Ezt támasztaná alá, hogy épp akkor született róla az utolsó ismert tanítói bejegyzés, amikor az első lelkésszé – tehát a szolgálati pálya úr nélkül kitölthető ily módon. Ám sokkal inkább elképzelhető, hogy az 1847-ben Garbócbogdány szószékére került Bitó azzal az ifjúval azonos, aki a távozási napló bejegyzése szerint 1835-ben I. éves tógátusként a gömői Jánosi, majd 1842-ben IV. éves tógátusként a zempléni Mád praecceptora lett. Egyelőre nem tudjuk, van-e (esetleg közvetlen) rokonai kapcsolat a feltételezhetően két különböző személy között.

²⁴ Lásd E-FÜGGELÉK 1.

hogy a tanító és a lelkész közötti klasszikus alá-fölérendeltségi viszony legalábbis némileg átértékelődött.

A távozási napló segítségével feltártuk néhány állandó, helyben maradt tanító tanulmányi pályáját. A már említett Persenszky Lászlóról a kilépést rögzítő összeírás azt írja, hogy 1816-ban V. évesként Rimaszombatban vállalt egy évig praeceptor, 1819 januárjában pedig VII. éves tógátusként, azaz teológiai tanulmányokat folytató akadémiai hallgatóként Kassán rectori feladatokat. Kassán 1824-ig maradt, majd 1827-ben ismét az abaúji megyeszékhely gyülekezetében tűnik fel a neve. (Kassa református közössége nem számított jelentősnek, a város presztízsével nem volt összevethető a református egyházban elfoglalt pozíciója.) Egyelőre a poétai gimnáziumi osztályig tudtuk követni sárospataki tanulmányait: a libertinus besorolású, tehát nem nemes, de átlagos tandíjat fizető, Szepsiből származó ifjú ekkor 16 éves volt, s a 89 fős osztályban a 19. helyre rangsorolták.²⁵ Utolsóéves gimnazistaként 81 főből a 22. helyet érdemelte ki. A tanulmányi és erkölcsi szempontokat mérlegelő rangsorolás Persenszky esetében kis mértékben változott az évek során. Így például az 1814/15. tanév végén III. éves tógátusként 23 deák közül a hatodik helyet érte el – a többiekhez viszonyítva ekkor teljesített a legjobban. VI. évesként viszont 30 főből csak a 25. helyen találjuk. Az általában a középmezőnyhöz tartozó Persenszky 1819-ben tehát Kassára került, ahol – mint arról fentebb szoltunk – hozzá ragaszkodó közösségre lett.

Izgalmasabb Lácza Dániel tanulmányi pályája. A Tomorban 13 évig szolgáló Lácza a zempléni Bodrogolasziból, nemesi családból származott. Már az elemi éveket is a kollégiumban töltötte, s tanulmányainak egész íve szépen megrajzolható. Az első esztendőben 32 gyerek közül még csak az utolsó előtti helyre sorolták, ezt követően azonban három évig a 100 körüli számú diáktársai közül csaknem mindenkit megelőzött, s a 6–8. helyen találjuk a névsorban. A felsőbb négy gimnáziumi évben azonban gyengébben teljesített, előbb a 20., majd a 39., 59., s végül a 12. helyet érdemelte ki a menet közben folyamatosan csökkenő létszámú csoportban. Teológiai tanulmányai során ez az ingadozás már nem jellemezte az eredményeit: végig a sereghajtók között foglalt helyet, olyannyira, hogy a negyedik évtől végig a legutolsó volt az évfolyamában. Mindenesetre sokáig, a VIII. évig (1828-ig) kitartott tanulmányai mellett, hogy aztán megkezdje meglehetősen töredezett tanítói pályáját. A csanálosi (Zemplén vm.) rectorkodást néhány évi alpári és fügedi ténykedés követte, majd az 1840-es évek közepén

²⁵ A kollégiumban kétféleképpen rögzítették az ifjak társadalmi státusát. Egyfelől egy jogi-társadalmi kategorizálás alapján használtak számos kifejezést. Ezek közül a leggyakoribbak: birtokos nemes (praenobilis), nemes (nobilis), nem nemes (libertinus, ignobilis), lelkész fia, tanító fia. Másfelől létezett egy alapvetően vagyoni alapú besorolás is. Itt kizárólag három kategória valamelyikébe lehetett bekerülni: úrfi (herulus), közrendű (ordinarius), inas (famulus). A hármas besorolás alapján határozták meg a tandíj-kategóriákat, s emellett az inasok egyéb jövedelemhez juthattak az úrfiak szolgálóiként. Ennek megfelelően az inasok és úrfiak száma között – ha nem is teljesen szigorú – összefüggés állt fenn. A jogi-társadalmi és a vagyoni kategóriák vonatkozásában kizárólag a praenobilis-herulus kapcsán volt garantált a korreláció.

került Tomorba. Sajnos számos esztendő kapcsán nem tudjuk pontosan, hogy hol, mivel foglalkozhatott.

E körből végül Alsószend három évtizeden át szolgáló tanítójának, Ruszkai Györgynek az iskolai pályáját vázoljuk. A libertinus társadalmi besorolását, Gönc-ruszkáról származó Ruszkait is egészen sokáig tudtuk visszafelé követni a tanulói névsorokban. Minden jel szerint az első gimnazista (konjugista) osztálytól Patakon tanult, ekkor kilencéves lehetett. Rendre évfolyama utolsó ötödébe rangsolták (például 91./115, 81./94). A humaniorum I. osztályban egyenesen a leggyengébbek közé tartozott, s 110 tanulóból mindössze a 107. helyet érte el. Igaz, három év múlva, az utolsó gimnáziumi évfolyamon ehhez viszonyítva kimagasló eredményre jutott, s 64 diák közül a 40. helyet érdemelte ki. Az akadémiai törvényeket 1821-ben írta alá. De az átlagosnál csak lassabban tudott haladni a teológiai tanulmányaival, mivel a másodévre csak az 1823/24. évben iratkozott be. Ennek végén, tehát mindössze két tógátusi esztendőt teljesítve távozott a kollégiumból. Göncön töltött két esztendőt praeceptorként, majd Abaújdevecserbe került. Jóllehet Devecser állandó tanítókat alkalmazott, Ruszkai a faluban csak egy évet maradt, s továbbköltözött Alsószendre. Itt viszont minden bizonnyal kitöltötte aktív pályáját, hiszen 30 évig szolgált.

ÁLLANDÓ, MOBILIS TANÍTÓK

Noha egyelőre nehezen kutatható, értelmezhető, mégis fölöttébb érdekes annak a 28 tanítónak a sorsa, akik jól láthatóan szilárd bázisát adták a korabeli abaúji tanítókínálatnak, de rendre viszonylag rövid ideig maradtak egy-egy helyen. Egyfajta átmenetet képeztek ők az állandósult, az adott gyülekezet elitjét meghatározó egyházi ember és a tanítóskodásra és annak helyszínére csak ideiglenes megoldásként tekintő, többre-másra törekvő fiatal között. Ők átlagosan 20,81 évnyi szolgálati idejüket átlagosan 4,4 településen töltötték – tehát 3,69 évig működtek egy helyen. Viszonylag szép számban találunk bőven 30 éven túli tanítói életutat – négyen is 35 évnél tovább tanították a gyerekeket elemi ismeretekre. Fekete István,²⁶ Hebráncz József, Hédervári György, Hédervári Sámuel vagy Sárkány Albert épp tíz év körüli ideig vezettek egy-egy oskolát. Így ők egyértelműen csökkentik ennek a társaságnak a mobilitási mutatóját. Ezzel ellentétben Bata István, Kántor Ferenc, Kapitány László, Kónya Mihály, Sándor Mihály vagy Tóth János a hat-hét szolgálati hellyel a sokat mozgó tanítók közé tartoztak.

A mozgékonyaság ráadásul jóval nagyobb is lehetett, mint amit elsőre láthatunk. Hisz többször találkozunk itt is az életút töredezettségével. Így például Bata és Hebráncz esetében egyaránt 37 évet ölel fel a szolgálat kezdete és vége közötti idő, de ebből csak 22-t, illetve 27-et tudunk feltérképezni. Még rosszabb

²⁶ Fekete István esetében nehéz eldönteni, hogy több mint négy évtizedes tanítóskodásról vagy csupán névazonosságról beszélhetünk.

az arány Idrányi Ferencnél (35-ből 18 év) vagy Kerekes Mihálynál (15-ből hat esztendő). Összességében tíz személynél fedezhetőek fel az egy-két évnél jóval nagyobb, a szolgálati idő nagyjából felére tehető hiányosságok. Ezekben az esetekben okkal feltételezhető, hogy az illető más esperességben is megbízáshoz jutott. Kevésbé valószínű ugyanis, hogy egyfelől ekkora időt állás és kenyér nélkül el tudott volna bárki is tölteni – vagy ha igen, akkor vissza tudott volna találni az egyházi megbízottak körébe. Ez persze relatívvá teszi feltételezésünket, miszerint az iskoláztatás szempontjából a korabeli egyházmegyék zártak voltak, s a tanítók jórészt egy esperességben belül találtak munkára.

Hacsak nem névazonosságról, s valójában eltérő személyek összemosásáról van szó. Egy másik vizsgálati szempont bevonása azonban valami ilyesmit vet fel. Hebráncz József nevű lelkész szolgált ugyanis Fülökércsen 1849–1862, majd Nagydán 1862–1866 között. A tanítóként a látókörünkbe került Hebráncz József abaújszántói leánytanítóként kezdte a működését 1815-ben, majd egy évtizedig (1817–1826) Alsószenden tanítóskodott. Ezt követően 1827-ben Felsődobszára, 1836-ban Nagykinizsre, 1846-ban pedig Csobádra került, hogy 1852-ig ott szolgáljon. Egyelőre kibogozhatatlanul összefolynak a dátumok: ha egyetlen Hebránczról lenne szó, akkor egyfelől több mint meglepő, hogy 37 évi tanítóskodás után jutott el a felszentelésig. Ez azt is jelentené, hogy bőven 70 éves kor fölött is aktív maradt. Mi több, ilyen idős fejjel még új szolgálati helyet is talált az öreg papoktól tradicionálisan ódzkodó gyülekezetek körében. Másfelől viszont a csobádi tanítói és a fülökércsi prédikatori ténykedés időbeni egybeesését meg kellene magyaráznunk. Amennyiben azonban két Hebráncz Józsefről beszélhetünk – akik netán szoros rokoni kapcsolatban is álltak egymással –, akkor is felmerülnek kételyek. A csobádi–fülökércsi átfedést pusztán azzal lehetne magyarázni, hogy az idősebb Hebráncz valóban 37 évig tanítóskodott, míg a fiatalabb lényegében átmenet, tanítói megbízatás nélkül jutott azonnal lelképásztori helyhez.

Egy másik forrás révén Idrányi Ferenc esetében egyértelművé válik a helyzet. Ilyen nevű lelkészt Hernádbüd foglalkoztatott, méghozzá egészen hosszan, 1859-től a haláláig, 1904-ig. De ő nem volt azonos az 1821-ben Alsóvadászon leánytanítóként pályáját kezdő Idrányival, akiről mint 64 éves berencsi tanítóról találtunk iratot.²⁷ Így legfeljebb a Szikszón egy évig tanítóskodó lehetett az ifjabbik, későbbi pap Idrányi.

E két, minden jel szerint a névazonosság által magyarázott eseten kívül az állandó, mobilis tanítók körében sem találtunk senkit, aki az évtizedes tanítói érvényesülést követően magasabbra jutva felszentelt lelkészként került volna valamelyik gyülekezetbe.

Sajnos csak 11 tanító nevét találtuk meg a sárospataki kollégiumból távozó deákokat rögzítő névsorban. Ráadásul közülük heten még a korai években, 1810 körül léptek ki az iskolából, így egyfelől az összeírás nem tartalmazza évfolya-

²⁷ TREKL R A.VI.3/17.

muknak a számát, másfelől a diáknévsorok is oly hiányosak, hogy a nevük felfedezésére kicsi az esély. További egy főnél, Molnár Pálnál egy olyan kései, 1856. évi teológiai végzést jelöl a napló, amelyik lehetetlenné teszi, hogy tanítóként már 1842-től aktív lett volna. E ponton két alternatíva képzelhető el: a Molnár Pálnál feltüntetett tanítói állások több személyhez kötődnek; vagy a végzett teológusként jegyzett Molnár Pál nem azonos a tanítói állásokat betöltő Molnár Pállal. Így a 28-ból csak három állandó, mobilis tanító iskolázásának felvázolására nyílik lehetőség.

A legtöbb információval Kurovszky Benjáminról rendelkezünk. Az 1840-es években Petőszinyén, Alsóhutkán és Füzérkajátán tanítóskodó Kurovszky lelkésznek a fia, aki Bereg megyéből érkezett a pataki kollégiumba. A második és a harmadik gimnáziumi évben a leggyengébbek egyike (120./127, 113./118), majd a következő két tanévben már inkább a középmezőnyhöz tartozott (76./124, 62./107). Valahol a továbbiakban egy esztendő elveszített, s tisztázatlan módon II. éves tógátusként írta alá az akadémiai törvényeket. Sikerélmény e tagozaton sem érhetett, a negyedik évet évfolyamutolsóként végezte, s a következő tanévben is csak egy gyengébb hallgató akadt nála. A negyedik tógátusi tanév közepén, 1839 februárjában tanítóságot vállalt Miglécen. (Felvethető, de egyelőre nem igazolható, hogy a távolléte okán került az évfolyamlista legvégére.) Majd VII. évesként szintén tanév közepén távozott Gibártra.

Az Abaújban tanítóként hat helyen is megforduló Kántor Ferenc libertinus besorolású volt, s az abaúji Szepsiből származott. Róla egyelőre csak annyit sikerült kideríteni, hogy 18 évesen vált tógátussá, s mindössze másfél évet tanult a teológián: 1830 januárjában Alsóvadász praeceptor lett. A szintén abaúji születésű, ám nemes Galgóczy Ábrahám úgy került az abaújszántói leányiskolába, hogy előzőleg a VII. teológiai évfolyamig is eljutott. Galgóczy gimnáziumi helyezései meglehetősen jók (23./89, 34./59), de a teológiai tanulmányokban már nem jeleskedett ennyire (például 51./53, 26./31).

Az emelkedés lehetőségét más összefüggésben is megvizsgáljuk. Az egyházmegyén belüli helyváltoztatás iránya kapcsán először is az tűnhet föl, hogy valaki hiába ténykedett az esperesség legnagyobb iskolájában, ha ott csak beosztott tanító (praeceptor, subrektor, leánytanító) volt. Inkább törekedhetett kisebb, gyengébb gyülekezet egyetlen tanítói tisztségébe. Komoly létszám, 12 fő kapcsán lehet ilyen mozgást felfedezni. Egyedül Fekete István képez kivételt: ő néhány nyíri és kupai (és esetleg kásmárki?) rectori esztendő követően lett előbb Alsóvadászon, majd Böcsön a lányok tanítója. Ráadásul mindkét beosztott tanítói tisztséget egészen hosszan, majdnem tíz-tíz évig viselte. Még egy félig-meddig kivételes életutat említhetünk: Mohátsi Simeon tomori és gagybátori kitérő után visszatért legelső feladatához, az alsóvadászi leányok okításához, hogy aztán néhány év után ismét átköltözzön Tomor faluba. A lényegében egyértelmű trend arra utal, hogy egy nagyobb, térségi viszonylatban virágzó vidéki iskola gyengébb megélhetést és érvényesülési lehetőséget kínált a második-harmadik tisztviselőnek, mint a jóval gyengébb gyülekezetek egyetlen iskolatanítói állása. Ennek

nyomán túl sok illúziónk nem maradhat e nagyobb iskolákban folyó, kétségtelesen kiterjedt iskolai oktatás színvonaláról sem.

Végignéztük a tanítók szolgálati helyváltoztatását abból a szempontból is, hogy melyikük jutott egyik településről a másikra úgy, hogy az valóban emelkedésnek tűnhetett saját maga vagy a kortársak számára. Ehhez meg kellene határoznunk, hogy mi alapján tekintünk egy iskolát jobbnak vagy rosszabbnak. De a költözés emelkedésként való megítélése gyorsan változó nüanszokon múlhatott. Nemcsak az érintett gyülekezetek teherbíró képessége és fizetési hajlandósága, hanem az éppen aktuális gyerekszám, vagy épp a lelkésznek a tanítóhoz való viszonyulása is olyan változó, amit lehetetlennek tűnik megbecsülni. (Még a lelkészek mozgásának ilyen jellegű értékelése is igen komoly módszertani kihívás, pedig róluk sokkal többet tudunk, mint gyülekezeti beosztottaikról.) Így még érzésre sem feltétlenül lehet megbecsülni, hogy például Gyüre Gábor jól járt-e azzal, hogy Hernádszentandrás után Szentistvánbaksán taníttatta a gyerekeket.

LELKÉSSZÉ VÁLT TANÍTÓK

Fordítunk az elemzés irányán. Eddig olyanok karrierjellemzőit gyűjtöttük, akik életük nagy részét tanítóként élték le. 41 esetben azonban pusztán közbülső állomásként értelmezhető a falusi rectorkodás: a kollégiumból kilépve, a lelkészi pályára készülve töltöttek el néhány esztendőt valamelyik gyülekezet iskolájában. Amint fentebb jeleztük, 80 körüli lenne azoknak a száma, akik a vizsgált időszakban Abaújban tanítóskodtak, s később felszenteltettek. De csak nagyjából minden második életutat vizsgáljuk, tekintettel arra, hogy a távozási naplóban való bejegyzések révén ők kereshetők vissza, és találhatóak meg az iskolai anyakönyvekben.

E 41 fő Abaújban átlagosan 2,36 évet töltött tanítóskodással. Tizenketten csak egy évig rectorkodtak, a leghosszabb iskolai ténykedés pedig három évig tartott. Ezeket az adatokat azonban jelentősen árnyalják a távozási napló bejegyzései. Ugyanis 23 fiatalember neve vagy többször szerepel a jegyzékben, mint ahányszor az abaúji tanítók között megtaláltuk, vagy korábban, máshová, más egyházmegyébe indulva léptek ki a kollégiumból – azaz biztosan hosszabban szolgáltak tanítóként, mint amit Abaújban tetten érhetünk.

A mozaikok sokszor nehezen rakhatók össze: a Bereg megyéből származó nemes, Ajtai Zsigmond például 1840-ben, 19 évesen írta alá a tógátusi törvényeket. Ekkor a II. évfolyamba lépett. 1842-ben Abaújszántón leánytanítóként dolgozott egy évig, majd továbbtanult a kollégiumban. Ötöd- és hatodéves tógátusként közepes eredményeket ért el (32./47, 24./40), majd 1846-ban VIII. éves tógátusként Nagykaposra jelentkezett tanítónak. Lelkészként végül az Ung megyei Kisgejőcön helyezkedett el 1854-ben, ahol 1884-ig, tehát 64 éves koráig szolgált. A pontos nagykaposi adatok hiányában csak feltételezzük, hogy 1846–1854 között nem megszakítás nélkül tanítóskodott. Sokkal valószínűbb, hogy legalább néhány évig káplánként, administratorként működött.

Erre utal Csorba Miklós esete. Ő előbb 1825-ben III. évesként Mezőváriban (Bereg vm.) praeceptorkodott egy évig, majd Abaújszántóra került 1831-ben, VIII. éves tógátusként. Itt 1832-ben már más váltotta őt, lelkészi felszentelésére viszont csak három év múlva került sor az abaúji Beretben. Általában elmondható, hogy a lelkésszé válás folyamatában kettő–négy év gyakran eltelt a tanítói és a lelkészi hivatal között úgy egy-egy érintett életében, hogy érdemi megbízatáshoz legfeljebb kiegészítő jelleggel, ideiglenesen jutott.²⁸ Az abaúji Berencsről származó nemes Csorba egyébként gimnazistaként inkább a középmezőny aljához tartozott (100./128, 81./105, 65./99), tógátusként azonban javított a pozícióján (26./68, 17./53, 27./53, 14./46, 12./38, 11./31, 9./27).

Mindenesetre komoly módszertani nehézség, hogy az egyébként is csak félig-meddig megbízható távozási napló, s a mindössze az abaúji egyházmegyére vonatkozóan teljes tanítói jegyzék adatai nem simulnak feltétlenül egymáshoz. Pontosabb képet alkothatnánk egy egyházkerületi szintű tanítói névjegyzék esetén, ez azonban csak az 1840-es évektől kezdve állítható össze. További nehézségként ismét hangsúlyozzuk a névazonosság problémáját.

24 fő esetében azért szorosan kapcsolódnak a távozási napló és a tanítói névjegyzék közötti adatok. (Ez azt jelenti, hogy ugyanaz a településnév szerepel a távozási naplóban, mint ahol az illetőt tanítóként azonosítottuk a vizitációs jegyzőkönyvek valamelyikében.) Ilyenkor biztosan ugyanarról a személyről van szó a két jegyzékben.

A módszertani korlátok figyelembevételével is feltűnő, hogy viszonylag sokan, 41-ből 17-en a távozási napló szerint más egyházmegyébe is elvetődtek legalább egy-egy évi foglalkoztatásra. A leggyakrabban az Abaújjal határos Erdőbényére kerültek ki a kollégiumból (6 fő), de egyesek a borsodi Mezőcsátot, a gömöri Putnokot, a beregi Mezővárit és Beregszászt, az ungi Nagykapost, illetve zempléni célállomásokat (Kenézlő, Olaszliszka, Tállya) is megjártak. Hatan úgy helyezkedtek el később Abaújban tanítóként, hogy a távozási naplóban kizárólag másik egyházmegyébe való távozás van feltüntetve a nevük mellett. Mindez azt jelenti, hogy egyházmegyei szinten a tanítói „munkapiac” csak részben volt zárt.

Feltűnő, hogy milyen kevés települést számolhatunk össze akkor, ha a lelkésszé lett, csak ideiglenesen tanító fiatalemberek iskolai szolgálati helyszíneit vizsgáljuk. Mindössze 17 gyülekezet kisiskolájából vezetett út a felszentelésig. Ráadásul ha az éppen tíz év körüli tanítóskodást maga mögött tudó, négy helyen is megforduló, s épp ezért némileg kivételes helyzetű Rácz Lajossal nem számolunk, akkor ez a szám rögtön 14-re csökken. A 17 közül kilenc gyülekezet csak egy-egy olyan tanítót foglalkoztatott fél évszázad alatt, akikből később lelkész lett. Érdekes módon köztük van a viszonylag jómódúnak tűnő, virágzó iskolát tartó Onga is, miközben a többi (Abaújkér, Abaújvár, Garbócbogdány, Alsóhutka, Rásony, Szala, Szemere, Szeszta) a gyengébb egyházközségek közé tartozott. Gyakran ismétlődő tanítói szolgálati hely volt Abaújszántó, Szepsi (8-8),

²⁸ Ugrai 2007b.

Bócs (6), Alsóvadász és Kásmárk (5-5). Ezek a református közösségek olyan iskolát tartottak fenn, amelyek nagy rendszerességgel váltották a tanítóikat. Meglepetés, hogy a tanítókat szintén váltogató iskolákból Göncről, Fügödről és Hernádszurdokról senki, Kassáról és Nagykinizsről pedig mindössze ketten-ketten jutottak aztán el a szószékig. Ez azt jelenti, hogy látványosan nagyobb volt az esélye a bizonyos iskolákba kikerült rectoroknak a továbblépésre, s ezek rendre nem állandó tanítókat hívtak. Ugyanakkor nem minden nem állandó tanítót fogadó iskolából vezetett út a lelkészségig.

Még egyértelműbb jelenséget figyelhetünk meg annak kapcsán, hogy kicsiny, állandó tanítót fogadó iskolából nem volt út felfelé: ilyen helyen dolgozó rector később nem került a papnak felszenteltek közé. Ezt az összefüggést a számos módszertani nehézség sem kérdőjelezi meg. Olyannyira, hogy a távozási napló bejegyzésének hiánya miatt itt nem tárgyalt közel 40 másik esetben sem találtunk ellenkező adatot.

Vizsgált abaúji tanítóink lelkészként a legkülönbözőbb helyeken szolgáltak. Nem találtunk összefüggést a tanítói hely és/vagy a szolgálat ideje, valamint a későbbi lelkési helyek száma, a lelkészségek erőssége, presztízse között. Például az abaújszántói iskolából éppúgy vezethetett valakinek az útja Felső-Borsodba (Finkei Ábrahám), mint gömöri (Maksa János) vagy abaúji (Makai János, Tatár Mihály) gyülekezetbe. Nincs rá magyarázat, de feltűnő, hogy a 41 lelkész háromnegyede hosszú, több évtizedes szolgálatot teljesített valamelyik gyülekezetben. Egyelőre pontos adatokkal nem rendelkezünk a viszonyításhoz, de úgy tűnik, az átlagos papi mobilitástól jelentősen elmaradnak ezek az egy helyben ténykedő lelkipásztorok. Igazán mozgékony, viszonylag gyakran máshová költöző papnak csak Jászai Jánost, Nemes Mózeszt, Szabó Jánost és Szakács Ábrahámot tekinthetjük. De még Nemes karrierjében is akadt egy 12 évig tartó egy helyben szolgálat.

A 41 fő közül 15-nek a lelkési pályája folytatódott – javarészt teljesen – az abaúji egyházmegyén kívül. A nem vizsgált másik 40 pap közül tíz került más esperességbe. Ez az egynegyedes-egyharmados arány nem tekinthető nagyinak. E tekintetben inkább egyfajta zártság jellemezte tehát a korabeli egyházszerződést: aki az egyik esperességben tanítóskodott, s esetleg lelkész vált belőle, jórészt a tractuson belül maradt a későbbiekben is.

KÖVETKEZTETÉSEK, TANULSÁGOK

Miután összeállítottuk az abaúji református egyházmegyében a 19. század első felében szolgáló tanítók névjegyzékét, néhány fontosabb szempontra koncentrálni próbáltuk a korabeli rectorok élethelyzetét, státusát. A földrajzi tér leszűkítését elsősorban a forrásadottságok indokolták. Ez is tanulságos azonban: az oktatási rendszer kiépülésének hajnalán még egyáltalán nem számított súlyos véteknak, ha a vizitációkon nem jegyezték fel a gyülekezet tanítójának a nevét. Tömeges mulasztás volt ez ekkoriban, ezért örülhetünk, hogy valamiért

legalább az abaúji tractusban precízen megörökítették az iskolamesterek nevét. Tanulmányunkban többször is érintettük azt a módszertani kérdést, hogy vajon a kényszerűen egy egyházmegyére korlátozódó vizsgálat mennyire lehet érvényes. Arra jutottunk, hogy az egyházmegyék között az átjárás korántsem volt annyira ritka, mint az egyházkerületek között, de ezzel együtt a tractuális zártság bőven elérte azt a szintet, amely nem tette eleve értelmetlenné a kísérletünket.

Zsákutca vagy lépcsőfok? A kérdést az egyházi életút, karrier szempontjából tettük fel. Az abaúji tanítók döntő többsége esetében azonban a legmegfelelőbb válasz az, hogy egyik sem, csupán gyorsan múló állapot. A több mint 470 abaúji iskolamester egyharmada néhány év után kikerül a látókörünkől. Ők valószínűleg soha többet nem teljesítettek egyházi szolgálatot, az élet más területén jutottak feladathoz, megélhetéshez. Százas nagyságrendű azon további ifjak száma is, akiknek az esetében szintén inkább csak átmeneti megbízatásról beszélhetünk. Közülük 81-en hamarosan lelkészek lettek. Ők 81-en képviselték azt az egyházi rekrutációs logikát, amelyet arany szabályként ismerünk: a lelkésszé szentelés előtti felkészülés részeként tanítóskodtak. Az ő tanulmányaik is hektikusan alakultak, s összességében nem cáfolják meg korábbi vizsgálatunk eredményét, miszerint jellemzően nem a legkiválóbb kollégiumi tanulók lettek papok. Viszont az idő előrehaladtával a személyes teljesítmény javuló tendenciáját fedezhetjük fel.

Az esetükben a tanítóskodás minden elhelyezkedési nehézség dacára tehát valódi lépcsőfoknak bizonyult. Sorsuk láthatóan már akkor eldőlt, amikor megtudták, hogy melyik iskolába kerülnek ki. Hiszen az általuk szolgált iskolák köre igen kicsi, alig több mint tucatnyi település kisiskolája biztosította a lehetőséget az emelkedésre, továbblépésre. Egytől egyig olyan iskoláról beszélhetünk, amely még nem hagyott fel a tanítók rendszeres váltogatásával. S mivel az ilyen iskolák száma jelentősen lecsökkent, s korszakunkban is tovább apadt, folyamatosan szűkült a lelkésszé pálya előtt állók választási lehetősége. Ez pedig azt jelentheti, hogy egyre korábbra tolódott az ifjak életében a döntés a lelkésszé válásról. (Modern oktatásméleti kifejezéssel élve azt mondhatnánk, hogy korábbra esett, s ezáltal szigorodott a szelekció.) Ebben az összefüggésben ez a bizonyos lépcsőfok egyre magasabb volt: egyre kevesebben mászhatták meg, akiknek viszont sikerült, jobb eséllyel juthattak még magasabba.

Melléjük létezett egy jól körülhatárolható, összesen 70 főre tehető kör, amelyik biztos, állandó bázisát adta a korabeli abaúji református tanító közösségnek. Ők azok, akik vagy egyetlen helyen ragadtak meg csaknem egész életükre, vagy több helyen is kipróbálták magukat – de lényegében teljes pályájukat pedagógiai munkára szentelték valahol az egyházmegyében. Kollégiumi tanulmányi eredményeiket tekintve ők inkább a középmezőny alsó részéhez vagy a sereghajtókhoz tartoztak – ahogy haladtak egyre feljebb a stúdiumaikban, úgy romlottak az eredményeik. Sajnos kevés még az adatunk ezekről a tanulmányokról (s a forrásadottságok nem is kecsegtetnek gyors változással), de ezek tükrében nem jelenthető ki magabiztosan, hogy feltétlenül zsákutca, a karrier megrekedése volt a tartós tanítói megbízatás. Annál is inkább, mert érzékletes példákat

találtunk arra, hogy a gyülekezet legalább annyira, vagy esetleg jobban ragaszkodott a tanítójához, mint a lelkészéhez. Ez pedig aligha elhanyagolható tényező a professzionalizáció kezdeti fázisában.

FORRÁSOK

Tiszáninneni Református Egyházkerület Levéltára, Sárospatak (TREKL)
K.a. I.21. Protocollum scholae Sáros Patakinæ valedicentium.
K.a. II.1–33, K.a. III.1–28, K.b. I.1–28, K.b. II.1. Iskolai táblázatok.
K.e. I.1. Protocollum togatorum subscribentium.

Nagy, Ludovico 1828: *Notitiae Politico-Geographico-Statisticae in clyti Regni Hungariae*.
Buda.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Barcsa János 1905: *A debreceni kollégium és partikulái*. K. n., Debrecen.
- Barsi János 2004: *Magyarország történeti helységnévtára. Abaúj és Torna megyék (1773–1808)*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest–Miskolc.
- Csáji Pál 1958: A magyarországi református eklézsiák és prédikátorok első hivatalos összeírása, 1725–1729. *Egyháztörténet* 1. 34–74.
- Dankó Imre 1988: A kollégium partikularendszere. In: Kocsis Elemér (főszerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*. Református Zsinati Iroda, Debrecen, 776–810.
- Györi L. János 2011: A Debreceni Református Kollégium évszázados partikuláris kapcsolatai – különös tekintettel a szikszói iskolára. Gondolatok Dankó Imre kéziratossá Adattára kapcsán. In: Fekete Károly – Kustár Zoltán – Kovács Ábrahám (szerk.): *Átjárható határok. Ünnepi kötet dr. Gaál Botond professzor 65. születésnapjára*. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen, 229–242.
- Klein Gáspár 1943: Az államtanács állásfoglalása a protestánsok külföldi iskoláztatásával szemben. *Egyháztörténet* 1. 204–225, 356–376.
- Ködöböcz József 1986: *Tanítóképzés Sárospatakon. A kollégiumi és középfokú képzés négy évszázada*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Mályusz Elemér 1939: *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus*. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Budapest.
- Molnár Ambrus 1997: A partikuláris iskolarendszer alakulása és fejlődése a hajdúvárosokban a XVII–XVIII. században. In: Sasfi Csaba (szerk.): *Iskola és társadalom*. (Zalai Gyűjtemény 41.) Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 43–52.
- Papp Lajos 1980: *Hazai partikuláris iskolarendszerünk a szikszói iskola tükrében*. Kézirat. Tiszáninneni Református Egyházkerület Kézirattára, Sárospatak, Kt. 8073.

- Rácz István 1995: *Az ország iskolája. A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai*. Debreceni Református Kollégium, Debrecen.
- Tóth Levente 2013: *A Sepsi Református Egyházmegye történeti névtára 1900-ig*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Ugrai János 2006: *A Tiszáninneri Református Egyházkerület lelkészei. A kezdetektől a millenniumig. Adattár*. Sárospatak–Tiszaújváros. www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/tizsaninnen.pdf – utolsó letöltés: 2014. május 18.
- Ugrai János 2007: *Önállóság és kiszolgáltatottság. A Sárospataki Református Kollégium működése, 1793–1830*. (A múlt ösvényén 10.) L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Ugrai János 2007b: Lelkészek képzése és elhelyezkedési esélyei a 19. század elején a Tiszáninneri Református Egyházkerületben. *Korall* (8.) 30. 158–181.
- Ugrai János 2010: *A pallérozatlanok ellenében. Iskolázás a falvakban a polgárosodás hajnalán*. (Oktatás és társadalom 6.) Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2010.
- Ugrai János 2011a: Vargabetűk az iskolában. A kétszáz évvel ezelőtti kollégiumi tanulmányok szabályszerűségeiről. *Korall* (12.) 46. 87–113.
- Ugrai János 2011b: A cigándiak esete Bátky Jánossal. Egy kétszáz évvel ezelőtti tanítói perlekedés tanulságai. *Valóság* (54.) 9. 82–91.
- Ugrai János 2012: *A Sárospataki Református Kollégiumból távozó tógátusdiákok, 1781–1873*. Tiszaújváros. http://www.patakarchiv.hu/wa_files/diaknevsor_patak.pdf – utolsó letöltés: 2014. május 18.

E-FÜGGELÉK

Elérhető a *Korall* honlapján (www.korall.org) az aktuális szám alatti „E-FÜGGELÉK” menüpontból.

Tartalom

1. Állandó, helyben maradt tanítók névtára
2. Állandó, mobilis tanítók névtára
3. Lelkesszé lett tanítók névtára

Kovács I. Gábor

A debreceni tudományegyetem református hittudományi kari tanárainak prozopográfiaja és a református felekezeti-művelődési alakzat szociológiája*

KUTATÁSTÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK: A TUDÁSELITTŐL
A REFORMÁTUS EGYETEMI TANÁROK ÉLETRAJZI ADATTÁRÁIG

A polgári kori Magyarország egyetemi tanáraival azért kezdtünk behatóan foglalkozni, mert a két világháború közötti tudáselitre irányuló vizsgálatunk során nyilvánvaló lett, hogy a tudáselit meghatározó törzse az egyetemi tanárság. A két világháború közötti tudáselit pozícióinak majdnem kétharmadát egyetemi tanárok birtokolták. Maguknak a magyarországi egyetemeknek a 19. század közepétől a polgári korszak végéig egyre növekedett a szerepük a tudás termelésében, ellenőrzésében, elosztásában és a tudástőke kezelésében. A tudáshierarchia csúcsán elhelyezkedő egyetemi tanárság részben közvetlenül, részben közvetve ellenőrizhette a középosztályba kerülés intézményes csatornáit. Meghatározó arányban egyetemi tanárok voltak a tudáselit másik csúcshintézményének, a Magyar Tudományos Akadémiának a tagjai is. Szerepet játszottak az egész oktatási rendszer, a tudomány, a kultúra és a művészet irányításában, a kultusztárca melletti tanácsokban, testületekben. Fontos pozíciókat töltöttek be a tudományos társaságok, a kulturális-közéleti társaságok és a szakmai érdekvédelmi szervezetek vezetői között. Ezért terjesztettük ki tudáselit-vizsgálatunkat az 1848 és 1944 között Magyarországon működő valamennyi egyetemi tanárra. Egyetemi tanárnak a polgári korszakban az egyetemi rangú oktatási intézmények meghatározott tanszékére királyi, illetve kormányzói kinevezést kapott, egyetemi tanári esküt tett nyilvános rendes és nyilvános rendkívüli tanárokat tekintjük. A nyilvános rendes és a nyilvános rendkívüli egyetemi tanárokról idestova két évtizede gyűjtögetett életrajzi adattömeg rendezése közben jutottunk arra az elhatározásra, hogy érdemes volna gyűjtésünket szisztematikusan elrendezett életrajzi adattárként is hasznosítani, mások számára is hozzáférhetővé tenni. Nagy kérdés volt azonban, hogy milyen rendben közöljük az 1848. április 11. és 1944. október 15. között Magyarországon működő, összesen 1044 egyetemi tanár szócikkét.

* A tanulmány elkészítését a K 109209. számú OTKA-program és a Dunamelléki Református Egyházkerület támogatta.

Több lehetséges megoldás közül végül is a felekezeti-művelődési tömbök szerinti elrendezést választottuk.

Kétségtelen tény, hogy a magyar egyetem eredetileg hitfelekezeti jellegű volt, s ez sokáig meghatározta az egyetemi tanárrá kinevezhető tudósok felekezeti hovatartozását. Történetileg első és sokáig egyetlen egyetemünkre, a Pázmány Péter alapította nagyszombati, illetve a Mária Terézia által újraalapított pesti királyi magyar tudományegyetemre katolikus jellege miatt 1848-ig egyetlen protestánsként csak az evangélikus Balassa Jánost nevezte ki a király (1843-ban lett a belgyógyászat professzora). 1867-ig a növénytan tanszékre 1851-ben kinevezett Gerenday József volt az egyetlen református egyetemi tanár. A kiegyezés után Eötvös József vallás- és közoktatásügyi minisztersége idején az országgyűlés egyértelművé tette az egyetem „hitfelekezeti jelleg nélküli államintézeti minőségét”, ami megnyitotta az utat a nem katolikus professzorok kinevezése előtt. A különböző felekezeti tanárok részarányának történeti alakulását mutatja az 1. számú táblázatunk. A 2. számú táblázatról pedig azt is leolvashatjuk, hogy az egyértelmű felekezeti jelleg megszűnése ellenére megmaradt a budapesti tudományegyetem római katolikus felekezeti színezete, s a később alapított egyetemeknek is hosszabb történeti időszakokon átívelő sajátos felekezeti struktúrája, színezete volt. A karokon, az egyetemi autonómiákon belüli lobbizásoknál, a minisztériumi állásfoglalásoknál valamilyen mértékben mindvégig szerepet játszott a kialakult felekezeti szerkezetek védelmének vagy ilyen-olyan irányú megváltoztatásának a szándéka.¹

Az egyes egyetemek felekezeti színezete, az ezzel kapcsolatos törekvések, a professzori kar felekezeti összetételének történelmi változásai jelzik tehát, hogy a felekezeti egyetemeink históriájában figyelmen kívül nem hagyható, elemzendő dimenzió. Ez azonban önmagában még nem jelenti azt, hogy a felekezeti hovatartozás olyan komplex mutató volna, hogy érdemes lenne az egyetemes tudományosság művelőit, az egyetemi tanárokat felekezeti csoportonként vizsgálni. Van azonban olyan látószög, ahonnan a felekezeti vizsgálat, a felekezeti szerinti tagolás olyan mélyebb értelmet nyerhet, aminek plusz heurisztikus hozadéka is lehet. Ez a történeti szociológia, a társadalomtörténet látószöge.

¹ Varga 1967: 28–29; Ladányi 2000: 103–107; Giczay 2010: 30–31.

1. táblázat

*A magyarországi egyetemek különböző felekezeti egyetemi tanárai az első kinevezésük szerinti csoportokban 1848 és 1944 között (abszolút számban és százalékban)**

Felekezet	Az első kinevezés éve szerinti csoportok					Összes kinevezett egyetemi tanár
	– 1866	1867 – 1894. máj.	1894. jún. – 1919. aug.	1919. szept. – 1931	1932 – 1944. okt.	
római katolikus	102	121	161	121	152	657
	15,5	18,4	24,5	18,4	23,1	100,0
	90,3	60,2	58,5	62,4	58,2	62,9
református	1	32	57	40	52	182
	0,5	17,5	31,3	22,0	28,6	100,0
	0,9	15,9	20,7	20,6	19,9	17,4
evangélikus	6	30	29	29	48	142
	4,2	21,1	20,4	20,4	33,8	100,0
	5,3	14,9	10,5	14,9	18,4	13,6
unitárius	0	2	2	1	6	11
	0,0	18,2	18,2	9,1	54,5	100,0
	0,0	1,0	0,7	0,5	2,3	1,1
görög katolikus	2	5	6	2	1	16
	12,5	31,3	37,5	12,5	6,2	100,0
	1,8	2,5	2,2	1,0	0,4	1,5
görögkeleti	2	1	1	0	1	5
	40,0	20,0	20,0	0,0	20,0	100,0
	1,8	0,5	0,4	0,0	0,4	0,5
izraelita	0	8	17	0	0	25
	0,0	32,0	68,0	0,0	0,0	100,0
	0,0	4,0	6,2	0,0	0,0	2,4
anglikán, felekezeten kívüli és nem ismert	0	2	2	1	1	6
	0,0	33,3	33,3	16,7	16,7	100,0
	0,0	1,0	0,7	0,5	0,4	0,6
Összesen	113	201	275	194	261	1044
	10,8	19,3	26,3	18,6	25,0	100,0
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* A táblázat mindenkinél az első egyetemi tanári kinevezésekor fennálló felekezeti hovatartozást vette figyelembe. (A kinevezések előtt és után is voltak felekezetváltások.) A műegyetemi tanárok közül a műegyetem 1871-es egyetemi rangra emelése előtt kinevezett, de azután is szolgáló tanárok (18 fő) 1871 előtti kinevezési évükkel szerepelnek.

Forrás: Tudáselit adatbázis, lásd E-FÜGGELÉK.

2. táblázat

*Az egyes magyarországi egyetemekre kinevezett tanárok felekezeti megoszlása
1848 és 1944 között (abszolút számban és százalékban)**

Egyetem	Felekezet								Összesen
	római katolikus	református	evangélikus	unitárius	görög katolikus	görögkeleti	izraelita	anglikán, felekezeten kívüli és nem ismert	
Bp-i tud. egy. (1848–1944)	282	28	38	0	8	4	11	3	374
	75,4%	7,5%	10,2%	0,0%	2,1%	1,1%	2,9	0,8	100,0
	42,9%	15,4%	26,8%	0,0%	50,0%	80,0%	44,0	50,0	35,8
Műegyetem (–1944)**	141	20	33	2	2	0	4	1	203
	69,5	9,8	16,2	1,0	1,0	0,0	2,0	0,5	100,0
	21,5	11,0	23,2	18,2	12,5	0,0	16,0	16,7	19,4
Kolozsvár I. (1872–1919)	75	34	16	3	3	0	10	1	142
	52,8	23,9	11,3	2,1	2,1	0,0	7,0	0,7	100,0
	11,4	18,7	11,3	27,3	18,8	0,0	40,0	16,7	13,6
Pozsony (1914–1919)	19	5	10	0	1	0	0	0	35
	54,3	14,3	28,6	0,0	2,9	0,0	0,0	0,0	100,0
	2,9	2,7	7,0	0,0	6,2	0,0	0,0	0,0	3,4
Debrecen (1914–1944)	36	47	16	1	0	0	0	0	100
	36,0	47,0	16,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0
	5,5	25,8	11,2	9,1	0,0	0,0	0,0	0,0	9,6
Szeged (1920–1944)	43	25	6	1	1	0	0	1	77
	55,8	32,5	7,8	1,3	1,3	0,0	0,0	1,3	100,0
	6,5	13,7	4,2	9,1	6,2	0,0	0,0	16,7	7,4
Pécs (1920–1944)	31	4	16	0	0	0	0	0	51
	60,8	7,8	31,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0
	4,7	2,2	11,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	4,9
Kolozsvár II. (1940–1944)	30	19	7	4	1	1	0	0	62
	48,4	30,6	11,3	6,4	1,6	1,6	0,0	0,0	100,0
	4,6	10,4	4,9	36,4	6,2	20,0	0,0	0,0	5,9
Összesen	657	182	142	11	16	5	25	6	1044
	62,9	17,4	13,6	1,1	1,5	0,5	2,4	0,6	100,0
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* Itt is, mint az 1. táblázatnál, az első egyetemi tanári kinevezéskor fennálló felekezeti hovatartozással számoltunk. (A kinevezések előtt és után is történtek felekezetváltások.)

** Táblázatunkban a műegyetemnél vettük számba az 1920-ban alapított önálló tudományegyetemi közgazdaságtudományi karnak a tanárait is, bár a kart csak 1934-ben tagolták be az átszervezett műegyetembe. Nem szerepelnek viszont az 1934-ben szintén a műegyetem részévé vált s ekkor egyetemi rangra emelt állatorvosi főiskola és a Sopronba települt selmecebányai bányászati és erdészeti akadémia korábbi tanárai közül azok, akiket 1934-ben nem neveztek ki egyetemi tanárnak.

Forrás: Tudáselit adatbázis, lásd E-FÜGGELÉK.

Ehhez a kiindulópontot egy korábbi dolgozatunk adta, amelyben a két világháború között működő 568 egyetemi tanár rekrutációját, társadalmi származását vizsgáltuk.² Az hamar világossá vált, hogy ezek az egyetemi tanárok a társadalom középrétegeiből származtak. Apáik majdnem háromnegyed részben a középosztály különböző szintjeihez, s egynegyed részben kispolgári csoportokhoz tartoztak. E középrétegek tagolásához olyan dimenziókat és mutatókat használtunk, amelyeket a magyar társadalomtörténet dolgozott ki a dualizmus kori magyar társadalom leírásához:³ tevékenységszerkezeti tengelyt, a vagyon- és jövedelemmegoszlás tengelyét, a rang- és presztízstengelyt s az ezeket kiegészítő mutatókat. Arra törekedtünk, hogy e dimenziók segítségével, kombinálásával, a tengelyek forgatásával valóságosan létezett társadalmi csoportokat, alakzatokat találjunk. Ez részben eredményes volt, de az így meghatározott csoportok sokszor más szempontokból nem voltak konzisztensek. Az inkonzisztenciát sok esetben a különböző történeti eredetű rendi-jogi mintázatú státuszok, felekezeti és etnikulturális hátterek, ezek eltérő intenzitású hatásai s eltérő ritmusú változásai okozták, magyarították. Nagyon jól megmutatkozott néhány ilyen, a hagyományosan használt társadalm szerkezeti elemeken átnyúló vagy azoknak jellegzetes részét képező kisebb-nagyobb szociokulturális, etnikulturális alakzat, felekezeti-művelődési tömb: a városi gyökerű német – főleg felvidéki – evangélikus értelmiség; a városi római katolikus iparosság; az asszimiláns zsidóság változatai; a több generáció óta államszolgálatban álló római katolikus hivatalnokság; a református kollégiumok és partikuláik, valamint a hozzájuk kapcsolódó parókiák és kisiskolák hálózatában, erőterében formálódó magyar etnikumú értelmiségi csoport; a római katolikus svábok és más, vidéki (nem városi) németek feltörekvő földműves- és iparosblokkja.

Ezeknek az egyetemi tanári rekrutáció szempontjából releváns kisebb-nagyobb társadalomtörténeti alakzatoknak a megnevezésében, mint láttuk, mindenütt szerepelt valamilyen felekezeti elem, ami az alakzat mintázatát döntő módon meghatározó, konstituáló tényező volt. A magyar nemzeti kultúra felekezeti fogantatású tagolódása s például a katolikus-protestáns hagyománykettősség műveltségalkító szerepe ismert a művelődéstörténeti irodalomban.⁴ Másrészt a magyar társadalomtörténeti kézikönyv is hangsúlyozza, hogy a kora újkori konfesszionalizáció óta az egyén társadalmi pozícióját, azonosságtudatát s közösségi életét is erősen befolyásolta a felekezethez tartozás, a teljes élet vallási keretezettsége. A kézikönyv azt is kiemeli, hogy a felekezetiiség egyúttal fontos etnikulturális hordozó is.⁵ Tóth Zoltán úttörő társadalomtörténeti munkájában Szekszárd 19. század végi, 20. század eleji társadalmát elemezve olyan csoportokat írt le, amelyek esetében empirikusan bizonyította a felekezeti-etnikai dimen-

² Kovács–Kende 2011.

³ Kövér 2001: 70–112.

⁴ Kósa 1993.

⁵ Kövér 2001: 138–159.

zió magyarázó erejét.⁶ A jeles történeti szociológus, Karády Viktor egész munkásságának egyik újszerű törekvése a felekezeti-etnikai dimenzió jelentőségének dokumentálása a 19–20. századi magyar művelődés- és társadalomtörténetben.⁷

Ezekre az alapokra is támaszkodva igyekszünk összekapcsolni a felekezeti-ség művelődéstörténeti és társadalomtörténeti megközelítését. A százéves polgári korszak egyetemi tanárainak rekrutációja felől vizsgálódva azt feltételezzük, hogy az azonos felekezeti háttérű egyetemi tanárok életrajzi szócikkeinek, eredetüknek és életútjuknak egymás mellé helyezése egy adattárban segít abban, hogy történeti alakulásában tudjuk megragadni, életteljesen és meggyőzően megrajzolni azokat a felekezeti-művelődési alakzatokat, amelyeket már az egyszerűbb történeti-szociológiai mutatók számbavétele alapján is észleltünk. Azt reméljük, hogy láthatóbbá válhatnak a csoportokat összekötő jellegzetes társadalmi hálózatok, a tipikus élethelyzetek és kontextusok.

Adattári sorozatunk első köteteként a zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok adattárát készítettük el.⁸ Nyilvánvaló, hogy itt egyrészt egy rendiesen rögzült diszkriminációval, másrészt egy felújított, „modernizált” diszkriminációval meghatározható, körülhatárolható csoportról volt szó. Az első izraelita felekezetű egyetemi tanárt 1872-ben nevezték ki az újonnan alapított kolozsvári tudományegyetemre. A budapesti tudományegyetem első izraelita tanára viszont csak 1894-ben jutott katedrához. Az utolsó izraelita felekezetű egyetemi tanár kinevezésének dátuma pedig 1919. A 67 fős zsidó és zsidó származású egyetemi tanári blokk adattárának prezentálása után kezdtünk a 183 személyt számláló református professzori csoport adattárának munkálataihoz.

A DEBRECENI TUDOMÁNYEGYETEM REFORMÁTUS HITTUDOMÁNYI KARÁNAK TANÁRAI

Munkaszervezési okokból először az 1912-ben alapított debreceni tudományegyetem református tanáraival, azon belül is elsősorban a református hittudományi kar professzorainak életrajzi adattárával foglalkoztunk. A teológiai tanárok szócikkeinek egymás mellé helyezése, tanulmányozása arra ösztönzött, hogy talán érdemes már e kicsinyke speciális mintát is megvizsgálni abból a szempontból, hogy ennek háttérben történeti szociológiailag azonosítható-e a feltételezett református felekezeti-művelődési alakzat. A továbbiakban tehát most ennek az egy karnak a tanáraival fogunk foglalkozni. Fontos tudnunk, hogy a debreceni egyetem egésze református színezetű volt, hiszen az ide kinevezett tanárok csaknem fele ehhez a felekezethez tartozott (2. táblázat). Az egyetem állami volt,

⁶ Tóth 1989: 50–71.

⁷ Karády 1997, Karády 2000.

⁸ Kovács 2012.

formális értelemben nem tekinthető a több száz éves debreceni református kollégium jogutódjának, de valójában annak bázisán jött létre.⁹

A Kollégiumot – és benne a teológiai, illetve a jogi akadémiát – fenntartó Tiszántúli Református Egyházkerület az egyetem alapítására készülve Debrecen város támogatásával a 19. század végétől fokozatosan gyarapította az akadémiai tanszékek számát, s 1908-ban létrehozta a tanárképzés céljával a Kollégium harmadik főiskolai szintű intézményét, a Bölcsészeti Akadémiát. 1907 és 1912 között a Kollégium akadémiai tanszékeinek száma kilencel szaporodva elérte a huszonnégyet. Ez volt az az intézményi alap, amely a későbbi egyetem négy kara közül háromnak a kiindulópontja volt. Az egyházkerület 1905-ben mondott le végleg a református egyetem tervéről, s 1908 után Debrecen város egyetemi bizottságával együtt az állammal való megegyezésre törekedett. Lemondott saját akadémiai fenntartásáról, s támogatta egy négykarú állami egyetem alapítását. Az egyházkerület, a debreceni református egyház és Debrecen városa jelentős anyagi erő, elhelyezés és építési területek felajánlásával járult hozzá az universitas létrehozásához. 1911 végére körvonalazódott a megegyezés, amelyet Zichy János vallás- és közoktatásügyi miniszter 1911. november 4-i rendelete rögzített. E szerint a létrehozandó állami egyetemen református hittudományi fakultás is lesz, induláskor hét tanszékkal. A kar fenntartásához az egyházkerület hetven ezer korona éves átalányösszeggel járul hozzá. Erre a karra is a szokott módon egyetemi jelölés alapján a király nevezi ki a tanárokat, de az egyházjog és a bölcsészet tanára kivételével csak lelkészképzéssel rendelkezőket lehet kinevezni. Hasonlóan ahhoz, ahogyan a budapesti tudományegyetem római katolikus hittudományi kari tanárainak a kinevezéséhez az esztergomi prímás hozzájárulása kell, itt is szükség lesz előzetes egyházi hozzájárulásra. A tanári kar lelkész tagjai az egyházi törvények szerinti fegyelmi vétségekért az egyházi bíróság ítélete alá tartoznak. A kar végzett hallgatóinak lelkésszé minősítése az egyházkerület jogköre. A miniszteri leirat rögzítette, hogy a Kollégium biztosít helyiségeket a hittudományi karnak, s rá tartozik ezek dologi költségét is fedezni. A világi karokra az egyházkerületnek nincs befolyása, s velük kapcsolatos kötelezettsége sincs. A megegyezést a főiskolai intézmények megszüntetésével együtt jóváhagyta az egyházkerület közgyűlése, majd 1912. április 26-i ülésén az Egyetemes Konvent is, mint a magyarországi református oktatás és köznevelés legfőbb irányító hatósága. A debreceni s vele együtt a pozsonyi tudományegyetem létrehozásáról szóló törvényt az országgyűlés 1912. július 7-én fogadta el.

Az egyetemi tanári állásokra, köztük a hittudományi kar hét tanszékére 1914. március 31-i határidővel hirdetett pályázatot a miniszter. Az egyházi bizottság a hittudományi karra pályázók mindegyikének kiadta azt a bizonyítványt, amely szerint egyházi szempontból nincs ellenük kifogás. A kar pályázatainak érdemi elbírálására a miniszter a református egyház kiemelkedő lelkészi tagjaiból hozott létre bizottságot. A kollégium megszűnő teológiai akadémiáján

⁹ Szentpéteri Kun 1941; Varga 1967; Csohány 1991; Fekete 2012a; Fekete 2012b; Mudrák 2012.

hat tanszék volt, amelyek közül az egyháztörténelem tanszéke Balogh Ferenc (1836–1913) 1913-as halála óta nem volt betöltve. A gyakorlati teológia tanszékének tanára, Csiky Lajos (1852–1925) pedig nyugdíjazását kérte. Így végül is négy volt akadémiai tanár adta be pályázatát: Erdős József az újszövetségi, Sass Béla az ószövetségi, Kiss Ferenc a lelkipásztorkodástani, Lencz Géza pedig a dogmatika tanszékre. Ők valamennyien sikeresen pályáztak. A gyakorlati teológia tanszékre Ferenczy Gyula kapott kinevezést, aki több évig folytatott külföldi tanulmányokat, s 1896-tól a kollégium bölcsészeti akadémijának történelemtanáráként sokféle tudománnyal foglalkozott. A vallástörténet tanszékre a nagy tudományú és sok nyelvet beszélő szeghalmi lelkész, Csánki Benjámin neveztek ki. Az egyháztörténelem tanszékét Zoványi Jenő, a sárospataki teológiai akadémia tanára kapta meg, aki korábban súlyos konfliktusba került a sárospataki intézménnyel. A kollégium akadémiai tanárai közül összesen tizenhetet neveztek ki a debreceni egyetem hittudományi, bölcsészeti és jogi karaira. A 28 kinevezett tanár közül húszan jöttek református iskolából, egy pedig református lelkési pályáról.

Az 1914. augusztus 26-án kinevezett hét teológusprofesszor, a később a bölcsészkarról átjövő Pokoly Józseffel együtt egy generációnak tekinthető. 1856 és 1870 között születtek, s a kinevezéskor 50 év volt az átlagéletkoruk. A második generációt 1921 és 1930 között neveztek ki a különböző okokból (tanszékcseré, fegyelmi, nyugdíjazás, elhalálozás) megüresedett tanszékekre. A kicsit később kinevezett Makkai Sándorral együtt mind a hatan 1886 és 1890 között születtek, s átlagéletkoruk a kinevezéskor 40 év volt. A hittudományi kar 1950-es fennállásáig¹⁰ hat további egyetemi tanárt neveztek ki a fakultásra.¹¹ A harmadik generációnak az átlagéletkora 38 év volt, s közöttük voltak a legfiatalabb korban kinevezett tanárok is. (Czeglédy Sándor 31, Vasady Béla 32 évesen lett egyetemi tanár.) Ennek az összesen húsz egyetemi tanárnak a származását készülünk most tüzetesebben vizsgálni adattárunk alapján. (Az adattárat lásd E-FÜGGELÉK 3. rész, a *Korall* honlapján.) Az adattár összeállításánál nagy gondot fordítottunk a családi adatokra, a szülőkre, nagyszülőkre, dédszülőkre, a testvérekre, a gyerekekre és a feleségek családjára. Igyekeztünk számba venni a családok nemességét, felekezeti hovatartozásukat, társadalmi státuszukat, foglalkozásukat, vagyonukat, a települések és a régiók közötti mozgásukat, valamint iskolázottságukat, az iskolázás helyszíneit, intézményeit. (A felhasznált forrásokról összefoglalóan s részben részletesen is tájékoztatást adunk a *Korall* honlapján megjelenő E-FÜGGELÉK 1. részében.)

¹⁰ 1950-ben az Elnöki Tanács 1950. évi 23. sz. törvényerejű rendeletével a többi hittudományi karhoz hasonlóan 1950. augusztus 31-ikével leválasztották az egyetem szervezetéről, s ezután mint a Tiszántúli Egyházkerület Teológiai Akadémiája működött.

¹¹ Kettőt már az eredeti, 1944-es időhatárunk után, de a teljesség kedvéért most őket is figyelembe vesszük elemzésünknel.

Területi származás szerint az első nyolcfős nemzedék tagjai Zoványi kivételével a tiszántúli egyházkerület területén születtek. Öten a debreceni kollégiumban érettségiztek. Zoványi kivételével, aki Sárospatakra járt, valamennyien Debrecenben végezték a teológiát. Ez az erős kötöttség a Tiszántúlhoz, a debreceni kollégiumhoz a második generációnál már megszűnt. A hittudományi kar kinyílt az egész magyarországi reformátusság felé. Ebből a generációból senki sem született a tiszántúli egyházkerületben. Varga Zsigmond és Makkai Sándor az erdélyi, Kállay Kálmán és Révész Imre a dunántúli, Csikesz Sándor és Erdős Károly pedig a dunamelléki egyházkerület szülőtte. Érettségizni is csak Erdős Károly érettségizett a debreceni kollégiumban, s a teológiát is csak ő végezte Debrecenben. Ennél a nemzedéknél az erdélyiek jelenléte legerősebb. Hárman jártak a kolozsvári teológiai fakultásra: Varga Zsigmond, Révész Imre és Makkai Sándor. Csikesz Sándor Budapesten, Kállay Kálmán pedig Pápán végzett. Legsokszínűbb, legnyitottabb a kép a hatfős harmadik generáció tagjainál. Közülük hárman születtek a tiszántúli, ketten a dunántúli, egy professzor pedig a dunamelléki egyházkerületben. Református gimnáziumba járt Török István Karcagon, Pákozdy László Márton Hódmezővásárhelyen, Tóth Endre Pápán. Hárman viszont római katolikus iskolában érettségiztek: Vasady Béla a nagyváradi, Soós Béla a kassai premontreieknél, Czeglédy Sándor a győri bencéseknél. A teológiát Debrecenben, immár az egyetemi hittudományi karon végezte Vasady Béla, Török István és Pákozdy László Márton. Teológiai akadémiaóra Pápán járt Tóth Endre, Pápán és Budapesten Czeglédy Sándor, Kolozsváron Soós Béla. Viszont mind a hatan a debreceni hittudományi karon doktoráltak, s négyet ott is habilitáltak magántanárrá.

Összességében a húsz professzor közül tizenöten református gimnáziumba jártak, egy evangélikusba, s csupán négyen tanultak anyagi kényszerűségből lakóhelyük római katolikus (három esetben premontrei) iskolájában.¹² A meghatározó tehát a református, illetve protestáns középiskolázás volt. Ezen belül kétharmados aránnyal dominált a debreceni kollégium, illetve az olyan iskolák, amelyek korábban a kollégium partikulái voltak: Szatmár, Hódmezővásárhely, Karcag, Mezőtúr, Kecskemét, Zilah. Ezenkívül Kolozsvár, Nagyenyed, Sepsiszentgyörgy, Sárospatak és Pápa adott egy-egy középiskolás diákot. Ami a tanárok szüleinek családját illeti, 19 apa volt református, s csupán egy római katolikus. Az anyák között 16 református, 4 római katolikus. Vallásilag tehát a szülők családjá is meglehetősen homogénnek tekinthető. Egyedül Zoványi Jenő apja volt római katolikus. (Sőt maga Zoványi is csak tizennyolc éves korában tért át anyja református vallására.¹³)

¹² Megjegyzendő, hogy utóbbiak közül háromnak az apja református lelkész volt.

¹³ Nyolc évig egyébként a zilahi református gimnáziumban tanult.

3. táblázat

A debreceni tudományegyetem hittudományi kari tanárainak kinevezési időpontja és tanszékének neve

Név, szül. hely.	Szül. éve	Kinevezés időpontja	Meddig töltötte be	Tanszék neve
Csánki Benjámin Füzesgyarmat (Békés m.)	1868	1914. aug. 26., ny. r. t. 1918. máj, 10, ny. r. t.	1918. máj. 10., tanszékcserre 1938. jún. 30., nyugdíj	vallástörténet és rokontudományok keresztyén erkölcsstan
Erdős József Szatmárnémeti (Szatmár m.)	1856	1914. aug. 26., ny. r. t.	1928. jan. 6., nyugdíj	újszövetségi írásmagyarázat és segédtudományai
Ferenczy Gyula Aranyosmedgyes (Szatmár m.)	1861	1914. aug. 26., ny. r. t.	1921. szept. 22., kényszernyugdíj	egyházi szónoklattan és egyházzertartástan (gyakorlati teológia)
Kiss Ferenc Kenderes (Jász-Nagykun- Szolnok m.)	1862	1914. aug. 26., ny. r. t.	1933. jún. 30., nyugdíj	belmisszió, cura pastoralis és rokontudományok, 1917-től lelkipásztorkodástan
Lencz Géza Vámospércs (Hajdú m.)	1870	1914. aug. 26., ny. r. t.	1932. ápr. 29., elhunyt	rendszeres hittan és segédtudományai, később dogmatika és vallásbölcselet
Pokoly József Őr (Szabolcs m.)	1866	1914. aug. 26., ny. r. t. 1922. dec. 11., ny. r. t.	1922. dec. 11., 1930, nyugdíj	bölcsészettud. kar, egyetemes történelem; hittud. kar, keresztyén egyháztörténelem
Sass Béla Albis (Bihar m.)	1865	1914. aug. 26., ny. r. t.	1928. jan. 19., elhunyt	ószövetségi írásmagyarázat és rokontudományai
Zoványi Jenő Szilágyzovány (Szilágy m.)	1865	1914. aug. 26., ny. r. t.	1922. jún. 1., kényszernyugdíj	egyháztörténelem
Varga Zsigmond Marosdécsce (Torda-Aranyos m.)	1886	1921. máj. 26., ny. r. t.	1944. jan. 1., nyugdíj (betegség miatt)	vallástörténet és rokontudományai
Csikész Sándor Drávafok (Somogy m.)	1886	1923. márc. 29., ny. r. t.	1940. febr. 18., elhunyt	egyházzertartástan, egyházi szónoklattan és valláspedagógia
Kállay Kálmán Pozsony (Pozsony m.)	1890	1928. okt. 6., ny. r. t.	1950. aug. 31., a kar megszűnése	ószövetségi írásmagyarázat és segédtudományai
Erdős Károly Újsóvát (Bács- Bodrog m.)	1887	1929. máj. 28., ny. r. t.	1950. aug. 31., a kar megszűnése	újszövetségi írásmagyarázat és segédtudományai

Név, szül. hely.	Szül. éve	Kinevezés időpontja	Meddig töltötte be	Tanszék neve
Révész Imre Pápa (Veszprém m.)	1889	1930. szept. 15. ny. r. t.	1942. jan. 31., lemondás püspöki tiszttól	egyháztörténelem
Vasady Béla Arad (Arad m.)	1902	1934. júl. 18., ny. rk. t. 1938. júl. 28., ny. r. t.	1938. júl. 28. 1949. jún., lemondás külföldre távozás miatt	dogmatika dogmatika
Makkai Sándor Nagyenyed (Alsóféhér m.)	1890	1936. jún. 3., ny. r. t.	1950. aug. 31., a kar megszűnése	pasztorális teológia
Czeglédy Sándor Nagysalló (Bars m.)	1909.	1940. okt. 19., ny. rk. t. 1945. nov. 10., ny. r. t.	1945. nov. 10. 1950. aug. 31., a kar megszűnése	homiletika, liturgika, valláspedagógia homiletika, liturgika, valláspedagógia
Török István Tiszaeszlár (Szabolcs m.)	1904	1941. szept. 13., ny. rk. t. 1945. nov. 10., ny. r. t.	1945. nov. 10. 1950. aug. 31., a kar megszűnése	keresztyén erkölcsstan keresztyén erkölcsstan, 1949. szept.-től dogmatika
Soós Béla Rákoscaba (Pest m.)	1896	1942. jún. 30., ny. r. t.	1945. aug. 6., elhunyt	egyháztörténelem
Pákozdy László Márton Hódmezővásárhely (Csongrád m.)	1910	1945. dec. 18., ny. rk. t. 1949. jún. 17., ny. r. t.	1949. jún. 17. 1950. aug. 31., a kar megszűnése	általános és bibliai vallástörténet általános és bibliai vallástörténet
Tóth Endre Hajdúszoboszló (Hajdú m.)	1899	1947. máj. 19., ny. r. t.	1950. aug. 31., a kar megszűnése	egyháztörténelem

Forrás: Tudáselit adatbázis, lásd E-FÜGGELÉK.

A „PFARRHAUS” A TÖRTÉNETI IRODALOMBAN

Ha továbblépve az apák státuszát, foglalkozását kívánjuk vizsgálni, előzetesen azt kell leszögeznünk, hogy szociológiailag a református felekezeti-művelődési alakzat magjának a lelkészeket tekinthetjük. Lényegében hasonló háttérűek és végzettségűek voltak azonban a református kollégiumok tanárai is. Erősen kötődtek hozzájuk a református tanítók, akiknek a képzése inkább csak a 19. század utolsó harmadában vált el a lelkészekétől, de azt megelőzően azonos iskolai pályán indulva lettek ideiglenesen vagy véglegesen tanítókká.¹⁴ Így az egész lel-

¹⁴ Ugrai 2007: 162–167; László 2008: 337; Rác 2002: 123–128.

kész-tanár-tanító blokkot történetileg a feltételezett alakzat meghatározó részének tekinthetjük. Kicsit hasonló ez a német Pfarrhaus-jelenséghez, amelyet a német historikusok már korán észleltek. Wilhelm Baur 1877-ben már nem előzmények nélkül írt könyvet arról, hogy az evangélikus többségű tartományokban hogyan intézményesült évszázadokra az evangélikus papi házak, lelkészdinasztiák szerepe a művelődési és a társadalmi életben.¹⁵ Kihasználva a jó forrásadottságokat, számos forrásközlés és elemző tanulmány készült a sokgenerációs lelkészdinasztiákról. Amikor a második világháború után Németországban nagyszabású történeti elitvizsgálatok indultak, s 1957-ben a Ranke-Gesellschaft konferenciát rendezett Führungsschicht und Eliteproblem címmel, akkor a tanulmányozandó problémák között eminens helye volt az evangélikus Pfarrhausnak is,¹⁶ amellyel majd a társaság könyvsorozatának egy külön tanulmánykötete is foglalkozott.¹⁷ Később modern monográfia készült a kérdéskörrel.¹⁸ Ebben a sokszínű német társadalom- és művelődéstörténeti irodalomban a filologizáló családtörténeti rekonstrukciókon túl szisztematikusan vizsgálták azt is, hogy mikor jött létre a jelenség, milyen társadalmi csoportok, státuszok játszottak szerepet az utánpótlásában, illetve maga a Pfarrhaus milyen más művelődési-, értelmiségi- s különféle elitszegmensek rekrutációjában játszott fontos szerepet. Az írások nagy figyelmet szenteltek az iskolázási szokásoknak, a házasodási stratégiáknak és a lelkészlányok férjhez menési szokásainak. Anélkül, hogy a problémát részletesen taglalnánk, még megemlítjük, hogy Németország valamennyi egyetemét s minden felekezeti habilitált nyilvános rendes és nyilvános rendkívüli tanárát figyelembe véve, 1859 és 1933 között majdnem egyötöd származott a fentebbi körből.¹⁹

A magyar protestáns egyháztörténet is tudott a sokgenerációs lelkészdinasztiákról, amelyeket főleg akkor említett meg, ha a család egy-egy tagja kiemelkedő szerepet játszott. Azonban csak elvétve fordult elő, hogy egy ilyen lelkészcsalád történetét tüzetesen feldolgozták volna.²⁰ A szociológiai megközelítés igényével pedig először csak Mályusz Elemér írta le a jelenséget 1939-ben, a türelmi rendeletről megjelent monográfiájában.²¹ Könyve bevezető részében taglalta a protestáns egyházas értelmiségi réteg formálódását, létmódját a 18. században. Azt írja, hogy rétegzett társadalmi csoportról volt szó a kollégiumi professzoroktól, szuperintendensektől a prédikátorokon át a lévitákig, tanítóig, falusi nótáriusokig, akik azonban az ellenreformációs nyomás alatt sorsközösségben élve, hagyományokkal és hivatástudattal egy organizmussá összefűzve, hivatásszerűen és tudatosan ápolták a vallásos életet. A közös meghatározó szellemi alapot azok a hosszabb-rövidebb tanulmányok jelentették, amelyeket a nagy iskolaközpontokban,

¹⁵ Baur 1877.

¹⁶ Franz 1957.

¹⁷ Franz 1972.

¹⁸ Greifenhagen 1991.

¹⁹ Ferber 1956: 177–178.

²⁰ Payr 1905.

²¹ Mályusz 2001: 27–56.

a kollégiumokban, az azokkal szorosan egybefűzött partikuláris iskolákban, illetve külföldi protestáns egyetemeken végeztek. Egyedül ezen tanulmányok révén, az iskolák végzésével lehetett azokhoz a szerény előnyökhöz hozzájutni, amelyek a lelkészi s más értelmiségi foglalkozásokkal jártak. Hallgatólagosan ugyanis idővel a protestáns prédikátorokra is átszállt a katolikus plébánosokról a nemesihez hasonló megítélés.²² Erdélyben, a Partium területén és az ország keleti részén pedig érvényben volt Bethlen Gábor 1629-es egyetemleges nemessegadományozása, amellyel a református lelkészeknek és leszármazottaiknak nemesi jogot adományozott.²³ Ezt jobbra csak a papi pályán maradó leszármazottaknál tudták érvényesíteni. Így vagy úgy azonban a lelkészek mindenképpen nemesi jogot bírtak, amennyiben adómentességet élveztek. Mindennek Mályusz Elemér három fontos szociológiai következményét említi meg. Az egyik az, hogy az adózó csoportoknak, jobbágyoknak, kézműveseknek is vonzó volt a tanulás révén ebbe a rétegbe emelkedni, s szerény mértékben ez a mobilitási csatorna folyamatosan működhetett. A második következmény, hogy ennek az értelmiségi rétegnek nem volt szabad rangon alul házasodnia, a harmadik pedig az, hogy gyermekeit is iskoláztatnia kellett, hogy a megszerzett előnyöket a család el ne veszítse. (Az iskoláztatásra zsinati határozat s a közvélemény elvárása is kényszerítette.) Mindebből következett a lelkészi, a tanult renden belüli, illetve a közeli szinten élő kismemesi családokkal való házasodás stratégiája, s az is, hogy a fiúk, illetve a fiúk egy része folytatta az apák hivatását, hogy megtarthassa a család egyszer már elért státuszát. Figyelembe kell még vennünk azt is, hogy – amint azt Kósa László megállapította – a 18. század utolsó harmadában kialakult a nemesiség alsó rétegének az a stratégiája, amely a társadalmi felemelkedést, érvényesülést tanulás révén kívánta elérni.²⁴ Egy részük a lelkészi pályára lépett, s így is szaporodott a lelkészek között a valóságos nemesek aránya. A kollégiumban való együtt tanulás, a házassági kapcsolatok (beleértve a lelkészlányok férjhez menését is) és a kismemesi világiak szerepvállalása az egyház életében tovább erősítették az egyházi értelmiség és az egyszerűbb nemesség összeshívódását, a tanult réteg asszimilálódását a nemesi életformához. Ez a történeti képződmény, ez az emlegetett református felekezeti-művelődési alakzatnak a 18. századi szociológiai valósága: a református kollégiumok és partikulárik szellemi kisugárzásában alulról és az alsó nemességből is kiegészülő, folyamatosan újratermelődő értelmiség, a parókiákon, rektóriákon élő papok, tanítók, lévíták, nótáriusok és a kismemesi családok rokoni és egyéb kapcsolati hálója, generációinak egybekapcsolódása.

Újabban született néhány olyan munka, amelyik ebből a szövevényből egy-egy többgenerációs papi családot emelt ki, s ezt vizsgálta hosszabb történeti időszakon keresztül.²⁵ A talán legszisztematikusabban dolgozó református egy-

²² Rác 2002: 96.

²³ Rugonfalvi Kiss 1936.

²⁴ Kósa 2001: 254–268.

²⁵ László 2008.

háztörténeti műhelyben, Pápán is készültek ilyen elemzések.²⁶ Kósa László vezetésével, az ő tanítványi körében szintén született két ilyen dolgozat.²⁷ Pályi Zsófia Kata alapos munkájában a 17. századtól máig írta meg a Pályi lelkészdinasztia történetét, gondosan számba véve minden elágazást. A több századot átfogó kismonográfia visszaigazolja mindazt, amit Mályusz Elemér a 18. századra vonatkozóan megállapított a lelkészcsaládok és a kisenemesség kapcsolatáról, a házassági stratégiákról, a hivatás átörökítéséről. Bemutatja azonban az elemzés azt is, hogy a 19. század utolsó harmadától hogyan ritkult a lelkészi hivatás átörökítése, milyen világi értelmiségi foglalkozások jelentek meg a családfán, s hogyan váltak sokszínűbbé, kevésbé homogénné a házasságkötések.

Mindezen kutatási előzmények ismeretében most viszont nem egy-egy család, lelkészdinasztia történetét követjük a történeti időben a múltból a jelen felé haladva, hanem egy 20. századi időmetszetből kiindulva egy húszfős csoportot éppenséggel hátrafelé fogunk követni. Megnézzük, hogy a 20. század első fele húsz református teológiai tanárának családtörténetében milyen történeti mélységben található meg, megtalálható-e a feltételezett református felekezeti-művelődési alakzat szociológiai valósága.

Mielőtt rátérnénk erre az elemzésre, saját kutatói tapasztalatunkból még arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a két világháború közötti egyetemi tanárok rekrutációjának elemzésénél is azt tapasztaltuk, hogy a református felekezeti professzorok nemesi háttere erősebb volt, mint bármely más felekezet esetében. Míg a római katolikus apáknak 20,8%-a, az evangélikusoknak pedig 23,6%-a származott régi nemesi családokból, addig a református apáknak 57,9%-a. A református lelkészi és tanári-tanítói apáknak pedig egyenesen 71, illetve 69 százaléka volt nemes.

A TEOLÓGIAI TANÁROK SZÁRMAZÁSA: HOGYAN ÍRTHATÓ LE SZOCIOLÓGIAILAG A REFORMÁTUS FELEKEZETI-MŰVELŐDÉSI ALAKZAT?

Azzal kell kezdenünk, hogy Zoványi Jenő apjának a foglalkozását ez idáig nem sikerült felderíteni. A 19 ismert apából kilencnek volt lelkészi képesítése, s heten valóban lelkészi szolgálatot végeztek: Csánki Benjámín, Erdős Károly, Ferenczy Gyula, Sass Béla és Török István apja a tiszántúli, Czeglédy Sándoré a dunántúli, Révész Imrée a tiszáninneni egyházkerületben. Makkai Sándor apja pedig teológiai végzettséggel a nagyenyedi Bethlen-Kollégium történelem–magyar irodalom tanszékén működött, s a főiskola rektor-professzora is volt. Vasady Béla apja lelkészi, tanítói és jogi oklevél birtokában királyi tanfelügyelő volt, s ugyanakkor több református egyházmegye világi tanácsbírája. Az apák között három tanítót találunk. Csikesz Sándor apja egyházmegyei tisztséget is viselő baranyai

²⁶ Köblös 2011a; Köblös 2011b.

²⁷ Szász 2011; Pályi 2012.

református kántortanító, Kiss Ferencé pedig kenderesi, majd mezőtúri református néptanító volt. Tóth Endre édesapja tanítóképző után a hajdúszoboszlói református gyülekezet kántora volt, majd a pápai kollégium ének-zene tanára lett. A lelkészi, tanítói, kollégiumi tanári státuszok együttesét mint szociológiailag is megfogható csoportot egyértelműen a református felekezeti-művelődési alakzat magjának tekinthetjük. Az idesorolt 12 fő a 19 ismert apának közel a kétharmadát teszi ki. A 12 apa közül hatan az elemi szint után nyolc-tizenkét évig teljes egészében a debreceni kollégiumban iskoláztak. Három apa sárospataki, zilahi illetve debreceni reáliskolai középiskolázás után végezte a felső szintet a debreceni kollégiumban. Ketten a pápai kollégiumban tanultak, egy pedig a marosvásárhelyi református középiskolai osztályok után a nagyenyedi református főiskolán. Az iskolázási adatok tehát, centrumban a debreceni kollégiummal, megerősítik ennek a kétharmadnak a fentebbi azonosítását.

Az apák közül hét azonban nem tartozott ilyen magától értetődően a feltetelezett alakzathoz. Ketten diplomás értelmiségiek voltak. Egyikük, Soós Béla édesapja jogot végzett, s pályája csúcán pécsi ítélőtáblai tanácselnök lett. Az apai nagyapa, aki a helyi hatosztályos egyesült protestáns gimnáziumban tanult, kisebb hivatal viselő (írnök) református gömöri kismemes volt Rimaszombatban, a dédapa pedig strázsamester. Pákozdy László Márton apja helyhatósági állatorvosként működött Hódmezővásárhelyen, az apai nagyapa pedig Ráckevén volt kovácmester. Két apa, a Lencz Gézáé és a Pokoly Józsefé vegyeskereskedő, illetve szatócs volt. Lencz Géza apjáról sajnos nem tudunk többet, csak azt, hogy korán meghalt, s így a nevelőapa egy olyan református tanító lett, aki egy szabómester fia volt. Lencz Géza anyjának pedig kismemesi felmenői voltak. Pokoly apjáról többet tudunk. Egy Ung megyei armális nemes földművelő családból származott, s néhány középiskolai osztályt is végzett. Kisvárdán nyitott boltot, de a kudarcos kereskedői pálya után ötvenes éveiben a legalacsonyabb fizetési osztályba sorolt pénzügy-igazgatósági irodatiszt lett. Egyébként református papi családból házasodott. Apósa, tehát Pokoly József professzor anyai nagyapja a sárospataki kollégiumban nevelkedett felsőszabolcsi esperes volt, aki feleségével együtt minden ágon kismemesi családokból származott, nagyrészt papi felmenőkkel.

Hogyan értékeljük ezt a négy esetet a két értelmiségi és a két kiskereskedő apával? Vannak itt olyan elemek, amelyek alapján véve beleillenek az alakzatról Mályusz nyomán kialakított s a Pályi családról írott kismonográfia által is megerősített képbe. Lelkész és tanító is van a családfákon, s mások is végeznek középiskolai osztályokat református intézetekben. Erős a kismemesi kapcsolatrendszer: kisebb hivatal viselő, földművelő armális nemesek, lelkészek nemesi háttérrel, összeházasodások kismemesi családokkal. Alulról is kiegészült történetileg bevett módon az alakzat, hiszen az egyik nagyapa kovácmester, egy másik meg földműves volt. Van azonban új elem is, mint például a kiskereskedői foglalkozás, ami az idők változásának a jele. Mint ahogy a 19. század második felétől a Pályi prédikátori dinasztia

családfáján is feltűntek az újabb polgári foglalkozások.²⁸ A homogenitás bomlása irányába mutat az is, hogy Pákozdy László Márton anyja egy jánosházai római katolikus cipész lánya volt.

Ha továbbmegyünk, akkor azt látjuk, hogy két teológiai tanárunk apja iparos volt. Kállai Kálmán apjáról csak annyit tudunk, hogy miskolci származású puszkaműves volt, aki a magyar királyi pozsonyi 13. gyalogezred főfegyvermestere/őrmestere lett, s komáromi nemesi származású római katolikus felesége volt. Erdős József korán elhunyt apja armális nemes családból származó gubásmester volt Szatmárnémetiben. Az apák között végül egy földművest is találunk: Varga Zsigmond apja székely parasztbirtokos volt. Ezekre az esetekre is mondhatjuk, hogy az alakzat alulról történő kiegészítésének bevett módjáról van szó. De hogyan is nézett ki ez a bevett mód azon túlmenően, hogy az iparos- és a földművesgyerek tehetségét református tanítója vagy papja felfedezte, szülei is támogatták, s a példás szorgalommal tanuló ifjút jótéteményesként a kollégium, az egyház is segítette, s esetleg évfolyamelsőként külföldi ösztöndíjat is kapott, hogy aztán szolgálja felnevelő közösséget? Az alakzatba való beilleszkedésnek, integrálódásnak fontos eleme volt az iparos- illetve földművescsaládból jövő fiatal lelkészek házasodása. Kállai Kálmán, a bukaresti reformátusok gondozására kihelyezett hitoktató lelkész, a bukaresti református elemi iskolák igazgatónőjét, Vadas Annát vette feleségül, aki Vadas Albertnek, a dési egyházmegyében levő Válásút egykori lelkészének volt a leánya. A menyasszony nagyapja a külföldet is járt kolozsvári diák, Vadas József (1804–1871) kolozsvári lelkész, a kolozskalotai egyházmegye esperese volt, aki annak idején a Kolozsváron és Göttingenben tanult Csiszár Sámuel (1791–1852) kolozsvári lelkész, kolozskalotai esperes leányát vette feleségül. A szatmárnémeti nemesi iparoscsaládban született Erdős József a debreceni és bécsi teológia után, mint Révész Bálint tiszántúli püspök segédlelkésze, közvetlenül pancsovai lelkésszé való beiktatása előtt feleségül vette szülővárosa, Szatmárnémeti református lelkészének, György Lajosnak és Fésűs Juliannának a leányát. György Lajos, az após a szatmárnémeti és a debreceni kollégiumban tanult, s apja, György József is lelkész volt Sátoraljaújhelyen, majd Szatmárnémetiben. Az anyós, Fésűs Julianna is ároni családból származott. Apja, Fésűs András (1801–1855) Debrecenben és Göttingenben tanult, s szatmárnémeti, majd debreceni lelkész és egyházkerületi főjegyző lett. De már az ő apja is – akit szintén Fésűs Andrásnak hívtak – Debrecenben tanult, s lelkész volt a nagybányai egyházmegyében, Hiripen. A marosdécsei székely földművescsaládban született Varga Zsigmond, aki a nagyenyedi kollégiumban végezte a középiskolát, Kolozsváron a teológiát, s négy évig folytatott tanulmányokat Európa több tudományos központjában, 1916-ban, mint a debreceni kollégium Nagykönyvtárának első könyvtártisztje, feleségül vette Erdős Józsefnek, ekkor már hittudományi kari professzornak a leányát, Erdős Johanna Máriát. Annak az Erdős Józsefnek a családjába házasodott be, akiről az imént írtuk le, hogy házassága révén sokgenerációs lelkészdinasztiának lett a tagja. Házasságával Varga

²⁸ Pályi 2012: 82–84.

Zsigmond is, ugyanúgy, mint Kállay Kálmán és Erdős József, egy a 18. század óta folytonos hagyománynak s a református felekezeti-művelődési alakzat szociológiai valóságának lett a részese.

A következőkben a lelkész-tanár-tanító apák alapján eleve az alakzat meghatározó magjához sorolt 12 esetet nézzük meg alaposabban. Arra vagyunk kíváncsiak, hogy milyen történeti mélységig tudjuk meggyőzően a református felekezeti-művelődési alakzat részeként azonosítani ezeket a családokat. Vegyük először azokat a famíliákat, ahol tanító apákat találtunk. Pályájának első szakaszában Tóth Endre apja, Tóth Lajos (1872–1945) is tanítóként működött. Az ő szülei még kisbirtokos földművesek, gyümölcskereskedők voltak. Az egyik nagybácsi, az anya testvére azonban tanító volt Kisújszálláson. Ő vette magához Tóth Lajost, s taníttatta a kisújszállási gimnáziumban, majd a debreceni kollégiumi tanítóképzőben. A fiatal tanító Hajdúszoboszlón lett kántor, s feleségül vette a derecskei lelkész leányát. A derecskei lelkész s felesége is ároni családból származott. Utóbbi apja alsózempléni esperes volt. Ez tehát az alulról jövők integrálódásának már ismertetett útja házasság segítségével. Tóth Endre apja egyébként szoboszlói kántorként Kolozsváron megszerezte a középiskolai ének-zene tanári oklevelet, s pályázat útján elnyerte a pápai főiskola ének-zene tanári állását. Tóth Endre már így kezdhette pápai tanulmányait. Egy testvére szintén lelkész, három tanító illetve tanítónő, egy pedig tanár lett.

Csikesz Sándornak nemcsak az apja, Csikesz Sándor (1860–?), és apjának a testvére volt református kántortanító, hanem már az apai nagyapja, Csikesz József (1825–?) is, aki négy gimnáziumi és egy akadémiai osztályt végzett a pápai kollégiumban, majd a dunántúli egyházkerület mezőföldi egyházmegyéjében lett kántortanító, s legtovább Simontornyán működött (1863–1893). Anyai ágon is volt tanító a felmenők között. Az anyai nagyapa, Csath Ferenc (1832–?) is a pápai kollégiumban végzett néhány gimnáziumi osztályt, s a Baranya megyei Magyarmecskén lett református kántortanító. Mindkét nagyapa első generációs értelmiségi volt: az apai nagyapa Szilasbalháson földműves- (talán közbirtokos-) családban született, az anyai nagyapa pedig Decsen bognár apától. Egyébként Csikesz professzor fiútestvére is református kántortanító volt, leánytestvére pedig református népiskolai tanítóhoz ment férjhez. Tehát egy földműves-kisiparos háttérből a pápai kollégiumi tanulás révén még a reformkorban kiemelkedő, formálódó református tanítódinasztiáról van szó.

Kiss Ferenc felmenőit az alapos és pedáns helytörténész, Karacs Zsigmond munkájából jól ismerjük.²⁹ Apja, Kiss Ferenc (1836–1921) kisújszállási juhászcsaládban született (testvérei is juhászok voltak). A debreceni kollégiumban tanult, s 15 évesen – mivel a kollégiumnak az Entwurf miatt még nem volt nyilvánossági joga –, 1851-ben a nagyváradi premontreieknél érettségizett. Ezután Kenderesen, majd Mezőtúron volt református néptanító. Ebben az esetben tehát az apa az első, aki tehetségével és a debreceni kollégium segítségével kiemelkedett

²⁹ Karacs 2000.

a juhászdinasztiák közül, de feleséget még juhászcsaládból választott. Kezd azonban öröklődni az értelmiségi státusz, mert Kiss Ferenc testvérei között van tanító és tanítófeleség is. Az eddig megismertektől elütő viszont az integrálódás üteme, mert maga Kiss Ferenc is a teológia, a bécsi ösztöndíj és a segédlelkészkedés után földműveslányt vett feleségül. A kapcsolatok, pártfogók ezzel is összefüggő hiánynak tudható be, hogy kvalitásai és kiváló képzettsége ellenére csak hét évvel a második lelkészképesítő után jutott parókiához.

A lelkészgyerekek közül is a legmeggyőzőbb, legtovább visszavezethető történeti beágyazottsága Révész Imre családjának volt. Az édesapa, Révész Kálmán (1860–1931) a debreceni református kollégiumban végezte a gimnáziumot és a teológiát. Berlini tanulmányok után a pápai teológiai akadémia tanára lett. Később lelkész volt Kassán, majd Miskolcon, végül a tiszáninneri egyházkerület püspöke. Az apai nagyapa, id. Révész Imre (1826–1881) a debreceni kollégiumban s partikulájában, Hajdúböszörményben végezte a gimnáziumot, utána a bölcsészeti, jogi és teológiai tanulmányokat a debreceni kollégiumban. A bécsi protestáns teológiai fakultás hallgatója volt, 1856-tól pedig haláláig debreceni lelkész. A protestáns szellemi élet elismert tekintélyeként 1859–60-ban vezéralakja lett a protestánsok egyházkormányzati és iskolai autonómiáját támadó protestáns pátens elleni harcnak. Az új ortodoxia teológiájának kiemelkedő egyénisége volt, s egyháztörténeti munkássága is úttörő. A dédapja, Révész Pál (1796–1835) szintén a debreceni kollégiumban volt középiskolás, majd tógátus diák. Iskolamesterként, később nótáriusként működött Szabolcs megye több településén. Az ükapa, Révész János (1749–1815) kiskunhalasi nemesi közbirtokos volt, de egy ideig tanítóskodott is. Még ennél is messzebb jutunk a történelemben, ha id. Révész Imre feleségétől, azaz az apai nagyanyától indulunk visszafelé. Id. Révész Imre ugyanis annak a Vecsey Józsefnek (1800–1855) a leányát vette el, aki a debreceni kollégiumban és Göttingenben tanult, s 1836-tól a debreceni kollégium filozófiaprofesszora, 1839-től pedig az MTA levelező tagja volt. Ennek a Vecsey professzornak az apja debreceni városi szenátor, nagyapja, Vecsey Sámuel (1737–1806) Debrecenben, Lőcsén, Franekerben tanult tiszántúli szuperintendens (1795–1806), dédapja, Vecsei János (1699–1763) Debrecenben és Utrechtben tanult, s szintén tiszántúli szuperintendens volt (1758–1763). Ükapja pedig Vecsei M. István (1653 k.–?1719), aki Debrecenben, Franekerben és Groningenben tanult, s kiskunhalasi és ráckevei lelkész volt. Ilyen mélységekig nem, de azért elég messzire jutunk akkor is, ha Révész Imre professzor anyjának vonalán indulunk el. Az anyai nagyapa, az evangélikus Tima József (1827–1883) a soproni evangélikus líceumban tanult, Pápán volt tógátus, s Veszprém megyei földmérő és körjegyző lett. Apja, professzorunk egyik anyai dédapja, a Vas megyei Bobán volt evangélikus oskolatanító. A másik anyai dédapja, Bódog János (1810–1880) földművescsaládban született, a pápai kollégiumban tanult, s Veszprém megyében volt református lelkész.

Ilyen mélyre nyúló gyökérzetet nem találunk többet egyik teológiai professzorunknál sem, de van néhány olyan eset, ahol a nagyszülőkig tudjuk

visszavezetni a lelkészi hivatást. Czeglédy Sándor két fiútestvére teológiát végzett, két lánytestvére pedig lelkészhez ment férjhez. Apjuk, a bibliafordítóként emlegetett Czeglédy Sándor (1883–1944) a pápai kollégiumban végezte a gimnáziumot és a teológiát. Volt tanár a pápai teológiai akadémián, gyülekezeti lelkész, esperes, egyházkerületi főjegyző, s lefordította az Újszövetséget. Egyik testvére lelkész lett, kettő pedig községi jegyző. A nagyapa, úgyszintén Czeglédy Sándor (1849–1899) hódmezővásárhelyi földművescsaládban született, a hódmezővásárhelyi református gimnáziumban és a debreceni teológián tanult. A Dunántúlon jutott parókiához, s valószínűleg hódmezővásárhelyi tanítócsaládból házasodott.

Csánki Benjámin apja, Csánki Benjámin (1818–1884) a debreceni kollégiumban végezte a gimnáziumot s itt tanult bölcsészetet, jogot és teológiát, majd Füzesgyarmaton lett lelkész. A nagyapa, Csánki István (1790 k.–1834 előtt) is a debreceni kollégiumba járt, 1807-ben szubszkribált, Komádiban volt rektor s valószínűleg segédlelkész is. Korán megözvegyült felesége közrendű volt. Csánki professzor anyja evangélikus uradalmi tiszt családban született, s testvére is református lelkészhez ment feleségül. Az anyai dédapa, Bergmann Teofil (1767–?) a soproni evangélikus líceumban és Jénában tanult, evangélikus lelkész volt.

Örkényi és vízkeleti Ferenczy Gyula egyik testvére és sógora is Szatmár megyei lelkész volt. Apjuk, Ferenczy Károly (1830–1889) a szatmári református gimnázium diákja, a sárospataki kollégium tógátusa Debrecenben szerzett lelkészi oklevelet, s a nagybányai egyházmegyében volt lelkész. Két testvére szintén lelkész lett. A nagyapa, Ferenczy Imre urasági gazdatiszt, s valószínűleg a Veszprém megyéből átszármazó hejőcsabai református lelkész, Ferenczy József leszármazottja volt. Sass Béla apja, Sass Károly (1819–1895) losonci református gimnáziumi tanulmányok után a debreceni református kollégiumban végezte a hittanszakot, s negyven éven át az érmelléki egyházmegyében, Albison volt lelkész. Nőtestvére is lelkészhez ment férjhez. Az apai nagyapa, Sass Mihály (1776–?) a sárospataki kollégiumban volt tógátus, s Nyírmeggyesen lett lelkész. Feleséget nemesi családból választott. Sass professzor nevelőanyja is református lelkészi családból származott.

Makkai Sándor professzor testvérei között két lelkészfeleség, két református tanítónő és egy kolozsvári református gimnáziumi tanár is volt. Apja, Makkai Domokos (1839–1896) a marosvásárhelyi református gimnázium után Nagynyedenen végezte a bölcsészetet, jogot és a teológiát. Két évig tanult Utrechtben, s a nagyenyedi Bethlen-kollégiumban a történelem–magyar irodalom tanszéken lett tanár, majd a főiskola rektor-professzora. A nagyapa, Makkai László székely nemesi kisbirtokos volt, aki néhány évig a marosvásárhelyi református kollégiumban is tanult. Makkai Sándor anyai nagyapja a marosvásárhelyi református kollégiumban volt tógátus, majd marosvásárhelyi református kántortanító lett.

A hátralevő három lelkészvégzettségű apa mind első generációs értelmiségi volt. Erdős Károly apja az az Erdős József professzor volt, akiről már megírtuk, hogy nemesi származású iparosgyerekként sokgenerációs, minden ágán lelkészi családba házasodott be. Így Erdős Károly anyai ágon már ennek a százados hagyománynak lett az örököse. Vasady Béla apja armális nemes, Szilágy megyei

földművescsaládban született. Nem lelkészként működött, ugyanis a zilahi református gimnáziumi érettségi és a debreceni kollégiumban szerzett lelkészi és tanítói oklevél birtokában pályát kellett váltania, mert báró Radvánszky Béla gyerekei mellett nevelősködve beleszeretett az uradalmi számvevő nemesi származású, de római katolikus leányába, aki ragaszkodott vallásához. Elvégezve a jogot is, így királyi tanfelügyelő lett. Maga Vasady professzor sem lelkészcsaládból házasodott, hanem egy Ugocsa megyei református kisbirtokos nemescsalád bölcsész-hallgató leányát vette feleségül, aki Erdős Károly professzor unokatestvére volt.

Török István apja, Török Vince (1875–1963) az egyetlen iskolázott apa, aki nem református gimnáziumban végezte a középiskolát. A debreceni városi és a körmöcbányai állami reáliskola után iratkozott be a debreceni teológiára. Néhány évig tiszaezlári, majd 41 évig karcagi lelkész volt. Az apai nagyapa, nemes Török István (1846–1913) jómódú tímármester volt, a magyar tímárcéh vezetője, később a Bihar megyei Margitta főbírája és a helyi református egyház gondnoka. Az ő apja, az egyik apai dédapa, nemes Török Gábor (1802–?) csizmadiamester volt. Az apai nagyanyának, nemes Fiók Ágnesnek (1855–1877) a testvére volt Fiók Károly (1857–1915), a debreceni kollégium bölcsészeti akadémiajének klasszika-filológia professzora. Az ő apjuk, azaz a másik apai dédapa, Fiók József szintén iparos volt, vargamester Nagykárolyban. Török professzor anyai ági felmenői hajdúböszörményi kisebb-nagyobb birtokokon gazdálkodó armális nemesek voltak, akik közül az anyai nagyapa, G. Szabó Gábor (1844–1906) a debreceni református kollégiumban érettségizett, s még jogot is hallgatott. Maga Török István egy pápai teológiai tanár családjából házasodott. Apósa, Pongrácz József (1885–1963) jobbágyi eredetű kisbirtokos családból származott, de annak idején egy lelkész nagybátyja készítette fel a pápai kollégiumi tanulásra. Pongrácz József felesége egy nemesi kisbirtokos származású székelyföldi református tanító lánya volt, s több testvére lett lelkész.

NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS

Miután áttekintettük a húsz professzor közül tizenkilencnek a családtörténetét – amennyire ezt képesek voltunk felderíteni – most igyekszünk néhány összefoglaló megállapítást tenni. Nem kétséges, hogy a református felekezeti-művelődési alakzat mint szociológiai valóság a 18. századtól kontinuuosan létezett. Ha pedig azt a kérdést tesszük fel, hogy min nyugodott ez a folyamatosság, akkor a hitbéli, szellemi tényezők mellett elsősorban az intézményrendszer megszakítatlanságát, magának a református egyháznak, az egyházmegyékbe és egyházkerületekbe szervezett élő gyülekezeteknek a szerepét kell hangsúlyoznunk. Ez volt az az alapstruktúra, amely hordozta, fenntartotta, működtette azt a speciális intézményrendszert, a református iskolahálózatot, amely lelke, éltetője volt a szóban forgó alakzatnak. Nincs terünk itt érdemben taglalni ennek az iskolarendszernek a működésmódját a nagy kollégiumoktól az országot átszövő partikulálig,

kisiskoláig és a nyugat-európai peregrinációs gyakorlatig,³⁰ de azt láthattuk a családtörténetekben, hogy ezen az iskolarendszeren nyugszik az egész alakzat léte. Középpontban a kollégiumok voltak, kiváltképpen a debreceni kollégium. 1588-tól 1850-ig jóval húszszer fölött volt azoknak a száma, akik csak a debreceni kollégiumban tógátusként vagy non tógátusként akadémiai képzésben részesültek.³¹ A kollégiumok biztosították az alakzat folyamatosságát, folytonos kiegészítését, megújulását.

Most úgy látjuk, hogy szociológiailag a centrumban a papi rend volt, a tanár, tanító, falusi jegyző és gazdatiszt elemekkel kiegészülve. Szoros szimbiózisban éltek a kismemességgel, szövevényes kapcsolati hálóval kötödvé egymáshoz. Ez a családi kapcsolat a 20. századig fennállt a kismemesség utódaival. Jellemző volt a papi hivatás öröklődése, a lelkészcsaládok összeházasodása, a prédikátori dinasztiák kialakulása. Legalább ilyen fontos volt azonban, hogy a papi rend újra és újra kiegészült nemesi háttérű kisbirtokos- és iparosfamíliákból, s az idő előrehaladtával egyre inkább nem nemesi háttérű földművesek és iparosok családjából. Az apai családok fele volt nemesi eredetű, ami alacsonyabb a két világháború közötti összes egyetemi tanár nemességére vonatkozó, korábban már említett adatnál, s ez bizonyára jelzi a lelkési pálya utánpótlásának 20. századi változását is. Erre a változásra utalhat az is, hogy a húsz teológusprofesszor közül négyen apai ágon lényegében első generációs értelmiségiek voltak, hétének pedig az apja volt első generációs értelmiségi. Az utánpótlás összetételének finom átsúlyozódása azonban nem kérdőjelezi meg azt, hogy a református felekezeti-művelődési alakzat szociológiai létmódjának legfőbb konstituáló tényezője a 18. századtól a folytonos kiegészülés újabb személyekkel, családokkal. Az is vitathatatlannak látszik, hogy azt a rezervoárt, ahonnan az utánpótlás meghatározó mértékben származott, bizonyos belső mozgás ellenére egyfajta állandóság is jellemezte. Ebben a rezervoárban magyar etnikumú, felfelé törekvő református nemes és nem nemes kisbirtokosok, kézművesek, magyar etnikumú református nemesi és honorácior értelmiségi csoportok és magyar etnikumú kisebb református birtokos nemesek voltak. A rezervoár értékvilágának viszonylagos állandóságát az egész magyar református egyházi és iskolai intézményrendszer biztosította, amely – regionálisan különböző mértékben – kontrollálta az egész felekezeti blokkot és az utánpótlás folyamatát. A református felekezeti-művelődési alakzat fogalma csak ezzel az utánpótlási bázissal együtt értelmezhető. Kíváncsian várjuk, hogy ha majd elemezhetjük mind a 183 református egyetemi tanár családtörténetét, hogyan súlyozódnak át eddigi megfigyeléseink.

³⁰ Az erre vonatkozó irodalmat lásd E-FÜGGELÉK 1.

³¹ Szabadi 2013: I. 213.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Baur, Wilhelm 1877: *Das Deutsche evangelische Pfarrhaus. Seine Gründung, seine Entfaltung und sein Bestand*. Bremen.
- Csohány János 1991: Református teológiai fakultás Debrecenben 1914–1950. In: Ujváry Gábor (szerk.): *Hittudományi fakultások és tanintézetek a XX. századi magyar egyetemeken*. Budapest, 65–74.
- Fekete Károly 2012a: A Debreceni Egyetem bölcsője a város Református Kollégiuma. In: Orosz István – Bartha János (szerk.): *A Debreceni Egyetem története 1912–2012*. Debrecen, 16–40.
- Fekete Károly 2012b: A Református Hittudományi Kar. In: Orosz István – Bartha János (szerk.): *A Debreceni Egyetem története 1912–2012*. Debrecen, 115–140.
- Ferber, von Christian 1956: *Die Entwicklung des Lehrkörpers der deutschen Universitäten und Hochschulen 1864–1954*. Göttingen.
- Franz, Günther 1957: Das evangelische Pfarrhaus. In: Rein, G. A. (Hg.): *Führungsschicht und Eliteproblem*. Frankfurt am Main–Berlin–Bonn, 35–39.
- Franz, Günther (Hg.) 1972: *Beamtentum und Pfarrerstand 1400–1800*. Limburg.
- Giczi Zsolt 2010: Felekezeti viták a katolikusok és a protestánsok érvényesülési lehetőségeiről a Horthy-korszakban. *Aetas* (25.) 1. 24–42.
- Greifenhagen, Martin 1991: *Das evangelische Pfarrhaus. Eine Kultur- und Sozialgeschichte*. Stuttgart.
- Irinyi Károly 2002: *A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867–1918*. Debrecen.
- Karacs Zsigmond 2000: Gondolatok Kiss Ferenc életrajzához. In: *Karcagi Kalendárium*. (Szerk. Körmendi Lajos.) Karcag, 118–137.
- Karády Viktor 1997: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945)*. Budapest.
- Karády Viktor 2000: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest.
- Kósa László 1993: Keresztények és keresztyének. In: Kósa László: *Egyház, társadalom, hagyomány*. Budapest, 5–10.
- Kósa László 2001: „Hét szilvafa árnyékában”. Budapest.
- Kovács I. Gábor (szerk.) 2012: *Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimináció. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. I. Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok*. Budapest.
- Kovács I. Gábor 2012: Diszkriminációtól diszkriminációig. Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok kinevezése Magyarországon 1944-ig. In: Kovács I. Gábor (szerk.): *Diszkrimináció – emancipáció – asszimiláció – diszkrimináció. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. I. Zsidó és zsidó származású tanárok*. Budapest, 163–174.
- Kovács I. Gábor – Kende Gábor 2011: A két világháború közötti egyetemi tanárok rekrutációja és a középrétegek hierarchiája a társadalmi rangcímrendszer szerint a dualizmuskori Magyarországon. In: Kovács I. Gábor: *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúratörténeti tanulmányok*. Budapest, 99–198.

- Köblös József 2011a: „Idvez légy, Kedves Druzám!” A pápai Eöry Szabó és Eöry családok a XVIII. században. *Acta Papensia* (10.) 1–2. 1–64.
- Köblös József 2011b: „Tiszteletes tudós, kegyességgel ’s böltsességgel tündöklő Áronok...” A pápai Torkos család története és szerepe a dunántúli reformátusság életében. *Acta Papensia* (10.) 3–4. 227–292.
- Kövér György 2001: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 9–186.
- Ladányi Andor 2000: *Klebensberg felsőoktatási politikája*. Budapest.
- László Zsófia 2008: Áron nemzetsége. Református lelkészcsaládok a 18. századi Erdélyben. In: Gyáni Gábor – Lácza Magdolna (szerk.): *Generációk a történelemben*. Nyíregyháza, 337–348.
- Mályusz Elemér 2006: *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus*. Mária-besnyő–Gödöllő.
- Mudrák József 2012: Egyetemalapítás: tervek és a Debreceni Tudományegyetem megalakulása. In: Orosz István – Bartha János (szerk.): *A Debreceni Egyetem története 1912–2012*. Debrecen, 41–56.
- Pályi Zsófia Kata 2012: *A Pályi család prédikatori öröksége. Egy református lelkészcsalád nemzedékeinek története*. Pápa.
- Payr Sándor 1905: *A Perlakyak négyszázados ároni háza*. Budapest.
- Rácz István 2002: *Egyház és társadalom*. Debrecen.
- Rugonfalvi Kiss István 1936: *Az egyházi rend közjogi helyzete Erdélyben és Bethlen Gábor armalisa*. (Theológiai tanulmányok 48.) Debrecen.
- Szabadi István (szerk.) 2013: *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában I–II*. Debrecen.
- Szász Lajos 2011: Egy több évszázados református „ároni ház”: a Dávidházy család története. *Egyháztörténeti Szemle* (12.) 3–47.
- Szentpéteri Kun Béla 1941: *Az egyetem alakulás története. A Kollégiummal való kapcsolatok továbbélése az egyetemnek mint egységnek életében*. H. n. [Debrecen.]
- Tóth Zoltán 1989: *Szekszárd társadalma a századfordulón*. Budapest.
- Varga Zoltán 1967: *A Debreceni Tudományegyetem története I. 1914–1944*. Debrecen.

E-FÜGGELÉK

Elérhető a *Korall* honlapján (www.korall.org) az aktuális szám alatti „E-FÜGGELÉK” menüpontból.

Tartalom

1. A felhasznált forrásokról
2. A református egyetemi tanárokhöz kapcsolódó – nem egyes személyekről szóló – válogatott irodalom
3. A debreceni tudományegyetem hittudományi kara (1914–1950) egyetemi tanárainak életrajzi adattára (Összeállította Kovács I. Gábor és Takács Árpád)

Ábrahám Barna

Iskola és nemzetépítés

*A szlovák anyanyelvi oktatás problémái a hosszú 19. század második felében**

Jelen tanulmány a szlovákok anyanyelvi iskoláztatásának fő problémáit kívánja vázolni a hosszú 19. század második felére vonatkozólag. Egyrészt az intézményrendszer fejlődését – az elemi iskolák gyarapodását, majd drasztikus ritkulását, a saját középiskolák létrehozását, majd elvesztésüket, a visszaállításukért kifejtett erőfeszítéseket, illetve pótlásukként a cseh és morva középiskolák szerepét.¹ Az egyházi vezetések és a kormányzat, a nemzetiségi politika felelőssége mellett rá kíván mutatni a szlovákok belső korlátaira is – a kortársak által ostromozott közönyre és opportunizmusra, egyes hivatástudat nélküli tanítók működésére, a nemzetileg elkötelezett és tevékeny tanerőknél pedig a nem ritka türelmetlen, doktriner, a helyi adottságokkal nem számoló alapállásra. Mindezt kiegészíti a cseh elit által nyújtott, igen jelentős, ám ugyanakkor a csehszlovákizmus érdekeit szem előtt tartó, s ily módon megosztó segítség jelzése. A kérdés öröndetesen gyarapodó irodalma mellett forrásként az egykorú szlovák sajtót, brosúrákat, illetve a szépirodalom klasszikus és kevésbé ismert alkotásait használtam.

A KERETEK

Magukkal a pedagógusokkal kezdve: számuk és szerepvállalásuk megragadásánál nem könnyű a dolgunk, hiszen esetükben is egyre erőteljesebb a szlovák identitás háttérbe szorítása. Az 1890-es népszámlálás szerint a mai Szlovákia területén 1619 népiskolai tanító (az itt működő hétezerből) nyilatkozott úgy, hogy elsődleges nyelve a szlovák, ugyanakkor szlováknak csak 390 fő vallotta magát. A mai kutató az öntudatos szlovák személyek számát ennél magasabbra, 667 főre teszi, hozzászámítva még 24 végzős tanítóképzőst.² Az 1900-as népszámlálás a mai Szlovákia területén általában 1937, szlovák identitását vállaló értelmiségi keresőt mutatott ki, az ország más megyéiben (főleg Budapesten, Békés, Bács-Bodrog, Csanád és Torontál vármegyében) pedig még 219 főt. A keresők fenti létszámának 49%-a volt pedagógus – a magyarságnál ez az arány 28%. A magas

* A tanulmány elkészítését az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja tette lehetővé.

¹ Itt csak a középfokot, illetőleg azon belül is csak a fiúgimnáziumok kérdését tudom tárgyalni, a szakiskolák és a leányiskolák, általában a nők művelődési lehetőségei külön tanulmányokat igényelnének.

² Hučko 1999: 132.

arány további belső aránytalanságot fed: 94%-uk népiskolai tanító. Létszámban ez annyit jelentett, hogy 881 tanítóval 9 középiskolai, tanító- és óvónőképzős oktató áll szemben. A tanítók 80%-a valamely felekezeti iskolában működött.³ 1918-ban a neves szociológus, Anton Štefánek szerint 390 öntudatos szlovák tanító tevékenykedett.⁴ A kortársak szlovák tanító alatt automatikusan felekezeti tanítót értettek, aki egyben a templom orgonistája, kántora, temetési énekese. Az – Anton Štefánek kifejezésével élve – úri társaság, azaz a pap, a jegyző, az orvos nem tekintette teljes értékű értelmiséginek, hiszen általában érettségije sem volt. Ráadásul igencsak szerény, sőt bizonytalan javadalmazással végezte munkáját, így rászorulva mindenféle rendszeres (kántor, anyakönyvvezető, postás, szövetkezeti könyvelő vagy éppen halottkém) vagy alkalmi mellékjövedelemre (temetési ének, illetve sírvers írása, koledálás stb.), ezért tekintélye a parasztok körében sem volt egyöntetű.⁵ Ami a magasabb szintet illeti, a mai kutatás a század elejére mindössze 74 középiskolai tanárt mutat ki.⁶ A statisztika vagy a név persze nem föltétlenül tükrözi a valós helyzetet: a nyolcvanas években a szenici (Nyitra vm.) polgáriban tanító, de Liptószentmiklósról jött Gémessy Miklóst például a megyei sajtó és egyes kollégák pánszlávként tartották számon.⁷

Ez a nem túl népes nemzethű értelmiség hozta létre a hatvanas évektől a maga iskoláit, kulturális egyesületeit, közgyűjteményeit (bár nem mindegyiket tudta megvédeni). Az elemi iskolák túlnyomó többsége felekezeti volt, hagyományosan is, más formában a legtöbb község nem tudta volna őket fönntartani. Az egyház biztosította a szlovák tanítási nyelvet, a népiskolai törvény (1868: XXXVIII. tc.) még az államnyelv tanítását sem írta elő, viszont a színvonalat rontotta, hogy általában rosszul fizetett, nemegyszer szakképzetlen személy tanított, számos helyen omladozó, rosszul felszerelt épületben, ráadásul sok helyen 3–5 órányi járásra.⁸ Vármegyei nyomásra az 1879: XVIII. törvénycikk immár kötelezővé tette a magyar nyelv tanítását. 1895–96 folyamán megyei kezdeményezés zajlott annak érdekében, hogy az állam vegye át az egyházi iskolákat, mert mint a Csánád vármegyéét képviselő Polónyi Géza kijelentette, az egyházi iskola, „különösen a magyar nyelvhatárokon, tényleg a hazaellenes aspirációknak táplálékául használtatik fel”.⁹ Ténylegesen megindult viszont az állami iskolák tömegesebb alapítása (*1000 népiskola*-akció, 1898–1902). Wlassics Gyula miniszter a prágai Csehsláv Egység hazaellenes tevékenységére hivatkozva az északnyugati régióra, Nyitra és Trencsén vármegyére összpontosított; a szlovák régióban összesen 154 állami iskola jött ekkor létre,¹⁰ hivatalosan magyar tanítási nyelvel, de ezt az élet

³ Polányi 1987: 39–40.

⁴ Hučko 1999: 133.

⁵ Štefánek 1944: 171; Kováč a kol. 2004: 241.

⁶ Hučko 1999: 133.

⁷ Demmel 2008: 114.

⁸ Vesztróczy 2012: 156–158.

⁹ Idézi: Vesztróczy 2012: 158.

¹⁰ Potemra 1978: 505–506.

általában fölülírta, a szlovák kisegítő nyelvként megmaradt.¹¹ Az Árvában kisiskolás leendő klasszikus író, Milo Urban szeretettel emlékezik vissza a messziről odahelyezett Kisfalussy tanítónőre, aki „ha szükség volt rá, segítségül hívta nemcsak konyhaszlovákját, hanem a mi gurálunkat is”. A kötelező hazafias nevelést nem erőltette („meggyőződött róla, hogy a kisgazdák és favágók konok népének nincs érzéke a köpönyegforgatáshoz”), letudta azzal, hogy a vezetékneveknek magyarul kellett szerepelniük a füzeteken.¹² A dualizmus második fele ugyanakkor hivatalosan is a szlovák tannyelvű iskolák folyamatos megszűnésének időszaka, különösen az Apponyi-féle iskolatörvények (1907: XXVI., XXVII. tc.) következtében, hiszen az előírt fizetéseket és felszerelést számos településen nem lehetett biztosítani. Több tanító ellen ugyanakkor per indult a magyar oktatásának elhanyagolása miatt.¹³ Összességében a régió szlovák tannyelvű iskoláinak száma már 1875–1908 között a negyedére csökkent,¹⁴ az 1913/14-es tanévben pedig számuk már csak 304.¹⁵ Ekkor a 256 020 szlovák elemi iskolából csak 41 532 járt szlovák tanintézetbe.¹⁶ A magyar nyelv erőltetése (ami a közismereti tárgyaktól vette el az időt) gátolta az általános műveltség emelkedését, a népesebb értelmiségi réteg kialakulását, de a szlovák közbeszédben emlegetett elnemzetlenítő hatást aligha fejtett ki, hiszen a századfordulón a szlovákságnak csak mintegy 15%-a beszélt magyarul, ráadásul e szám mögött hatalmas regionális különbségek rejtettek: míg Árvában csak 4%, addig Nógrádban 33%, Békésben pedig nem meglepő módon 62%.¹⁷ Az írni-olvasni tudók aránya egyébként makroszinten nem volt alacsony: 1910-ben 100 főből 58, míg a magukat magyarnak vallók között is csak 67,¹⁸ viszont ismét csak óriási területi eltérésekkel: a kortárs megfigyelő szerint a századfordulón a kiszucáújhelyi járásban (Trencsén vm.) csak 10% lehetett, míg a báti járásban (Hont vm.) 70% (akkor a szlovák átlag 50%).¹⁹

A középfokú oktatásra áttérve, a szlovák tanítási nyelvű középiskolák követelése már a negyvenes évek és a forradalmi napok programjaiban hangsúlyosan szerepelt.²⁰ Az ötvenes-hatvanas években, Štefan Moyses püspök erőfeszítései következtében cseh és szlovák, illetve részben német nyelven oktatott a beszercebányai katolikus állami gimnázium, ám a szabad kezert kapott kormányzat 1867-ben eltávolította a számára elfogadhatatlan, többek között cseh oktatókat, és magyar tannyelvet vezetett be. A korszakban végig jelen van ugyan az a gondolat, hogy a Felföld középfokú intézményeit annak idején az itteni népesség,

¹¹ Polányi 1987: 46. Sáros megye széles körű vegyes tannyelvhasználatára: Kovács 2009: 270, 274.

¹² Urban 2000: 141–142. A kizárólagos magyar tanítási nyelv kudarcára lásd: Polányi 1987: 46.

¹³ Potemra 1978: 516–519; Vesztróczy 2012: 162–163, 166–167. Az iskolatörvények következményeire: Zilizi 2006: 251–260 (konkrét perek tárgyalása).

¹⁴ Polányi 1987: 46.

¹⁵ Vesztróczy 2012: 168.

¹⁶ Štefánek 1944: 294.

¹⁷ Stodola 1912: 34. Polányi Imre viszont az összarányt csak 7%-ra teszi (Polányi 1987: 46).

¹⁸ A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása: 176–177.

¹⁹ Stodola 1912: 51.

²⁰ Vesztróczy 2003: 95–126.

a szlovákok adója, áldozata hozta létre, tehát vissza kellene adni őket a szlovák nemzetnek,²¹ ám mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy a szlovákoknak ehelyett új iskolákat kell létrehozniuk. Az evangélikusok megalapították a nagyrőcei fő- (1862) és a turócszentmártoni al- (1867), a katolikusok pedig a znióváraljai algimnáziumot (1869). Védnökségi (patronátusi) intézmények voltak ezek, az egyházközség, világi mecénások és a hívek adományaiból tartották fenn magukat. Grünwald Béla (mint Zólyom vármegye alispánja) kezdeményezésére (úgymond a három intézmény felszerelése hiányos, elhanyagolják az oktatást, a tanárok fő tevékenysége a pánszlávizmus terjesztése) azonban 1874-ben megszüntették őket.²² A turócszentmártoni evangélikus egyházközség ugyan 1875 januárjában mindjárt alapított egy nyolcosztályos gimnáziumot, ám nem kapták meg ehhez a minisztériumi engedélyt.²³ A szlovák elit azonban nem adta fel, sőt nemzeti gyűjtés segítségével a tervet könnyen megvalósíthatónak látta, a sok kis adománynak még azt az előnyt is tulajdonítva, hogy ezt a gimnáziumot valóban minden szlovák magáénak érezheti majd, nem néhány tehetős mecénás jóindulatának gyümölcsét kell látnia benne.²⁴ 1893-ban a dunáninnyi kerület gyűlésén a szlovák többség el is határozta ezen iskola megalapítását, a magyar tiltakozók nyomására azonban a következő évben az egyetemes gyűlés ezt megsemmisítette.²⁵ 1895-ben vezető katolikus és evangélikus személyiségek elhatározták, hogy felekezeti szlovák gimnáziumot létesítenek. Turócszentmártonban egyesületet is alapítottak erre a célra,²⁶ ám ennek 1897-ben benyújtott alapszabályzatát a belügyminiszter elutasította – azon indokkal, hogy a létező állami és egyházi intézmények a szlovák nemzetiségű polgárok képzéséről teljes mértékben gondoskodnak, egyébként pedig megfelelő szlovák tankönyvek hiányában az iskola kénytelen lenne cseh tankönyveket használni (ezzel szemben a vallás- és közoktatásügyi miniszter szerint utóbbi aligha vezetne hazánk pusztulásához). Ugyanilyen sorsra jutott a kérelem 1909-ben. A tiszai kerület az évi gyűlésén is kérték a szlovák küldöttek, eredménytelenül, a szlovák tannyelv bevezetését az eperjesi kollégiumban s általában a lelkész- és tanítóképzésben. 1911-ben, 1912-ben és 1913-ban is sikertelenül kérte a kormányhoz beadott petíció szlovák tannyelvű állami gimnáziumok alapítását.²⁷

A szlovák fiatalok tehát 1918-ig itthon csak magyar tannyelvű, a hivatalos állameszmét képviselő közepfokú intézményekben tanulhattak. A századelőn

²¹ Michal Chrástek: Slovo o našich gymnásiach a k našej milej mládeži. *Pešbudínske vedomosti* 27. nov. 1863. 1; Sasinek [Fr. V.]: Ozvena na „Ohlas” vzhľadom na založenie slovenského katolíckého gymnázia. *Pešbudínske vedomosti* 1. mája 1868. 1.

²² Működésük és megszüntetésük összefoglalása: Škultúry (usp.) 1889 (a szlovák nemzethű álláspontot érvényesítve); Ruttkay 1939 (részletes, de az egykorú magyar álláspontot képviselő taglalás); objektív összefoglalások: Felkai 1980; Vesztróczy 2009.

²³ Kips 1993: 20.

²⁴ Svetozár Hurban Vajanský: Gymnásium. *Národné noviny* 13. jan. 1891. 1.

²⁵ Vesztróczy 2009: 120.

²⁶ Kips 1993: 24.

²⁷ Vesztróczy 2009: 120–121.

a régió középfokú intézményeiben tanulók 2-3%-a volt szlovákként számon tartva, az 1913/14-es tanévben pedig az egész ország 77 636 középiskolásából 1620 vallotta magát szlováknak²⁸ – ez a hivatalos nyilatkozat, a szlovák anyanyelvűek száma ennél lényegesen magasabb lehetett. A statisztika mindenesetre elfedi ezeket, hiszen hivatalosan száz szlovák férfi közül 0,2 fő (!) végzett nyolcosztályos gimnáziumot (négyosztályost háromszor annyi), míg a magukat magyarnak vallók közül 3,5 fő.²⁹

Azok számára, akiknek a magyar nyelvű tanulás elfogadhatatlan volt, vagy akiket nemzeti meggyőződésük miatt kizártak a hazai gimnáziumokból, a cseh- és morvaországi iskolák jelenthettek megoldást. A cseh sajtó fokozott figyelemmel követte a magyarhoni hatóságok lépéseit, egyben jelezte a szlovákoknak, hogy sorsuk akkor javul, ha szorosabban kötődnek a cseh nemzethez s magához a kölcsönösség gondolatához. Otthon felhívta a hazafias városokat, vállalkozókat és családokat, hogy alkalmazzák a kenyér nélkül maradt szlovák oktatókat, illetve a megjelenő szlovák diákok számára nyújtsanak ellátást. Azok főleg az igen elkötelezett pterovi reálgimnáziumot választották, később azonban ott megromlottak a viszonyok, viszont a nyolcvanas években bővülő iskolahálózatból előszeretettel választották a brünni reálgimnáziumot, az Uherské Hradište-i gimnáziumot, majd ezek mellett Kroměříž, Olmütz, Valašské Meziříčí nem túl távoli intézményeit. Összességében 1849 és 1900 között kimutathatóan 427 szlovák diák tanult a cseh tartományok középiskoláiban.³⁰ A kilencvenes években, a szlovák közélet általános élénkülésének keretében kezdett emelkedni az odaát tanulók száma, a programot az 1896-ban Prágában alakult Csehszláv Egység (Československá Jednota) egyre hatékonyabban fogta össze. Szlovák partnereként egy turócszentmártoni kuratórium küldte ki a támogatásra érdemes fiatalok jegyzékét, és egyeztettek, hogy senki ne kapjon több helyről támogatást.³¹ 1908-tól az egyesület a morvaországi Luhačovice fürdőn évente felső szintű cseh–szlovák találkozót rendezett a cseh–szlovák együttműködés összefogására. A cseh politikai elit a háború előtti években már központi feladatának tekintette a szlovák elit ottani kinevelését. Az 1912-es tanácskozás – ahol részletező előadás hangzott el az anyanyelvű oktatás leépítéséről³² – elhatározta, hogy ősztől párhuzamos szlovák tagozatot indít az Uherské Hradište-i kereskedelmi iskolában, hogy a szlovák fiatalok szintjüknek megfelelően haladhassanak, és bevezethessék őket a magyar kereskedelmi levelezésbe. Végül egy szlovák preceptor állásra futotta, az oktató a korrepetálás mellett szlovák és magyar nyelvórákat, illetve üzletilevelezés-képzést nyújtott a diákoknak (ekkor 17 tanulónak). 1913-ban döntés született egy

²⁸ Hučko 1999: 134.

²⁹ A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása: 180–181.

³⁰ Kips 1993: 19, 23, 25.

³¹ Kips 1993: 22–23; Polányi 1987: 138–140; Jurčišinová 2008: 65–67.

³² Naše krivdy. (Z luhačovickej prednášky M. M. Bellu.) *Slovenský denník* 17. a 18. aug. 1912.

cseh–szlovák reálgimnázium és internátus alapításáról, amit azonban a háború kitörése megakadályozott.³³

A Morván túli tanulmányok mérlege: 1875 és 1918 között 1149 szlovák fiatal tanult valamely odaíti középiskolában, többségük (687 fő) 1900 után.³⁴ Ugyancsak felmerült, eredmény nélkül, egy másik lehetőség határon túli szlovák középiskola létrehozására: a horvát kormányzat a Szerémségben (Stara Pazova) alapítson gimnáziumot az ottaniak számára.³⁵

Saját felsőfokú intézmények híján a törekvő szlovák fiatalok a pesti, és idővel a kolozsvári egyetemen tanultak, nagyobb számban még Bécsben és Prágában (ott a dualizmus alatt 129 szlovák tanult³⁶), ám a külföldi tanulmányokat a századelőn már nehezítette, hogy a kormány korlátozta a diplomák honosítását. Mindent egybevéve a századelőn évente száz–kétszáz szlovák szerzett oklevelet.³⁷ Az ausztriai és a csehországi évek nemcsak szaktudást, hanem társadalmi és politikai kapcsolatokat is biztosítottak a szlovák elit számára, ugyanakkor törésvonalakat hoztak létre a hazai konzervatívok és a „nyugatos” liberális, polgári demokrata értékrendűek között.

A TANULÁS JELENTŐSÉGE: A NEMZET FELEMELKEDÉSÉNEK ALAPJA

A keretek áttekintése után nézzünk néhány példát arra, miben látta a 19. századi szlovák elit a tanulás és a megszerzett műveltség társadalmi és nemzeti jelentőségét. 1845-ös cikkében (*Lud náš obecny*) már a nemzeti mozgalom feje, Ludovít Stúr győzködte a jobbagyszülőket, hogy legeltetés helyett engedjék iskolába gyermekeiket. Azt sem fogadta el, hogy a téli időjárás miatt kimaradjanak, s hogy a tanítótól elvárt ostyasütés, a disznóölések, nyáron pedig a jószág legeltetése miatt szüneteljen a tanítás.³⁸ A század második felében természetesen még nagyobb és egyre erősödő hangsúlyt kapott a nép műveltségének emelése: ahogy egy 1862-es cikkben egy szlovák újságíró megfogalmazta, a népet is alkalmassá kell tenni arra, hogy részt vehessen a közügyekben, a jogszolgáltatásban, az egyház, az iskola kormányzásában, a kereskedelemben.³⁹ Rendszeresen hangot kap, hogy a nemzetek élesedő harcában a megmaradás egyetlen esélye a háziiparok, illetve az ipari termelés tökéletesítése, ehhez pedig reál- és műszaki iskolák alapítása szükséges.⁴⁰ S talán még fontosabb a nemzeti szellemű felsőfokú szak-

³³ A szlovák tagozat tervéről: Milan Hodža: Slovenskú obchodnú hospodársku školu na Morave! *Slovenský týždenník* 29. marca 1912. 1. A tényleges lépésekhez: Jurčišinová 2008: 70–71.

³⁴ Vesztróczy 2009: 130.

³⁵ Milan Hodža: Heródesovo plemä. *Slovenský týždenník* 28. marca 1913. 1.

³⁶ Vesztróczy 2009: 131.

³⁷ Kováč a kol. 2004: 243.

³⁸ Hučko 1990: 504; Vesztróczy 2005: 24–25.

³⁹ Laciak: Národní učitel a zapisovatel obce. *Pešibudínske vedomosti* 30. sept. 1862. 1.

⁴⁰ Danielo Jaroslavovič: Slovo na čase ku slovenským rodákom. *Pešibudínske vedomosti* 10. okt. 1862. 2.

emberképzés: azért kell például jogakadémiát alapítani, hogy kinevelődjék az egyenjogúsítási harcot vezető gárda.⁴¹ Az öntudatos szlovák úgymond már nem rabszolga akar lenni, hanem alkotmányos keretek közt élő polgár, aki kényurak helyett felelős hivatalnokokat akar maga körül látni.⁴²

Annál is inkább, mert a szlovák elit régi és általános meggyőződése szerint az ő régiójuk volt a korábbi századokban a művelődés, a szakemberképzés fellegetvára. A 18. században a hazai történetírás atyjának tekintett, amellet közismerten szláv-szlovák tudatú Samuel Timon (Timon Sámuel) büszkén kijelentette, hogy a szlovákok mindig is kiemelkedtek gyakorlati és elméleti jogi ismereteikkel, nélkülük kongának a bírósági termék.⁴³ Vizsgált korszakunkban a nemzeti mozgalom egyik korai vezetője úgy fogalmazott, hogy a szlovákság adta annak idején az országnak az első törvényhozókat, hősoket, s azóta is körükből származott a dicső férfiak és literátusok nagy része.⁴⁴ De idézhetnénk a kései romantika prózáiróját is, kinek török kori hőse, a sárosi vár ura tételesen kimondja: „miként ötszáz évvel ezelőtt Szlovákvöld a keresztény hit és a művelődés bölcsője volt egész Magyarhon számára, ma is erős bástya a török barbárság áradata ellen”.⁴⁵ Az ismert etnográfus, népmesegyűjtő, Pavol Dobšinský pedig a régió egykori iskoláit leltárba szedő tanulmányában rámutatott, hogy Felső-Magyarhon a 16–17. században más országok felett állott a klasszikus, filozófiai-vallási kultúra ápolásában, sokan kerültek innen, köztük számos szlovák, német egyetemre.⁴⁶

A tanulást ugyancsak a társadalmi-nemzeti integráció fő emeltyűjének látta, ám magyar szempontból, Grünwald Béla: „A tót a magyarságra törekszik: ha teheti magyarul taníttatja gyermekét, dicsekszik vele, ha magyarul megtanult s nem kesereg, ha fia nem akar tót lenni s magyarnak vallja magát.” Ezt a szerző szerint a századok sorsközössége által megszilárdított ragaszkodást ki lehet használni a szlovákság tökéletes integrációjára: „úgy intézni a dolgot, hogy az iskola által értelmisége magyarrá váljék, alsóbb osztályai pedig megtartassanak a hazához való ragaszkodásban”.⁴⁷ A nemzethű szlovák megnyilatkozások szerint viszont a magasabb fokú magyar iskola erkölcsi, s nemritkán fizikai pusztuláshoz vezet, olyan lelkészek és tanítók kerülnek onnan ki, akik elszakadnak nemzetüktől, sőt akár ádáz üldözői lesznek mindennek, ami szlovák.⁴⁸ Az az ifjú, aki a gimnáziumban elhanyagolta anyanyelvhasználatát, lelkészként, hivatalnokként hogyan állja majd meg a helyét a szlovák közegben, főleg, ha a nép nyelvének

⁴¹ Michal Chrástek: Slovo o našich gymnásiach a k našej milej mládeži. *Pešťbudínske vedomosti* 27. nov. 1863. 1.

⁴² Sasínek [Fr. V.]: Znyo-Kláštorske gymnasium. *Národné noviny* 8. júla 1870. 2.

⁴³ Tibenský 1965: 98.

⁴⁴ Štefan Marko Daxner: Národné školy. *Pešťbudínske vedomosti* 27. febr. 1863. 2–3.

⁴⁵ Tomášik 1971: 50.

⁴⁶ Dobšinský 1885: 185–186, 204.

⁴⁷ Grünwald 1878: 31, 35.

⁴⁸ Danielo Jaroslavovič: Slovo na čase ku slovenským rodákom. *Pešťbudínske vedomosti* 14. okt. 1862. 2.

megvetését sulykolták belé?⁴⁹ A szlovák sajtóban történelmi párhuzamként ezek az intézmények janicsárképzőként jelennek meg, ahol a szlovákok véradójából újabb és újabb renegáthadak teremnek.⁵⁰ A szépirodalomból elég a vezető publicista, író, tehát ideológus Svetozár Hurban Vajanský olyan regényhőseire gondolni, mint Ján Drevanský (*Gyökér és hajítás*, 1895–1896), aki a magyar iskolától sem értelmi, sem érzelmi, sem erkölcsi tartást nem kapott, ezért csak úszik az árral, sorsa az elnemzetlenedés és az erkölcsi süllyedés, majd az idő előtti halál.⁵¹ Ugyanitt jelenik meg a molnár apjára csak szomorúságot hozó Laco Vrabel, akit úrhátnám anyja erőltetett Pestre, a jogi karra; ott viszont féléveken keresztül be sem iratkozik, züllött aranyifjú lesz, és csak meghalni tér haza.⁵² Másik regényének főszereplője a dzsentrisarj Andrej Lutišič, aki a pozsonyi jogakadémián, majd a pesti egyetemen vetkőzik ki önmagából, lesz a fővárosban magyarkodó diákvezér.⁵³ Az ugyancsak író Ján Čajak átfogó társadalmi tablójának tanító hőse a szlovák kereskedőcsaládok tömeges visszahullása kapcsán emígy bírálja a címadó szereplőket: „most, amikor a családnak már rá kellene ébrednie erejére, önállóságára, amikor már a továbblépésen kellene gondolkodnia, akkor úrrá lesz rajtuk az üres gög és a vágy, hogy utánozzák az erkölcsileg és anyagilag is csődbejutott nemességet annak ostoba urizálásával együtt. A fiukat úrnak taníttatják, hogy kedvére lumpolhasson, a lányukat pedig hozzáadják egy hasonszőrű semmirekellőhöz, hagyják elfolyni jólétük forrásait, hogy idővel valami Galíciából bevándorolt hazafi gazdagodjék belőle.”⁵⁴

A szlovákok kiművelése tehát egyben a renegáttá válás leghatékonyabb ellen-szere: Ha elszigetelt egyének szereznek tudást, azok felsőbbbségük tudatában az idegenek társaságát keresik, azokhoz hasonulnak. A tömeges művelődéssel viszont erősödik, általánossá válik majd a szlovák nemzettudat, a képzetek nem az idegenek ékességei lesznek.⁵⁵ A szlovák identitás bevésése mellett a nemzeti iskolák konkrét feladata lesz a nyelvjárási tarkaságot meghaladva a szlovák irodalmi nyelvi norma, beszéd, helyesírás elsajátíttatása.⁵⁶

⁴⁹ Sasinek [Fr. V.]: Ozvena na „Ohlas” vzhľadom na založenie slovenského katolíckého gymnázia. *Pešťbudínske vedomosti* 1. mája 1868. 1.

⁵⁰ Štefan Marko Daxner: Národné školy. *Pešťbudínske vedomosti* 27. febr. 1863. 2.

⁵¹ Vajanský 1943a: I. 32–33.

⁵² Vajanský 1943a: II. 21, 28, 33, 49.

⁵³ Vajanský 1943b: 44. skk., 68–72.

⁵⁴ Čajak 1962: 53. A *hazafi* (szlovákositott alakjában *hazafik*) kifejezés a hivatalos magyar állam-eszmével azonosuló, zsidó vagy szlovák „renegát” személyeket jelöli.

⁵⁵ Danielo Jaroslavovič: Slovo na čase ku slovenským rodákom. *Pešťbudínske vedomosti* 14. okt. 1862. 1–2. Későbbi, ugyanezen helyzetet tükröző, de lélektanilag árnyaltabb vélemény: Vavro Šrobár: Maďarisácia. *Hlas* 1898. 1. 3.

⁵⁶ Laciak: Národnia škola jako ústav štátu. *Pešťbudínske vedomosti* 20. jan. 1863. 1.

A KORSZERŰ ISKOLA, AZ ÉRVÉNYES TUDÁS KÉRDÉSE

A 19. századi hozzászólók – természetesen a javítás szándékával – számos esetben bírálták a tananyagot és az oktatás módszereit. Már a Štúr-iskola második embere, Jozef Miloslav Hurban a maga hősei százába adta (*Szilvesztertől Háromkirályokig*, 1848): a szlovák nemzet nagy hátránya, hogy aktivistáinak nagy része teológus (maga is evangélikus lelkészként működött), márpedig képzésük elszádkadt a felgyorsult élettől, elzárkózik a társadalmi reformgondolatoktól.⁵⁷ Štúr szóvá tette, hogy a falusi iskolákban csak a katekizmust és a biblikus történelmet tanítják, elmarad a történelem, a földrajz, a számtan, a természetrajz. S míg régen a latin deklinációk és konjugációk biflázását tekintették tudásszerzésnek, ma a magyart erőltetik, amit a fiatal az iskolából kikerülve úgyis azonnal elfelejt – inkább gazdálkodási ismeretekre volna szüksége. Magasabb szinten rámutatott, hogy a szlovákok közül szinte senki nem végez műszaki tanulmányokat, nincs egy építész, igen kevés az orvos – a hatéves pesti vagy bécsi tartózkodás nem vállalható –, a nem nemesek alig mennek jogra, mert mint ilyenek, úgysem tudnának érvényesülni. Kárhoztatta a papi pálya tömeges választását – inkább gyakorlatias tanulmányokat kellene folytatniuk.⁵⁸

Az 1860-as évek elején egy cikk szerint a létező akkori iskolák mind-mind annak a múltnak a maradványai, amikor elég volt, ha a nép megtanult imádkozni, énekelni és minden nyomorúságáért kárpótlást a túlvilágon várni, nem kellett átlátnia a körülötte zajló folyamatokat, a nemzet, a haza ügyeit.⁵⁹ Anyanyelvi és ugyancsak gyakorlatias iskolákat sürgetett egy ekkori széles körű program is, elvetve a magyar és a német nyelv sulykolását.⁶⁰ Egy későbbi hozzászóló kárhoztatta a nemzethű vezetőket, amiért a jogi tanulmányokat erőltetik, pedig a kiképzett szlovákok sem jutottak be hivatalokba, miközben a többi terület teljesen el lett hanyagolva. Ugyancsak hiba a teológia lebecsülése – a jogvédő harchoz a papság biztosítja az erkölcsi tartást, s ő él napi kapcsolatban a néppel. A tanítóképzés sem kap elég figyelmet a nemzet részéről, a nyomorúságos felekezeti iskolai javadalmak helyett a legjobbak átmennek az állami tanintézetekhez. Alig vannak szlovák orvosok, nincsenek saját mérnökök, szerelők, távírdászok. Csak jogászból van elég, de feleslegesen akkor, ha azok csak a gazdagodásra törekednek: minden szlovák jogásznak idealistának, emelkedett jellemnek, elsősorban a nemzet jogvédőjének és a népnymor enyhítőjének kell lennie. Az általános következtetés: a vezetők mérjék fel, mely területen nincs ember, s tereljék arra a fiatalokat!⁶¹ Máshol az egykor erőltetett latin, és immár a magyar uralmának számlájára írják, hogy a szlovákok

⁵⁷ Hurban 1977: 116–119.

⁵⁸ Hučko 1990: 509; Vesztročy 2005: 24–25.

⁵⁹ Laciak: Národný učiteľ a zapisovateľ obce. *Pešťbudínske vedomosti* 30. sept. 1862. 1.

⁶⁰ Danielo Jaroslavovič: Slovo na čase ku slovenským rodákom. *Pešťbudínske vedomosti* 14. okt. 1862. 1.

⁶¹ Julaj Botto 1873: Podelenie práce u študujúcej mládeže I. *Národné noviny* 11. jan. 1873. 1; II. 14. jan. 1; III. 18. jan. 1; IV. 21. jan. 1.

nem tehetnek szert gyakorlati tudásra.⁶² A fiatal Vajanský németországi teológiai ösztöndíjat utasított vissza, s apja, Jozef Miloslav Hurban fiataloknak címzett szemrehányó szavaira így válaszolt: „elmúltak már azok az idők, amikor kizárólag a papi és a tanítói rend volt az eszmék letéteményese”.⁶³

Vajanský az elit számára ajánlott korszerű ismeretek mellett doktriner módon ugyan, de sokszor értekezett a nép valódi műveltségéről. Eszerint az létezik, de lényege nem az írás-olvasás, számolás, s nem olyan tárgyi tudást jelent, hogy melyik országnak mi a fővárosa, emlős-e a cethal és hasonlók, hanem jelenti a nemzedékről nemzedékre hagyományozott élettapasztalatokat és az erkölcsi-valorális értékrendet, melyet a szokásokban, szólásokban, közmondásokban rögzít. Erre kell tehát minden, a kor által követelt tudást építeni. „Ez a műveltség nem lehet a nép rossz értelemben vett »polgárosítása«, amikor is a népben eluralkodnak a városokból aláhullott »fáin« szokások, könnyű élet, élvezetek, cifrázkodás, kifordított, a fejeket megzavaró frázisok, rosszul használt idegen szavak.”⁶⁴ Vajanský az akkor megszokott konzervatív szellemben általában is bírálja a kor oktatását: úgy mond a romlott iskolákban felszedett félműveltség elidegeníti az egyént a lélektől, Istentől, s a szerencsét, földi boldogságot hajszoló lényé süllyeszti.⁶⁵

A korszerű tudás átadása természetesen korszerű tankönyveket követel. Fennállása alatt a szlovákok közművelődési egyesülete, a Matica slovenská kiadványai (számтан, szlovák nyelvtan, történelem) kívánták – de kellő anyagiak híján csak részben tudták – kielégíteni a nemzet középiskoláinak igényeit.⁶⁶ Vezető személyiségek ezért az egyéni lelkesedésben bízva időről időre felszólították a hadra fogható szlovákokat, hogy ragadjanak tollat, s ki-ki a maga területén, közérthető stílusban, lehetőleg kérdés-felelet formájában dolgozzon ki oktatási segédanyagot.⁶⁷

Az egész korszakban hangoztatott tétel, miszerint a szlovákok csak korszerű és gyakorlati tudással felvértezve állhatnak helyt az „idegenekkel”, azaz a magyarokkal, zsidókkal, németekkel folytatott versenyben, létkérdésként jelent meg 1907 után, amikor egyre többen tartottak attól, hogy a szlovákság teljes mértékben kiszorul a modernizáció lehetőségeiből, saját földjén mások rabszolgájává válik. Ahogy a szlovák nemzeti törekvések egyik legfőbb szószólója, Milan Hodža, a későbbi csehszlovák miniszterelnök egy 1910-es cikkében megfogalmazta: „A nemzeten belül művelt földműves-, kereskedő- és iparosréteget akarunk kialakítani. Irigykedve nézzük, a legnyomorultabb rétegek is mennyire műveltek más nemzeteknél.” Márpedig ma már nem lehet az elavult módszerekkel gazdálkodni, ez végzetes leszakadáshoz vezetne: „A világban oly sok okos fő annyi új eljárást talált ki a földművelésben, annyi új gépet, annyi új technikát

⁶² Sasínek [Fr. V.]: Znyo-Kláštorske gymnasium. *Národnie noviny* 8. júla 1870. 2.

⁶³ Idézi: Juriček 1988: 17.

⁶⁴ Svetozár Hurban Vajanský: Vzdelanie ľudu. *Národnie noviny* 28. febr. 1891. 1.

⁶⁵ Vajanský 1943b: II. 48.

⁶⁶ Winkler–Eliáš 2003: 76–77.

⁶⁷ Ondrej Radlinský: Provolanie na slovenských pánov spisovateľov, vzdelancov a učencov slovensko-katolíckych. *Národnie noviny* 29. júna 1870. 1; Ján Burian: V záujme slovenskej školskej spisby. *Národnie noviny* 10. aug. 1889. 2.

a talajjavításra: mindaz, amit az emberi tudomány megalkotott, csak az idegen spekulánsoknak lehet hasznára?⁶⁸

A SZLOVÁK TANÍTÓK HIVATÁSA, A TANÍTÓK ÉS A NÉP POZITÍV VISZONYA

A 19. század alapelve szerint az intelligencia a nép vezetője.⁶⁹ Pavel Sochán a tanult ember erkölcsi kötelességévé tette, hogy legyen a szlovák jegyek megtestesítője, amihez szükséges, hogy éljen a nép között, ismerje meg és vegye át annak szokásait, nyelvét, de finomabb, tökéletesebb formában. Legyen tanácsadója, vezetője, védelmezője, hasson rá a maga műveltségével. A paraszt ne urat, hanem magánál műveltebb, nemesebb szlovákot lásson benne, és akkor ragaszkodik hozzá, bizalmába fogadja. Az igazi szlovák intelligencia olyan legyen, mint a tejszín, ne forduljon szembe a nép érdekeivel, mint a renegát nemesség.⁷⁰ Vajanský leszögezte, hogy a népben megvan minden, ami egészséges, a nemzeti érzés kialakulásához csak egyvalami hiányzik: a kezdeményezőkézség. Az értelmiség feladata a kusza érzéseket erős akarattá szervezni.⁷¹ Mint később fogalmazott: tudatosítani kell a népben, hogy itt, a földön csak egyetlen barátja, segítőtje van: a hű nemzeti gárda, mely vállalja a szlovákságot, maga is szlovákuul beszél.⁷² A vezető tudományszervező, Andrej Kmeť minden iskolázott szlovák kötelességévé tette, hogy legyen a nemzet művelője, válasszon a rengeteg szak, tudományág közül, s tegye közkinccsé a maga tudását!⁷³ A századelő meghatározó publicistája és politikusa, Milan Hodža demokratizáló újságírói működésében kortársai éppen azt a tág tevékenységet látták, melynek célja a nép megszólítása.⁷⁴

E megnyilatkozások a pap mellett a falusi tanítót tekintették a nép hivatott vezetőjének, akinek le kell ereszkednie a passzív tömeghez. Általánosságban, egyben sejtetve, hogy korántsem mindenki teljesíti hivatását, így fogalmazta meg ezt a szlovák hírlap: „Ó, mennyire emelkedne nemzetünk, micsoda élénk élet támadna egyszerre Szlovákián, ha papságunk és tanítóink fej fej mellett odaállnának a nemzet zászlaja alá, melyen arany betűkkel van írva a jelszó: »Művelődéssel a szabadság felé!«⁷⁵ A szlovák felekezeti iskolák a kortársak számára

⁶⁸ Milan Hodža: Nedáte nám školy? *Slovenský týždenník* 7. okt. 1910. 1.

⁶⁹ Ez a szerep, az anyagilag-erkölcsileg lesüllyedt paraszti közösség felemelése a pap és a tanító által, a korábbi nyugati moralizáló irodalom központi gondolata, a kelet-közép-európai szerzők számos esetben ezeket a műveket tartották szem előtt, alkalmazták a hazai viszonyokhoz. A legismertebb közülük Heinrich Zschokke munkája (*Das Goldmacherdorf*, 1817), mely a vizsgált korszakban már szlovákuul is olvasható (*Zlatnica*, 1847), és egyes szerzők méltatják is a maguk írásában.

⁷⁰ Pavel Sochán: Otázka etnografie Slovenska. *Národné noviny* 23. apr. 1891. 2.

⁷¹ Svetozár Hurban Vajanský: Náš ľud. *Národné noviny* 29. sept. 1891. 1–2.

⁷² Svetozár Hurban Vajanský: Aký je náš ľud. *Národné noviny* 4. febr. 1896. 1.

⁷³ Andrej Kmeť: Naše museum. *Národné noviny* 11. aug. 1892. 1.

⁷⁴ Wagner 2003: 34.

⁷⁵ Povedzme si pravdu. *Národné noviny* 30. jan. 1873. 1.

a szlovák és keresztény szellemű oktatás zálogai, emellett kevesebből fenntarthatók, mint az államiak, és legalább „nem egy zsidót küldenek a nyakukba”.⁷⁶ Más-hol rámutatnak, hogy mindenki tanítójától nyeri műveltségét, nélkülük nem lenne senkiből professzor, pap, orvos, ügyvéd.⁷⁷

Ilyen ideális személyt jelenített meg a klasszikus drámaíró, politikai gondolkodó, Ján Palárik. A kiváló nemzeti szellemben dolgozó Oriška tanító (*Kibékülés, avagy Kaland az aratóbálon*, 1862) érdeme szorgalma mellett, hogy leánya a magyarosodásnak induló grófkisasszonyt visszavezeti a nemzethez.⁷⁸ A szerkesztő, író Mikuláš Štefan Ferienčík hasonló alakot festett a képzel Jeddlová község tanítójának alakjában (*A jedlovai tanító*, 1862). Hőse, Bohdan Vesnický nemesifjú – tükrözve az akkori nemzethű elit nemességközpontú gondolkodását –, aki tanulmányai során öntudatos szlovák lett, ezért apja kitagadta, de a végén mégis örökösévé teszi, fia tehát kiemelkedik a tanítói sorból, gazdag földbirtokossá válik.⁷⁹

A szlovák középosztály állandóan hangoztatott, bár tömegesen valóra nem váltható hitvallása a falu lelki és anyagi fölemelése. Janko Vešnín gyakorlati, népnevelő szerepet betöltő brosúrájában (*Az újjászületett község*, 1873) a később említendő kocsmatöltelék erőszakos halála után veheti át az iskolát egy talpig becsületes és törekvő fiatalember. Öt év alatt az anyagi-erkölcsi fertőt mintatelepüléssé varázsolja (példás tanulók, rendezett porták, virágos ablakok).⁸⁰ Ugyanitt megemlítendő Andrej Seberíni nagylaki evangélikus lelkész hasonló szellemű didaktikus füzete (*Bohdanice és tanítója*, 1874).⁸¹ A szépirodalomban mindennek legérzékletesebb példája azonban a nemzeti klasszikus, Jonáš Záborský *Két nap Chujaván* (1873) című regénye. Az első rész a tunyaságba, mulatozásba, alkoholizmusba süllyedt falusiak kilátástalan helyzetét ábrázolja szinte már a naturalizmus eszközeivel. A második rész viszont utópia, amely meglehetősen didaktikusan ismerteti a négy szerencsésen egymásra talált értelmiségi által irányított újjászületési folyamatot. Rastic, az evangélikus lelkész fő harcostársa Semenák tanító (s mellettük áll az ügyvéd és az uradalmi intéző). A tanító és a pap megreformálja, életközelié teszi az oktatást, és így ráébreszti a népet a tudás jelentőségére, arra, hogy el kell engedniük az iskolába a gyermekeket – sőt még óvodát is szerveznek, ahol a kicsinyek megkapják azokat az ismereteket, viselkedési normákat, melyeket nem hozhattak a szülői házból. Az anyagilag is fölemelt falu lakosai öntudatos parasztpolgárokká válnak: „A nevelés is hat. A tanító úr iparkodásának köszönhetően sikeresebb nemzedék nő föl, mint ezek, a deres meg a hajdú nevelései.”⁸² A jó iskola mellett a tanító könyvtárat állított föl, vásárolják a legfontosabb műveket, szlovák, német, magyar lapok járnak a faluba. Végül

⁷⁶ J. B. Porubský: Slovenské elementárne školstvo. *Národné noviny* 28. sept. 1889. 2.

⁷⁷ Vršatský: Naše učiteľstvo. *Národné noviny* 31. jan. 1889. 1.

⁷⁸ Palárik 2014: 7–10.

⁷⁹ Ferienčík 1923: 106–112..

⁸⁰ Vešnín 1873: 50–51, 64–65.

⁸¹ Seberíni 1874.

⁸² Záborský 1963: 153.

még egy példa: az ideális tanító megformálása és a működést lehetetlenné tevő külső körülmények együtt jellemzik Ján Čajak századelős családregegyét, nagy ívű társadalmi körképét. Poničan tanító, amíg teheti, sok tanulóban ébreszti fel a tudásszomjat, műveli ki őket – maradandó érdeme a törekvő kereskedősegéd, Janko Cvíkota bevezetése a könyvek, a szellem világába.⁸³

A szlovák szerzők után jegyezzük meg, hogy a korabeli magyar megnyilatkozások szintén az elkötelezett szlovák tanítók dicséretei – éppen azzal, hogy mélyen elítélik őket. Grünwald Béla a közvélemény megdöbbenése érdekében hatásos, bár nyilván semmivel alá nem támasztott adatokat közölt. Eszerint a hetvenes évek végén a szlovák régióban működő 1240 katolikus tanító közül 730, a 391 evangélikusból pedig 263, tehát összesen 993 személy „pánszláv izgató”. A szlovák gyermekek vélelmezett magyarellenes szellemű nevelése mellett vádpontként említi a nyelvhatar menti korábbi magyar falvak nyelvváltását: „E községeket tót papok és tanítók tótosították el, s az utolsó három évtizedben már egészen tervszerűleg a szlávosság érdekében. Az egyházi előjáróság tót papot és tanítót küldött a községbe egyenesen azzal a missióval, hogy a magyar lakosságot eltótosítsák.”⁸⁴ Szellemi követője, Thébusz János egyként vette fel a harcot a szlovák evangélikus lelkészek és tanítók vélelmezett államellenes üzelmeivel. Könyvében kimutatni véli, hogy az egyház mely kerületeiben hány pánszláv tevékenykedik (783 főről tud). Véleménye szerint a dunamelléki kerületben a legsúlyosabb a helyzet: a lelkészek háromnegyede a „hazaellenes párt” tagja.⁸⁵

Az általános pánszlávfóbián belül mégiscsak túllépett korán az újságíró és író-költő, Gáspár Imre, a jelenség mélyebb társadalmi gyökereit keresve, habár a negyvenes évek, a Štúr-nemzedék viszonyait ábrázolva:

„Szülői, a becsületes árvai tanítók és papok, turóci bocskoros nemesek iskolába küldik; beáll a pozsonyi líceum önképzőkörébe, itt megismerkedik Kollárral, Šafárikkal, Štúrral, s szavalja Hurban lázas, de erőteljes poémáit, aztán – a maturitást letéve vállairól – rendszeren stipendiummal kimegy Németországba, jár Halle, Jéna vagy Lipcse egyetemén, összehasonlítja a tót nevű németországi falvakat, keresi, de nem találja szláv ősei nyomát... aztán elkeseredetten jön haza, nevelő lesz valami honti vagy nógrádi magyar családnál, amely elvonult kedélyéért, hosszú hajáért, rossz kiejtésű magyarságáért és gyér ruházataért gúnyolja, s melynek feje a sokat küzdött, sokszor lealázott rajongót nem egyszer hordja le pánszláv eszméiért... s megválasztják végül papnak, tanítónak, tanárnak, ritkábban fordul elő ügyvéd vagy orvos formában. Ezek a pánszlávok. [...] Szerintünk is vannak vagy százan tót testvéreink között s lesznek pár év múlva többen is azok, kik a tót gimnáziumokból, melyekből stipendiumokat húztak, év közben, télnek idején kergettettek szét, magokkal így kétszeres gyűlöletet hordva.”⁸⁶

⁸³ Čajak 1962.

⁸⁴ Grünwald 1878: 113, 123.

⁸⁵ Felvidéky 1882: 7, 9.

⁸⁶ Gáspár 1879: 8–10.

ZAVAR A KAPCSOLATBAN

A vázolt korai megnyilatkozások optimistán tálták a falusi értelmiség lehetőségeit, a nép átnevelésének esélyeit. A későbbi sajtó és irodalom már reálisan látta a falu stagnálását, a földéhséget, a kitérés kilátástalanságát, a parasztság és az úri osztály közötti válaszfalakat, s mindebből következően a falusi pap, tanító elhagyatottságát. Nem mintha az írók elvben tagadták volna a falusi értelmiség küldetését, ám még pozitív hősek sem a siker reményében, hanem inkább dacból, illetve egzisztenciális okokból tartanak ki szolgálati helyükön.

A megnyilatkozók egyrészt felróják az iskolafenntartóknak, hogy hallani sem akarnak a járandóság emeléséről (egy evangélikus esperesi konventen elhangzott, hogy gyerekeket tanítani élvezet, miért járna több pénz érte?), miközben azt harsoják: a tanítók viselik a felelősséget azért, hogy a nép elérje-e a boldogságot, a jólétet.⁸⁷ Az egyházi (evangélikus) felsőbbiséget úgymond nem érdekli az iskolák állapota, azokat alig látogatják.⁸⁸ Ezt a pályát sújtja, hogy mindenki a tanító felettesének tekinti magát: az iskolaszék, a bíró, városon még a jegyző, a szolgabíró.⁸⁹ A gimnáziumok patronátusi tagjait is fel-fel kellett szólítani, hogy fegyelmezetten fizessék a részleteket, „mert ha e téren is elharapózik szokásos rendetlenségünk, könnyen kérdésessé válhat ezen áldásosan működő nemzeti intézményeink léte.”⁹⁰

A három gimnázium fennállása alatt ugyancsak gyakori panasz, hogy a családok körében általános a közöny, még sok adományozó sem meri például Nagyrőcére adni a fiát, pedig így nem fejlődhet az intézmény, s nem várható el, hogy a tanárok örökké éhbérért oktassanak.⁹¹ Máshol ugyancsak szóvá teszik, hogy még a nemzethű szülők egy része is inkább magyar vagy német iskolába küldi fiát, mert ott tudják elsajátítani a nyelvet – amely félelem teljesen indokolatlan, hiszen Nagyrőcén magas szintű a nyelvtanítás.⁹²

Nem kevésbé jelent meg azonban a bíráló hang magukkal a tanítókkal, egyáltalán a szlovák oktatással szemben.

A még negyvennyolc előtt képzett elit fő hibája, az életidegenség kimondatik Mikuláš Štefan Ferienčík egy elbeszélésében (*Irma*, 1860), ahol a főhős bírálja nemzedéke puritán neveltetését, tanárait (a szerző főként a lőcsei kollégium oktatóira gondolhatott), akik csak ideális világokat láttattak velük, a fellegekben kellett járniuk. „Átok rajtunk és szerencsétlenség, ha elkülönülünk a világtól. Igaz, ez neveltetésünk eredménye, ám ezen változtatni kell.”⁹³ Vajanský öreg Holan tanítója (*Repülő árnyak*, 1883) magába temetkezett, félbemaradt ember,

⁸⁷ Laciak: Národný učiteľ a zapisovateľ obce. *Pešťbudínske vedomosti* 30. sept. 1862. 2.

⁸⁸ J. B. Porubský: Slovenské elementárne školstvo. *Národné noviny* 28. sept. 1889. 2.

⁸⁹ Vršatský: Naše učiteľstvo. *Národné noviny* 31. jan. 1889. 1.

⁹⁰ Viliam Pauliny-Tóth: Listy ku slovenskému Tomášovi XIX. *Národné noviny* 25. dec. 1870. 1.

⁹¹ Z Pohronia zvolenského. *Národné noviny* 14. sept. 1870. 4.

⁹² Samuel Ormis: Prehlas k rodičom slovenským. *Národné noviny* 17. aug. 1871. 4. Általában a három gimnáziummal szembeni kishitűséget kárhoztatja: P[avol] H[ečko]: Naše národné gymnásia. *Národné noviny* 18. dec. 1873. 1.

⁹³ Idézi: Mráz 1959: 62.

aki zavaros írásaival nem használ senkinek, s akit még a fia is megmosolyog. Egykori németországi tanulmányai nem formáltak szakavatott és tevékeny gondolkodóvá, közéleti személyiséggé: „A szláv ideálok nem hagyták magukat szigorú kategóriákba gyömöszölni, és ami kijött belőle: fantasztikus világ, az absztrakció és az életproblémák keveréke. [...] A tanítóssággal járó szűkös viszonyok, a csend, a magány nem kedveztek a fogalmak csiszolatásának.”⁹⁴ Nemhogy a népet nem tudja megvédeni, de mint pánszláv izgatónak kikiáltott államellenes elemet, csak a halál menti meg a kitoloncolástól.

A másik nagyregény távolról sem főszereplője, Albert Tichý tanító (*Száraz hajtás*, 1884) hagyományos tanítócsaládból származik, tehát képzett, de társadalmilag alacsony sorból jött. Írói vénával megáldott ember, aki azonban nem juthatott magasabb műveltséghez, és szűkös lehetőségei, egyéni fájdalmai közepette nem tudott kibontakozni. Félbe kellett hagynia filozófiai tanulmányait, és elvállalnia apja állását, eltűrnie a helyi potentátok megvetését, ami egyként szólt a néptanítónak és a „pánszláv izgatónak”. Az előkelő nemesi sarjhoz, Stanislav Rudopoľskýhoz fűződő kapcsolatban alárendelt személyiség, csak otthoni magányában képes magában megvédeni álláspontját. S az sem derül ki, hogy az iskolájában sikeres-e, emelni tudja-e a lakosság igencsak sötétre festett műveltségi szintjét. S Vajanský elköszönő soraiból – képes lesz-e kifejlődni Tichý költői tehetsége, képes lesz-e a poézis szárnyain fölemelkedni az éteri magasságokba⁹⁵ – a kétely éppúgy kiérződik, mint a remény, hogy a nemzet új alkotóerővel gazdagodott. Ugyancsak borúlátó Ondrej Seberíni később ismertető regénye, amelyben a lelkes nemzethű tanítót a nép tiszteli ugyan, ám semmiben sem hallgat rá, külső erőkkkel kirobbantott konfliktus esetén mindig a másik oldalon áll, s látjuk, amint az egyik legény lerázza magáról a tanító korholó szavait, nevezetesen, hogy ne igya el a pénzt a kocsmában, inkább fizessen elő a népnek írott újságra!⁹⁶ A városi szlovák intelligencia egyes tagjai viszont nyíltan lenézhatték „a” falusi tanítót, mint a klasszikus író, Božena Slančíková Timrava elbeszélésének hősnője (*Kihez menjek?* 1893), aki nyaralása során a „kis butusoknak” nevezett ottani tanerőket a maga irodalmi műveltségével, nagyvilágiságával próbálja kábítani, s végül is azért megy hozzá az egyikhez, mert a városban nem kellett senkinek.⁹⁷

Máskor viszont a tanító tekinti magát szellemi arisztokratának. Martin Kukučín hőse (*Karácsonyi ostyák*, 1889–1890) a tanítóképzőből kasztszerű gondolkodást, a nép lenézését hozza magával. Már eleve azzal a tudattal kezdte tanulmányait, hogy a tanítói hivatás magasztos, de rengeteg megaláztatással jár: orgonálni, énekelni kell a templomban, temetésen, sőt akár sírverset is „el kell követni”, magasztalva az elhunyt soha nem bírt erényeit. Eleinte látta még mindezek pozitív oldalát, ám a képzőben ezt kiölték belőle. „Mindez főleg

⁹⁴ Vajanský 1943c: 53–54.

⁹⁵ Vajanský 2011: 413. A regény elemzésén belül a tanító alakjának megragadása: Ábrahám 2011: 421–423.

⁹⁶ Seberíni 1996: 144–145.

⁹⁷ Timrava 1987: 11, 20.

a tanároknak köszönhető. Nem büszkeségre, hanem más rétegek megvetésére tanították diákjaikat. Szerintük a többi réteg alacsonyrendű, jórészt híján a tisztességnek.” Az állomáshelyét most elfoglaló pályakezdő fiatalember újításaival (új padok, az irka és a ceruza bevezetése, a fiúk kopaszra nyíratása) borzolja a falusiak idegeit. Elvi alapon nem érintkezik velük, nehogy csorba essék tekintélyén – míg a kötelezően megsütendő karácsonyi ostyák miatt kénytelen nem lesz velük emberi kapcsolatot kialakítani, s lassan beépül a közösségbe.⁹⁸ A szerző ugyanezt a kasztszellemet érzékelteti másik elbeszélésében (*Diák a pásztortanyán*, 1887), ahol az anya emígy tiltja el fiát a gyermekkor világától: „Te már diák vagy! Másodikos gimnazista. Te már nem pajtáskodhatsz a falusi gyerekekkel, és nem legelthetsz lovakat. Ott a könyvek... tanulj [a nyári vakáció alatt]!”⁹⁹

Kukučín tanítóalakjával ellenkező utat jár végig Ján Čajak említett tanító hőse, aki elbocsátása után nem boldogul a „nagybetűs életben”: nincs gyakorlati érzéke, ezért nemzethű barátai nem tudnak neki érdemi munkát szerezni.¹⁰⁰ A tanító és a gyerekek, szülők között persze elég zavart keltett maga a kormányzati oktatáspolitiká. Ugyanitt a tanító így panaszkodik az Apponyi-törvények hatására: „Tudod, Samko, mik most a szlovák tanítók? Kitagadottak, igen, kitagadottak, akikkel bárki kénye-kedve szerint bánhat, anélkül, hogy ezért felelnie kellene a törvény előtt. És az a legborzasztóbb, hogy most saját meggyőződésünk ellenében kell dolgoznunk. Érzem azt, hogyan vesztegetem az időt nap mint nap haszon nélkül, és ölöm ki a gyerekekből a szellemi fejlődést.” A szülők pedig otthon, a törvényi kényszert nem sejtve szidalmazták: miért erőlteti a magyar nyelvet? Egy apa be is ront az órára (Poničan éppen a honfoglaló Árpád tetteit próbálja az állam nyelvén a tanulók fejébe verni), s követeli, hogy tanítson az ő nyelvükön, hiszen ők fizetik. Ha meg mindenáron idegen nyelvet kell tanulni, az legyen az angol, mert azzal a gyerek legalább kimehet pénzt keresni Amerikába, ha már a magyar haza nem ad kenyeret.¹⁰¹

GYENGE ISKOLÁK, MÉLTATLAN TANÍTÓK

A korábban említett és hasonló ideáltípusokkal szemben emlékeztetnünk kell arra, hogy az egyházi iskolák tanítóival, oktatómunkájával esetenként a kortársak sem igen voltak megelégedve, ennek lapjában már a forradalom előtt Štúr is hangot adott.¹⁰² Liptószentmiklóson sok vezető evangélikus család inkább a zsidó iskolába adta a fiát, mert a maguké mellett a katolikust sem tartották megfelelőnek. Az első alfejezetben említett Štefan Moyses püspök a helytartótanács számára azzal védte a beszercebányai gimnázium szlovák nyelvűségét – vagy

⁹⁸ Kukučín 1980: 11–14, 19.

⁹⁹ Kukučín 1959: 349.

¹⁰⁰ Čajak 1962: 236.

¹⁰¹ Čajak 1962: 120, 179–185.

¹⁰² Vesztróczy 2005: 24.

legalább az alapos nyelvi képzést –, hogy a szlovák vidékek papjai, tanítói alig ismerik a nép nyelvét. Maguk is szlovákok ugyan, ám fiatalkorukban nem voltak rákényszerítve kellő elsajátítására, s innen ered a nép körében tapasztalható vélelmezett általános tudatlanság és erkölcsi süllyedés.¹⁰³ Az általános elvárások és a gyakran elszomorító valóság ellentéte csendül ki a *Národné noviny* már idézett 1873-as cikkéből – egyesek igen keveset tesznek a nép emeléséért,¹⁰⁴ míg egy későbbi cikk szerint a 2820 valóban szlovák tanítóból csak 130 olvassa a szlovák pedagógiai lapot. Ehhez kapcsolódva Vajanský rámutatott, hogy ma nem lehet válogatni a tanítóképzőbe jelentkezők között, végzés után pedig mindenki azonnal önálló helyet kap. Nyelvtudását senki nem vizsgálja, ismert olyan eset, hogy a tiszta szlovák faluba frissen odakerült fiatal nem tud szlovákul tanítani.¹⁰⁵ Nem csoda, hogy oly kevés a tankönyvíró tanító, ráadásul a létező kiadványoknak is általános hibája, hogy szerzőik egy könyv árértékért akarnak olvasókönyvet és tankönyvet adni a gyermek kezébe, holott ezeknek más a szerepük.¹⁰⁶

Törekvő szülők nem is mindig tekintették a legfontosabbnak az anyanyelvet, hanem az iskola híre és általános színvonala alapján döntöttek mellette vagy ellene. A majdani klasszikus író, az árvai kisgyermek Milo Urban szüleinek eszük ágában sem volt őt a közeli, egyben saját helyre beírni: „a rabcsicei iskola akkor nagyon gyöngye volt. A kényszer úgy hozta, hogy egy autodidakta – ma úgy mondhatnánk, amatőr – rabcsicei gazda tanított egy kis olvasást, írást meg számolást. [...] Tette, amit lehetett, és a jövőendő rabcsicei gazdák akkoriban talán be is érték ennyivel, sőt legtöbbször ezzel sem tudott megfelelően élni, mert már gyermekkorukban előbbre való volt fiatalabb testvéreik gondozása, a tehének és libák legeltetése és más ehhez hasonlók. Szüleimnek azonban nagyobb terveik voltak velem, ezért Rabcsice egyáltalán szóba sem jött.” Távolabbi faluba küldték, ott sem az anyanyelvi egyháziba, mert az úgymond „csak azoknak szolgált, akik nem szándékoztak az iskolapadban koptatni a nadrágjukat”.¹⁰⁷

Nem hallgathatjuk el, hogy a kor szépirodalmában is bőven találunk romlott jellemű vagy „csak” hivatástudat nélküli, netán kiégett tanítókat. Janko Vešnín említett brosúrájában Kordiny tanító állandóan a kocsmában ül, a zsidó kocsmáros csalásainak aktív részese.¹⁰⁸ Jonáš Záborský ismertetett regényének pesszimizista részében az öreg tanító elhanyagolja a tanítást, megbotránkoztatja a parasztokat. Vajanský renegát hőse, Andrej Drevanský (*Gyökér és hajítás*, 1895–1896) belső tartás nélkül szakadt ki a patriarchális paraszti nagycsaládból, tanítóként,

¹⁰³ Dokumenty 1962: 390–391.

¹⁰⁴ Povedzme si pravdu. *Národné noviny* 30. jan. 1873. 1.

¹⁰⁵ Naším učiteľom. *Národné noviny* 27. nov. 1896. 1; Svetozár Hurban Vajanský: Naše školy. *Národné noviny* 4. febr. 1896. 1.

¹⁰⁶ Ján Burian: V záujme slovenskej školskej spisby. *Národné noviny* 8. aug. 1889. 2.

¹⁰⁷ Urban 2000: 75, 87.

¹⁰⁸ Vešnín 1873: 7, 21–22, 25, 29.

majd jegyzőként *magyarórná*¹⁰⁹ vált, említett Ján fiát természetes módon a néptől elszakadó úriembernek nevelte.¹¹⁰

Ugyancsak nincsenek elvi szempontjai, emelkedettebb céljai a tanítónak Božena Slančíková Timrava *Mindent a népért* (1926) című visszatekintő társadalmi regényében: Ivan Černýt az italon, a vadászaton és zongoráján kívül nem érdekli semmi.¹¹¹ Másik, a nagy háború kitörésekor játszódó regényének (*Hősök*, 1918) tanítónőjét úgy ismerjük meg, mint úrilányt, akinek – a parasztok általános kétségbeesése közepette – barátnőivel együtt fő témája az egyetlen hozzájuk illő fiatalember, a segédjegyző.¹¹²

A SZLOVÁK KÖZÉPISKOLÁK MŰVELŐDÉSI ÉS NEMZETI SZEREPE

A szlovák tannyelvű középiskolák sorsát már vázoltam, itt a hivatásukkal és működésükkel, nem utolsósorban a környezetre gyakorolt hatásukkal kapcsolatos hangokról adok számot.

A nagyrócei gimnázium alapítását a nemzeti mozgalom egyik fővezére, Štefan Marko Daxner levelében (1862) az alábbiakkal indokolta: azóta, hogy az osztrák evangélikus iskolát, a szlovákok hagyományosan kedvelt képzési helyét 1850-ben egyesítették a rimaszombati református intézménnyel, „nemcsak ifjúságunk kalvinizál és magyarosodik, hanem rajta keresztül és a kedvéért a fiatalág idősebb és fiatalabb rétegei is, sőt maguk az apák és anyák is gyönyörködnek elfajzott fiaik bölcsességében”.¹¹³

A gimnázium hivatását, az oktatás alapelveit – általános érvénnyel – az alábbi pontokba foglalta az avatóünnepségen szónokló igazgató: 1) az emberiség szellemi vívmányainak megismertetése, gyakorlati téren pedig a fontos nyelvek és szakmai ismeretek közvetítése; 2) a nemzeti szellem beoltása, hogy a diákok ne szégyelljék anyanyelvüket, őseiket (egyetlen más népnek sincs annyi renegátja, mint a szlovákoknak), ám a nemzet erényei mellett annak hibáit, fogyatékoságait is fel kell tárni a tanulók előtt; 3) hazafias szellem, elősegítendő a hazai nemzetek együttműködését, ám a teljes egyenrangúság alapján; 4) végül, de elsősorban evangélikus-keresztény szellem – ebben az intézményben nem nevelődhetnek világi bölcsességgel eltelt, az egyházat, az isteni tanítást kigúnyoló kiüresedett fejek!¹¹⁴

A születő katolikus (znióvárjai) gimnázium létjogosultságát abban látta a sajtó, hogy addig a szlovák katolikusok bíztak az idegenekben, ezért hanyatlottak erkölcsükben, vallásukban és nemzeti voltukban. Ezután tehát a tenni aka-

¹⁰⁹ A *madárón* kifejezés a magyar nemzeti ideológiával azonosuló, a magyar nyelvet erőszakosan terjesztő szlovákokat jelöli.

¹¹⁰ Vajanský 1943a: 43.

¹¹¹ Timrava 1975.

¹¹² Timrava 1987: 124–125.

¹¹³ Dokumenty 1962: 397.

¹¹⁴ Škultéty 1863: 12–14.

róknak kifejezetten a szlovák katolikusok érdekeit kell szem előtt tartaniuk.¹¹⁵ A létrejövő intézményekben úgymond Káinok helyett Ábeleket kell nevelni, akik a népet nem nyúzni akarják, hanem szeretettel a maga nyelvén nevelni.¹¹⁶

A sajtó gyakran hívja fel a nemzethű evangélikusokat Nagyrőce anyagi támogatására: a protestánsok nem folyamodhatnak a fundus studiorum forrásaihoz, esetükben ez az Alap a „nemzeti közgondolkodás”.¹¹⁷ S persze a pénznél is fontosabb a diákutánpótlás – a sajtó rendszeresen győzködte a szülőket, hogy ezekbe a középiskolákba küldjék fiaikat. Egy 1863-as cikk Besztercebánya és Nagyrőce mellett még a szlovák művelődésben oly fontos szerepet játszó löcsei főgimnáziumot ajánlja, mely ugyan nem szlovák tannyelvű, de legalább anyanyelvük miatt nem üldözik a diákokat.¹¹⁸ A frissen alakult znióváraljai katolikus intézmény minden módon történő támogatása – ígért adományok befizetése, gyűjtés lakodalmakon, mulatságokon – szintén jelen van a sajtóban.¹¹⁹

A nagyrőcei és érintőlegesen a másik két középiskola működése az egyik fő szál Ondrej Seberíni – vagy a magyar irodalomtörténetben ismertebb nevén Szeberényi Andor – a nemzeti társadalom alapproblémáit tárgyaló regényében (*A szlovákok és a szabadság*, 1886), ahol méltatja az oktatómunkát, a tanárok lelkesedését, jótékony hatásukat a város életére.¹²⁰ Vajanský később elmagyarosodó regényhőse számára a meg nem nevezett szlovák középiskola kínálja az utolsó esélyt, hogy megmaradjon a nemzet nyelvi-kulturális közösségében. Erre azonban a szerző szerint sem volt már idő – az egyházi és politikai hatóságok erősödő támadásai, a közeli vég sejtése miatt gyámja kénytelen átíratni másikat, „idegen” gimnáziumba.¹²¹

Hagyományosan vezető szerepet játszott az egyházi életben, oktatásban Besztercebánya szabad királyi városa, 1842-ben haterzer lakossal, ebből az összeírás szerint 3600 szlovák. Arányuk a lassan gyarapodó népességben folyamatosan csökken, de még 1900-ban is, hivatalosan is abszolút többséget jelentenek. Világos után a katolikus gimnázium cseh, illetve szlovák tannyelvű (1855-től a német tannyelv mellett is kiegészítő nyelvek), Štefan Moyzes püspöksége alatt a jórészt cseh tanárok (pl. Václav Vlček), akárcsak a szlovák oktatók (Martin Čulen, Ján Gerometta stb.) oktatói-tudományos tevékenysége a várost szlovák kulturális központtá tette. Zólyom megye kérésére azonban 1867-ben eltávolítják a cseh professzorokat, bevezetik a magyar tannyelvet (a német és a szlovák segédnyelv marad), s a város lassan elveszíti szlovák jelentőségét.

Az alakuló nagyrőcei gimnáziumot a korabeli tudósító azzal ajánlotta a közönség figyelmébe, hogy nemcsak nevében, hanem ténylegesen szlovák nemzeti intézmény lesz, a nemzeti művelődés bölcsője az evangélikusok számára,

¹¹⁵ Naše katolícke gymnasium. *Pešibudínske vedomosti* 1. mája 1868. 1.

¹¹⁶ Sasínek [Fr. V.]: Znyo-Kláštorske gymnasium. *Národné noviny* 8. júla 1870. 2.

¹¹⁷ Štefan Marko Daxner: Národné školy. *Pešibudínske vedomosti* 27. febr. 1863. 3.

¹¹⁸ Michal Chrástek: Slovo o našich gymnáziach a k našej milej mládeži. *Pešibudínske vedomosti* 27. nov. 1863. 1.

¹¹⁹ Sasínek, F.: Zniovské gymnasium. *Pešibudínske vedomosti* 9. junia 1869. 1.

¹²⁰ Seberíni 1996.

¹²¹ Vajanský 1943b: 39–40.

a szülők tehát küldjék oda fiaikat, ha nem akarják, hogy a mindent elnyelő elnemzetlenedés áldozatai legyenek.¹²² Olyan ismert személyiségek oktattak itt, mint Štefan Marko Daxner, Ján Francisci, August Horislav Škultéty, Samuel Ormis, Gustáv Lojko vagy Ivan Branislav Zoch, akiknek nevével minden egyéb vállalkozásnál vagy igényes cikkek szerzőiként is találkozunk. Az 566 itt tanult diákból vagy száz később fontos szerepet játszott a szlovák kultúra vagy a politika formálásában. 1868-tól tanítóképző is működött, 1871-ben pedig megnyílt itt az első szlovák leánynevelő intézet, mely a közismeretek, a gyakorlati ismeretek és a nyelvek arányos oktatásával használható tudást adott. Főleg a tanárok érdeként megalakult a kölcsönös segélyegylet (1867), a fogyasztási egylet (1869) és egy könyvkiadó egyesület (1870). Számos igényes színelőadás zajlott az évek során. Gyűjtésekből és adományokból 1871–1873 között megépült a gimnázium kétszintes épülete, ám, mint volt róla szó, 1874 augusztusában az iskolát és a tanítóképzőt bezárták, ami a leánynevelő végét is jelentette.

A turóci Znióvárálja 18. századi fölvirágzását a *šefraník*-családok szakértelmének, a gyógyfüvek, főzetek kiterjedt forgalmazásának – vagy éppen messze földön híres szücsmestereinek, idővel pedig textil- és divatáru-kereskedőinek – köszönhetette. Ebben a kortársak által módosnak és öntudatos szlováknak tekintett kisvárosban született meg a szlovák tannyelvű katolikus gimnázium; az első év végi vizsgák kapcsán a sajtó kiemelte a diákok tisztelettudó viselkedését, alapos tárgyi tudását, és természetesen a szlovák nyelv megbecsült helyzetét, amellyel együtt a diákok a magyart is alaposan elsajátítják.¹²³ Bezárása után a tanárok egy része a városban maradt, működésük továbbra is érezhető volt, a volt természettudomány-professzor például immár városi orvosként praxisában és felvilágosító füzetivel is sokat tett a járványok megelőzéséért s általában a higiénia fejlesztéséért.¹²⁴

A szlovák középiskolák hivatásával természetesen a másik oldal is tisztában volt. Grünwald Béla idézett műve szerint „a nemzetiségi párt belátta, hogy [...] szüksége van még a középtanodára is, hogy értelmiséget neveljen magának, mely a nemzetiségi eszmékkel legyen eltelve s használható eszköze legyen a párt törekvéseinek”. Meggyőződése szerint a szlovák gimnázium mint olyan eleve képtelenség, mert hiányzanak a valódi tanerők, a valóban tudományt közvetítő tankönyvek és az őszinte pedagógiai ambíció.¹²⁵ Egyébként a támogatását élvező besztercebányai *Svornost'* már 1873-ban kinyilatkoztatta: „Ezek között kell választanunk: vagy a szlovák gimnázium a tudatlansággal és a szellemi kimúlással, vagy a műveltség és a haladás a magyarhoni gimnáziummal [*uhorské gymnázium*]”, ahol az alsó osztályokban még szlovákul, utána pedig már magyarul folya az oktatás, de az anyanyelv továbbra is tökéletesíthető lenne.¹²⁶ Még a korban leginkább nyitott Gáspár Imre is szenvedélyesen fogalmazott: „a nemzetiségek irodalmát lázítók árasztják el

¹²² Gymnasium slovenské. *Pešťbudínske vedomosti* 2. (1862) 77. 3.

¹²³ Sasinek [Fr. V.]: Znyo-Kláštorske gymnasium. *Národnie noviny* 8. júla 1870.

¹²⁴ Například 1997: 25–28.

¹²⁵ Grünwald 1878: 43–44, 143.

¹²⁶ Dokumenty 1962: 371.

irataikkal, múzeumaik s főiskoláik élére rajongók állanak, alapítványukat rablók dézsmálják meg, kiknek bukása martyriumná válik elvakított hordáik szemében. Itt állunk most. Ezért szedetett el a tót oskola; a rőczei, melynek tanárait egy képen adja Jókai Bodza Tamása a »Szomorú napok«-ban, s a többi pánszláv eszmékkel impregnált fészek...” A szerző a középiskolák megszüntetésének tulajdonítja továbbá a szlovák tömegek identitásának „tisztulását”: „Mióta a »Matica« s a tót gymnasiumok elleni hadjárat megindult, gyakran, s egészen egyszerű emberek ajkáról hallani e vallomást: »nem vagyok panszláv, de tót«. Épen a nagy zajjal vitt don quijotei hadjárat ébresztett fel benne valami öntudat félet.”¹²⁷

Az elemi iskolákhoz hasonlóan itt is jegyezzük meg, hogy a kortársak látták és láttatták a nemzeti középiskola és a szülők közötti együttműködés repedéseit vagy éppen a szlovákság tömeges közönyét. Vajanský korábban említett regényében az elitista gondolkodású főhős mondja ki a szerzőben élő kételyt, miszerint a népnek nem szívügye a szlovák középiskola: „A gimnáziumok elvesztét nem fogják fel az emberek, azokhoz semmi közük”, a népet „nem érdekli, magyarul, kínaiul vagy szlovákul vetették-e ki az adót, amelyet behajtanak rajta. Hogy az úrfik ilyen vagy olyan szabály szerint deklinálják azt, hogy *mensa, mensae*”.¹²⁸ Másik, a nagyrócei gimnázium megszüntetéséhez kapcsolódó irodalmi adalék: Ondrej Seberíni előbb említett regényében az egyik cseléd, azaz a szlovák nép, örömmel nyugtázza a közeli véget: ezek a tanárok nem is érdemelnek mást, hiszen például a „nagyképű Z” az ő fiát tehetségtelennek merte minősíteni.¹²⁹

Magyar oldalról a magyar tannyelvű középiskolák osztársadalmi küldetését hangsúlyozták. Grünwald a szlovák régióban működő magasabb tanintézetek feladatának nem a többségi lakosság anyanyelvi művelését, hanem az általa hirdetett magyar nemzetpolitika szolgálatát tekintette: „A középiskola olyan, mint egy nagy gép, melynek egyik végébe százankint rakják bele a tót fiúkat, a másik végén mint magyar emberek jönnek ki.”¹³⁰ A középiskolai törvényjavaslat vitájában, elismerve, hogy a tömegek elmagyarosítása lehetetlen, „a magyar nemzet kulturái hivatása legfőbb eszközének” nevezte a középiskolát, annak kell belevezetnie a növendéket „a magyar szellemi élet közösségébe”.¹³¹ E nézet hatásos képviselőjeként említsük még a kor népszerű költőjét, Komjáthy Jenőt, aki a szenici (Senica, Nyitra vm.) polgáriban szerezte tapasztalatait szlovák közegekben, magyar-tanárként, s ezeket összegző verse (*Szenicen*) eredeti változatában így látta hivatását: „Tótból embert nevelnem: / Ez itt a földad / Láttál-e büszke szellem / Ennél nagyobb vadat?”¹³² A következő nemzedék klasszikusa, Juhász Gyula szakolcai tanárként magát „a magyar kultúra utóvédjének és előharcosának” tekintette, nem értve viszont egyet a korabeli nemzetiségi politikával, menteni próbálva, ami még

¹²⁷ Gáspár 1879: 8.

¹²⁸ Vajanský 2011: 140.

¹²⁹ Seberíni 1996: 198.

¹³⁰ Grünwald 1878: 140.

¹³¹ Iratok 1952: 670–671.

¹³² Idézi: Demmel 2008: 109.

helyrehozható: nem hatalmi szóval, hanem „a magyar demokrácia legszebb hagyományainak szellemében melegítettem az árva magyarság lelkéhez a lelküket”.¹³³

A MORVA- ÉS CSEHORSZÁGI OKTATÁSI INTÉZMÉNYEK SZEREPE, JELENTŐSÉGE

A szlovák diákok Morván túlra járásának folyamata nem volt problémamentes. A cseh politika meghatározó ereje, az Ócseh Párt a hetvenes évek végén az aktivizmus útjára lépett, s óvatoskodó irányvonalába nem fért bele a szlováklakta Felföld iránti látványos érdeklődés, annyira, hogy a nyolcvanas évek derekától le is állította az ösztöndíjak kifizetését, ráadásul az addig leginkább látogatott přerovi gimnázium is elvesztette jó hírnevét. Másrészt sok szlovák fiatal számára túl magasak voltak a követelmények és a mégiscsak idegen nyelv, ezért kénytelenek voltak abbahagyni tanulmányaikat. Nem meglepő az Uherské Hradište-i gimnázium támogatóegyletének 1888-as határozata, mely szerint a továbbiakban egyetlen szlovák diákot sem fog támogatni. A nyolcvanas évek végén azok lényegében eltűntek a cseh tartományok oktatási intézményeiből. Egyébként is ismét felcsillant a remény, hogy Turócszentmártonban meg lehet alapítani az evangélikus gimnáziumot. Ennek kudarca után prágai szlovák egyetemisták felvetették, hogy a gyűjtött pénzből a szlovák diákok számára létesüljön bentlakás vagy menza egy morvaországi gimnázium és a hodoníni reálgimnázium mellett, illetve ezekben az iskolákban rendkívüli tárgyként legyen jelen a szlovák és a magyar – Hodonínban 1899-től lehetővé is vált a magyar elsajátítása.¹³⁴

A cseh elit magyarhoni fő partnerei a cseh–szlovák kölcsönösséget, kulturális, netalán nemzeti egységet előtérbe helyező, polgári demokrata értékrendű személyek, lapok voltak (*Slovenské listy*, *Hlas*, *Slovenský denník*, *Slovenský týždenník*, *Prúdy*). A századelő meghatározó publicistája és politikusa, Milan Hodža lapjaiban rendszeresen győzködte az egyszerű szlovák szülőket: ha képzett gazdálkodót, iparost, kereskedőt akarnak fiukból, akkor küldjék a Morván túli szakiskolákba: „Ahol lehet, mondjuk ki, hogy a szlovák gyermeknek szlovák iskolában a helye, ahol azonban nincs szlovák iskola, ott a cseh iskola lesz az övé.”¹³⁵ Az Apponyi-törvények bevezetése után néhány évvel még határozottabban fogalmazott: „Ismét tombol a magyarón Heródes? Jól van – ismét jön a menekülés – a cseh Egyiptomba.”¹³⁶

A turócszentmártoni konzervatív elit viszont gyanakvással szemlélte a fiatalok odaírt tanulmányait. Egy, a csehszlovák nyelvi egység gondolata ellen küzdő cikk fel is róta azoknak, hogy kétségbe vonják az önálló szlovák irodalmi nyelv

¹³³ Juhász 2004b: 48; Juhász 2004a: 53.

¹³⁴ Kips 1993: 23–25.

¹³⁵ Milan Hodža: Kam si pošleme študentov na vyššie školy? *Slovenský týždenník* 1. aug. 1903. 1.

¹³⁶ Milan Hodža: Heródesovo plemä. *Slovenský týždenník* 28. marca 1913. 1.

léttjogosultságát.¹³⁷ Félelmeik szerint tette kész, a vezető szerepre igényt tartó fiatalok tértek haza Prágából, nyugatos, polgári demokrata módon gondolkodva, elvetve az „öregék” konzervatív és russzofil nézeteit, vallva helyette Tomáš Garrigue Masaryk úgynevezett realista, a mindennapi aprómunkát hirdető programját és persze a cseh–szlovák kölcsönösség, szoros egység elvét. 1898-ban ők alapítják meg a *Hlas* folyóiratot, megtörve a szlovák nemzeti mozgalom egyközpontúságát. Nekik üzent hadat Vajanský *Kotlín* című regényével (1901). Itt két ígéretes fiatalember ösztöndíjjal kijut Prágába, ahol azonban a nagyváros csillogása, a vendéglők, sörözők világa, a társasági élet beszippantja őket. A hazatelepülő két „realista”, az igencsak karikatúrának rajzolt Karol Durina ügyvéd és Ján Milanec orvos szavaiból azután árad az öregek lenézése, a mindent új alapokra fektetni jelszava. Eközben minden nemzeti rendezvénytől, vállalkozástól távol tartják magukat, s a mű végén Durinát fölveszik a magyar kaszinóba, Milanec pedig nyárspolgárként magába süssed, s teljesen az alkohol rabjává válik.¹³⁸

A Csehszláv Egység egyébként nem zárkózott el a mártoniakkal való együttműködéstől, megkérte például szerkesztőségüket, hogy népszerűsítsék a hodoníni reálgimnáziumba és a strážnicei gimnáziumba szóló ösztöndíjfelhívást.¹³⁹ Az Apponyi-törvények életbe lépése után egy, az Uherské Hradište-i kereskedelmi iskolát propagáló mártoni felhívás hangsúlyozta is, hogy ott a szlovák diákok minden szükséges ismeretet megszerezhetnek, mégpedig nemzeti szellemben, s utána könnyen elhelyezkedhetnek üzletekben vagy könyvelőként. Ám gyakran baj lehetett a felkészültséggel, ezért a szerző azt javasolta, hogy a diák előzetesen tanuljon egy évet valamely cseh elemi vagy polgári iskolában, ha pedig ezt nem engedheti meg magának, akkor magánúton tanulja a számtant, a cseh és német nyelvtant, ismételje át a földrajzot, a természetismeretet és a szépírást.¹⁴⁰

A magyar sajtó és politikai elit természetesen mély ellenszenvvel, támadó hangon ismertette az erősödő cseh segítségnyújtást, amiről azután a szlovák lapok is hírt adtak. Így a *Budapesti Hírlap* egy cikkéről, mely arra figyelmeztetett, hogy az annak idején kopjával küzdő cseh Holubárt Mátyás kivetette a nyeregből, a ma „cseh könyvvel és garassal” támadó utód, a Csehszláv Egység viszont hatékonyan izgatja a szlovákokat a magyarok ellen, idegeníti el őket a hazától.¹⁴¹ A morvaországi tervezett szlovák kereskedelmi tagozat indítása kapcsán pedig szlovák részről újfent elhangzik: a magyarosító politika űzi a tanulni vágyó fiatalokat a Morván túlra.¹⁴²

* * *

¹³⁷ Škultéty, Jozef: Slovenčina. *Slovenské pohľady* 24. (1904) 822.

¹³⁸ Vajanský 1943b: I. 183, II. 386–387.

¹³⁹ Jurčišinová 2008: 70.

¹⁴⁰ Vážne slovo k slovenskej mládeži. *Národné noviny* 31. okt. 1908. 5.

¹⁴¹ Milan Hodža: „Českou knihou, českým grošom”. *Slovenské listy* 11. febr. 1899. 1.

¹⁴² Milan Hodža: Uhorský štát a české školy. *Slovenský týždenník* 23. aug. 1912. 1.

A korabeli szlovák nemzethű elit számára óriási volt az anyanyelvű oktatás jelentősége, ám kiépítése, kiharcolása hatalmas, nagyrészt leküzdhetetlen akadályokba ütközött. Ezeket a szlovák törekvéseket a horvátokkal ellentétben nem támogatták – a magyarosodás általánossá válása után – tekintélyes nemesek, az erdélyi szászokkal, a szerbekkel, a románokkal vagy akár a ruszinokkal ellentétben nem állt mögöttük – a magyarosító szellem eluralkodása után – valamely nemzeti, anyanyelvi alapú egyház, s a magyar nyelvet ugyan igenlő, de vallását és évezredes hagyományait tudatosan vállaló zsidósággal ellentétben nem számíthattak jómódú vállalkozók támogatására. Mindehhez járult a tömegtámogatás hiánya, a szlovák családok gyakori beletörődése vagy éppen opportunizmusa, általában a szlovák falu szegénysége, az anyagi és szellemi kilátástalanság, ami általában a tanítók életszínvonalára és hivatástudatára is rombolóan, illetve nemkívánatos irányban hatott (az oktatás elhanyagolása, vagyongyűjtés, alkoholizmus vagy elfordulás a valóságtól, távolságtartás a parasztok világától). A problémakör alapvető ellentmondását tehát abban ragadhatnánk meg, hogy miközben az elit a nemzettudat tűzhelyeinek, apostolainak, tehát (az egyház segítőtársaként) a nemzetépítés fő tényezőjének tekintette a szlovák iskolákat, tanítókat, tanárokat, addig éppen a vélelmezett, de gyakorlatilag nem működő nemzeti társadalomtól várta az intézményrendszer erősítését, a pedagógusok helyzetének szilárdítását.

FORRÁSOK

- Čajak, Ján 1962 [1909]: *Rodina Rovesných*. Bratislava.
- Dobšinský, Pavol 1885: O kultúrnych ústavoch na území Slováckmi obývanom z doby protireformacionálnej. Pokus historicko-literárny. *Slovenské pohľady* 5. 2.
- Dokumenty 1962: Bokes, František (zost.): *Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848–1914*. I. Bratislava.
- Felvidéky [Thébusz János] 1882: *Protestantizmus és panszlávizmus*. Budapest.
- Ferienčík, Mikuláš Štefan 1923 [1862]: *Jedlovský učiteľ*. Pověst zo života Slováckov. Praha.
- Gáspár Imre 1879: *Hazánk tót népe. A tót nép, a tót költészet*. Budapest.
- Grünwald Béla 1878: *A felvidék. Politikai tanulmány*. Budapest.
- Hurban, Jozef Miloslav 1977 [1848]: Od Silvestra do Troch kráľov. In: Hurban, Jozef Miloslav: *Olejkár*. Bratislava, 99–200.
- Iratok 1952: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. I. kötet. (Szerk. Kemény G. Gábor.) Budapest.
- Juhász Gyula 2004a [1918]: Szokolca. In: Juhász Gyula: *A szokolcai dombokon. Orbán lelke és más írások*. Miskolc, 52–55.
- Juhász Gyula 2004b [1918]: Tótok és csehek közt. Magyar és morva végeken. In: Juhász Gyula: *A szokolcai dombokon. Orbán lelke és más írások*. Miskolc, 48–51.
- Kukučín, Martin 1980 [1887]: Diák a pásztortanyán. In: Kukučín, Martin: *Iffú évek*. (Ford. Hubik István.) Bratislava, 345–388.

- Kukučín, Martin 1980 [1889–1890]: Vianočné obľátky. In: Kukučín, Martin: *Výber II*. Bratislava, 9–58.
- A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása*. VI. rész. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 64.) Budapest, 1920.
- Palárik, Ján 2014 [1862]: *Kibékülés, avagy Kaland az aratóbálon*. Budapest.
- Seberíni, Andrej 1874: *Bohdanice a jej učiteľ*. Turč. sv. Martin.
- Seberíni, Ondrej [Veterán álnéven] 1996 [1886]: *Slováci a sloboda. Pravda a poézia*. Nadlak.
- Škultéty, August Horislav 1863: *Reč, ktorú pri slávnostnom otvorení Slovensko-evanjelického a. v. nižšieho gymnásium vo Veľkej Revúci, roku 1862, dňa 16 sept. držal -*. Banská Bystrica.
- Stodola, Emil 1912: *Štatistika Slovenska*. Turč. sv. Martin.
- Tibenský, Ján 1965: *Chvály a obrany slovenského národa*. Bratislava.
- Timrava, Božena Slančíková 1975 [1926]: Všetko za národ. In: Timrava, Božena Slančíková: *Timrava II*. Bratislava, 575–726.
- Timrava, Božena Slančíková 1987 [1893]: Kihez menjek? Egy leány naplójából. In: Timrava, Božena Slančíková: *Hősök*. Bratislava, 7–20.
- Timrava, Božena Slančíková 1987 [1918]: Hősök. In: Timrava, Božena Slančíková: *Hősök*. Bratislava, 101–200.
- Tomášik, Samuel 1971 [1864]: Bašovci na muránskom zámku. In: Tomášik, Samuel: *Ohne na Muráni*. Bratislava, 30–71.
- Urban, Milo 2000 [1970]: *Zöld vér*. (Ford. Kiss Szemán Róbert.) Miskolc.
- Vajanský, Svetozár Hurban 1943a [1895–1896]: *Koreň a výhonky*. I–II. Martin.
- Vajanský, Svetozár Hurban 1943b [1901]: *Kotlín*. I–II. Martin.
- Vajanský, Svetozár Hurban 1943c [1883]: Letiace tiene. In: Vajanský, Svetozár Hurban: *Letiace tiene. V malom meste. Jarný mráz*. Martin, 5–128.
- Vajanský, Svetozár Hurban 2011 [1884]: *Száraz hajtás*. (Ford., a jegyzeteket és az utószót írta Ábrahám Barna.) Budapest.
- Vešnín, Janko 1873: *Preporodená obec*. Turč. Sv. Martin.
- Wagner, Ján A. 2003: Pesti emlékek. In: Kovács Anna – Szabó Orsolya (szerk.): *Szlovák életpályák a dualizmuskori Budapesten. Ján Nepomuk Bobula – Milan Hodža*. Budapest, 25–48.
- Záborský Jonáš 1963 [1873]: *Dva dni v Chujave*. Bratislava.

Pešťbudínske vedomosti, 1861–1870.

Národné (Národné) noviny, 1870–1914.

Slovenské pohľady, 1881–1914.

Slovenský týždenník, 1903–1914.

Slovenský denník, 1910–1914.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ábrahám Barna 2011: Nemesek, polgárok, parasztok Svetozár Hurban Vajanský *Száraz hajítás* című regényében. In: Vajanský, Svetozár Hurban: *Száraz hajítás*. (Ford., a jegyzeteket és az utószót írta Ábrahám Barna.) Budapest, 417–439.
- Demmel József 2008: „Akasszátok föl a pánszlávokat!” Gondolatok a dualizmuskori politikai elit szlovákképéről Komjáthy Jenő versének elemzése kapcsán. In: Ábrahám Barna (szerk.): *Magyar–szlovák terminológiai kérdések*. Esztergom–Piliscsaba, 101–117.
- Felkai László 1980: Képek és árnyképek a Felvidék 19. század végi művelődésügyéből. In: Mészáros István (szerk.): *Tanulmányok a magyar nevelésügy XVII–XX. századi történetéből*. Budapest, 188–192.
- Hučko, Ján 1990: Úsilie Ludovíta Štúra o sociálnu prestavbu slovenskej spoločnosti na stránkach Slovenských národných novín. *Historický časopis* (38.) 4. 500–517.
- Hučko, ml., Ján 1999: Početnosť slovenskej inteligencie v rokoch 1890–1918 vo svetle štatistických údajov. In: Čičaj, Viliam (red.): *Formy a obsah vzdelanosti v historickom procese*. Bratislava, 131–137.
- Jurčíšinová, Nadežda 2008: Prejavy českej pomoci slovenskej študujúcej mládeži koncom 19. a začiatkom 20. storočia. In: Michalička, Vladimír (zost.): *Dejiny školstva na Slovensku koncom 19. a začiatkom 20. storočia* (k storočníci Apponyiho zákonov). B. m. [Bratislava], 65–71.
- Juríček, Ján 1988: *Vajanský. Portrét odvážneho*. Bratislava.
- Kips, Milan 1993: Česko–slovenské vzťahy v dejinách školstva v rokoch 1848–1900. (so zreteľom na gymnáziá a reálky). In: Urban, Zdeněk etc. (red.): *Cestami česko-slovenské vzájemnosti*. Liberec, 17–27.
- Kováč, Dušan a kol. 2004: *Na začiatku storočia 1901–1914*. (Slovensko v 20-om storočí 1.) Bratislava.
- Kovács I. Gábor 2009: A tanítási nyelv Sáros megye népiskolaiban. In: Halmos Károly – Klement Judit – Pogány Ágnes – Tomka Béla (szerk.): *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Budapest, 262–274.
- Mráz, Andrej 1959: *Literárny profil Mikuláša Štefana Ferienčíka*. Bratislava.
- Napríklad 1997: Napríklad: Kláštor pod Znievom. Fingovaný rozhovor medzi S. Kovačevičovou a jej starou mamou Ľudmilou Šimkovou, rod. Hraškovou. *OS* (1.) 4. 25–28.
- Polányi Imre 1987: *A szlovák társadalom és polgári nemzeti mozgalom a századfordulón (1895–1905)*. Budapest.
- Potemra, Michal 1978: Školská politika maďarských vlád na Slovensku na rozhraní 19. a 20. stor. *Historický časopis* (26.) 4. 497–536.
- Ruttkay László 1939: *A felvidéki szlovák középiskolák megszüntetése 1874-ben*. Pécs.
- Škultéty, August Horislav (usp.) 1889: *Pamäti Slov. ev. a. v. gymnasia a s ním spojeného učiteľského semeniska vo Veľkej Revúci*. Ružomberok.
- Štefánek, Anton 1944: *Základy sociografie Slovenska*. (Slovenská vlastiveda 3.) Bratislava.
- Vesztróczy Zsolt 2003: Petíciók és kudarcok. A szlovák nemzeti mozgalom és a középfokú oktatás kérdése az 1840-es években. *Sic Itur ad Astra* (15.) 1. 95–126.
- Vesztróczy Zsolt 2005: A polgári és nemzeti átalakulás kérdései Ludevít Štúr publicisztikájában (1845–1848). *Pro Minoritate* (7.) 4. 16–31.

- Vesztróczy Zsolt 2009: Az érdekérvényesítés lehetőségei. A szlovák nemzeti mozgalom és az oktatásügy kérdése a dualizmus korában (1867–1918). In: Csaplár-Degovics Krisztián – Tornyai Anna (szerk.): *Fejezetek a tegnap világából. Tanulmányok a 19–20. század történelméből*. Budapest, 115–131.
- Vesztróczy Zsolt 2012: Modernizáció és/vagy magyarosítás. Iskolapolitika és népoktatás a felső-magyarországi szlovák régióban, 1867–1918. *Pro Minoritate* (14.) 1. 155–172.
- Winkler, Tomáš – Eliáš, Michal a kol. 2003: *Matica slovenská. Dejiny a prítomnosť*. Martin.
- Zilizi Zoltán 2006: A Lex Apponyi végrehajtása a Liptó megyei evangélikus elemi népiskolákban. *Sic Itur ad Astra* (18.) 3–4. 237–268.

Sasfi Csaba

Reprodukció és mobilitás

*A középfokú oktatás társadalmi funkciói a dualizmusban**

Az iskola mint társadalmi intézmény jelentősége nem mindig egyértelmű. Van-
nak csoportok, amelyek az emelkedés eszközét látják benne, mások egyfajta
ellenségnek tekintik, sokan pedig közömbösen viszonyulnak hozzá. Ez nem is
annyira meglepő, ha tudjuk, hogy egy olyan viszonylag összetett intézménynek,
mint az iskola, több feladatköre is van, amely időről időre változhat, és új funk-
ciókkal bővülve sajátos jelleget ölthet. Ez a komplexitás nagyban hozzájárul az
iskola és általában az oktatás eltérő megítéléséhez, az azzal kapcsolatos attitű-
dök változatosságához. Alábbi írásunkban ennek az elvontan értelmezett isko-
lai intézménynek a működését vesszük szemügyre a középfokú oktatás példáján
a dualizmus időszakában, az úgynevezett boldog békeidőben. Azzal a szándékkal
tesszük ezt, hogy megmutassuk szerepköreit, illetve azt, hogy milyen hatást gya-
korolt társadalmi környezetére az iskolázás, vagyis az iskolahasználat által. Ezek
a szerepkörök ugyanis igen változatosak lehetnek, ezért fontos tanulságokkal
szolgálhatnak a jelen számára is az intézményes oktatás társadalmi természetének
megismeréséhez, az arról való gondolkodásunk elmélyítéséhez.

Egy korábbi közleményünkben bemutattuk a dualizmus kori Magyarország
középfokú oktatási rendszerének alapvető iskolatípusait. Vázoltuk ezek kialakulá-
sát és azt a folyamatot, amelyet a középfokú oktatási rendszer kibontakozásának
is nevezhetünk. E folyamat során az eredeti egyetlen szervezettípus, a gimnázium
mellett alig negyedszázad leforgása alatt sorra alakulnak ki a középfok új iskola-
fajtái, sajátos képzési célokkal, tananyaggal és tantervekkel, valamint képzési és
képesítési jogosításokkal.¹

A nemzetközi szakirodalom Detlef K. Müller nyomán a *systematisation*
kifejezéssel illeti ezt a folyamatot,² amelyet rendszerképződésnek fordíthatunk.
Ennek lényege, hogy az egyes iskolatípusok sajátos képzési funkciói pontosan
meghatározottak, és ezek kapcsolódnak egymáshoz a középszintű oktatásban.
Ilyenformán ez a rendszer a különböző tanulmányi utak (iskolai pályák) átlát-
ható, kiszámítható lehetőségét kínálja. Ezek az utak, mivel más-más erőfeszítést
igényelnek és más-más életpályákra képesítenek (kvalifikálnak), eltérő értékkel
bírnak a társadalmi érvényesülés tekintetében.

Jelen írásunkban – e korábbi tanulmányunkhoz szorosan kapcsolódva, mint-
egy annak folytatásaként – azt vesszük vizsgálat alá, hogy a dualizmus végén

* Írásom az ELTE–MTA Válságtörténeti Kutatócsoportja keretében és támogatásával készült.

¹ Sasfi 2008.

² Müller et al. 1987: 6. A kérdéskör némileg részletesebb bemutatása: Sasfi 2013: 22–34.

miként alakult ennek az intézményrendszernek a használata, azaz az iskolázás társadalmi gyakorlata. Arra vagyunk ennek kapcsán kíváncsiak, hogy mely társadalmi rétegek milyen arányban léptek be az egyes iskolafajták tanulóinak sorába, és mennyi ideig tanultak azokban. Átfogóan pedig azt szeretnénk tudni, milyen volt egészében a középiskolai diákság társadalmi összetétele, illetve miként oszlott meg az öt legnépesebb iskolatípus között, továbbá hogy volt-e az egyes típusoknak sajátos „közönsége”. E korabeli kifejezésen azt kell értenünk, hogy az adott iskola diákjainak jellemzően milyen volt a szülői-társadalmi háttere, milyen foglalkozási csoport, társadalmi milió volt felülreprezentálva közöttük. Mivel az egyre inkább iskolai kvalifikációhoz, azaz bizonyítványhoz kötött középosztályi hivatások és foglalkozások betöltéséhez a felsőbb oktatásban végzett hosszabb-rövidebb tanulmányokon át vezetett az út, ezek részletes vizsgálatával a középosztályi státusreprodukció vagy kiválasztódás és az ezt kísérő szocializáció folyamatai tárulhatnak fel a kutatás számára.

E kérdéskörön belül a klasszikus középiskola-típus, a gimnázium diáksága társadalmi összetételének időbeli változását is nyomon kívánjuk követni, tekintettel ennek jelentékeny számszerű növekedésére, valamint azokra a kiépülő alternatív iskolázási lehetőségekre, amelyeket a polgári és a ráépülő felső középfokú iskolák nyújtottak. Ezek a folyamatok nyilvánvalóan erőteljes hatást gyakoroltak a társadalomszerkezet középső dimenziójára.

A korábban már idézett szakirodalom Fritz Ringer nyomán a *segmentation* fogalmával közelíti meg ezt a problémakört.³ Ezzel az alapvetően leíró jellegű kifejezéssel a fenti értelemben vett középfokú oktatási rendszeren belüli markánsan elkülönülő tanulmányi utak társadalmi jellemzőit kísérlelhetjük meg feltárni. Ezek a nagy számban és ismétlődően azonosítható iskolázási pályák képezhetik a rendszer egy-egy önálló, egymástól elhatárolódó részterületét vagy szegmensét. A szegmentáció esetén arról van szó, hogy az iskolatípus és az ezzel együtt járó tudásműveltség jellege szerint elkülönülő intézményi szektorok a diákság származása szerint is sajátos összetétellel bírnak. Egyszerűbben szólva, nem valósul meg az intézményes oktatás által átadott műveltség és tudás egyenlő hozzáférése. Így a klasszikus műveltség fenntarthatja elit jellegét, a nem klasszikus, modern (reál- és szakismeret) pedig a társadalom középső, alsó-középső rétegeiben terjed erőteljesebben. Ezt a megközelítést továbbgondolva egy olyan skála alapján minősíthetjük és értelmezhetjük az oktatási rendszer egészét vagy egyes szegmenseit, amelyek egyik végén a társadalmilag zárt (reproduktív), a másikon a nyitott (mobilitást biztosító) elvi jelleg a domináns. Az első esetben a szülői háttérben a tanult apák képezik a többséget, a másodikban a kevésbé tanult szülői háttér a meghatározó. A reprodukció jelensége mindkét szegmensben jelen lehet, de az adott történeti helyzetben nyilván a klasszikus szektorban van nagyobb jelentősége: nemcsak azért, mert régebbi gyakorlatról van szó, hanem ennek nagyobb presztízse miatt is, ami egyúttal a nagyobb mobilitási esélyt jelentette. Fontos hangsúlyoznunk,

³ Ringer 1979: 29; Müller et al. 1987: 7, 9.

hogy elvi jellegről van szó, amely meglehetősen viszonylagos, és időbeli változása újabb elemzési dimenziót nyit meg. Ebben az értelemben a kinyúló (*inclusion*) és bezáruló (*exclusion*) jelleg fogalmait használhatjuk, jelezve a folyamat időbeli irányát. Mindehhez hozzá kell illesztenünk még egy további igen fontos dimenziót, amely az összlétszám változására vonatkozik, vagyis arra, hogy a vizsgált oktatási rendszer tanulókapacitása növekszik, csökken, avagy stagnál-e. Jelentős növekedés esetén expanzióról beszélhetünk,⁴ ami nyilvánvalóan igen nagy mértékben befolyásolhatja, átrendezheti a korábbi, alacsonyabb létszám mellett kialakult jellemző iskolai pályákat, amelyeket ráadásul az új iskolatípusok kínálata is kibővíti.

Alapvető történeti sajátosság azonban, hogy e kor középszintű oktatási rendszerének szegmentációja hierarchikus: a legrégebbi, klasszikus középiskola-típus, a gimnázium (*collegium, lycée, public school*) által átadott műveltséganyag tradicionálisan az elitkultúra része, amelynek elsajátítása társadalmi tekintetben egy szimbolikusan kiemelt helyzetbe kerülést eredményez. Ez a kiemelt pozíció természetesen nem független attól, hogy a klasszikus középiskola elsődleges funkciója eredendően a felsőfokú tanulmányokra való előkészítés. A klasszikus általános műveltség mint képző, személyiségformáló tényező és a legmagasabb szintű szakismeretek együtt jelentették a tanulmányi teljesítményen alapuló társadalmi pozícióelérés intellektuális alapját. Ez feltétlenül kiemelt rangot adott a rendszeren belül ennek az iskolafajtának, amely legtisztábban a jeles rendű gimnáziumi érettségiben mint tanulói teljesítményben öltött testet. Azt mondhatjuk tehát, hogy a klasszikus középiskola-típus a középfokú oktatási rendszernek a szimbolikus értelemben vett elit szegmensét képezte.

A klasszikus kultúra és az azt közvetítő iskola egymaga természetesen nem képes biztosítani ezt a rangot: az e műveltséghez kapcsolódó társadalmi megkülönböztetések tradicionális formái adják azt a kontextust, amelyben ez a presztízs realizálódhat. Az úriember eszménye és a művelt középosztály mint virtuális közösség (vagy rend) konstrukciója képezte azt a társadalomszerkezeti dimenziót, amelyben ez a fenti elitiskolázottság privilegizált státusra konvertálódhatott. Ez a konverzió egyaránt szolgálhatta a státusreprodukción és az emelkedés útján történő státuselérést, más szóval az iskolázott középosztály reprodukcióját és bővített újratermelését, azaz új társadalmi elemekkel való feltöltődését. Ez az a két alapvető társadalmi funkció, amelynek valamilyen kombinációjával a vizsgált felsőbb oktatás működése jellemezhető. Ebből pedig következtethetünk arra, hogy az iskolázott középosztály rekrutációja miként megy végbe: milyen mértékben képes reprodukálni önmagát, illetve milyen egyéb társadalmi forrásokból meríti utánpótlását? Erre a kérdésre a felsőbb oktatás tanulóinak társadalmi származását vizsgálva jó közelítésű becslésekhez juthatunk, erre vonatkozó részletes – ezért igencsak munkaigényes – történeti mobilitásvizsgálatok és propopográfiai elemzések hiányában.⁵ Mielőtt a fenti kérdésfelvetés adatszerű elemzésére vál-

⁴ Archer 1982.

⁵ Cohen 1996: 5–6.

lalkoznánk, röviden utalnunk kell arra, hogy a hazai historiográfiában e területtel, társadalomtörténeti jelentőségéhez képest, kevesen foglalkoznak. A nem túl nagyszámú kutatás kapcsán elsőként Mazsu János nevét kell említenünk, aki a dualizmus kori értelmiség társadalmi forrásait elemezve használta fel a korszak igen fejlett oktatási statisztikai adatait.⁶

Az oktatás kifejezetten társadalomtörténeti megközelítését elsőként Timár Lajos alkalmazta a fővárosi közép fokú oktatás modernizációjának elemzésekor.⁷ A fentiekben bemutatott, az oktatást mint rendszert vizsgáló megközelítéssel és fogalomhasználattal leginkább Karády Viktor nem sokkal később, 1995-ben megjelent *A középiskolai elitképzés első történelmi funkcióváltása* című tanulmánya elemezte Magyarország dualizmus kori középiskolai oktatását.⁸ Noha számos ponton eltérő felfogást képviselünk, ezt a tanulmányt tekinthetjük írásunk közvetlen szakirodalmi előzményének.

Tanulmányunk további részében két, az eddigiekben vázolt témakörhöz kapcsolódó kérdést fogunk elemezni: 1) Először azt, hogy 1910 körül a legnépesebb öt közép fokú oktatási intézmény diákságának társadalmi összetétele miként oszlott meg társadalmi nagycsoport szerint, ezen belül pedig miként különbözött intézménytípusok tekintetében. 2) A másik kérdés, amit meg kívánunk válaszolni, a következő: változott-e érdemben, és ha igen, miként módosult a klasszikus – vagy elit – középiskola, a gimnázium diákságának összetétele 1882 és 1910 között, amikor közel 80 százalékkal emelkedett az ebben az iskolatípusban tanulók száma.

ISKOLA ÁLTALI REPRODUKCIÓ ÉS MOBILITÁS KÖZÉPSZINTEN 1910-BEN

Az alábbiakban arra keresünk tehát választ, hogy az egyes iskolák közönsége, a társadalmi csoportok iskolahasználata szempontjából beszélhetünk-e a közép fokú oktatás fenti értelemben szegmentált rendszeréről, vagyis a „hagyományos” és „modern” középosztályi csoportok elkülönült műveltségi újratermeléséről, illetve utóbbi esetében kitermeléséről? Azaz a két eltérő, klasszikus és modern iskolázási út diákságuk társadalmi összetételét tekintve viszonylag zárt vagy viszonylag nyitott? Reprodukció vagy mobilitás? Pontosabban fogalmazva, közönségét tekintve melyik milyen: inkább újratermeli a szülők iskolai végzettségét, vagy a szülőknél magasabb végzettséget ad?

E kérdésre annyiban tudunk válaszolni, hogy megnézzük, a 10–19 éves fiúk melyik iskolatípusban milyen arányban tanultak az egyes nagy társadalmi csoportkategóriák szerint. Erre egyrészt az 1910-es népszámlálás igen részletes foglalkozási, demográfiai és ekkor először felvett középiskolai végzettségi adatai

⁶ Mazsu 1980, 1987–88, 1997. Mazsu is megemlíti, hogy témáját részletes források és feldolgozások hiányában, „kerülő útra kényszerülve” elemzi a felsőbb oktatás diákjainak társadalmi viszonyai alapján (Mazsu 1980: 295).

⁷ Timár 1991.

⁸ Karády 1997. (E tanulmány először az *Educatio* c. folyóirat 1995. évi 4. számában jelent meg.)

adnak lehetőséget.⁹ Másrészt pedig a fejlett dualizmus kori oktatási statisztikának a szülők társadalmi állására – lényegében foglalkozására – vonatkozó adataira támaszkodhatunk. Sajnos ezek iskolai tagozatonként (alsó közép és felső közép) nem választhatók szét, ami ugyan jelentősen korlátozza a levonható következtetések pontosságát, ám meggyőződésünk szerint ezen adatok alapján is érdemi választ kaphatunk felvetett kérdésünkre.

A forrásokból összegyűjtött adatainkat az alább közölt táblázatokba rendeztük. Mielőtt azonban a részletes elemzésükhöz fognánk, röviden tisztáznunk kell az azokban szereplő öt legnépesebb középfokú iskola jelentőségét és egymáshoz való viszonyát.¹⁰ Ez az öt iskolatípus adta a középfokú iskolák 96 százalékát, ugyanakkor a középfokú oktatásban részt vevő diákság 98 százaléka ezen iskolák valamelyikét látogatta.

Eredetüket nézve a legrégebb köztük a *gimnázium*, amelyet modern intézményi formájában az 1599-es jezsuita Ratio Studiorum, az itt tárgyalt nyolcosztályos szerkezetű változatában pedig az 1850-es Entwurf hozott létre. Meg kell jegyezni azonban, hogy nemcsak a teljes, nyolcosztályos szerkezetű gimnáziumok működtek: a tendenciát tekintve ugyan egyre kisebb számban, de voltak algimnáziumok és úgynevezett csonka gimnáziumok is, amelyek 4 vagy csak 5-6 osztállyal rendelkeztek. 1910-ben a 178 gimnáziumból 33 (18,5%) volt még ilyen. A második iskolatípus a tanítóképző. Az elsőt, amely már önálló szervezeti formában – azaz nem elemi szintű iskolához kapcsoltnak – működött, 1828-ban alapították. Egységes típusként az 1868-as népiskolai törvény alakította ki, 3 évfolyammal, ami 1871-ben 4-re emelkedett. A felvételi követelmény a közép- vagy polgári iskola négy osztályának elvégzése volt. A *reáliskolát* szintén az Entwurf hívta életre, akkor még csak 6 osztállyal, amely csupán 1875-ben egészült ki nyolcosztályossá és adott érettségit. A reáliskolák között is voltak nem teljes nyolcosztályos szerkezetűek: 1910-ben 32-ből 6 (18,8%). A *polgári iskolát* az 1868-as népiskolai törvény alakítja ki, felállítását lehetővé téve minden 5000-nél több lakost számláló, jelentős anyagi erővel rendelkező község számára, fiúknak 6, lányoknak 4 évfolyammal. Végül a *felső kereskedelmi iskolákról* kell elmondanunk, hogy ez a típus az 1857-ben alapított Pesti Kereskedelmi Akadémiából fejlődött ki – amelyben neve ellenére középszintű oktatás folyt. Ez az intézmény adta ugyanis a mintáját a VKM 1872-es rendeletével létrehozott középszintű kereskedelmi iskolának, amely 3 évfolyamos volt, és a felvételi követelmény, akárcsak a tanítóképző esetében, a közép- vagy polgári iskolai négyosztályos végzettség.

A tanítóképző és a felső kereskedelmi tehát felső középfokú iskola, amelybe 4 alsó középfokú osztályos előképzettségű diákok léphetnek be, azaz akik a gimnázium, a reál vagy a polgári 4. osztályát elvégezték. Hála a fejlett dualizmusbeli oktatási statisztikának, a 4. középfokú osztály utáni továbbtanulásról, illetve a pályaválasztásról is vannak adataink. Ezek alapján elég pontosan megállá-

⁹ Utóbbiak korabeli elemzésére Budai 1915, újabban pedig Nagy 2013.

¹⁰ A következő bekezdéseknél az iskolatípusokra vonatkozóan a korábban említett tanulmányomat használtam: Sasfi 2008.

pítható a diákok feláramlása az öt iskolatípuson belül, illetve között. Eszerint a legtöbben a gimnáziumban folytatják tovább tanulmányaikat az 5. osztályban a felső tagozaton, a reáliskolában már csak a diákok alig fele, míg a polgáriban elenyésző a számuk. Ezek alapján láthatjuk, hogy a polgári lényegében alsó középfokú iskola: 4. osztályának elvégzése után legnagyobb számban a felső kereskedelmibe léptek át tanulói, és jelentős, bár alig harmadannyi volt azok száma, akik tanítóképzőben folytatták tanulmányaikat. Figyelemre méltó az is – ami nincs benne az 1. táblázatban –, hogy a 4. polgárit elvégzők második legnagyobb hányada (21,5%) ipari pályát választott középfokú tanulmányai befejeztével. Ilyen nagyságrendben egyetlen másik iskolából sem léptek ki a munka világába. (A második következő nagyságrend a kereskedelmi pálya volt 8,7 százalékkal, ugyancsak a negyedik polgáristák között.)

1. táblázat

A gimnázium, a reáliskola és a polgári iskola 4. osztályában vizsgát tett nyilvános tanulók továbbtanulása

Továbbtanulás	1909/10. tanév			1908/9–10/11. tanévek átlaga		
	gimn.-ból	reál.-ból	polgáriból	gimn.-ból	reál.-ból	polgáriból
Gimnáziumban	5808	7	92	72,6%	0,3%	1,7%
Reáliskolában	2	795	41	0,1%	48,8%	0,6%
Polgári iskolában	25	10	229	0,3%	0,3%	4,2%
Felső kereskedelmi iskolában	619	325	1649	8,3%	21,5%	30,8%
Tanítóképzőben	414	49	524	5,2%	2,6%	9,6%
Katonai iskolában	195	53	81	2,3%	3,2%	1,7%
Egyéb szakiskolában	109	39	346	1,7%	2,9%	6,4%

Forrás: Magyar statisztikai évkönyv 1909, 1910, 1911.

2. táblázat

A két legnépesebb felső középfokú iskola diákjainak előképzettsége

A diákok előképzettsége	Gimnáziumból	Reáliskolából	Polgári iskolából
Felső kereskedelmi iskola kezdő osztályában	23,9	12,5	63,6
Tanítóképző kezdő osztályában	41,9	5,0	53,1

Forrás: Magyar statisztikai évkönyv 1910.

A 2. táblázat adataiból látható, hogy a felső kereskedelmik első osztályosainak majdnem kétharmada a polgáriból, valamivel kevesebb mint negyede a gimnáziumokból, és több mint tizede a reáliskolákból érkezett. A tanítóképzők elsősei között is a volt polgáristák voltak többségben, azonban csak minimális

mértékben, és mivel a reáliskolából ide igen kevesen jöttek, a negyedikes gimnazisták mindössze 10 százalékkal voltak kevesebben a polgári iskolákból jött tanulóknál. Azaz a tanítóképzőkben jelentősebb volt a gimnáziumi előképzettségük aránya, mint a felső kereskedelmikben. Mindezt azért volt fontos áttekintenünk, hogy pontosabban tudjuk majd értelmezni a 3. táblázat adatait.

A 3. táblázatban az 1910-es népszámlálás eredményei közül a foglalkozási ágazatoknak a középfokú fiúiskolázás szempontjából legfontosabb néhány adatát kombináltuk a diákok iskolatípusonkénti származási adataival. A sorokban található foglalkozási ágazatok a népszámlálási kötetben található sorrendben a következők:

- a *mezőgazdaság* (őstermelés) „önállóí”, (azaz birtokosok, akik nem álltak alkalmazásban) a kisbirtokosoktól a nagybirtokosokig;
- az *ipar és bányászat* „önállóí” (azaz a termelőeszközök tulajdonosai),
- a *kereskedelem, hitel és közlekedés* „önállóí” (lásd mint fent) és;
- a legtágabban vett *értelmiség*: a „polgári és egyházi közszolgálat”, a magánhivatalnokok, az úgynevezett szabad értelmiségi foglalkozások, a katona- és csendőrtisztek;
- a *magánzók*nak nevezett gyűjtőkategória, amely magában foglalja a nyugdíjasok, tőkepénzesek, életjáradékosok, házbirtokosok, eltartásosok és az úgynevezett magánzók kategóriáit;
- végül az *egyéb* ugyancsak gyűjtőkategória, a legszélesebb értelemben, mondhatni maradék elven, hiszen nemcsak az ágazatok alatt besorolt „egyéb segédszemélyzet” legkülönfélébb munkát végzőit (altiszt, előmunkás, munkás, segéd, szolga, gazdasági és házi cseléd) foglalja magában, hanem a külön ágazatban szereplő, különböző ágbeli és külön megnevezés nélküli napszámosokat, valamint az egyéb és ismeretlen foglalkozásúakat és a foglalkozás nélkülieket is.

A népszámlálási adatokat természetesen sokkal részletesebb foglalkozási kategóriák szerint is közreadták, azonban mi a következő okokból ebben a hat átfogó kategóriában összesítve használjuk fel őket: Egyfelől mert az iskolázási adatokkal a vizsgált négy iskolatípusra vonatkozóan ugyan egészen részletes bontásban¹¹ rendelkezünk a Magyar kir. Statisztikai Hivatal jóvoltából, azonban a felső kereskedelmi iskolák ilyenfajta adatait nem gyűjtötték, vagy nem adták közre a hivatalos statisztika keretei között. Szerencsére találtunk megfelelően jó közelítésű adatokat, melyek az 1906/07. és 1907/08. tanévekből származnak, ám ezek a korábbi kezdetleges kategóriákban lettek összesítve.¹² Így aztán, ha mind az öt alapvető iskolatípust szerepeltetni akartuk a táblázatban, akkor ehhez az egysze-

¹¹ A statisztikai kiadványokban az 1909/10-es tanévben a középiskolák diákjainak szüleit 20, a polgári iskolák tanulóit 23, míg a tanítóképzők diákjainak szüleit megint csak 20 kategóriába sorolva adták meg az 1907/08-as tanévben.

¹² *Kereskedelmi Szakoktatás* 1907/08: 28 és 1908/09: 29. A két év adatait átlagoltuk, és az egyes származási csoportok százalékos arányait az 1909/10-es tanév felső kereskedelmi iskolai létszámára vetítettük.

rűsített kategorizációhoz kellett igazodnunk, és a többi iskolatípus adatait is eszerint kellett összevonnunk. Másfelől pedig, e kényszer pozitív oldalát keresve, úgy gondoljuk, hogy feltett kérdésünk lényegét illetően nem okoz feltétlenül problémát a szülők társadalmi állásának ez az erőteljes aggregációja, ugyanis éppen a reprodukció arányait és azon keresztül annak jellegét emeli ki szemléletesen.

Röviden még előre kell bocsájtanunk, hogy a táblázatban szereplő „8 középiskolát végzett” adat alatt mit vettek fel a korabeli népszámlálási biztosok: az általunk itt tárgyalt iskolatípusok közül csak a polgári iskolai végzettség maradt ki ezek közül, ugyanakkor beletartozott elsősorban a katonai középiskolai végzettség, továbbá kisebb számú középfokú szakiskolák elvégzése és a nem teljes középfokú előképzettséget igénylő magasabb szakintézményben, illetőleg szaktanfolyamokon szerzett végzettségek is. Vagyis egy meglehetősen szélesen értelmezett, alighanem a tanulmányok hossza és a megszerzett bizonyítvány alapján kijelölt iskolázottsági kört vettek figyelembe, amibe természetesen beleszámítottak a diplomások is. E mutató tekintetében fontos emlékeztetni arra, hogy a történeti körülmények folytán jelentős különbség volt a férfiak és a nők között: míg a keresők között a férfiak 3,3, addig a nők 1,8 százaléka végezte el a középiskola 8 osztályát. A nők magasabb iskolázásának intézményi lehetőségei ugyanis csak a 19. század utolsó harmadában kezdtek kibontakozni, lendületet pedig inkább a századfordulón vettek. Ennek következtében a kereső férfiak középiskolázottsági mutatóit vettük alapul, mert ezek pontosabban jelzik az iskolázottsági reprodukciót. A tényleges arányok mind pontosabb becslése végett azonban megadtuk azt is, mekkora a férfiak aránya az összes kereső között.

Ha az összes középfokú iskolában tanuló fiút nézzük, az nem okoz meglepetést, hogy a legnagyobb arányban (58%) az értelmiség kategóriába soroltak fiai járnak középfokú iskolákba, hiszen ebben a csoportban a férfi keresők kétharmadának van legalább nyolcosztályos középiskolai végzettsége. Ezen belül természetesen ez a mutató a közszolgálati és szabad pályás értelmiségnél volt a legmagasabb (76%) és az ipar tisztviselőinél a legalacsonyabb (46%). A táblázat leginkább meglepő eredménye az, hogy a magánzók amúgy csekély számú fiúgyermek is ugyanilyen nagyságrendben látogatta ezeket az iskolákat, ám a nyolcosztályos középiskolai végzettség mutatója az ő kategóriájukban csak negyede az értelmiségének. Ezt részben magyarázza, hogy a keresők többsége nő volt ebben a kategóriában. Ezekből a statisztikai értékekből jó alappal következtethetünk arra, hogy az ebből a csoportból kikerülő diákok jelentős – talán meghatározó – része a nyugdíjat élvező özvegy anyákhoz tartozott, amely diákok esetében az elhunyt apa magasán iskolázott lehetett.

Ezt a két csoportot egyértelműen *reproduktív*nak nevezhetjük, hiszen a szülők nyolcosztályos középiskolai végzettsége igen magas volt, illetve – a magánzók esetében – lehetett.

A két kiemelkedően magas csoportot a kereskedelem-közlekedés önálló követik viszonylag szorosan (41%) a beiskolázási rangsorban, ám a középiskolai végzettség arányát tekintve már jelentősen lemaradva, hiszen az csak

*A magyarországi középfokú iskolázás néhány jellemző mutatója 1910-ben
(1909/10. tanévi adatok)*

Foglalkozási ágazat	Összes kereső	Keresők között férfi		százalék		Férfi keresők között 8 középsikolát végzettek	Egy keresőre eső 10-19 éves férfi	10-19 éves férfiak létszáma	10-19 éves férfiak közül az 5 legnépesebb középfokú iskolatispumba jár összesen	százalék					Felső kereskedelmi iskolába
		Keresők között férfi	Férfi keresők között	Gimnáziumba	Reáliskolába					Polgári iskolába	Tanítóképzőbe				
Értelmiség	310 390	79,0	66,6	0,19	59 242	57,9	39,8	5,1	7,7	2,3	3,0				
Magánzó	192 716	41,7	15,4	0,07	14 287	57,4	36,3	6,2	6,2	3,2	5,5				
Kereskedelem	146 891	88,0	4,2	0,24	35 469	41,4	17,9	5,4	10,7	0,5	7,0				
Ipar-bányászat	440 408	88,0	0,9	0,20	88 028	21,6	8,5	2,3	8,1	1,0	1,7				
Mezőgazdaság	2 864 041	78,2	0,3	0,25	704 074	2,3	1,4	0,1	0,5	0,1	0,1				
Egyéb	3 796 527	76,0	0,2	0,26	993 304	2,1	0,7	0,2	1,1	0,1	0,1				
Magyarország összesen/átlag	7 750 973	76,4	3,3	0,24	1 894 404	6,0	1,6	3,1	0,5	0,4	0,3				

Forrás: A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása (IV, V, VI. rész); Magyar statisztikai évkönyv 1910.

Megjegyzés: A középiskolás (gimn. és reál) osztályvizsgát tett nyilvános és magánutalók 98%-a a 10-19 éves korosztályból került ki (Magyar statisztikai évkönyv 1910: 365). A férfi tanítóképzők diákjainak pedig 81%-a a 15-19 éves korosztályba tartozott (Magyar statisztikai évkönyv 1910: 355).

egyharmada-egynegyede a magánzó kategóriáéna. Ezt a csoportot *iskolázási mobilitásra beállított*nak nevezhetjük.

A következő csoport az ipar-bányászat önálló, a beiskolázási arányt tekintve még mindig számottevő a több mint egyötödös értékkel, azonban a középiskolázottsági mutató itt már igen alacsony, az 1 százalékot sem éri el. Ezzel együtt az aránylag nagy létszámú korosztályos fiú népesség viszonylag magas beiskolázási szintje és az alacsony egy keresőre eső 10–19 éves fiúk mutatója ugyancsak sajátos *mobilitási* mintát mutat: az alacsony iskolázottságú szülők fiainak gyakoribb középfokú beiskolázását.

E csoportok után egy nagyságrendi választóvonalat láthatunk: a mezőgazdaság és az egyéb kategória arányszámái és mutatói igen közel állnak egymáshoz, és nagyságrendileg térnek el az eddigiekétől: a keresők száma többmillió, az egy keresőre jutó 10–19 éves fiúk aránya a legmagasabb, a beiskolázási arány a 3 százalékot nem éri el, a középiskolai végzettség pedig 0,2–0,3 százalékos. Erre a két nagy kategóriára valójában a *távolmaradás* kifejezés a legtalálób: nagy tömegükhöz képest alig vannak jelen az oktatásnak ebben a szegmensében. Az agrárkeresők esetében ez annál inkább érthető, mivel falusi lakhelyük miatt az ő számukra az iskolák fizikai elérése olyan további hátrány jelentett, ami a városi munkásság esetében nem jelentkezett. Ez utóbbi csoportok eredményei kapcsán kijelenthetjük, hogy ez az oktatás valójában szűk körű volt. Ha az alsóbb rétegeket tekintjük, számukra igen kicsi esély nyílt a klasszikus középiskola elérésére. Ám ezt történeti sajátosságnak kell tekintenünk, annak a történeti léptékű folyamatnak a kezdeti szakaszaként, amelynek eredményeként az oktatás egyre magasabb szintjei egyre szélesebb rétegek számára válnak realitássá.

4. táblázat

Az öt legnépesebb középfokú iskola diákjainak társadalmi megoszlása az 1909/10. tanévben

Foglalkozási ágazat	Összes diák (100%)	Gimnáziumban	Reáliskolában	százalék		
				Polgári iskolában	Tanítóképzőben	Felső kereskedelmiben
Értelmiség	34 278	68,7	8,7	13,4	3,9	5,2
Magánzó	8 196	63,3	10,7	10,8	5,7	9,5
Kereskedelem-közlekedés	14 698	43,3	12,9	25,9	1,1	16,8
Ipar-bányászat	19 025	39,5	10,5	37,6	4,7	7,7
Mezőgazdaság	16 006	60,2	5,7	22,1	6,5	5,4
Egyéb	20 692	31,4	8,3	51,3	4,4	4,6
Összesen/átlag	112 895	52,1	9,2	27,1	4,3	7,4

Forrás: Magyar statisztikai évkönyv 1910.

Ha az elemzésben továbblépve az egyes csoportok iskolatípusok közötti megoszlását vizsgáljuk, megint azt láthatjuk, hogy az értelmiség és a magánzók mutatói nagyon közel esnek egymáshoz: kiemelkedően magas, többségi az arányuk a gimnáziumban, de a többi iskolafajtában is még viszonylag jelentős. A magánzók fiai azonban az értelmiségénél valamivel nagyobb arányban tanulnak a reáliskolákban és közel kétszer annyian a felső kereskedelmikben, továbbá a tanítóképzőkben is kiemelkedő az arányuk.

A kereskedelem-közlekedés kategóriába soroltak fiainak arányai ettől markánsan eltérnek: a gimnáziumban a legmagasabb az aránya ennek is, de az értelmiségi-magánzó származásúak arányának kb. csak a fele. Az ez után következő hányada a korosztályos népességnek a polgáriban található, ezt követi a felső kereskedelmi. A két utóbbi arányt összeadva az majdnem megegyezik a gimnáziuméval. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy a reáliskolákban is a legmagasabb, egytizedes arányban tanultak fiaik, akkor kijelenthetjük, hogy a klasszikus középiskolának, a gimnázium alternatívájaként kiépült modern középfokú oktatásnak – reáliskola, polgári és felső kereskedelmi – e csoport adja a domináns közönségét.

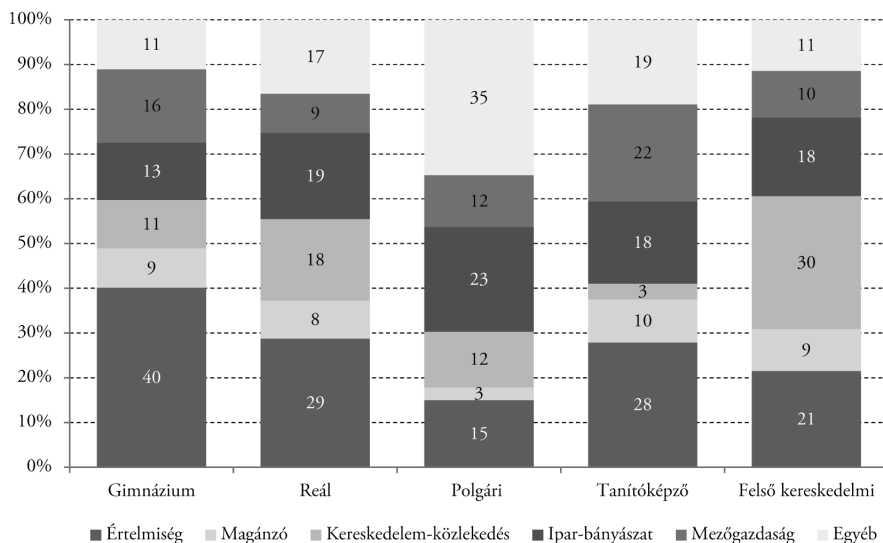
Az ipari foglalkozású szülői háttérrel rendelkező diákok arányainak fő sajátossága, hogy legnagyobb, egyenlő aránnyal a polgáriban és a gimnáziumban képviseltetik magukat, de a reáliskolában és a két felső középfokúban, a felső kereskedelmiben és a tanítóképzőben is valamivel átlag felett tanultak.

Utoljára, ha az östermelés kategóriába sorolható családokból származók arányait vesszük, azt láthatjuk, hogy e csoport fiai közül legtöbben a gimnáziumot részesítették előnyben, de viszonylag sokan jártak polgári iskolába is. A reáliskolában és a felső kereskedelmiben átlag alatti mértékben tanultak, ellenben a tanítóképzőt a legnagyobb arányban látogatták mindegyik csoport közül.

Ha az öt legnépesebb középfokú iskola diákságának társadalmi hátterét vizsgáljuk, akkor kijelenthetjük, hogy a leginkább reprodukzív jellegű a klasszikus típus, a gimnázium. A gimnáziumot a tanítóképző és a reáliskola követi ebben a sorban. E három iskolában a többségi csoportot az értelmiség adja. A legtöbb alacsony iskolázottságú szülő a polgáriban található, itt közel fele ilyen a diákoknak. A tanítóképzőben is magas, több mint 40 százalék a szerény háttérrel rendelkező mobil diákok aránya, és ezek között is legmagasabb az agrárszármazásúak részaránya mind az öt iskolatípuson belül. Ugyanakkor a magas iskolázottságúak előbb említett kiemelkedő arányukkal tőlük alig maradnak el (41%, illetve 38%). Az mondhatjuk, hogy ebben az iskolatípusban a legkiegyensúlyozottabb a reprodukzív-mobil összetétel. Talán még az említésre méltó, hogy a kereskedelem-közlekedés önállóik vannak ebben az iskolában az átlagnál jóval alacsonyabb arányban képviselve. Igen karakteres a felső kereskedelmi iskola szülői társadalmi háttere: mind a reprodukzív, mind az alacsony iskolázottságú csoportok átlag alatti súllyal vannak itt jelen, és a többségi csoportot a kereskedelem-közlekedés kategória önállóik adják.

1. ábra

Az öt legnépesebb középszintű iskolatípus diákjainak társadalmi háttere az 1909/10. tanévben a szülők foglalkozása alapján

Forrás: Magyar statisztikai évkönyv 1910.

Az előbbi megállapításokat az iskolatípus aggregált mutatói alapján tettük, nyilvánvalóan az egyes iskolák esetében változatos mintázatait találhatjuk a diákság társadalmi és felekezeti összetételének, a konkrét iskolák „közönségének”.¹³

A fenti táblázatok adatai valójában csak első szakaszát jelenthetik egy mélyebb elemzésnek, mivel a két nyolcosztályos középiskola-típus (gimnázium és reáliskola) összes diákjára vonatkoznak az itt 4 osztállyal figyelembe vett polgári és a valóságosan négyosztályos tanítóképző, valamint a háromosztályos felső kereskedelmi iskolával szemben. A nyolcosztályos adatoknak alsó és felső tagozatra bontásával kaphatnánk egészen pontos képet a középfokú iskolahasználat arányairól, a középszintű oktatás társadalmi szegmenseiről, az ebben az intézményi térben megvalósuló reprodukció és mobilitás sajátos pályáiról vagy csatornáiról. Ehhez az elemzéshez azonban a középiskolai anyakönyvi adatokból történő rétegzett mintavételre lesz szükség.

A középfokú oktatásról a fenti adatok alapján kibontakozó képet úgy foglалhatjuk össze, hogy ebben az intézményi mezőben az egyik utolsó békeévben a klasszikus iskolatípus, a gimnázium foglal el domináns helyzetet. Egyrészt azért, mert még ekkor is a legnagyobb diáklétszámmal rendelkezett. A két

¹³ Az iskolai szintű statisztikai elemzésre lásd: Sasfi 2010. A hagyományos iskolatörténeti monográfia pedig az anyakönyvi és az iskolai értesítőkből megjelent adatok név szerinti feldolgozásával társadalomtörténeti irányban jelentősen továbbfejleszthető (Sasfi 2013: 58).

alulról, azaz 10 éves kortól induló másik iskolatípus, amit modern középiskolának is nevezhetünk, ugyan együttesen nagyobb számban működött ekkor már, azonban az együttes diáklétszámuk tekintetében még mindig csak alig több mint háromnegyedét (76,7%) adták a gimnáziumi létszámnak.

A gimnázium meghatározó helyzetét másfelől sajátos intézményi jellege magyarázza: jóllehet a leginkább reprodukzív a szülők iskolázottságát tekintve, mégsem exkluzív, minthogy a reprodukciók legfeljebb is csak a felét adják a diákoknak. Ebben az értelemben kellően *komprehenzívnek* tekinthetjük, azaz olyan jellegű oktatási intézménynek, amelyben többféle társadalmi háttérű, különböző célú és motivációjú diákok tanultak együtt rövidebb-hosszabb ideig. Ebben természetesen szerepet játszott az is, hogy a gimnázium alsó négy osztályával előkészítő szerepkört töltött be a két felső középfokú iskola, a tanítóképző és a felső kereskedelmi részére. Ezzel együtt fontos hangsúlyozni azt a sajátos szocializációs dimenziót, amely az átadandó műveltségi anyagon túlmenően gyakorolt többé-kevésbé meghatározó befolyást az ebben az intézményrendszerben részt vevő fiatal emberekre.

Tanulmányunk további, második részében azt vizsgáljuk, hogy a klasszikus középiskolának, a 20. század első évtizedében is domináns gimnáziumnak miként alakult a diákközönsége, vagyis diákságának társadalmi összetétele közel egy emberöltő leforgása alatt, miközben a diáklétszám majdnem megkétszereződött.

A GIMNÁZIUMI DIÁKOK TÁRSADALMI HÁTTERÉNEK VÁLTOZÁSA A DUALIZMUS FELÍVELŐ SZAKASZÁBAN (1882–1910)

A gimnázium az itt következő vizsgálat kezdő évében, 1882-ben vélhetően még dominánsabb volt, hiszen a többi, fentebb vizsgált középfokú iskolatípus még kevésbé volt elterjedt. Vagyis az intézményi környezet eltérő volt, ám ennek hatására nem könnyű következtetni a reprodukciós jelleget illetően. Így, a korábban idézett nemzetközi szakirodalom nyomdokain csak általánosságban fogalmazhatjuk meg alapvető kérdésünket, amire az alábbiakban akarunk választ kapni: a diákok társadalmi összetételét tekintve záródik-e vagy nyílik a gimnázium intézménye, amelynek befogadóképessége határozottan növekedett a dualizmus utolsó harminc évében.

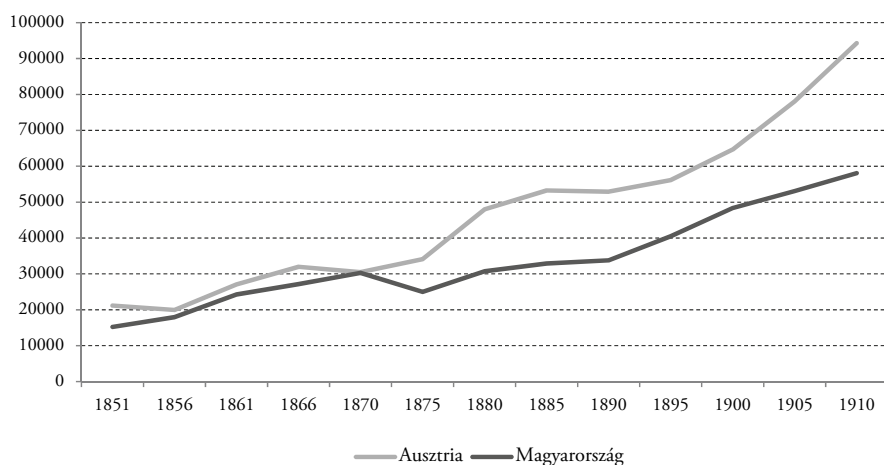
Mielőtt a hagyományos középiskola, a latint tanító és főként klasszikus műveltséget átadó gimnázium társadalmi funkcióinak változását vizsgálnánk, nézzük meg a gimnazisták számának időbeli alakulását a polgári korszak első hatvan évében. Arra is lehetőségünk nyílik ráadásul, hogy a monarchia Lajtán túli területén működő gimnáziumok diáklétszámával együtt szemléljük ezeket az adatokat.

Az ötévenkénti magyarországi adatok 1870 és 1890 között stagnálást mutatnak, sőt a 70-es évek közepén visszaesést is jeleznek. Az ausztriai adatok 1870-ig nagyjából együtt mozognak a magyarokkal, majd innentől erőteljes növekedés-

nek indulnak. Ezt a növekedést 1885-től itt is stagnálás váltja fel, ami 1895-ig tart, amikor újabb, az ugyancsak emelkedésnek induló magyarországinál erőteljesebb növekedés tapasztalható. A gimnáziumi tanulólétszámokra ható társadalmi-gazdasági erők részletes feltárására mindeddig nem került sor, valójában erre vonatkozóan még megalapozott hipotézis sincs. A gimnáziumi beiskolázás és az ott végzett tanulmányok hossza vélhetően kevésbé érzékeny a gazdasági válságokra és konjunktúrákra, továbbá a szegényebb rétegeket érintő megélhetési és egészségügyi krízisekre. Ennek feltehető oka az lehet, hogy a gimnáziumban hosszabban tanuló fiúk túlnyomóan a jobb módú családok közül kerülnek ki, a népesség azon részéből, amely jórészt védett ezektől a hatásoktól. Mindazonáltal a beiskolázás motívumai és a tanulmányok abbahagyásának indokai fontos kiindulópontjai lehetnek a létszámváltozás magyarázatainak, ha induktív eljárással közelítjük meg a problémát.

2. ábra

Ausztria¹⁴ és Magyarország¹⁵ gimnáziumi diákjainak száma 1851 és 1910 között

Forrás: Cohen 1996: 272; Barsi 1869; Láng 1886; Schimmer 1858; *Statistisches Jahrbuch 1863*.

Megjegyzés: Tanév végén, nyilvános és magántanulók együtt.

¹⁴ Az alpesi területek, Cseh- és Morvaország, valamint Szilézia gimnáziumainak adatai alapján (Cohen 1996: 8–9).

¹⁵ Magyarország adatai Erdéllyel együtt, Horvát-Szlávnország nélkül, 1861-ben az 1863-as adatokkal.

Az ausztriai növekedési tendenciával a magyarországit összehasonlítva azonban bizonyos fokig igazat kell adnunk Karády Viktornak, aki a kiegyezéstől 1910-ig a „középiskolai kereslet hosszú távú pangásáról” ír.¹⁶ Az kétségtelenül megállapítható a fenti ábra alapján, hogy a hazai gimnazisták létszáma a Lajtán túlinál egy nagyságrenddel alacsonyabb pályán mozgott 1870 után.

Azt is megfigyelhetjük a fenti grafikonon, hogy a következőkben elemzendő időszakban, 1882 és 1910 között a gimnáziumi tanulók létszáma határozottan, 77 százalékkal növekedett. Mindeközben az iskolatípus vonatkozásában releváns 10–19 éves férfinépeség csak 44 százalékkal gyarapodott. Az általunk vizsgált kérdés az, hogy e közel harminc év alatti létszámnövekedés jelentősen átalakította-e a gimnáziumi diákság társadalmi összetételét, vagyis jelentékenyen megváltozott-e ezáltal a középiskola társadalmi funkciója. A funkcióváltáson ebben a vonatkozásban azt értjük, hogy újabb, gyerekeiket korábban ebben az iskolatípusban nem taníttató társadalmi csoportok jelentek meg itt, miáltal a korábbi arányok jelentősen megváltoztak. Ilyen arányváltozások mögött természetesen többféle ok állhatott, amelyek számbavételére itt nem is teszünk kísérletet, hanem csak a jelenség bekövetkezését vagy hiányát akarjuk megfigyelni.

Alábbi elemzésünk három különböző évből vett adatokon alapul: az 1881/82-es, az 1894/95-ös és az 1909/10-es tanév gimnazistáinak származási adatait elemezzük. Az első időpontot az indokolja, hogy ekkortól rendelkezünk teljes körű (minden középiskolától begyűjtött) származási adattal, amelynek akkori megnevezése így hangzott: „a szülő polgári állása”. A végpont pedig az az 1910-es év, amelyben már az előbbieket során is vizsgáltuk a középfokú oktatás viszonyait. Ennek kiválasztását az ebben az évben végzett rendkívül adatgazdag népszámlálás indokolta, a most következő retrospektív vizsgálatot ebből a pontból indítottuk visszafelé az időben. A két végpont közé pedig egy közbülső évet vettünk be a vizsgálatba, mintegy áthidalásul.

A két időmetszet között majdnem 30 év telt el, ami azt jelenti, hogy az 1880 körül középiskolába járt diákoknak a fiai 1910 körül lehetnek hasonló korban, így a diákság egy teljes generációs kicserélődése ment végbe a kezdeti és a záró időpont között.

Intézménytörténeti nézőpontból pedig azt kell figyelembe venni, hogy 1883-ban születik két olyan törvény, amely alapvető befolyással lehet a középfokú oktatás, elsősorban a középiskola diáknépeségének szerkezeti változására: az I-es, a köztisztviselők kvalifikációs követelményeit előíró törvénycikk, és a XXX-as számú, a középiskolai törvény. A társadalom foglalkozási szerkezetében is nyilvánvalóan jelentős változások mentek végbe ilyen nagy, 30 évnyi idő alatt, ezek közül csak az iparosodás megindulására, pontosabban a gyáripár kialakulására utalunk. Mindezek alapján feltételeztük azt, hogy az 1882-es egy olyan korai időpont, amikor még jelentősen más lehet a középiskolai diákság társadalmi összetétele.

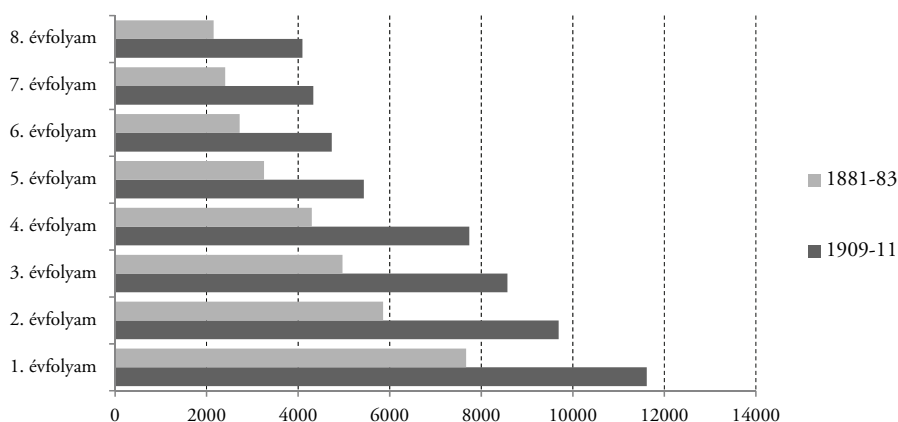
¹⁶ Karády 1997: 171.

Mielőtt ennek részletes elemzéséhez hozzáfognánk, érdemes egy olyan indikátort is megvizsgálnunk, amely a gimnázium által betöltött funkciókra vethet fényt.

Alapkérdésünk szempontjából fontos lehet az iskolatípus osztályprofilja, azaz a tanulók megoszlása az egyes osztályokban. Ez ugyanis utal a funkciókra: ha csekély a diákok lemorzsolódása, akkor az első osztályba beiratkozók túlnyomó többsége elvégzi a teljes iskolát, annak mind a nyolc osztályát. Ebben az esetben az osztályok grafikus képe egy oszlopot vagy hasábot formál. Ha nagyarányú az egyes osztályok utáni kilépés, akkor az egyre csökkenő létszámú osztályok egy piramis alakzatot mutatnak.¹⁷ Utóbbi esetben vagy az erős tanulmányi szelekció, vagy az alsóbb osztályok előkészítő funkciója állt a jelenség mögött. Az utóbbi esetben a korai kilépőknek eleve nem volt célja a teljes gimnáziumi végzettség megszerzése. Mint korábban láthattuk, a tanítóképző és a felső kereskedelmi is, nem kis mértékben a 4. gimnáziumi osztályt végzettek közül nyerte első osztályosait. E szempontból hasonlítjuk össze a gimnáziumok összlétszámából kialakított osztályprofilját a kezdeti és a záró három év átlaga alapján, amit az alábbi ábrán láthatunk.

3. ábra

A gimnázium osztályprofilja hároméves átlagok alapján az 1880/81–82/83 és az 1908/09–10/11 közötti időszakban

Forrás: Láng 1886; *Magyar statisztikai évkönyv 1909, 1910, 1911.*

A 3. ábrán a két alakzat lényegileg nem tér el egymástól, mindkettő piramisforma. Ami szembetűnő különbség mutatkozik, azt a 4. osztály utáni fellépésnél láthatjuk: a vizsgált szakasz végén jóval nagyobb arányban lépnek ki ekkor a gimnáziumból, mint a korszak elején. Ezt az osztályok közötti fellépések százalékos

¹⁷ A séma magyarázatát lásd: Sasfi 2013: 410–411.

kimutatása is megerősíti: a kezdeti időszakban minden osztályból kisebb arányban léptek fel a következőbe, mint a záró szakaszban – kivéve a 4. osztályt. Ennél az osztálynál fordított ugyanis a helyzet: 1909–11 között csak a tanulók 70 százaléka tanult tovább az ötödikben, míg 1881–83 között ez az arány még valamivel több mint háromnegyed.¹⁸ Ez egyértelműen a gimnázium előkészítő funkciójának erősödését jelzi – jóllehet a korai időszak kevesebb kilépőjének további pályájáról még keveset tudunk.

5. táblázat

A gimnázium egyes osztályaiból a magasabb osztályba lépés arányai az előző osztály százalékában

	1. osztály	2. osztály	3. osztály	4. osztály	5. osztály	6. osztály	7. osztály	8. osztály
1880/81–82/83	100	76,4	84,8	86,5	75,7	83,6	88,5	89,5
1908/9–10/11	100	83,4	88,5	90,3	70,2	87,2	91,5	94,5

Forrás: Láng 1886; *Magyar statisztikai évkönyv 1909, 1910, 1911.*

Mielőtt a gimnáziumi tanulók származás szerinti összetétele változásának elemzésébe belekezdenénk, fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a fenti, 1910-es összevetéshez képest az alábbi időbeli összehasonlításnál némileg módosultak a származási kategóriák. Ez esetben a rendelkezésünkre álló gimnáziumi származási adatok időről időre változó, alapvetően szaporodó és specializálódó konkrét kategóriáit kellett homogenizálnunk valamiképpen a közös nevező logikája alapján: olyan kategóriákat kellett alkalmaznunk, amelyek mindhárom időpontban azonos jelentéstartalommal bírtak. Ebben az esetben ez a művelet azt eredményezte, hogy éppen a reprodukciók, avagy a képzetek korábban csak értelmiségként megjelenő kategóriája három részre oszlott. Az ipar-bányászat és a kereskedelem-közlekedés előző esetben alkalmazott kategóriái viszont egybe lettek vonva polgári kereset néven. Az egyéb kategória változatlan tartalommal jelöli az alsóbb rétegeket, az úgynevezett személyes szolgálatot tevőket, illetve a fizikai munkát végzőket. Kimaradt a magánzó kategória, mert azt csak 1898-tól alkalmazta az oktatási statisztika („magánzó vagy jövedelméből élő”). Ezek szerint az alábbiakban alkalmazott kategóriák a következő tartalmat foglalják magukban:

- önálló értelmiség: orvos, ügyvéd, lelkész stb. (később más értelmiség);
- mezőgazdaság: önálló östermelő;
- polgári kereset: önálló kis-nagyiparos, kis-nagykereskedő, vállalkozó;
- köztisztviselő: állami és községi tisztviselő;
- magántisztviselő;
- egyéb: altiszt, személyes szolgálatot tevő, munkás, szolgál.

¹⁸ Lásd továbbá az 1. táblázatot, ahol a 4. osztály után tovább tanulóknak ez az aránya valamivel kevesebb, ami az eltérő korabeli adatkezelésből adódik.

Az 1882-es és a – már különben jóval részletesebb – 1895-ös adatokban vannak még tartalmi bizonytalanságok: ilyen például, hogy a közhivatalnokok közé, vagy az egyéb („személyes szolgálatot tevő, munkás, szolga”) rovatba sorolták-e az 1910-ben már elég jelentős hányadot (2,6%) kitevő közhivatali altiszteket, szolgálkat. A táblázat 1910-es sorában ezeket az egyéb kategóriába tettük. Az is kérdéses némiképpen, hogy 1882-ben mit soroltak pontosan az önálló értelmiség kategóriába, mert csak a későbbi években jelezték ezt részletesebben (orvos, ügyvéd, lelkész stb.). 1910-ben a „pap, tanár, tanító” és az „egyéb értelmiség (orvos, ügyvéd, közjegyző, gyógyszerész stb.)” rovatokban levőket vontuk itt össze. A polgári kereset kategóriába 1895-ben és 1910-ben is belevettük a bányászat és kohászat, a hitelélet és közlekedés ekkor már külön kategóriában kimutatott önállóinak adatait.

A fenti módon összeillesztett adatokból álló 6. táblázat és az ezt megjelenítő 4. ábra alapján az alábbi lényegi megállapítások tehetők az 1882 és 1910 közötti változásokra.

6. táblázat

A gimnáziumi diákok származás szerinti összetétele az 1881/82-es, 1894/95-ös és 1909/10-es iskolai tanévben

Tanév	Összes diák	Önálló értelmiség	Mezőgazdaság	Polgári kereset	Köztisztviselő	Magántisztviselő	Egyéb
1881/82	33 649	8124	7072	10 632	4258	1619	1944
1894/95	40 483	7863	7752	10 944	6494	2056	3212
1909/10	58 766	11 019	9638	13 881	7421	5124	5873
<i>százalék</i>							
1881/82	33 649	24,1	21,0	31,6	12,7	4,8	5,8
1894/95	40 483	19,4	19,1	27,0	16,0	5,1	7,9
1909/10	58 766	18,8	16,4	23,6	12,6	8,7	10,0

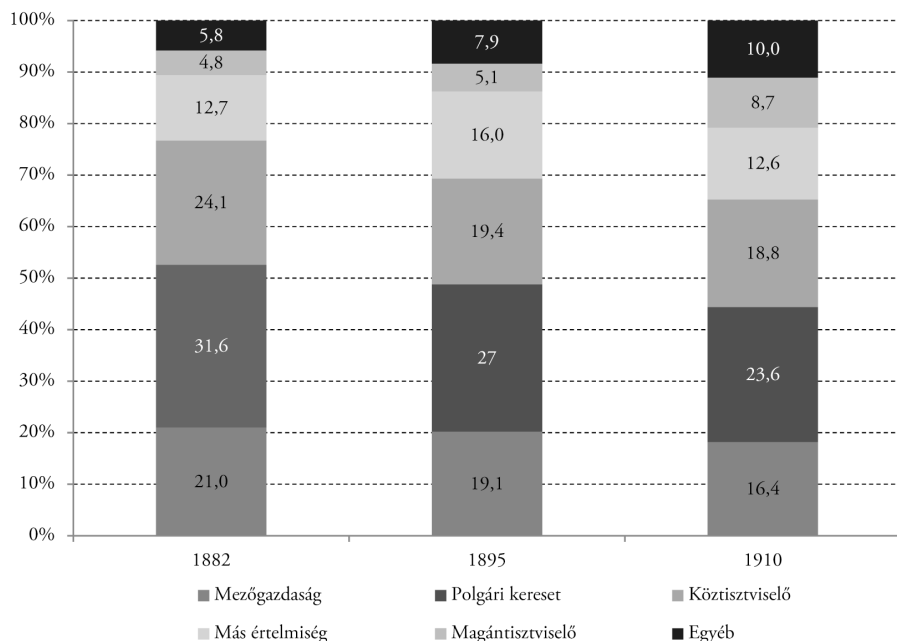
Forrás: A vallás- és közoktatásügyi m. kir. ministernek a közoktatás állapotáról szóló... tizenharmadik... huszonötödik jelentése; Magyar statisztikai évkönyv 1910.

A legszembeötlőbb tendencia a magánalkalmazottak és az egyéb kategória arányának lényegében azonos mértékű folyamatos növekedése, többé-kevésbé a többi kategória rovására. Nem túl nagy arányuk a korszak végére csaknem megkétszereződik. Legnagyobb – és ugyancsak folyamatos – a részaránycsökkenés a polgári kereset önállóiban, majd pedig a köztisztviselőknél. A mezőgazdaság kategória önállóinak hányada is csökkent, de az összes kategória közül a legkevésbé. Az önálló értelmiség aránya pedig a két végpont között változatlan volt, ám a középső mintavételi évben ezeknél valamivel magasabb szintet ért el.

Az arányszámok alapján jól látható a két modern réteg, elsősorban a munkások és altisztek, másodsorban a magánhivatalnokok, azaz a gazdasági értelmiség

4. ábra

A gimnáziumi diákok származás szerinti összetétele az 1881/82-es, 1894/95-ös és 1909/10-es iskolai tanévben

Forrás: 6. táblázat.

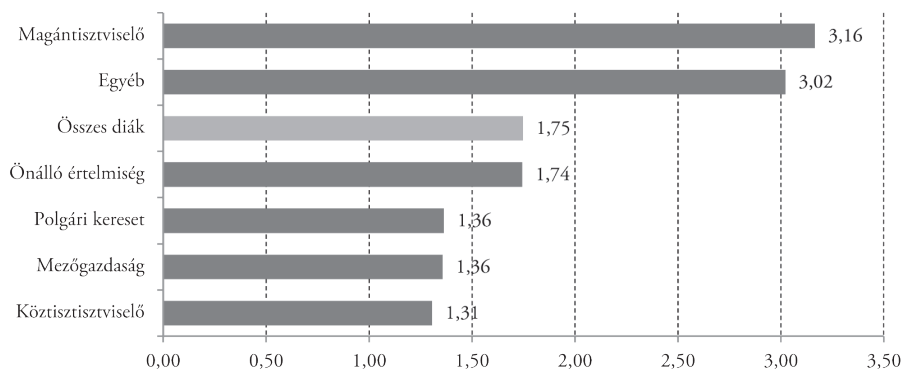
előretörése. Ennek ellenére a képzettek (vagy tanultak) rétege – az 1910-es összehasonlításnál „értelmiség” –, ha minimális mértékben is, de csökkent. A legnagyobb többségi csoport a jelentős pozícióvesztés ellenére azonban a polgári kereset kategóriája marad, ám kérdés, hogy esetükben mennyire beszélhetünk homogén csoportról, hiszen korábban jelentős különbségeket láthattunk a két fő komponens iskolázottsági és demográfiai mutatói között. Ezeket a különbségeket tovább növelhetik a felekezeti sajátosságok, amelyek elsősorban a zsidóság vonatkozásában jelentenek sajátos iskolázási mintákat.¹⁹

Érdekes egy másik számbavételi módot is alkalmaznunk a fentiek ellenőrzésére. E módszer szerint azt mutatjuk ki az alábbi ábrán, hogy a gimnáziumi diákok származási csoportok szerinti abszolút száma milyen arányban növekedett a vizsgált időszak két végpontja között.

¹⁹ Lásd elsősorban Karády Viktor széles körű munkásságát.

5. ábra

*A gimnazisták számának számszerű növekedése társadalmi nagycsoportok szerint
1882–1910 között*

Forrás: 6. táblázat.

Az 5. ábra megerősíti és szemléletesebbé teszi az előbbieken tett megállapításokat: a két modern, alkalmazotti társadalmi csoportot képviselő diákok száma nőtt legnagyobb mértékben. Az önálló értelmiség fiainak száma lényegében az átlagnak megfelelően, vagyis a gimnazisták összlétszámának növekedésével egyezően alakult. Végül a mezőgazdasági és a polgári keresetű önállóak, valamint a köztisztviselők fiúgyermekének száma valamelyest alatta maradt az összlétszám-növekedés mértékének.

KÖVETKEZTETÉSEK

Összegezve: az iskolatípusok szerinti differenciálódás igen jelentősen előrehaladt az új évszázad első évtizedének végére, a régi középiskoláról, a gimnáziumról fokozatosan váltak le az újabb igényeket szolgáló sajátos képzési funkciók. A középszintű oktatás kiterjedése megindult, a gimnázium reprodukzív jellege csökkent, továbbá elérhetővé vált az újabb, modern alkalmazotti csoportok számára is. Az újabb keletű, praktikusabb-instrumentálisabb műveltséget átadó iskolatípusok közönsége pedig eleve nagyobbbrészt ezekből a (városi alkalmazotti) rétegekből került ki. A középfokú oktatási rendszer, a fenti – korántsem elégséges, hiszen csak egy-egy mintaévet bemutató – adatok tanúsága szerint, nem csekély mértékben idomult a változó, modernizálódó társadalmi szerkezethez. Annak eldöntése azonban további, mélyebb elemzést igényel, hogy ez az idomulás az alsóbb osztályok belépési esélyeinek növekedését jelentette-e, s ha igen, milyen mértékben, avagy inkább csak a középosztályon belül növekedett a belépő diákok száma, illetve a tanulmányok hossza is. Élére állítva a kérdést: a középszintű

oktatásban végbement átalakulás mennyiben szolgálta az iskolai teljesítményen alapuló széles körű mobilitást, és mennyiben a középosztály bezárkózását?

E kérdések megválaszolásához további adatgyűjtést és elemzést tartunk szükségesnek. Fontos lenne a két nyolcosztályos középiskola származási adatainak szétválasztása az alsó és a felső tagozatok szerint. Ezúton lehetne pontosabban megrajzolni a középfokú oktatás sajátos szerkezetét, a hagyományos iskolatípus, a gimnázium és az újabb, modern oktatási intézmények közötti funkciómegosztást és az ehhez illeszkedő iskolahasználatot. Ehhez a szétválasztáshoz reprezentatív mintavételi eljárást kell a későbbiekben kidolgoznunk.

Ugyancsak fontos feladat annak feltárása is, hogy az iskolatípusok közötti választásnak mekkora volt a szabadságfoka, illetve milyen áron lehetett azt realizálni. Arra gondolunk, hogy helyben működött-e az elképzeléseknek megfelelő iskolatípus, vagy többletköltségeket vállalva kellett az új iskolával más iskolázási helyet is választani. Ez nyilván nem mindenki számára volt reális alternatíva, ezért sok esetben alighanem az iskolahálózat determinálta az iskolaválasztást, az iskolázási döntéseket. Ezek a meghatározottságok az iskolatípusok területi-települési elhelyezkedése sajátos kombinációinak feltárásával nagyban megismerhetők lesznek. Az eddigiekben említett továbblépési lehetőségek mellett különösen nagy jelentőséget tulajdonítunk a személyes tényező bevonásának. Az iskolázás gyakorlatára vonatkozó egyéni megállapítások, amelyek kitérnek az iskolaválasztási döntések indokaira, az iskola, a tanulás megítélésére és értékére, az iskolai szocializáció hatására, az iskolázás szerepére az identitás és mentalitás alakításában, mind olyan újfajta információk lehetnek, amelyek az eddigi jobbra makroszerkezeti eredményeket termékenyen egészíthetik ki, új kutatási dimenziókat nyitva. Ezeket a heurisztikus értékű ismereteket elsősorban a korabeli visszaemlékezések iskolázásra vonatkozó tartalmainak módszeres kigyűjtésétől és elemzésétől reméljük.

FORRÁSOK

Barsi József 1869: *A közoktatás statistikája*. Pest.

Kereskedelmi Szakoktatás, 1907–1909.

Láng Lajos 1886: *Középoktatás hazánkban 1867–1886*. Budapest.

Magyar statisztikai évkönyv 1909–1911. Budapest, 1910–1912.

A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Negyedik rész. A népesség foglalkozása főbb demográfiai adatokkal egybevetve s a népesség ház- és földbirtokviszonyai. (Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat, 56.) Budapest, 1915.

A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Ötödik rész. Részletes demográfia. (Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat, 61.) Budapest, 1916.

A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Hatodik rész. A végeredmények összefoglalása. (Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat, 64.) Budapest, 1920.

Schimmer, Gusztav 1858: *Statistik der Lehranstalten des österreichischen Kaiserstaates für die Studenjahre 1851–1857. 1–2. Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik* (7.) 1. 4.

- Statistisches Jahrbuch der Oesterreichische Monarchie für das Jahr 1863.* Wien, 1864.
- A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett tizenharmadik jelentése.* [1881/2–82/83] Budapest, 1883.
- A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett huszonötödik jelentése.* [1894/95] Budapest, 1896.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Archer, Margaret S. 1982: Introduction: Theorizing about the Expansion of Educational Systems. In: Margaret S. Archer (ed.): *The Sociology of Educational Expansion. Take-off, Growth and Inflation in Educational Systems.* Sage, 3–64. (Magyarul: Archer, Margaret S.: *Az oktatási rendszerek expanziója.* Budapest, 1988.)
- Buday László 1915: Népünk műveltsége. *Budapesti Szemle* 459. 372–395.
- Cohen, Gary B. 1996: *Education and Middle-Class Society in Imperial Austria 1848–1918.* West Lafayette.
- Karádó Viktor 1997: A középiskolai elitképzés első történeti funkcióváltása (1867–1910). In: Karádó Viktor: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945).* Budapest, 169–194.
- Müller, Detlef K. – Ringer, Fritz – Simon, Brian (eds) 1987: *The Rise of the modern educational system. Structural change and social reproduction 1870–1920.* Cambridge.
- Mazsu János 1980: A dualizmus kori értelmiség társadalmi forrásainak főbb változási tendenciái. *Történelmi Szemle* (23.) 2. 289–308.
- Mazsu János 1987–88: A magyarországi tisztviselő-értelmiségi réteg társadalmi szerkezetének változási folyamata a dualizmus időszakában. Egy réteg társadalomtörténeti makro-kutatásának határai és néhány fontosabb eredmény. *Történelmi Szemle* (30.) 1. 29–37.
- Mazsu, János 1997: *The Social History of the Hungarian Intelligentsia, 1825–1914.* New Jersey.
- Nagy Péter Tibor 2013: Az iskolázottság és az iskolázás. Bevezetés a két megközelítés különbözőségéhez. *Educatio* (22.) 4. 529–554.
- Ringer, Fritz K. 1979: *Education and Society in Modern Europe.* Bloomington–London.
- Sasfi Csaba 2008: Iskolák és diákok középszinten az I. világháború előtti Magyarországon. In: Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter (szerk.): *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára.* Budapest, 508–527.
- Sasfi Csaba 2010: Felekezeti és a középiskolai szocializáció színterei. *Századok* (144.) 3. 563–593.
- Sasfi Csaba 2013: *Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében.* (Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 4.) Budapest.
- Timár Lajos 1991: A középfokú iskolarendszer modernizálása és a társadalmi mobilitás konfliktusai Budapesten 1873–1943 között. In: Á. Varga László (szerk.): *Társadalmi konfliktusok.* (Rendi társadalom – polgári társadalom 3.) Salgótarján, 253–267.

Nagy Adrienn

Fiume dualizmus kori oktatásügye és a Magyar Királyi Kiviteli Akadémia

A magyarosítás és a szakoktatás kiépítése

A tanulmány célja, hogy bemutassa, miként alakult a dualizmus kori Magyarország gazdasági, kereskedelmi életében fontos szerepet betöltő, sajátos földrajzi elhelyezkedésű adriai kikötőváros, Fiume magyar iskoláinak és tanulóinak a sorsa. Fiume oktatási viszonyainak áttekintésével egyrészt arra kerestünk választ, hogy az állam által oly fontosnak tartott magyar tannyelvű oktatás megvalósult-e a mindennapi gyakorlatban. Vajon a kikötővárosnak a magyar állam által óhajtott – részben az oktatás révén történő – magyarosítása milyen eredménnyel valósult meg, az iskolák nemzetiségi, illetve anyanyelvi összetételét is figyelembe véve? Másrészt arra voltunk kíváncsiak, hogy miként alakult a története a város egyik leghíresebb, már megnyitása évében (1912) is magyar tannyelvű felsőfokú intézményének, a Magyar Királyi Kiviteli Akadémiának, illetve mely társadalmi rétegek küldték gyermekeiket a fiumei kereskedelmi főiskolára. Azt is vizsgáltuk továbbá, vajon sikerült-e a korszak legfiatalabb kereskedelmi főiskolájának rövidre szabott működése során az állam által az intézmény elé kitűzött azon célnak megfelelni, hogy a nemzetközi kereskedelem számára jól képzett kereskedőket bocsásson ki.

Fiume iskolatörténetéről – néhány újabban megjelent publikáción kívül¹ – alig találunk a város egyes iskoláinak történetét és tanulóinak társadalmi összetételét vizsgáló munkát, pedig erre vonatkozóan a rijekai levéltárban rendkívül gazdag, magyar nyelvű forrásanyag áll a kutatók rendelkezésére. A tanulmány ezen értékes és izgalmas források felhasználásával keresi a választ a fentiekben megfogalmazott kérdésekre.

FIUME A TÖRTÉNELEM SODRÁBAN

Fiume városa a 15. század közepén (1465) került a Habsburg-ház birtokába.² A város és az olasz tartományok – külső nyomás, kényszer nélkül, önként – elismerték és 1725-ben aláírták a Pragmatica Sanctiót.³ III. Károly jelentős lépéseket tett a birodalmi tengeri kereskedelem fellendítése érdekében, 1717-ben

¹ Pelles 2000, 2001, 2006; S. Pallós 2012; Simonné Pallós 2003.

² A város 1659-ben I. Lipót császártól zászló- és címerhasználati jogot kapott (Jakab 1885: 5).

³ Král–Szántó 1901: 19.

Fiumét Trieszttel együtt vámmentes szabadkikötővé nyilvánították és a szabadalmakat többször is bővítették, raktárakat, kereskedelmi váltótörvényszékeket állítottak fel, végül a két kikötőt kocsikkal is járható úttal (Károly út) kötötték össze, melynek utolsó szakasza azonban csak 1771-ben készült el.⁴ A várost Mária Terézia 1776-ban Horvátországhoz csatolta, és így egyszersmind a Magyar Korona alá helyezte. Fiume korábbi autonómiájára hivatkozva hevesen tiltakozott a horvát fennhatóság ellen, és végül az uralkodó 1779-ben az 5 132 lakossal rendelkező Fiumét és kerületét külön testként Magyarországhoz csatolta, meghagyva autonómiáját.⁵ Ezzel Magyarország saját tengeri kijáráshoz jutott. A napóleoni háborúk idején a város francia megszállás alá került,⁶ majd az osztrák birodalomhoz csatolták, és csak 1822-ben került újfent Magyarországhoz, visszakapva korábbi különleges státusát. A következő időszakban a kikötőváros gazdasága és kereskedelme is fellendült. Ám a horvátok nem nyugodtak bele a kikötő elvesztésébe, 1848. augusztus 31-én Jelačić utasítására elűzték a magyar kormányzót, és Fiume 1868-ig ismét Horvátországhoz tartozott. A horvátok, ahogy korábban, úgy most sem biztosították számára a megígért szabadságjogokat, ezért a város képviselői az 1860-as évektől egyre hevesebben tiltakoztak a horvát vezetés ellen.⁷ Az 1868-ban létrejött horvát–magyar kiegyezés során Fiume státusát illetően nem sikerült a két félnek közös megegyezésre jutnia, így végül a várost Magyarország közigazgatása alá helyezték. A sikertelen tárgyalások után 1870. július 28-án bevezették a fiumei provizóriumot, amely egészen 1918-ig fennmaradt. Ezekben az évtizedekben nem csekély gazdasági, pénzügyi és infrastrukturális beruházások történtek a városban, amely így rohamos fejlődésen ment keresztül. Fiume forgalma gyors ütemben növekedett, köszönhetően a gőzhajók elterjedésének és a kikötői fejlesztéseknek, valamint a vasútvonalak kiépítésének: 1873-ban átadták a Károlyváros–Fiume-szakaszt, majd 1882-ben elkészült a Budapest és Fiume között közvetlen összeköttetést biztosító vasútvonal, melynek jelentősége különösen az 1880-as évek végén értékelődött fel, a magyar export szárazföldi útját erősen megnehezítő német vámpolitikát követően.⁸ A város kereskedeleméből élő keresőinek a száma és bankjainak betétállománya 1910-re meghaladta a regionális központok átlagát.⁹ Az 1880-as évekre a kereskedelemben a magyar vállalatok és pénzintézetek vették át a vezető szerepet. Fiume fontos tengeri kereskedelmi központtá, Budapest után Magyarország második leggyorsabban fejlődő városává, míg a hajó- és áruforgalmat tekintve 1913-ra Európa tizedik kikötőjévé fejlődött.

⁴ S. Pallós 2012: 14.

⁵ Fest 1912: 6.

⁶ Az 1809. október 14-én kötött bécsi béke értelmében Fiumét beolvasztották az „illyr” királyságba, azaz Franciaországhoz csatolták. A francia megszállás 1813-ig tartott.

⁷ A fiumei olasz polgárság szerette volna megtartani régi kiváltságos jogállását, nyelvi és közigazgatási autonómiáját a magyar kormány fennhatósága alatt (Katus 1979: 803).

⁸ Katus 2012: 437; Majdán 2013: 42–43.

⁹ Beluszky–Győri 2005: 199.

A gazdasági fejlődéssel párhuzamosan a népessége is gyors növekedésnek indult. Míg lakosainak száma 1850-ben 10 568 fő volt, addig 1869-re 17 888 főre, 1914-re pedig már ennek is közel háromszorosára, 49 806 főre emelkedett.¹⁰ A lakosság nemzetiségi összetételét tekintve 1880–1918 között a magyarok számaránya ugyan folyamatosan nőtt (aminek érdekében a magyar kormány mindent meg is tett), ám az összlakosságnak mindvégig csak csekély részét képviselték (1880-ban 1,8%-át, 1910-ben 13%-át, majd 1918-ban 9,6%-át).

1. táblázat

*Fiume lakosságának nemzetiségi összetétele*¹¹

Nemzetiség	1880		1890		1900		1910		1918	
	Fő	%	Fő	%	Fő	%	Fő	%	Fő	%
Olasz	9 237	44,1	13 012	44,1	17 492	44,9	24 212	48,5	28 911	62,5
Horvát	8 029	38,2	10 698	36,6	7 947	20,4	12 926	25,9	9 092	19,6
Illír	–	–	–	–	4 852	12,4	–	–	–	–
Szlovén	2 198	10,5	2 780	9,4	3 425	8,9	2 337	4,7	1 672	3,6
Magyar	379	1,8	1 062	3,6	2 842	7,3	6 493	13,0	4 431	9,6
Német	906	4,3	1 495	5,0	1 945	5,0	2 315	4,8	1 616	3,5
Egyéb	232	1,1	347	1,3	412	1,1	1 523	3,1	540	1,2
Összesen	20 981	100	29 394	100	38 915	100	49 806	100	46 264	100

Forrás: Magyar statisztikai évkönyv 1912, 1923; Pelles 2006.

A népesség többsége a közép- és kispolgársághoz, illetve a munkásosztályhoz tartozott, a 19. század közepén még jelen lévő kis létszámú (olasz, horvát) gazdasági elit, főleg a magyar gazdaságpolitikai törekvéseknek köszönhetően, szinte eltűnt a század végére. A városban élő értelmiségiek, tisztviselők elsősorban olaszok és magyarok, a tengerészek és az ipari munkások horvát nemzetiségűek voltak, a kereskedők, iparosok többsége az olaszok közül került ki, míg a vasútnál, postánál döntően magyarok dolgoztak.¹²

A városban a lakosság többsége által beszélt olasz (mely mindvégig megőrizte vezető szerepét) mellett a horvát és a német nyelv volt még használatos. Fiume Magyarországhoz történő visszacsatolása után, a fent említett nyelvek kiegészültek a magyarral, amit a magyar kormány a magyarosítás és egyszersmind az általa vágyott asszimiláció eszközeként tekintett. A magyarosítás egyik elsődleges eszköze és színtere az iskola volt.

¹⁰ Pelles 2006: 29.

¹¹ Pelles Tamás arra hívja fel a figyelmet, hogy 1918 decemberében a Fiumei Olasz Nemzeti Tanács (*Consiglio Nazionale Italiano*) végzett statisztikai összeírást az olasz többség bizonyítására, így az adatok csak részben megbízhatók (Pelles 2000).

¹² S. Pallós 2012: 49–50.

FIUME VÁROS ÁLTALÁNOSAN KÉPZŐ ISKOLÁI ÉS TANÍTÁSI NYELVÜK A PROVIZÓRIUM IDŐSZAKÁBAN

Az 1868-as horvát–magyar kiegyezést követően Fiumében a tanítás nyelve ismét az olasz lett (a magyar csak választható tantárgy volt), kivéve a gimnáziumban, ahol maradt a horvát. A nemzetiségi törvény (1868: XLIV. tc.) kimondta, hogy bármely nemzetiségű állampolgárnak jogában áll közművelődési, tudományos, művészeti és gazdasági egyesületeket, társulatokat és intézményeket létesíteni, s azok nyelvét szabadon meghatározni.¹³ Azaz biztosította a különböző nemzetiségek számára a szabad iskolaállítás jogát, illetve alsó- és középfokon az anyanyelvű oktatást. A provizórium megállapodás értelmében a városi oktatásügy ugyan a Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) és a pesti közös országgyűlés irányítása alá került, azonban Fiume vezetése törekedett arra, hogy önállósága az iskolaügy esetében megmaradjon. Az 1876 júniusában a városi képviselő-testület által elfogadott „saját” tanügyi szabályzat (Statuto fondamentale per le scuole comunali della città di Fiume) paragrafusait igyekeztek a Fiumére is érvényes 1868. évi 38. törvény előírásaival összehangba hozni (tankötelezettség, tanítói képesítés, tanított tárgyak stb.).¹⁴ Ennek értelmében a fiumei törvényhatóság feladata és hatásköre volt az elemi, a polgári és a szakiskolák megszervezése. A községi iskolákat a város állította fel és tartotta fenn, irányításukat és felügyeletüket a képviselőtestület, valamint a három évre választott tagokból álló iskolatanács látta el. Mindez azt jelentette, hogy a városi iskolák felett a kormányzati felügyelet nem érvényesült.¹⁵ Fiume a közoktatásügy tekintetében teljes autonómiával rendelkezett. Az 1870-es évek elején a helyi elemi iskolák községi, egyházi vagy magánkézben¹⁶ voltak.

A községi városi iskolákban a tanítás nyelve olasz volt, a magyar nyelv a német és a horvát mellett csak választható tárgyként szerepelt.

2. táblázat

A fiumei hat községi elemi iskola tanulóinak nemzetiségi megoszlása 1900-ban

	Olasz	Magyar	Illír	Horvát	Szlovén	Német	Egyéb	Összesen
Tanuló	2 402	7	1 175	155	113	91	11	3 954
%	60,7	0,2	29,7	3,9	2,9	2,3	0,3	100

Forrás: Borovszky–Sziklay 1897; Pelles 2006: 39.

¹³ Amellett, hogy a törvény (17. §) a községeknek, egyházközségeknek, magánszemélyeknek lehetővé tette, hogy az általuk alapított és fenntartott iskolák oktatási nyelvét maguk határozzák meg, az államnak is előírta, hogy az állami tanintézeteknek kötelességük biztosítani, hogy bármely nemzetiség nagyobb számú polgárai az általuk lakott vidék közelében anyanyelvükön tanulhassanak (Katus 1979: 813).

¹⁴ Részletesebben lásd: A fiumei községi iskolák alapszabályzata 1993 [1876]; illetve S. Pallós 2012: 66.

¹⁵ Simonné Pallós 2003: 127.

¹⁶ Az 1870-es évek elején összesen hét községi elemi és hat egyházi, illetve magán- (egy-egy német és francia tannyelvű) iskola működött. 1914-ben a községi elemi népiskolák és az egyházi, magániskolák száma egyaránt 10-re emelkedett (Pelles 2006: 39).

A VKM 1875-ben döntött az első állami magyar tannyelvű népiskola megnyitásáról, melynek alkalmából Trefort Ágoston a következőképpen nyilatkozott: „Fiume városa polgárainak köz- és magánérdekei kívánják, hogy gyermekeiknek az állam hivatalos nyelvének megtanulására alkalom szolgáltatassék, másrésztől hogy e helyütt fennálló állami reál-gimnáziumba az elemi iskolából átlépő növendékek középtanodai tanulmányaik megkezdésekor a magyar nyelvi oktatás első nehézségein már túl esvén, a nyelv tanulásában akadályozva ne legyenek.”¹⁷ Az állami iskolák (elemi iskolák, felsőbb leányiskola, kereskedelmi akadémia) felett a fumei kormányzó gyakorolta a felügyeletet, majd 1884-től Erdődi Béla tanfelügyelő, aki egyúttal a főgimnázium igazgatói tisztségét is betöltötte. Az 1885. évi 48734. számú rendelet szerint a királyi tanfelügyelő közvetlenül a minisztériumhoz küldte jelentéseit, azokat csak láttamozásra kellett a kormányzónak bemutatnia. A tisztséget 1896-tól a VKM által kinevezett Donáth Imre töltötte be.¹⁸

Az állami elemi iskolákban kezdetben az olasz volt a tanítás nyelve, míg a magyar kötelező tantárgyként szerepelt. Komoly nehézséget jelentett olaszul és magyarul egyaránt jól beszélő tanító alkalmazása.¹⁹

3. táblázat

A fumei állami elemi fiú és leányiskola tanulóinak anyanyelv szerinti megoszlása az 1893/94. tanévben

Tanulók	Magyar	Olasz	Német	Horvát	Egyéb	Összesen
Fiúk	36	193	29	24	2	284
%	12,7	68,0	10,2	8,4	0,7	100
Lányok	56	148	31	11	–	246
%	22,8	60,2	12,6	4,4	–	100

Forrás: az iskolák évente kiadott értesítői.

A magyarosítási törekvések megvalósítása érdekében az 1894/95-ös tanévtől már minden tantárgyat magyarul tanítottak az ekkor már magyar tanítókat – akiknek döntő többsége egyáltalán nem beszélt olaszul – foglalkoztató állami elemi iskolák, annak ellenére, hogy csak elvétve volt az iskolákban magyar diák. 1894/95-ben a város valamely (állami, községi, felekezeti, magánfenntartású, de a horvát gimnázium nélküli) iskoláját látogató 4 193 tanköteles korú fumei tanulónak csak alig 5%-a volt a korabeli statisztikák szerint magyar anyanyelvű.

¹⁷ Idézi Borovszky–Sziklay 1897:116.

¹⁸ S. Pallós 2012: 68.

¹⁹ A fumei állami iskolák tanítóinak megpróbáltatással teli sorsáról a továbbiakban lásd S. Pallós 2012.

4. táblázat

A fumei tanköteles tanulók anyanyelvi megoszlása az 1894/95. tanévben

	Olasz	Magyar	Horvát	Szlovén	Német	Összesen
Tanuló	3 132	231	1 224	84	242	4 913
%	63,8	4,7	24,9	1,7	4,9	100

Forrás: Borovszky–Sziklay 1897.

A magyar kormány „csendesesen”, de határozottan támogatta az újabb és újabb állami elemi iskolák megnyitását, az „erősödjünk anélkül, hogy ellenségeink figyelmét magunkra vonjuk, támadást provokáljunk” álláspontot képviselve.²⁰ A 19–20. század fordulóján a középszintű iskolákon kívül 18 elemi iskola (9 állami, 6 városi, 2 katolikus egyházi, 1 egyesületi fenntartású) mellett, 4 polgári és 1 felsőbb leányiskola, valamint 9 ismétlőiskola, 1 tanonciskola és egy női kézimunka-tanfolyam működött. A tanulók körében nagy népszerűségnek örvendő, az 1910-es évekre már négy párhuzamos osztállyal működő, az első tanévtől magyar tannyelvű, de az olaszt is kötelező tárgyként tanító állami Magyar Királyi Polgári Fiúiskola 1884-ben nyitotta meg kapuit. 1884/85 és 1917/18 között tanulóinak 35%-a magyar, 31%-a olasz, 22,5%-a horvát, míg 10%-a német nemzetiségű volt. A századfordulón létrejött polgári leányiskolában 1900/01 és 1917/18 között a tanulók 45%-a magyar, 29%-a olasz, 15%-a horvát és 10%-a német nemzetiségűnek vallotta magát.²¹

5. táblázat

A fumei állami polgári fiú és leányiskola tanulóinak anyanyelv szerinti megoszlása az egyes tanévekben

	1900/01		1909/10				1917/18					
	Fiúk	%	Lányok	%	Fiúk	%	Lányok	%	Fiúk	%	Lányok	%
Magyar	44	26,2	9	26,5	131	39,1	91	46,7	119	39,0	120	41,5
Olasz	66	39,3	14	41,2	88	26,3	55	28,2	63	20,7	84	29,1
Német	20	11,9	3	8,8	28	8,4	19	9,7	23	7,5	30	10,4
Horvát	34	20,2	8	23,5	83	24,8	28	14,4	94	30,8	52	18,0
Egyéb	4	2,4	–	–	5	1,4	2	1,0	6	2,0	3	1,0
Összesen	168	100	34	100	335	100	195	100	305	100	289	100

Forrás: az iskolák évente kiadott értesítői.

A polgári iskolákban is komoly nehézséget jelentett, hogy még a beiratkozó magyar anyanyelvű tanulók sem tudtak rendszeresen magyarul írni és olvasni, ami rendkívüli módon megnehezítette tanulmányaikat, ezért az 1910-es tanévtől

²⁰ Idézi S. Pallós 2012: 101. 1918-ban 5 állami magyar tannyelvű elemi iskola működött Fiumében.

²¹ Az iskolák évente kiadott értesítői alapján (Berthótyné 1918).

a magyar nyelvet kezdő és haladó csoportokban külön tanították. Mindezen nyelvi nehézségek ellenére az állami polgári iskola magasabb színvonalú képzést nyújtott, mint a rövid életű, egészségtelen, zsúfolt körülmények között működő városi polgári iskola, így az olaszok is előszeretettel küldték ide gyermekeiket.

A középfokú iskolák között említendő az 1875-ben alapított, de a polgári iskolából csak 1884-ben kiváló, folyamatos költségvetési hiánnyal küszködő felsőbb leányiskola, mely 1892-től Gross Leopoldina igazgatása alatt vált jobb színvonalú, a hazai felsőbb leányiskolákra vonatkozó előírásokat követő intézménynyé. Többségükben a felső középosztály családjai engedhették meg maguknak, hogy ebbe az igen komoly tandíjjal járó iskolába küldjék leányaikat.²²

Fiume gimnáziuma a horvátokkal kötött megállapodás értelmében 1868 után is megőrizte horvát jellegét, a városnak ezért új gimnáziumot kellett alapítania, hogy a többségében olasz lakosság gyermekeinek biztosítsa a középfokú képzést. Ezért a város és a magyar állam 1870-ben megegyezett, hogy a községi alreáliskolát Állami Felső Középtanodává alakítják. Az iskola kapuit 1871-ben az egykori jezsuita kolostor épületében nyitotta meg. A középtanoda négy alsó és négy felső gimnáziumból, illetve négy felső reálosztályból állt (mivel az alsó négy osztályt együttesen látogatták). Az iskolában 1875-től a magyar és német nyelvet is kötelezően tanították, melynek bevezetése a horvát diákok számának csökkenését eredményezte. 1879 és 1881 között a 260 tanuló 89,2%-a olasz, 4,2%-a német, 3,9%-a magyar, 1,5%-a horvát és 1,2%-a szláv anyanyelvű volt.²³

A vegyes profilú iskola nem felelt meg a VKM elképzeléseinek, így 1881-ben sor került a Magyar Királyi Állami Főgimnázium megszervezésére. A VKM-rendelet a létesítendő intézmény tannyelvéről így fogalmazott: „Habár az intézetben a tannyelv továbbra is az olasz marad, mégis azon célból, hogy az ifjúság magyar nyelvtani ismereteit gyakorlatilag is alkalmazhassa, de azért is hogy a magyar államiság ezen intézeten is kellő kifejezést nyerjen, föltétlen szükséges egy tantárgynak magyar nyelven tanítása. Erre legalkalmasabb maga a magyar nyelv és megfelelő mérsékelt terjedelemben a magyar irodalom ismertetése.”²⁴ 1885-től a VKM elrendelte, hogy a gimnázium tanárai tanuljanak meg magyarul, hogy megértsék az utasításokat és magyar nyelven írják jelentéseiket, egyúttal az iskolavezetés tudatosan törekedett arra, hogy a korábban szinte csak olaszokból álló tantestületbe olaszul jól tudó, magyar tanárok nyerjenek állást. 1898-ban Fest Aladár igazgató már további tantárgyak magyar nyelvű tanítását kérelmezte, aminek szükségességét azzal indokolta, hogy a diákok 50-60%-a magyar tannyelvű elemi iskolából érkezett.²⁵ Azonban az 1898/99. tanévben a tanulóknak

²² Az iskola tudatosan emelte a tandíjat, ezzel is igyekezve távol tartani az alsóbb társadalmi rétegeket, s a tanulók mindössze 25%-a nyerhetett tandíjmentességet (S. Pallós 2012).

²³ A középtanoda diákjainak anyanyelvi megoszlását 1879-től jegyezték fel, előtte csak a nemzetiségi hovatartozást (1870 és 1878 között az 1013 diáknak 80,46%-a olasz, 5,82%-a horvát, 4,14%-a német, 4,45%-a szláv, 3,06%-a magyar) rögzítették. Lásd részletes bontásban Pelles 2006: 175.

²⁴ Idézi Pelles 2000.

²⁵ Folyamatosan növekedett a magyar anyanyelvű tanulók száma, az 1902/03. tanévben már megközelítette a 30%-ot.

csak 19,2%-a volt magyar anyanyelvű. Végül a gimnáziumban a községi főreáliskola (tanulóinak 90%-a olasz) megnyitása után felmenő rendszerben, 1912-től vált magyar tannyelvűvé az oktatás, ám ez az 1910-es évek végéig olasz többségű iskolában komoly gondot jelentett, amit az iskola vezetése is elismert. Az 1881 és 1918 között összesen 7 760 diák által látogatott intézmény tanulóinak anyanyelv szerinti megoszlása: 58,9%-a olasz, 28,5%-a magyar, 7,4%-a német, 4%-a horvát és 1,2%-a egyéb.²⁶

6. táblázat

A Fiumei Magyar Királyi Állami Főgimnázium tanulóinak anyanyelvi megoszlása az egyes tanévekben

Tanév	Magyar	Olasz	Német	Horvát	Egyéb	Összes tanuló (fő)
1882/83	10,81	77,7	4,73	5,41	1,35	148
1890/91	13,73	66,1	11,11	7,84	1,31	153
1900/01	26,32	59,21	8,77	3,95	1,75	228
1910/11	38,02	50,16	7,66	3,19	0,97	313
1912/13	42,14	45,82	5,69	5,02	1,33	299
1917/18	53,36	39,07	2,94	3,78	0,85	238

Forrás: az iskolák évente kiadott értesítői.

A magyar tannyelvű és az olaszt is a kötelező tantárgyak sorában tanító Magyar Királyi Állami Leánygimnázium 1912 és 1919 között működött. Mivel ez volt a város egyetlen leánygimnáziuma, így a vegyes nemzetiségi összetétel miatt külön csoportokban tanították a magyarul tudó és nem tudó tehetős fiumei családok leányait.

Habár a magyar kormány erőteljesen törekedett arra, hogy az iskoláiban mindinkább magyar nyelven folyjon az oktatás, ennek gyakorlati megvalósítása komoly nehézséget jelentett. Pallós Piroska arra hívja fel a figyelmet, ha a növendékek meg is tanultak magyar nyelven, azt nem az iskolában sajátították el, hanem különórákon, magántanárok segítségével. A magyar anyanyelvű tanárok közül azonban többen a magyar nyelv megszerettetését célzó felolvasó összejövetelek (azokon a jól teljesítő diákok megjutalmazása), játékdélutánok sikerelensége és az eredménytelen tanítás kudarcként való megélése után távoztak a városból.²⁷ Az 1910-es évektől azonban már egyre többen vélekedtek úgy, mint Donáth Ferenc tanfelügyelő, aki szerint az erőszakos magyarosítás nem vezethet eredményre.²⁸

²⁶ Az iskola évente kiadott értesítői alapján, illetve az egyes tanévek tanulói létszámát lásd Pelles 2006: 176.

²⁷ S. Pallós 2012: 262.

²⁸ S. Pallós 2012: 263–264.

A SZAKOKTATÁS ALAPFOKÚ INTÉZMÉNYI FORMÁI FIUMÉBEN

Fiumében, amely bár a 19. század második felére a térség egyik legjelentősebb központi kikötőjének és ezzel együtt a kereskedelmi élet központjának számított, csak 1904-ben jött létre az első önálló tanonciskola, míg az első középfokú kereskedelmi iskola viszonylag korán, már 1881-ben megnyitotta kapuit.²⁹ Kezdetben a fiumei fiatalok elméleti és gyakorlati szakképzése egyrészt hagyományos módon folyt: egy-egy mester mellett a gyakorlatban sajátították el a választott szakmát. Másrészt az 1870-es évektől elsősorban a községi elemi és polgári iskolák, valamint az ismétlőiskolák által szervezett tanfolyamok voltak hivatottak biztosítani a fiatalok képzését. Az 1876-os tanügyi községi szabályzat előírta, hogy a tanulmányait az elemi után nem folytató 12 és 15 év közötti fiúknak és lányoknak kötelező valamely esti képzést vagy vasárnapi ismétlőiskolát látogatni, ez utóbbiak a polgári és az elemi iskolákhoz kapcsolva szerveződtek (hat olasz tannyelvű községi ismétlőiskola működött). Az ipari képzést szervező ismétlőiskolákban kötelezően tanították a magyar nyelvet is (a lányoknak a német és a francia nyelv mellett választható nyelvként). Az állami iskolák közül a gimnázium szervezett rajztanfolyamot.

Az 1890-es évekre azonban a jórészt betanított munkásokat alkalmazó nagyobb fiumei gyárak, üzemek részéről egyre nagyobb igény mutatkozott a szakképzett munkaerő iránt. Batthyány Lajos kormányzó már az 1890-es évek elején támogatta a fiumei kereskedelmi és iparkamara által kezdeményezett vas- és gépipari szakiskola felállítását. A kereskedelmi miniszter 1892-ben az ipariskolák országos felügyelőjét, Szierényi Józsefet küldte a fiumei vasipar igényeinek felmérésére.³⁰ Ugyan az igényként megfogalmazott gépészeti képzés még nem, de az első általános három évfolyamos iparostanonc-iskola 1898-ban 130 tanulóval megkezdte működését, kapcsolódva a vasárnapi ismétlőiskolához. A magyar nyelvet minden évfolyamon kötelező tantárgyként tanították, azonban a nyelvi nehézségek miatt maga az iskola vezetése kérelmezte annak a választott tárgyak közé történő áthelyezését, amire többszöri elutasítás után végül 1901-től nyílt lehetőség. Bár az 1902/03. és 1904/05. tanévekben egyetlen tanuló sem választotta a magyar nyelvet, 1905-től újfent kötelezővé vált az oktatása.³¹

Míg a fiumei kereskedelmi és iparkamara a gépészeti tanonciskola megszervezését már az 1890-es évektől szorgalmazta, addig a fiumei kereskedők a kereskedelmi tanonciskola létrehozását nem sürgették. Így ezt elsőként a VKM 1897. évi 25314. számú rendelete kezdeményezte, azonban tényleges megvalósítására csak 1904-ben került sor, amikor létrejött a három évfolyamos olasz tannyelvű,

²⁹ Magyarországon az első (a Monarchia területén Prága után a második) középfokú kereskedelmi iskola, a Pester Handelsakademie 1857-ben nyílt meg. A kiegyezést követően hazánkban sorra nyíltak a középfokú kereskedelmi magániskolák.

³⁰ S. Pallós 2012: 252.

³¹ 1905-ben az iskolának egyetlen magyar tanulója volt. A tanulók 80,8%-a olasz, 14,4%-a horvát, 3,8%-a német, 0,5%-a magyar és 0,5%-a angol anyanyelvű volt. Lásd részletesebben: S. Pallós 2012: 254.

de a magyar nyelvet is kötelező tantárgyként tanító Magyar Királyi Állami Kereskedő Tanonciskola. A magyar anyanyelvű tanulók aránya működése idején 10% alatt maradt, így a magyar nyelv tantárgya az iskolák többségéhez hasonlóan itt is nehézséget jelentett.³²

A kereskedelmi mellett az egyetlen önálló szakiskola az 1913-ban megnyíló, diákjainak megközelítőleg felét Magyarországról felvevő, így immáron magyar tannyelvű, oly régóta sürgetett négy évfolyamos Magyar Királyi Állami Hajógépipari Szakiskola volt.

7. táblázat

A fiumei szakiskolai tanulók anyanyelvi megoszlása az egyes tanévekben

Fiumei Magyar Királyi Kereskedő Tanonciskola						
Tanév	Magyar	Olasz	Német	Horvát	Egyéb	Összes tanuló (fő)
1904/05	–	46,7	6,7	43,3	3,3	30
1910/11	5,6	51,9	2,8	33,3	6,48	108
1912/13	4,3	56,5	0,9	30,4	7,9	115
1917/18	1,6	53,1	1,6	39,1	4,6	64
Magyar Királyi Állami Hajógépipari Szakiskola						
Tanév	Magyar	Olasz	Német	Horvát	Egyéb	Összes tanuló (fő)
1914/15	78,8	18,2	–	3,0	–	33
1915/16	58,9	30,9	5,1	–	5,1	39
1916/17	51,1	40,4	2,1	2,1	4,3	47
1917/18	54,6	36,4	3,6	1,8	3,6	55

Forrás: az iskolák évente kiadott értesítői.

KÖZÉPFOKÚ SZAKKÉPZÉS FIUMÉBEN

A fenti szakiskolák mellett a város földrajzi adottságaiból is kifolyólag a legnagyobb hagyományai Fiumében a tengerészeti képzésnek voltak. A városban a 18. században már működött olyan tanfolyam a jezsuita rend szervezésében, amely a gyakorlati tapasztalattal rendelkező tengerészek elméleti képzését volt hivatott biztosítani. A jezsuita rend feloszlata után a 19. század elején önálló tanintézet nem volt, csak a hajóparancsnokok által indított alkalmi tanfolyamok keretében folyt tengerészeti képzés.³³ Az 1825-ben felállított tengerészeti iskola a fiumei gimnáziumhoz kapcsolva működött, 1841-ben önállósodott, majd

³² 1904 és 1918 között az 1116 tanuló közül 53,76% olasz, 35,22% horvát, 3,14% magyar, 2,24% német és 5,64% egyéb anyanyelvű volt (*Fiumei Magyar Királyi Állami Kereskedő Szakiskola Értesítője az 1904/05–1917/18. tan évekről*).

³³ S. Pallós 2012: 61.

Fiume Magyarországhoz csatolása után 1870-ben megszűnt. Azonban már 1870 őszén megnyitotta kapuit a helyi magániskolával egységesülő két, majd 1881-től három évfolyamos olasz tannyelvű, de a magyar mellett német, horvát, angol nyelvet is oktató Királyi Tengerészeti Főtanoda.³⁴ Az 1890-es évek elején a magyar és osztrák kereskedelmi tengerészetet egységesen szabályozó rendeletek szükségessé tették a tengerészeti szakoktatás átszervezését, a Monarchiában zajló képzésekhez való egységesítést. A Kereskedelemügyi Minisztérium felügyelete alá került tanintézet 1893-ban akadémiai címet kapott, majd Baross Gábor minisztersége idején 1895-től ténylegesen megindult a kor igényeinek (gőzhajók) megfelelő tengerészisztképzés megszervezése. Az új tantervben foglaltak gyakorlati megvalósítása komoly kihívást jelentett a folyamatos tanárhiánnyal küzdő iskolának.

Az 1903-ban új, a tengerészeti képzés igényeit kielégítő épületbe költöző akadémia célja, hogy diákjaik olaszul és magyarul egyaránt tudjanak kommunikálni.³⁵ A szaktárgyak olasz tannyelve az akadémia működése során mindvégig megmaradt, de az elméleti tárgyakat az 1904-től megjelenő magyar–olasz két nyelvű tankönyvek segítségével magyarul kezdték tanítani. Az akadémia tanulóinak (1894 és 1917 között 1142 fő) 66%-a magyar, 25%-a olasz, 6%-a horvát, míg 1%-a német anyanyelvű volt. A tengerészeti akadémia 1919-ben megszűnt, utódintézményében azonban a későbbi években is tanultak még magyarok.

8. táblázat

A Fiumei Magyar Királyi Tengerészeti Akadémia tanulóinak anyanyelvi megoszlása az egyes tanévekben

Tanév	Magyar	Olasz	Német	Horvát	Egyéb	Összes tanuló (fő)
1894/95	69,2	23,1	–	7,7	–	13
1900/01	64,5	19,4	12,9	3,2	–	31
1910/11	60,3	26,4	–	5,7	7,6	53
1912/13	62,5	32,1	–	5,4	–	56
1917/18	70,3	23,5	–	3,1	3,1	98

Forrás: az iskolák évente kiadott értesítői.

1867-től Fiume városában működött az Osztrák–Magyar Monarchia egyetlen, három évfolyamos, német tannyelvű, de magyart is tanító Császári és Királyi Haditengerészeti Akadémiája, amelynek sikeresen végzett növendékeit tengerész-kadett rendfokozatban vette át a haditengerészet.³⁶ Az akadémiára a négy évfolyamos alreáliskolát, majd a három év főreáliskolát vagy négy év hadapródiskolát

³⁴ Horváth 1999.

³⁵ A magyart és az olaszt külön tanították a magyar és az olasz anyanyelvűeknek. Az olasz nyelvet a magyarok heti nyolc órában, a magyar nyelvet az olaszok heti három órában tanulták. Egymás nyelvének kölcsönös megismerését nagymértékben segítette az internátusi együttlét is (Horváth 1999: 51–53).

³⁶ Csonkaréti 2000.

sikeresen elvégzett³⁷ növendékeket vették fel, az előírányzott 130 tanuló közül 65 fő élvezett teljes és 26 fő részleges tandíjmentességet. Az ingyenes helyekre a katonatisztek, az udvari és állami tisztviselők fiai pályázhattak.³⁸ A dualizmus idején három évfolyamos haditengerészeti akadémiának a korszakban magyar növendékei is voltak. Az 1900/01. tanévben a 116 tanuló közül 19 fő érkezett Magyarországról, de csak 5 fő vallotta magát egyúttal magyar anyanyelvűnek is. A Monarchia egyéb területeiről érkező tanulók többsége német, horvát és olasz anyanyelvű volt. Az 1904/05. tanévben tanulóknak már 36%-a (136-ból 49 fő) Magyarországról nyert felvételt, de a magyar anyanyelvűek aránya csak 9% volt, ez utóbbi arány az 1910/11. tanévben már 16,2%-a nőtt (167 tanuló közül 39 fő érkezett Magyarországról és közülük 27 fő volt magyar anyanyelvű).³⁹ A magyar anyanyelvű tanulóknak biztosított volt a magyar nyelvű oktatás, 1901-ben a Magyarországról érkező tanulók 36%-a részesült magyar tannyelvű képzésben (az összes tanuló 10,3%-a), míg 1910-ben ugyanez az arány már 75% volt (az összes tanuló 28%-a).⁴⁰

A középfokú kereskedelmi iskola létrehozásának kérdése 1879-ben merült fel, amikor a fiumei kormányzó a VKM-hez intézett jelentésében (1879/1056. sz.) részletesen kifejtette a város által anyagilag támogatott, úgynevezett felső középtanoda azon tarthatatlan állapotát, hogy mindössze 124 tanuló iratkozott be az említett esztendőben. Az iskola rendkívül alacsony népszerűsége és a megfelelő tanulólétszám hiánya miatt a kormányzó az intézmény helyébe egy főgimnázium és egy kereskedelmi iskola felállítását javasolta, ez utóbbit egyesítve a tengerészeti iskolával.⁴¹ A középtanoda sorsáról végül 1881 júniusában született döntés, melynek értelmében a felső középtanoda (középfiskola) megszűnt, és a július 12-én kiadott 20047. számú rendelettel létrejött egy állami főgimnázium és egy önálló középfokú kereskedelmi iskola, mivel Trefort Ágoston nem támogatta az utóbbinak a tengerészeti iskolával való összevonását. A három évfolyamos olasz tannyelvű Magyar Királyi Állami Kereskedelmi Akadémia⁴² a középtanoda reáliskolájának osztályaiból jött létre. A kereskedelmi akadémia legfőbb célja egyrészt az volt, hogy olyan ismereteket nyújtson kereskedőknek, iparosoknak, amelyekkel a gyakorlati életben jó üzletemberekké válhatnak, másrészt olyan ifjakat neveljen, akik mágnások gazdasági hivatalaiban, az állami közigazgatásban vagy egyéb hivatalokban alkalmazhatók.⁴³ A VKM a fiumei kereskedelmi akadémiát 1883. november 13-án kelt, 37584. számú rendeletével a többi kereskedelmi középiskolával és reáliskolával egyenrangúnak ismerte

³⁷ Miklós 2004.

³⁸ Borovszky–Sziklay 1897.

³⁹ *Magyar statisztikai évkönyv 1901*: 430–431; 1905: 510; 1911: 535.

⁴⁰ *Magyar statisztikai évkönyv 1901*: 430–431; 1905: 510; 1911: 535.

⁴¹ Riegler 1896: 3.

⁴² Regia Ungarica Accademia di Commercio, az iskola a jezsuita kolostor (Via Colleggio 1.) első emeletén nyert elhelyezést.

⁴³ Mohovich 1885: 45.

el.⁴⁴ Az iskola tanterve 1885-től szinte teljes mértékben megegyezett a magyarországi közép-kereskedelmi iskolákéval. Riegler Sándor 1889-ben kinevezett új igazgató kérelmezte egy előkészítő osztály indítását, amit azzal indokolt, hogy az osztrák, horvát és magyar iskolákból érkező diákoknak komoly nyelvi nehézségeik vannak. „Tanítás nyelve olasz. Ez így van az intézet fennállása óta és ezen változtatni nem is lehet, nem is kell, nemcsak azért mert Fiume autonómiáját a törvény biztosítja, hanem főképpen azért nem, mert ezen intézetből kikerülő ifjak legnagyobb része ezen a vidéken nyer alkalmazást, itt pedig úgy a kereskedelem, mint a tenger nyelve is kizárólag az olasz.”⁴⁵ Az előkészítő osztály indítását 1891-ben engedélyezték.⁴⁶ Az iskolában a kötelezően tanulandó magyar nyelv mellett választhattak a tanulók az angol, a német, a francia és a horvát nyelv közül.⁴⁷

A Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter által 1895-ben kibocsátott (44001. számú) rendelet értelmében az addig használt elnevezéseket – mint közép-kereskedelmi, kereskedelmi akadémia, felsőbb kereskedelmi iskola – megszüntették, és egységesen a felső kereskedelmi elnevezést vezették be.⁴⁸ A szintén állami fenntartású soproni kereskedelmi akadémia mellett a fiumei volt az, amely a rendelet értelmében azonnal elvesztette akadémiai címét,⁴⁹ és Magyar Királyi Állami Felső Kereskedelmi Iskola néven működött tovább. A felügyelet tekintetében is változás történt, ugyanis 1895-től már nem a tanfelügyelő, hanem közvetlenül a kormányzó ellenőrzése alá tartozott.

Az 1906/07-es tanévtől – a magyar kormány hosszas harcának eredményeképpen – a VKM 15933. számú rendelete értelmében a tanítás nyelve az összes osztályban a magyar lett. A magyar nyelvű tanítás bevezetését követően kialakult színvonalasést megállítandó olasz–magyar két tannyelvű oktatással próbálkoztak, azonban külön osztályok indításához nem volt elég jelentkező, ezért végül nyelvi csoportokba bontva tanítottak, ám a színvonal csökkenését ez sem tudta megállítani. A kereskedelmi iskola tanulóinak 1881–1895 között mindössze 15%-a volt magyar anyanyelvű (70% olasz, 9% horvát, 5% német, 1% egyéb). Ezt az arányt nagy erőfeszítések árán az 1917/18-as tanévre is csak 49%-ra sikerült növelni.

⁴⁴ Habár az egyéves önkéntességi jog csak az érettségi megszerzését követően járt volna, Fiumében azonban 1885-től figyelembe vették a hatóságok, hogy az osztrák középiskolákban nincsen érettségi, ezért a harmadik osztály végbizonysítványát is elfogadták ennek igazolására (Mohovich 1885: 70).

⁴⁵ Riegler 1896: 18.

⁴⁶ Azok a tanulók, akik például a magyar, olasz, német nyelvből tett felvételin nem feleltek meg, ilyen előkészítő osztályban pótolhatták be nyelvi hiányosságaikat.

⁴⁷ Mohovich 1885: 46.

⁴⁸ A rendelet értelmében a felső kereskedelmi iskola záróvizsgáját felváltotta az érettségi.

⁴⁹ Az országban működő akadémiák közül (brassói, fiumei, soproni, budapesti, aradi, debreceni, kolozsvári, pozsonyi és székesfehérvári) a budapesti és a kolozsvári tarthatta meg akadémiai címét.

9. táblázat

A fiumei felső kereskedelmi iskola tanulóinak anyanyelv szerinti megoszlása

Anyanyelv	1881/82–95/96. tanév (723 fő) %	1896/97–1905/06. tanév (991 fő) %	1906/07–17/18. tanév (1420 fő) %
Magyar	14,92	25,35	41,84
Olasz	70,18	52,13	31,03
Horvát	8,91	10,38	14,45
Német	4,86	10,81	11,46
Egyéb	1,13	1,33	1,22

Forrás: az iskola évente kiadott értesítői és anyakönyvei.

FELSŐFOKÚ KERESKEDELMI SZAKOKTATÁS: A FIUMEI KIVITELI AKADÉMIA

A tengerészeti akadémia mellett a fiumei szakoktatás legjelentősebb intézménye az 1912-ben alapított kereskedelmi főiskola, a Magyar Királyi Kiviteli Akadémia (Regia Ungarica Accademia di Esportazione) volt, mely a budapesti és a kolozsvári kereskedelmi akadémia főiskolai tagozata, továbbá a Keleti Kereskedelmi Akadémia felsőfokú kereskedelmi képzést nyújtó intézményeinek sorába illeszkedett.

Hazánkban a felsőfokú kereskedelmi képzés megszervezésének szükségessége már az 1860-as években megfogalmazódott a Pesti Kereskedelmi Akadémia fenntartói részéről, majd az 1870-es években újra napirendre került, miután Lewin Jakab, a bécsi kereskedelmi akadémia volt igazgatója lett a pesti intézmény új vezetője. Ugyan az akadémiai tanfolyam megnyitására még a feltételek nem voltak adottak, ám az első, a középfokú tanulmányokat követő speciális (pl. biztosítási, vasúti) szaktanfolyamok már ekkor elindultak. A pesti akadémia 1883-ban a Középiskolát Végzetek Egyéves Kereskedelmi Szaktanfolyamát azzal a céllal szervezte, hogy a hallgatók elsajátítsák a még hiányzó kereskedelmi ismereteket.⁵⁰ A felsőfokú képzés sikereiben minden bizonnyal nagy szerepe volt az akadémia igazgatói tisztségét 1885-től betöltő Ghyczy Géának, aki a műegyetem közgazdasági osztályának könyvvitel- és államszámadástan-tanára volt.⁵¹ Az egyéves tanfolyam 1900-ban megszűnt, helyette kétéves akadémiai (főiskolai) tanfolyam fogadta a kereskedelmi ismereteiket felsőfokon is folytatni kívánó hallgatókat. Így az 1900/01-es tanévtől a Budapesti Kereskedelmi Akadémia két tagozattal működött, azaz egy felső kereskedelmi iskolából és egy akadémiai (főiskolai) tanfolyamból állott.

A Budapesti Kereskedelmi Akadémiához hasonló főiskolai szintű kereskedelmi képzést nyújtott a Keleti Kereskedelmi Akadémia, amely 1891-től mint Keleti Kereskedelmi Tanfolyam indult Baross Gábor kereskedelemügyi miniszter kezdeményezésére a budapesti akadémia helyiségeiben és igazgatása alatt. Itt

⁵⁰ Vincze 1935: 74.

⁵¹ Szögi 1995: 38.

meg kell jegyeznünk, hogy egy a keleti nyelveket oktató és elsősorban Románia, Bulgária, Szerbia és Törökország felé irányuló kereskedelemre felkészítő tanfolyam ötlete már az 1880-as években felmerült. Ugyanis 1883-ban egy keleti tanfolyam indítása tárgyában maga Trefort Ágoston hívta tárgyalásra a kereskedelmi iskolákat fenntartó és működtető érdekköröket azzal a céllal, hogy a jelölteket a „keleti nyelvekre és az al-dunai tartományok kereskedelmi viszonyainak ismeretére oktassák, úgy, hogy Szerbiát, Romániát, Bulgáriát, Törökországot és Görögországot tüzetesen megismerjék”.⁵² Ugyanis a 19. század végén átalakuló, bővülő és egyúttal fellendülő keleti kereskedelmi kapcsolatok egyre több, a keleti nyelveket jól beszélő kereskedelmi szakembert igényeltek. A keleti nyelvek tanfolyam 1883/84-ben elindult ugyan, de ez a gyakorlatban mindössze három nyelvtanár (román, szerb, török nyelv) kinevezését jelentette. Végül a VKM is belátta, hogy ebben a formában a keleti tanfolyam nem tartható fenn, így egy hattagú bizottságot állított fel egy balkáni és közel-keleti kereskedelemmel foglalkozó tanfolyam tantervének kidolgozására.⁵³ Az intézmény az akadémiai címet és ezzel a teljes önállóságot 1899 júniusában nyerte el.

Az akadémiaik közül 1902-ben a kolozsvári vállalkozott még arra, hogy főiskolai képzést indítson. Az akadémiai tanfolyam elindítását az 1901. évi 29480. számú miniszteri rendelet engedélyezte, mely szerint a hallgatók heti 25 órában ismerkedhettek meg a magasabb fokú kereskedelmi ismeretekkel.⁵⁴ A tanfolyam kapcsolatban állt a helyi tudományegyetemmel, amely lehetővé tette a hallgatóknak az egyes egyetemi előadásokon való részvételt, és egyszersmind az akadémia kifejezetten ajánlotta az államszámvitelt, a nemzetközi jog, a csődjog, a pénzügyi jog, a biztosítási és fuvarozási ügyek, a szociológia, a közegészségtan és a filozófiai tudományok című kurzus hallgatását.

A fiumei kereskedelmi élet és a felső kereskedelmi iskola tanárai részéről már a 19–20. század fordulóján felvetődött egy magasabb fokú kereskedelmi képzés szükségességének gondolata.⁵⁵ A felek a kereskedelmi képzés kibővítésében egyetértettek, ám annak mikéntjében már kevésbé. Egyesek a budapesti akadémiahoz hasonló, vagyis a középfokú kereskedelmi iskolához kapcsolódó, míg mások egy önálló intézmény létrehozása mellett foglaltak állást. Végül 1911. május 18-án került sor a magyar kormány, a fiumei kormányzóság és a kereskedelmi iskola

⁵² Szögi 1995: 37.

⁵³ Schack–Vincze 1930: 397.

⁵⁴ Kiss 1902: 25.

⁵⁵ Egy felsőfokú kereskedelmi akadémia szükségességét fogalmazta meg Hajnal Dávid, a felső kereskedelmi iskola tanára már 1906-ban a *Pester Lloyd* 39. számában. A kolozsvári és a budapesti akadémia mellé egy exportakadémia megszervezését javasolta, amely a tengerészeti és a felső kereskedelmi iskolával összevontan működött volna. A hallgatók elméleti képzése közös lett volna, és az egyes gyakorlatokon is közösen vett volna részt minden tagozat (tengerészeti, kereskedelmi) hallgatója. Úgy vélte, hogy Magyarországnak szüksége van Fiumében – az ország egyetlen kikötővárosában – magasan képzett kereskedelmi szakemberekre, és a megfelelő szakképzés csakis helyben (a város adottságait kihasználva) oldható meg. (A fiumei kereskedelmi iskola kérdése. *Kereskedelmi Szakoktatás* 1905. 6. 242–243.)

vezetőinek részvételével tartott közös egyeztetésre, melynek témája a fiumei állami felső kereskedelmi iskola újjászervezése volt. A megtárgyalásra váró kérdések között szerepelt, hogy vajon van-e jogosultsága a hazai külkereskedelmet nézve egy Fiumében létesítendő kiviteli tanfolyamnak.⁵⁶ Schack Béla úgy vélte, hogy egy újabb kereskedelmi iskola segítené egyrészt a nemzetközi kereskedelmi életbe való minél eredményesebb bekapcsolódást, másrészt a felsőfokú speciális képzése révén a magyar tanulók számára vonzerőt jelenthetne, eleinte tanulmányaik, majd munkájuk, később akár családjuk révén kötődnének a városhoz, növelvén a magyar nemzetiségűek arányát.⁵⁷

1912 márciusában a fiumei kereskedelmi érdekképviseltek a kereskedelmi miniszterhez egy memorandumot nyújtottak be, amelyben egy főiskola felállítását kérték a következő indoklással:

„Ma, amikor az elméleti tudományok terén tulprodukciónak van, a kereskedelmi és ipari pályákon még mindig hiányzik az a képzett osztály, mely igazi erős kereskedelmet tudna teremteni kifelé s meg tudná védeni és kellőképpen képviselni a külföldön a mi kereskedelmi érdekeinket. Ez a szükséglet hívja életre a fiumei tervet, mely teljesen a gyakorlati kereskedelemre nevelő felső iskolát akar létesíteni. A hallgatók gyakorlati kiképzése az akadémia főprogramja. Olyan intézményei már vannak Magyarországnak a kereskedelmi kiképzés terén is, melyek az elméleti oktatást tűzték ki feladatukul, ilyenek a budapesti és kolozsvári kereskedelmi akadémiák, a fiumei akadémia azonban tisztán gyakorlati irányban akar nevelni, habár a kereskedelmi és közgazdasági kiképzés magas fokán. Így tehát speciális intézmény kíván lenni külkereskedelmi viszonyaink szükségleteinek szolgálatában s nem hivatalnokokat, hanem gyakorlati kereskedőket akar nevelni.”⁵⁸

1912 májusában az Országos Ipari és Kereskedelmi Oktatási Tanács Kereskedelmi Oktatási Szakosztályának Matlekovits Sándor vezette ülésén Schack Béla újfent felvetette a létesítendő fiumei kiviteli akadémia kérdését, válaszolva a leendő intézmény szervezetét és tanrendjét.⁵⁹

A bizottság végül támogatta az iskola felállítását, és némi módosítással elfogadta szervezetét, habár egyesek nem értettek egyet vele, és magasabb fokú elméleti képzés mellett érveltek.⁶⁰ Ám a kereskedelmi szakma (gyárosok, kereskedők) a kétéves képzés mellett foglalt állást, és biztosította az új intézményt, hogy a végzett hallgatóknak magasabb kezdő fizetéssel adnak állást a jövőben, sőt a gyakorlati

⁵⁶ DAR 141. 1. cs. 69331/1912. Jegyzőkönyv a fiumei állami felső kereskedelmi iskola újjászervezése tárgyában.

⁵⁷ DAR 141. 1. cs. 69331/1912. Jegyzőkönyv a fiumei állami felső kereskedelmi iskola újjászervezése tárgyában.

⁵⁸ Kiviteli Akadémia. *Közgazdasági és Közlekedési Szemle* 1912. március. <http://huszadikszazad.hu/index.php?apps=cikk=6335&oldal=0> – utolsó letöltés: 2014. január 14.

⁵⁹ Kiviteli Akadémia Fiumében. *Fiumei Estilap* 1912. május 3. 1.

⁶⁰ DAR 145. 1. cs. 1–110/1912. Jegyzőkönyv a kiviteli akadémia tárgyában.

képzésben is aktív szerepet vállalnak. Az iskola megnyitását nemcsak a fiumei kereskedelmi érdekképviseletek és vállalatok, hanem budapesti cégek is támogatták.⁶¹

A kiviteli akadémia már megnyitása előtt rendkívüli népszerűségnek örvendett, 1912. augusztus elejére ugyanis betelt a létszám. Erről tanúskodnak a fiumei napilapok is.⁶² A 96 jelentkező közül a tervezett 30-hoz képest végül 43 (közülük 2 leány) hallgatót tudtak felvenni, és a második tanévben is kétszeres volt a túljelentkezés.⁶³ Az újabb magyar iskola megalapításának – amelllett, hogy a kormány szeretett volna jó szakképzettséggel rendelkező fiatalokat a magyar külkereskedelem szolgálatába állítani – igen fontos, ám kevés sikerrel kecsegtető célja volt a város magyarosítása is. E törekvést jól szemlélteti az 1912 szeptemberében az akadémia megnyitásának alkalmából a *Fiumei Estilap*-ban megjelent rövid írás: „A kiviteli akadémia megnyitása sok évtizedes fejlődés processzus, amely Fiumét minden tekintetbe hozzákapcsolja Magyarországhoz. Csak a mai naptól kezdve fogja Fiume igazán hivatásszerűen teljesíteni misszióját a haza iránt, mert ezen a napon nyílt meg a régen kívánt Magyar Királyi Kiviteli Akadémia, amely állandó szellemi és lelki kapcsolatba fogja tartani Fiumét az anyaországgal.”⁶⁴ Bár a hallgatók többsége Magyarországról érkezett, de ahogy a későbbiekben látni fogjuk, az iskola befejezése után távozott is a városból.

Az akadémia 1912-ben a helyi felső kereskedelmi iskolában nyert elhelyezést, és mivel állandó tanári kara nem volt, így a befogadó intézmény tanárai tanítottak óraadó tanárokként. Az iskola ideiglenes elnevezése: Fiumei Felső Kereskedelmi Iskolával Kapcsolatos Kiviteli Akadémia. Mivel az akadémian a felső kereskedelmi iskola tanárai tanítottak, így az elméleti képzés délután folyt, hiszen délelőtt a másik iskolában oktattak, ez viszont megnehezítette a gyakorlati oktatás megszervezését. Az iskolának az önálló tanári kar felállításáról szóló kérelmét (1913. január 22-én kelt 284. sz. leirat) a VKM visszautasította, azonban a felső kereskedelmi iskola épületének kibővítésétől nem zárkózott el.⁶⁵ Ennek megvalósítását azonban a háború már nem tette lehetővé.

A két évfolyamos főiskolára 1912-ben középiskolai, kereskedelmi érettségivel vagy ezekkel egyenértékű, valamely katonai tisztképzői, mezőgazdasági, ipariskolai végbizonyítvánnyal vagy tengerészeti akadémiai végzettséggel lehetett jelentkezni. Az 1913/14-es tanévtől a VKM 1913. június 6-án kelt 95104. számú rendelete értelmében a felvehető sora kiegészült a külföldön érettségit szerzett diákokkal és az okleveles tanítók és tanítónők felvételével.⁶⁶ A kiviteli akadémiaát elsősorban

⁶¹ Kritza 1913: 7–8.

⁶² A kiviteli akadémia. *Fiumei Estilap* 1912. augusztus 10. 2.

⁶³ A hallgatók közül 27 fő gimnáziumból, 6 reáliskolából, 8 felső kereskedelmi iskolából, 1 külföldi kereskedelmiből és 1 tanítónőképzőből érkezett. DAR 145. 1. cs. 110/1912. Jelentés a Fiumei M. Kir. Kiv. Akadémiának állapotáról és működéséről az 1912. évben.

⁶⁴ A kiviteli akadémia megnyitásához. *Fiumei Estilap* 1912. szeptember 1. 1.

⁶⁵ DAR 145. 1. cs. 118/1913. A Fiumei M. Kiviteli Akadémia Tanulmányi Tanácsának 1913. április 28-án tartott iskolai jegyzőkönyve.

⁶⁶ DAR 145. 252/1913. 3. Jegyzőkönyv a Fiumei Kir. Kiviteli Akadémia Tanulmányi Tanácsának 1913. évi november 12-én tartott üléséről.

a fent említett felső kereskedelmi iskola és a gimnázium sikeresen végzett tanulóinak szánták. A magyar tannyelvű főiskola rövid idő alatt jó hírnévre tett szert, és így az ország számos pontjáról érkeztek a hallgatók. Az akadémia szervezeti szabályzatának 4. §-a szerint a főiskolát „a m. kir. Kereskedelmi Miniszterrel egyetértően a Vallás- és Közoktatásügyi m. kir. Miniszter kormányozza, a két miniszter a közvetlen felügyeletet egy-egy megbízottjával gyakoroltatja”.⁶⁷ Az intézet tanulmányi ügyeinek ellenőrzése a tanulmányi tanács feladata, amelynek elnöke a mindenkori fiumei kormányzó, tagjai pedig a két miniszter megbízottja, az iskola igazgatója, a tanári kar egy tagja, a jegyző, valamint a VKM és a Kereskedelmi Minisztérium által delegált öt-öt fő. Az iskola legfőbb célja, hogy olyan általános, kereskedelmi szakműveltséggel, gyakorlati tudással és nyelvismerettel rendelkező egyéneket neveljen, akik képesek az ország külföldi kereskedelmét bel- és külföldi (tengerentúli) piacokon lebonyolítani, különös tekintettel a Fiumén keresztül vezető export- és importkereskedelemre.⁶⁸ Az említett cél elérése érdekében az iskola tanulói az akadémia rendes előadásai mellett speciális kollégiumokon, fiumei kirándulásokon, szünidei hosszabb (kéthónapos) tanulmányutakon és fiumei cégek üzlettelepein zajló gyakorlatokon vehettek részt.

Az iskola éves tandíja 100 korona volt.⁶⁹ A hallgatóknak közel húszféle ösztöndíj megpályázására is lehetőségük nyílt, ezek összege 50-től akár 2500 koronáig is terjedhetett. A kereskedelmi miniszter által alapított, egyenként 2500 koronás ösztöndíjra az iskola jó, illetve jeles tanulmányi eredményű hallgatói pályázhattak.⁷⁰

Az akadémia hallgatóinak két idegen nyelvet kellett kötelezően tanulniuk, a magyar anyanyelvű diákoknak az egyik ilyen nyelv az olasz, míg az olasz anyanyelvűeknek a magyar stílusgyakorlat volt. Ezen kívül tanulmányai kezdetén mindenki választhatott még egy harmadik idegen nyelvet (németet, franciát, angolt vagy horvátot), amely mellett ki kellett tartania a második évfolyamon is, és további nyelv nem volt választható. Az 1913/14-es tanévtől a heti idegen nyelvek óraszámra háromról négyre növekedett, ám az olaszt két éven át heti 11, a másik két nyelvet heti 4-4 órában tanították. A tanulók nyelvi hiányosságaival kapcsolatos problémák majd minden tanulmányi tanácsi ülés előadói indítványai között szerepeltek. Bár megjegyzendő, hogy a fentiekben említett iskolákkal szemben a Kiviteli

⁶⁷ A Fiumei Magyar Királyi Kiviteli Akadémia szervezeti szabályzata (Kritzka 1915: 11).

⁶⁸ Kritzka 1915: 13.

⁶⁹ A tandíjat egészben vagy részben (legfeljebb azonban a tanulók maximum 25%-a esetében) a tanulmányi tanács engedhette el. Az egész tandíjat rendszerint csak azoknak engedték el, akiknek a felvételi alapjául szolgáló bizonyítványa, illetve félévi kollokviumi eredménye jeles rendű volt (Kritzka 1915: 53–54).

⁷⁰ Az 1914. évi 30846/V. sz. rendelkezés értelmében az ösztöndíjak bármelyikére „oly magyar honosságú fiatalabb kereskedők folyamodhatnak, kik kiviteli akadémiai tanulmányaiknak legalább jó eredménnyel történt elvégzése után három évig gyakorlati kereskedelmi téren működtek és emellett igazolják, hogy a tanulmányozandó terület nyelvviszonyaiban járatosak. Az ösztöndíjak odaítélésénél csak oly egyének jöhetnek tekintetbe, akik katonai szolgálatukat már teljesítették, vagy az alól végérvényesen felmentettek, a katonai szolgálatban töltött idő a gyakorlati működés idejébe be nem tudható és általában csakis a tényleges kereskedelmi gyakorlatban töltött idő vehető figyelembe” (Kritzka 1915: 54).

Akadémián zajló magyar nyelvű oktatás a több mint 80 százalékban magyar anyanyelvű hallgatói összetételből adódóan közel sem jelentett olyan nehézséget, mint például a felső kereskedelmi iskolában. Itt elsősorban a fiumeiek tiltakoztak, hogy fiaikat a magyar tannyelv kizárja a felsőfokú kereskedelmi képzésből.

A hallgatók a nyelvek mellett közgazdasági, jogtudományi, földrajzi és technológiai, valamint kereskedelmi előadásokat hallgattak a két tanév során. Az elméleti tantárgyak mellett nagy hangsúlyt fektettek a gyakorlati képzésre is. Rendszeresen szerveztek helyi tanulmányi kirándulásokat, illetve évente egy külföldi körútra vitték a hallgatókat, a nyári szünidőben pedig különböző európai városok külkereskedelmi cégeinél végezheték gyakorlatukat.⁷¹ A tanulmányi rend keretében rendes tantárgyként szerepelt a tanulmányi kirándulás, amelyen a másodéveseknek hetente egyszer kötelezően részt kellett venniük.⁷² Az első tanév végén a VKM 5000 koronás támogatásának köszönhetően nyolc elsőéves hallgató utazhatott el nyári külföldi tanulmányi útra (úti célok: Frankfurt, Lipcse, Marseille, Antwerpen, Hamburg, London, Genova, Mannheim). A többi diák a 14 napos tanulmányi kirándulás során ismerkedhetett meg a nemzetközi kereskedelem fontos központjaival (útvonal: Fiume, Ancona, Bologna, Genova, Milano, Garda-tó, Velence, Trieszt).⁷³ A hallgatók a második félévben a 13 fiumei jó nevű kereskedelmi és ipari vállalat egyikénél töltötték a gyakorlatukat. A gyakorlatokat követően a tanulóknak záróvizsgát kellett tenniük, aminek feltétele az előadások látogatásának bizonyítása és a kollokviumok teljesítése volt.⁷⁴ Az 1913/14-es tanévben a 35 másodéves hallgatóból 23 fő tett sikeres záróvizsgát. Azonban az 1915/16-os tanévben a korábbi közel 100 jelentkezővel szemben csupán 23 diák iratkozott be, ugyanis miután 1915. május 23-án Olaszország az antant oldalán belépett a háborúba, Fiumét belső hadterületnek nyilvánították. A hajózási, a távirati és a postai forgalom is szünetelt, ami a bankok és vállalatok működését is ellehetetlenítette. Mivel a Monarchia felségvizein már 1914. augusztus 18-án leállt a hajózás, így ebben a tanévben a hallgatók a háború miatt nem tudtak külföldi tanulmányútra menni. A város tehetősebb polgárai elmenekültek. A háború okozta nehézségek miatt az 1916/17-es tanévben első osztály már nem is indult, mindössze hat hallgató iratkozott be a máso-

⁷¹ Pelles 2001: 184–185.

⁷² Ilyen gyakori és sokféle tanulmányi kirándulás, illetve gyakorlati képzés a többi kereskedelmi akadémián nem volt. Az iskola vezetése igyekezett kihasználni a kikötőváros adta lehetőségeket. A tantárgy leírása szerint a kirándulások során a fiumei kikötő, vasúti raktárak, a vámhivatal, nagyobb kereskedelmi hajók, nevezetesebb ipari és kereskedelmi vállalatok meglátogatására került sor.

⁷³ A tanulmányút előtt tájékoztató előadásokon vettek részt a hallgatók, ahol egyszersmind kiosztásra került az út végén kidolgozandó feladat (egy írásos beszámoló valamely város egy-egy kiemelkedő kereskedelmi tevékenységéről) is.

⁷⁴ A záróvizsga írásbeli (melynek tárgyai az irodai gyakorlatok és a nyelvek) és szóbeli részből állt (a könyvvitel, kereskedelmi levelezés, kereskedelmi számtan, árukereskedelem és bankügyletek számításai, stílusgyakorlatok, folyószámlák tana, gyorsírás és gépirás tantárgyak kivételével minden tárgyból vizsgázni kellett). Az írásbeli vizsgákat tárgyanként más-más napokon tartották, a nyelvi dolgozatok elkészítésére öt-öt óra, az irodai gyakorlatok tételeinek kidolgozására hat óra állt rendelkezésre (Kritzsa 1915: 20).

dik évfolyamra, és négyen tettek záróvizsgát. 1917 őszén 25 fővel újra elindult a főiskola első évfolyama a fiumei felső kereskedelmi iskola épületének első emeletén. Ám 1917. október 22-én a katonai hatóság rendelkezésére kellett bocsátani az iskola épületét, így a tanítás november 23-ig szünetelt, majd a tengerészeti akadémia helyiségeiben folytatódott csökkentett óraszámmal.⁷⁵

1918. október 30-án a fiumei Nemzeti Tanács bejelentette Fiume Olaszországhoz való csatolását, ám a szövetségesek Fiumét már Horvátországnak ígérték. Ez év novemberében amerikai és francia szövetségesek érkeztek a városba. Az Olasz Nemzeti Tanács 1918 decemberében a magyar iskolák megszüntetése mellett döntött, de köszönhetően a hallgatók által november 18-án benyújtott memorandumnak – melyben tanulmányaik folytatásának biztosítását kérelmezték –, végül engedélyezték az intézményeknek a teljes tanév befejezését.⁷⁶ Mindezt azzal a kitételrel, hogy a nem magyar anyanyelvű tanulókat felmentik a magyarnyelv- és a történelemórák látogatása alól, illetve az iskolák biztosítják, hogy az olasz anyanyelvű diákok olasz nyelven is vizsgázhassanak.⁷⁷

Az 1919-es esztendőben az iskola több tanára ellen feljelentést tettek, ami tovább nehezítette a működését.⁷⁸ Kritza István igazgató még 1920 tavaszán is kérelmezte a VKM-nél, hogy amennyiben lehetséges, továbbra is tartsák fenn az akadémiát (a képzés 1919 őszétől szünetelt), ha pedig erre nincs mód, akkor minél hamarabb intézkedjenek a tanerők áthelyezéséről.⁷⁹ A főiskolai képzés 1919-ben megszűnt és nem is indult újra.

Hasonló sors várt a felső kereskedelmi iskolára is. A felszámolás alatt lévő fiumei kormányzóság 1920 januárjában kérelmezte a VKM-nél, hogy az iskola 60 tanulója magánvizsgálat formájában befejezhesse tanulmányait.⁸⁰ Itt meg kell

⁷⁵ MNL OL VKM K 503. 1917. 12. cs. 18. t. 17485. a. 573. ikt. Kritza István jelentése az épület átadásáról és a tanítás folytatásáról a Királyi Főigazgatónak.

⁷⁶ DAR 145. 3. cs. 142/1918. Memorandum a fiumei m. kir. kiviteli akadémia t. igazgatóságához és tanári karához.

⁷⁷ „A Kiviteli Akadémia folytatja a magyar nyelvű oktatást, azonban az iskolát látogató olaszok vizsgáikat olasz nyelven tehetik le” (DAR 145. 233/1918).

⁷⁸ Cavalloni József és Molnár Aladár tanárok ellen – akiket az olasz nemzeti tanács elbocsátott az iskolából – Agliceriu Raimund román tanító feljelentést tett, megvádolván őket, hogy a közoktatási népbiztosságról 101971/1919 sz. alatt 300 000 koronát vettek fel propagandacélokra, amelyek egy része még náluk van. Cavalloni Józsefnél többször házkutatást tartottak, kihallgatták olaszellenes propaganda vádjával, illetve azzal vádolták, hogy a Fiumében történt olasz–francia harcok kirobantását magyar bolsevisták szították, s ő is a szervezők között volt. Végül a vádak alól felmentették és kiutasították. MNL OL VKM K 503. 1920. 44. cs. 18. t. 40357. a. 54681. ikt. Kihallgatási jegyzőkönyv, 1920. június 2.

⁷⁹ Az iskolában 1918/19-től nincs tanítás. MNL OL VKM K 503. 1920. 46. cs. 18. t. 52 906. a. 22 600 ikt. Kritza István VKM-nek intézett kérelme, 1920. május 10.

⁸⁰ A tanári kart ekkor már csak két fő alkotta, a többiek elmenekültek, elköltöztek vagy a fiumei kizsárolásba álltak. MNL OL VKM K 503. 1920. 53. cs. 18. t. 12 5287. a. 1007. ikt. Folyamodvány a magánvizsgálat engedélyezésére.

jegyeznünk, hogy a két kereskedelmi iskola tanulói (kb. 100 fő) mellett megközelítőleg 900 magyar diák tanulmányainak folytatása vált bizonytalanná.⁸¹

A KIVITELI AKADÉMIA HALLGATÓINAK TÁRSADALMI ÖSSZETÉTELE

A kiviteli akadémiára 1912–1918 között beiratkozott 230 hallgató 37%-a izraelita, 34%-a római katolikus, 13%-a evangélikus, 10%-a református, 3%-a görögkeleti, 1%-a görög katolikus vallású volt, 2%-a pedig egyéb felekezethez tartozott. A zsidó tanulóknak a felső kereskedelmi iskolában (32%) és az akadémián a helyi összlakossághoz viszonyított felülreprezentáltsága nem meglepő, ha arra gondolunk, hogy egyrészt a korszak középiskoláiban is 21-23%-ban, a felső kereskedelmi iskolákban pedig 47%-ban képviseltették magukat,⁸² másrészt a gazdasági életben is jelentős szerepet töltöttek be.⁸³ A zsidó családok iskolaválasztási stratégiáját a racionalitás jellemezte, azaz lehetőleg olyan iskolába írták gyermekeiket, amely nemcsak társadalmi presztízsüket emelte, hanem szakmát is adott a kezükbe.⁸⁴ Ezért előszeretettel küldték fiaikat közép-, majd felsőfokú kereskedelmi iskolákba.⁸⁵ Ezt jól jelzik a 10. táblázat adatai is, miszerint a két fővárosi akadémián az izraelita felekezetű hallgatók aránya megközelítette az 50%-ot. Megjegyzendő, hogy a Budapesti Kereskedelmi Akadémia alapítói és fenntartói is az izraelita felekezetű önálló kereskedő-, iparosrétegből kerültek ki, így az ország többi felső kereskedelmi iskoláinál is magasabb volt az izraelita felekezetűek aránya. A kiviteli akadémiára beiratkozott izraelita felekezetű hallgatók elsősorban Magyarországról érkeztek. Eltérés ettől a tendenciától a Kolozsvári Kereskedelmi Akadémia esetében figyelhető meg, ahol elsősorban a környező megyékből érkező római katolikus és református felekezetű hallgatók képviseltették magukat nagyobb arányban, ami a város társadalmának vallási megoszlását ismerve nem meglepő.⁸⁶

⁸¹ MNL OL VKM K 503. 1920. 55. cs. 18. t. 12 5816. a. 1462 ikt. Fiúgimnázium 150 fő, leánygimnázium és felső leányiskola 140 fő, polgári fiúiskola 110 fő, polgári leányiskola 140 fő, elemi iskola 300 fő, hajógépipari szakiskola 30 fő beiratkozása vált bizonytalanná.

⁸² Karády 1997: 85.

⁸³ Az izraelita diákok döntő többsége Magyarországról érkezett, és magyar anyanyelvűnek vallotta magát. Mindezt figyelembe véve a főiskola esetében – ahol a tanulók 87%-a magyar volt – egyáltalán nem meglepő a zsidóság magas aránya.

⁸⁴ A (spanyol szefárd) zsidóság Fiume városában való jelenlétéről már a 15. századból vannak töredékes forrásaink. A zsidó hitközség hivatalos megalapítása (25 személlyel) azonban csak 1781-ben történt meg. A 18. században a többségükben olasz zsidók Ragusából és Spalatóból érkeztek, majd az 1830-as években német, szerb és horvát zsidók vándoroltak be. Magyar származású (ortodox) zsidó lakosság nagyobb számban az 1880-as évektől telepedett le a városban, elsősorban Kelet-Magyarországról, Bukovinából és Galíciából érkeztek. A neológ zsidóság aktívan részt vett a város életében (zsinagógájuk csak 1890-ben épült). Számuk 1895-ben 1600, majd 1900-ban 2000 főre emelkedett, ami az összlakosság 4%-át jelentette (Büchler 1903: 404; Borovszky–Sziklay 1900: 110).

⁸⁵ Karády 2000: 238.

⁸⁶ Itt megjegyzendő, hogy az izraeliták aránya csak a főiskolai tagozaton volt viszonylag alacsony (15%), a felső kereskedelmi iskolában megközelítőleg 32-35% körül alakult.

10. táblázat

Kereskedelmi főiskolák hallgatóinak felekezeti összetétele

Felekezet	Budapesti K. A. (1900–1918) (3060 fő) %	Keleti K. A. (1899–1918) (1183 fő) %	Kolozsvári K. A. (1902–1918) (584 fő) %	Fiumei K. A. (1912–1918) (230 fő) %
Izraelita	43,2	49,1	15,4	36,8
Római katolikus	36,8	31,3	32,6	34,4
Evangélikus	10,8	8,9	11,2	12,7
Református	6,3	3,5	28,5	10,2
Görög katolikus	1,1	0,4	7,1	0,9
Görögkeleti	1,6	6,2	3,8	3,1
Egyéb	0,2	0,6	1,4	1,9
Összesen	100	100	100	100

Forrás: az iskolák évente kiadott értesítői, illetve Zsidi 2006.

A fiumei hallgatók többsége (53%-a) gimnáziumi, 33%-a felső kereskedelmi, 11%-a reáliskolai, míg 3%-a felső ipariskolai, illetve tanítóképzőben töltött tanulmányai után nyert felvételt a Kivitelei Akadémiára. Fennállása alatt hallgatóinak 87%-a magyar, 3%-a olasz, 6%-a német, valamivel több mint 1%-a horvát, 2%-a román, közel 1%-a pedig szerb anyanyelvűnek vallotta magát. Az 1914/15-ös tanévtől már egy női hallgatója is volt az akadémiának. 1915/16-ban újabb három, 1916/17-ben egy, míg 1917/18-ban négy leány iratkozott be, közülük egyről (az első leányról) tudható biztosan, hogy sikeres záróvizsgát tett a második év végén. Amíg a fiumei akadémia női hallgatói az izraelita felekezethez tartoztak, addig a Keleti Kereskedelmi Akadémiára a női felső kereskedelmi iskolát végzett evangélikus, illetve református vallású nők iratkoztak be (12 fő).⁸⁷

A hallgatók szüleinek foglalkozási megoszlását összehasonlítva megállapítható, hogy a kereskedelmi főiskolai tagozatot indító akadémiákon többségükben az izraelita felekezetű önálló kereskedő, iparos, valamint a keresztény felekezetű értelmiségi, köz- és magántisztviselő szülők gyermekei folytatták tanulmányukat. A fiumei Kivitelei Akadémiára felvételt nyert önálló kereskedő, iparos és egyéb vállalkozásból családját fenntartó szülők gyermekeiknek közel 50%-os aránya meghaladta még a fővárosi intézményekét is.⁸⁸ Nagy valószínűséggel a maguk is sikeres kereskedelmi vállalkozással rendelkező, nagyrészt zsidó családok nemcsak a főiskolai végzettség megszerzéséért, hanem egyúttal kereskedelmi ismereteik bővítése, esetlegesen a családi vállalkozás továbbvitele érdekében küldték fiaikat a családi otthontól igen távoli városba tanulni. Az akadémiák közül a fiumei törekedett leginkább a fentiekben jelzett gyakorlatias képzése révén arra, hogy végzett hallgatói valóban a gyakorlati nemzetközi kereskedelemben helyezkedjenek el.

⁸⁷ Bár egyes lányok vezetéknevei (Singer, Venetianer) esetleges kikeresztelkedésre utalnak.

⁸⁸ A fiumei iskolai anyakönyvek adatait Zsidi 2006 összegezte.

11. táblázat

A kereskedelmi akadémiai hallgatók szüleinek foglalkozási megoszlása

Szülők foglalkozása	Budapesti K. A. (1900–1918) %	Keleti K. A. (1899–1918) %	Kolozsvári K. A. (1902–1918) (213 fő) %	Fiumei K. A. (1912–1918) %
Önálló tulajdonos	24,8	25,7	15,5	11,4
Kereskedő				27,3
Iparos	9,9	12,3	8,9	6,8
Értelmiségi	14,3	19,8	26,3	17,1
Magán- és köztisztviselő	19,6	22,5	20,7	15,9
Földbirtokos	10,4	9,1	14,6	5,7
Magánzó	14,5	7,3	7,5	11,4
Egyéb	6,5	3,3	6,5	8,4
Összesen	100	100	100	100

Forrás: az iskolák évente kiadott értesítői, illetve Zsidi 2006.

A kiviteli akadémia megpróbálta nyomon követni a végzett hallgatók sorsának alakulását. E célból az 1913/14-es tanév végén megalakult a Fiumei M. Kir. Kiviteli Akadémia Hallgatóinak Köre és Végzett Hallgatóinak Szövetsége, melynek legfőbb célja a végzett és az aktuális hallgatók közötti – a lehetőségekhez képest – rendszeres érintkezés fenntartása (kapcsolatépítés, tapasztalatcsere) volt. Emellett az iskola által – a fenti néven – megjelentetett időszakos újság lehetőséget adott arra, hogy a hallgatók saját írásaikat (egy-egy tanulmányút után) publikálják. Az 1914-ben kirobbant első világháború nagyban megnehezítette az időközben végzett hallgatók felkutatását. Mindössze 57 főről tudjuk, hogy az iskola után milyen pályára lépett. Ám ezen adatokból sem lehet messzemenő következtetéseket levonni, mivel a háborús idők miatt a végzettek jelentős része (66%-a, azaz 39 fő) hadba vonult. Azok, akik előtte egy-két hónapot még dolgoztak, kereskedelmi cégeknél találtak állást, 3 fő továbbtanult (a Műegyetem Közgazdasági Fakultásán), 1 fő önálló üzletet nyitott, 1 fő újságírói pályára lépett (*Pester Lloyd*), a többi tanuló kereskedelmi vállalatok tisztviselőjeként helyezkedett el.⁸⁹ A végzettek közül három fő vállalt állást fiumei cégnél, a többség [?] – ellentétben a felső kereskedelmi iskolában végzettekkel – a Monarchia, és azon belül is Magyarország területén keresett munkát és alapított családot.

A fiumei kiviteli akadémia rövid ideig működhetett ugyan, de színvonalas oktatása és széleskörű gyakorlati képzése révén nagy népszerűségre tett szert.

* * *

⁸⁹ Néhány azon cégek közül, ahol elhelyezkedtek a végzett hallgatók: Hitelbank, Országos Központi Hitelszövetkezet, Adria Tengerhajózási Rt., Adriatica Cognac gyár, Atlantica Rt., Beyer és Társa, Marta Automobilgyár stb. (Végzett hallgatók foglalkozása 1916).

A fiumei iskolák sorsának vázlatos áttekintését követően elmondható, hogy a tannyelv és önmagában a nyelvoktatás kérdése a provizórium időszakában mindvégig komoly vitákat és indulatokat váltott ki. Bár a magyar kormány sorra alapította a magyar állami intézményeket, és a községi városi iskolák esetében is törekedett⁹⁰ a magyar nyelv tantárgyként való oktatásának bevezetésére, azonban ez a fentiekben ismertetett okok (olasz anyanyelvű diákság, olaszul vagy éppen magyarul nem beszélő tanítók, tanárok, tankönyvhiány stb.) miatt kevésbé lehetett eredményes. A kormány olykor az állami iskolák részéről is ellenállásba ütközött, mely tanintézetek nem a magyar nyelv ellen szólaltak fel, hanem a racionalitás jegyében az oktatás eredménytelensége miatt, annak fokozatos bevezetésére tettek több esetben is javaslatot.⁹¹ Az iskolákat látogató, ellenőrző miniszteri biztosok is hasonló véleményen voltak, köztük Révy Ferenc, aki 1908-ban jelentésében arra igyekezett felhívni a figyelmet, miszerint lehet, hogy tanulják a diákok a magyar nyelvet, de nem használják, utalva arra, hogy a közigazgatás és a szóbeli kommunikáció nyelve is az olasz.⁹²

A Kiviteli Akadémia ugyan csak nyolc esztendeig működhetett, azonban a város egyik, ha nem a legjobb színvonalú, indulásától is nagy népszerűségnek örvendő magyar tannyelvű, állami fenntartású intézménye volt. A Magyarországról érkező, magyar anyanyelvű hallgatók nagy száma miatt a nyelvi nehézségek itt kevésbé voltak jellemzőek, mint a középiskolákban és egyéb középfokú szakiskolákban. Mindemelllett a két budapesti és a kolozsvári főiskolával összehasonlítva a fiumei kiviteli akadémia nyújtott leginkább praktikus, valóban a nemzetközi kereskedelemre való felkészítést. A nem kevés költséggel járó gyakorlatias képzés eredményes megvalósításához nagyban hozzájárult a magyar kormány (VKM, Kereskedelemügyi Minisztérium által nyújtott ösztöndíjak, például 1914-től az Erzsébet Királyné Alap kamataiból)⁹³ és a helyi, részben magyar tulajdonú kereskedelmi vállalatok és pénzintézetek nyújtotta anyagi támogatás és egyúttal a gyakorlati helyek biztosítása.⁹⁴ A magyar kormány az első világháború előestéjén az import-export kereskedelem legfontosabb központjaként tekintett Fiumére, mely speciális adottságai révén a leginkább alkalmas volt a nemzetközi kereskedelemben is helytálló kereskedők felkészítésére. Schack Béla, a felső kereskedelmi iskolák kir. főigazgatója a következőképpen fogalmazott a fiumei kormányzóság hivatalában tartott értekezleten: „A fiumei kereskedelmi iskolának kell lennie annak az iskolának, mely megteremti nekünk azokat a kereskedőket, akik meghódítják nekünk a keletet és nyugatot egyaránt. Fiume Magyarország egyetlen világkapuja. Csak itt nyilhat meg az ifjak szeme, csak itt szívhatják magukba az

⁹⁰ Itt megjegyzendő, hogy az 1879. évi XVIII. tc. a felekezeti és magániskolákkal szemben Fiume községi iskoláiban nem lépett életbe.

⁹¹ Hasonlóan irracionális elképzelés volt 1892-ben a Kereskedelmi Minisztérium azon felvetése, hogy az olasz nyelv használatát teljesen iktassák ki a gyakorlatból (S. Pallós 2012: 258).

⁹² S. Pallós 2012: 260.

⁹³ DAR 145. 2. cs. 295/1914. Fiumei M. Kir. Kiviteli Akadémia Tanulmányi Tanácsának jegyzőkönyve, 1914. október 7.

⁹⁴ S. Pallós 2012: 40–44.

import és export kereskedelem éltető oxigénjét. [...] Nagy lendületet csak a tenger ad, s ezért a tenger mellett kell lennie a legelső kereskedelmi iskolának. De ez az iskola nem lehet olyan, minő a belországi. Itt mások a szükségletek, de mások az itt nyújtott előnyök.”⁹⁵

Míg a kiviteli akadémia végzett hallgatói jó eséllyel a nemzetközi kereskedelemben helyezkedtek el, addig a budapesti akadémia esetében megfigyelhető a felső kereskedelmi iskolájában is megmutatkozó azon tendencia, hogy a hallgatósága inkább lépett tisztviselői, mint kereskedői pályára.⁹⁶ Ám megjegyzendő, hogy a budapesti akadémian végzettek pályaválasztására nyilván befolyással volt a főváros földrajzi elhelyezkedése és nem utolsósorban a munkaerőpiac nyújtotta lehetőségek. A magántisztviselői pálya előnyben részesítése a tanulóit szintén a kereskedelmi életre felkészítő fiumei felső kereskedelmi iskola végzett diákjaira is jellemző volt, mivel többségük bankoknál és kereskedelmi vállalatoknál tisztviselőként helyezkedett el.⁹⁷ A középfokú felső kereskedelmi iskolák és a két évfolyamos felsőfokú kereskedelmi akadémiák nyújtotta képzéseket is figyelembe véve elmondható, hogy a Fiumei Magyar Kiviteli Akadémia mind a hazai kereskedelmi szakoktatás, mind a provizórium kori Fiume oktatási intézményeinek sorsát tekintve különleges jelentőséggel bírt. A kiviteli akadémia a város szinte egyetlen olyan állami fenntartású iskolája volt, ahol egyszerre sikerült megvalósítani a magyar kormány által vágyott magyar nyelvű, hazafias szellemiségű és egyúttal valóban eredményesnek mondható, magas színvonalú szakmai oktatást.

FORRÁSOK

Državni Archiv u Rijeci (DAR) Rijekai Állami Levéltár

141. Fiumei Állami Felső Kereskedelmi Iskola anyakönyvei, 1898–1918.

145. Fiumei Magyar Kiviteli Akadémia anyakönyvei, 1912–1919.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) iratai

K 503. Kereskedelmi iskolák iratai, 1910–1920.

Fiumei Magyar Királyi Állami Kereskedő Tanonciskola Értesítője az 1904/1905–1917/18. tanévről. Stabilimento Artistico Miriam, Fiume.

Fiumei Magyar Királyi Állami Hajógépipari Szakiskola Értesítője az 1914/15–1917/18. tanévről. Stabilimento Artistico Miriam, Fiume.

⁹⁵ DAR 145. 1. cs. 78903/1911. Jegyzőkönyv a kiviteli kétéves tanfolyam tárgyában 1911. május hó 18-án.

⁹⁶ A budapesti kereskedelmi akadémia tanulóinak pályaválasztási megoszlását lásd részletesebben: Bódy 2006.

⁹⁷ A fiumei felső kereskedelmi iskolában 1884 és 1909 között érettségiző ismert foglalkozású tanulók (301 fő) pályaválasztási megoszlását lásd részletes bontásban: Nagy 2014.

Magyar statisztikai évkönyv 1901. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal – Athenaeum Kiadó, Budapest, 1902.

Magyar statisztikai évkönyv 1905. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal – Athenaeum Kiadó, Budapest, 1906.

Magyar statisztikai évkönyv 1911. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal – Athenaeum Kiadó, Budapest, 1912.

Fiumei Estilap, 1912.

HIVATKOZOTT IRODALOM

A fiumei kereskedelmi iskola kérdése 1905–06. *Kereskedelmi Szakoktatás* (14.) 6. 242–243.
A fiumei községi iskolák alapszabályzata 1993 [1876]. Statuto fondamentale per le scuole comunali della città di Fiume. *Rivista di Studi Fiumani* (13.) 1. 92–111.

Bieler, B. – Widmer, L. – Staffelbach, B. 2003: *Der erste Lehrstuhl für Betriebswirtschaftslehre an einer Universität im deutschen Sprachraum*. Liz, Zürich.

Beluszky Pál – Győri Róbert 2005: *Magyar városhálózat a 20. század elején*. Dialóg Campus, Pécs.

Békei Ignác 1918: *A Fiumei Királyi Állami Polgári Fiúiskola XXXIV. értesítője az 1917–1918. tanévről*. Stabilimento Artistico Tipografico Miriam, Fiume.

Berthótyné Trinszky Fanny (szerk.) 1918: *A Fiumei Magyar Királyi Állami Polgári Leányiskola Értesítője az 1900/01–1917/18. tanévekről*. Tipográfia P. Battara, Fiume.

Bódy Zsombor 2006: Mobilitás és iskolarendszer. A felső kereskedelmi iskolák helyéről a magyar iskolarendszer társadalomtörténetében. A Budapesti Kereskedelmi Akadémia diákságának rekrutációja és mobilitása, 1860–1906. In: Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskolaválasztás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Századvég, Budapest, 757–784.

Büchler, Alexander 1903: Fiume. In: *The Jewish Encyclopedia*. http://www.jewishencyclopedia.com/view_page.jsp?artid=186&letter=F&pid=0 – utolsó letöltés: 2014. május 10.

Borovszky Samu – Sziklay János (szerk.) 1897: *Magyarország vármegyéi és városai. Fiume és a Magyar–Horvát Tengerpart*. Apollo Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest.

Borovszky Samu – Sziklay János (szerk.) 1900: *Magyarország vármegyéi és városai. Fiume és a Magyar–Horvát tengerpart*. Apollo Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest.

Csonkaréti Károly 2000: A császári–királyi haditengerészet 1786–1867 között. *Belvedere Meridionale* (12.) 7–8. 14–30.

Erődi Béla 1885: *A Fiumei Magyar Királyi Állami Főgimnázium Értesítője az 1884/85 tanévről*. Stabilimento Tipo-Litografico E. Mohovich, Fiume.

Fest Aladár 1912: Fiume népesedési mozgalma Magyarországhoz való visszacsatolása óta. *Földrajzi Közlemények* (36.) 7. 137–153.

Horváth József 1999: A „Nautica”. *A fiumei M. kir. állami Tengerészeti Akadémia története*. Hajós Bt., Budapest.

- Horváth József 2003: A magyar Fiume végnapjai. *Hadtörténeti Közlemények* (94.) 1. 166–184.
- Jakab Elek 1881: *Magyar Fiume*. Magyar Kir. Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Karády Viktor 1997: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945)*. Replika Kör, Budapest.
- Karády Viktor 2000: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945)*. Replika Kör, Budapest.
- Katus László – Kovács Endre (szerk.) 1979: *Magyarország története 1848–1890*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Katus László 2012: *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914*. Kronosz Kiadó, Pécs.
- Kiss Sándor 1902: *A kolozsvári bennlakással egybekötött kereskedelmi akadémia 24. évi értesítője az 1901/02. tanévről*. Kolozsvár.
- Král Vilmos – Szántó Andor 1901: *Fiume államjogi helyzete*. Kilián Frigyes Kir. M. Egyetemei Könyvkereskedés, Budapest.
- Kritzta István 1913: *Fiumei M. Kir. Kiviteli Akadémia első évi jelentése az 1912/13. tanévről*. Fiumei M. Kir. Kiviteli Akadémia, Fiume.
- Kotán Dezső 1897: *A Fiumei Magyar Királyi Tengerészeti Akadémia I. Értesítője az 1896–1897. tanévről*. Egri Nyomda Részvénytársaság, Fiume.
- Kritzta István 1915: *A Fiumei M. Kir. Kiviteli Akadémia III. évi jelentése az 1914/15. tanévről*. Fiumei M. Kir. Kiviteli Akadémia, Fiume.
- Kúnos Ignác 1899: *Tájékoztató a Magyar Királyi Keleti Kereskedelmi Akadémia szervezetről és tantervéről*. Pesti Könyvnyomda, Budapest.
- Kutner Róbert 1912: Kereskedelmi főiskola Fiumében. *Kereskedelmi Szakoktatás* (20.) 11–12. 253–256.
- Majdán János 2013: A fiumei vasút kiépülése és annak város alatti szakasza. *Közép-Európai Közlemények* (6.) 3. 39–46.
- Miklós Zoltán 2004: Katonai nevelés és képzés az osztrák–magyar kiegyezéstől az első világháború végéig (1867–1918). *Nemzetvédelmi Egyetemi Fórum* 8. 5. http://www.zmne.hu/Forum/04otodik/kiegyezes_.htm – utolsó letöltés: 2014. április 21.
- Mohovich, Pál 1885: *Programma degli Studii Notizie Scolastiche della Rig. Accademia di Commercio in Fiume. Pubblicato alla fine dell'anno scolastico 1884–85*. Tipo-Litografia di Petro Battaria, Fiume.
- Nagy Adrienn 2014: Kereskedelmi szakoktatás Fiumében a 19–20. század fordulóján. *Köztes Európa* (14.) 1. 47–54.
- Névy László 1903: *A Budapesti Kereskedelmi Akadémia 40 évi jelentése*. Pesti Könyvnyomda, Budapest.
- Pelles Tamás 2000: *A tannyelv kérdésének alakulása Fiumében 1779-től 1919-ig. Különös tekintettel a magyar nyelvre*. Kézirat. <http://pelles.uw.hu/fiumetanny.htm> – utolsó letöltés: 2014. március 10.
- Pelles Tamás 2001: A magyar nyelv a fiumei közoktatásban. *Hungarológia Évkönyv* 2. 171–187. <http://web.t-online.hu/pellestamas/Tamas/fiumema.htm> – utolsó letöltés: 2014. március 1.
- Pelles Tamás 2006: *A magyar–olasz két tanítási nyelvű oktatás*. PTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, Pécs.

- Riegler Sándor 1896: *A fiumei m. kir. állami felső kereskedelmi iskola értesítője az 1895–1896. tanévről*. Tipografia P. Battaria, Fiume.
- Schack Béla – Vincze Frigyes 1930: *A kereskedelmi oktatásügy fejlődése és mai állapota Magyarországon*. Franklin Társulat, Budapest.
- Simonné Pallós Piroska 2003: Fiume tanügyének szabályozása a provizórium korában. In: Kiss Vendel (szerk.): *Az oktatási rendszer jogi szabályozása Magyarországon a 19–20. században*. Tatabányai Múzeum, Tatabánya, 125–134.
- S. Pallós Piroska 2012: *Leghőbb vágyam Fiuméba kerülni. Magyar iskolák Fiumében*. Dávid Kiadó, Kaposvár.
- Statisztikai adatok Fiume városról és forgalmáról* 1901. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal – Athenaeum Kiadó, Budapest.
- Szögi László 1995: A közgazdasági képzés Magyarországon a Keleti Kereskedelmi Akadémia alapításáig. In: Szögi László – Zsidi Vilmos (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi közgazdasági felsőoktatás történetéből*. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Budapest, 5–47.
- Végzett hallgatók foglalkozása 1916. *Fiumei M. Kir. Kiviteli Akadémia Hallgatóinak Köre és Végzett Hallgatóinak Szövetsége* (2.) Július. 20–23.
- Vincze Frigyes 1912: M. Kir. Kiviteli Akadémia Fiumében. *Kereskedelmi Szakoktatás* (20.) 11–12. 256–258.
- Vincze Frigyes 1935: *A középfokú kereskedelmi szakoktatásügy hazánkban és külföldön a 19. század ötvenes éveitől napjainkig*. Studium, Budapest.
- Zsidi Vilmos 2006: *Kereskedelmi akadémiák hallgatói a dualizmus korában 1891–1918*. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.

Bégány Judit

Egy református leánygimnázium társadalmi karaktere, 1920–1940

A 19. század második felétől a második világháborúig tartó időszakra vonatkozóan a lányok felsőbb szintű iskolázottságát vizsgáló társadalomtörténeti kutatások elsősorban a nőknek a férfiakétól eltérő beiskolázási jellemzőire hívták fel a figyelmet. A nőknek a férfiak iskolázottságához viszonyított egyenlőtlenségét a korabeli statisztikai adatokon alapuló elemzések két fő dimenzió mentén támasztották alá: a nők egyrészt valamennyi társadalmi-demográfiai csoportban aluliskolázottabbnak bizonyultak a férfiaknál, másrészt a férfiakhoz viszonyítva a nők szigorúbb társadalmi szelekció eredményeképpen vehettek részt a magasabb szintű iskoláztatásban.¹

Elemzésünkkel a nők két világháború közötti magasabb szintű iskolázottságának már több éve folyó kutatásához kívánunk hozzájárulni egy fővárosi felekezeti leány-középfiskola társadalmi karakterének bemutatásával és néhány, az intézményi szintű társadalomtörténeti elemzésekhez alkalmazható módszertani eljárás ismertetésével.

Tanulmányunk a budapesti Baár–Madas Református Leánygimnáziumba 1920 és 1940 között beiratkozott növendékek összetételét, társadalmi rekrutációját és szociokulturális háttérét, vagyis végső soron az iskola társadalmi karakterét hivatott bemutatni. Arra a kérdésre keressük a választ, hogy a két világháború között az intézménybe beiratkozott növendékek milyen jellegzetességeket mutatnak származásukban a születési hely, a lakóhely, a felekezet, valamint a szülő foglalkozása és társadalmi státusa tekintetében. Szeretnénk körülírni azokat a jellegzetes társadalmi csoportokat, amelyek meghatározták a fővárosi református leányiskola karakterét, illetve megragadni azokat a sajátos cselekvésmódokat, amelyek ezeknek a jól körülhatárolható társadalmi csoportoknak az iskoláztatását jellemezték. Adatainkat az országos és fővárosi statisztikai adatokkal összevetve, a fenntartók és az iskolát mint szolgáltatást igénybe vevő szülők, illetve társadalmi csoportok célkitűzéseinek, elvárásainak és cselekvésmódjának időbeli változásait szem előtt tartva, végső soron arra a kérdésre keressük a választ, hogy milyen hatásmechanizmusok befolyásolták az iskola társadalmi funkcióját és történeti szerepét.

Kutatásunk során az iskolába beiratkozott tanulók matrikulába bejegyzett adatainak feldolgozásával a diákok iskolába történő belépését, valamint az iskolában való bennmaradását meghatározó tényezőket vizsgáltuk. Az iskolai befektetés megtérülése – az, hogy a növendékek felvételiztek-e felsőoktatási

¹ Karády 1994:180.

intézménybe, munkába álltak vagy esetleg otthon maradtak az iskola elvégzése után – egy másik, későbbi vizsgálat tárgyát kell hogy képezze.

Adatbázisunkba az 1920/21. tanévtől az 1939/40. tanévig beiratkozott nyilvános középiskolai tanulóknak, szám szerint 1758 növendéknek valamennyi, az iskolai anyakönyvben rögzített bejegyzése bekerült.² A matrikula bejegyzései mellett bőségesen álltak rendelkezésünkre egyéb iskolatörténeti források is: az igazgatótanácsi ülések jegyzőkönyve, ügyviteli iratok, iskolai értesítők, a szervezeti szabályzat, az intézmény jelenlegi évkönyvei, centenáriumi kiadványai és folyóirata. Ezek lehetővé tették, hogy kutatásunkat olyan kvalitatív adatokkal is kiegészíthessük, amelyek segítségével a fenntartó által az iskolával kapcsolatban megfogalmazott manifeszt és meg nem fogalmazott látens szándékok, célkitűzések is megragadhatók.

AZ INTÉZMÉNY TANULÓI

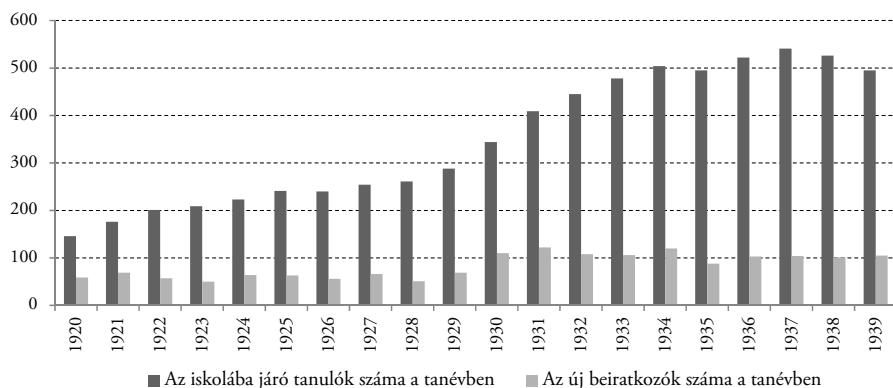
Az 1. ábrán látható, hogy néhány kisebb visszaeséstől eltekintve a húszas évektől az 1937/38-as tanévig a Baár–Madasba beiratkozott új növendékek száma körülbelül a duplájára, a teljes tanulói létszám több mint a háromszorosára emelkedett. Az 1930/31-es tanévben megfigyelhető ugrásszerű növekedés annak köszönhető, hogy az iskola 1930 januárjában átköltözött a végleges, Lorántffy Zsuzsanna utcai

² Kutatásunk kezdő éveként azért választottuk az 1920/21-es tanévet, mert az iskolában ekkor indult el a gimnáziumi tanterv szerinti oktatás az első és az ötödik évfolyamon. Az intézmény típusa többször is megváltozott az általunk vizsgált húsz tanév alatt. Az 1926-os leány-középiskolai törvény értelmében a fenntartó Budapesti Református Egyházközség és a Dunamelléki Református Egyházkerület az 1927. február 28-i igazgatótanácsi ülésén arról döntött, hogy az iskola a következő tanévet a leánylíceumi tanterv szerint kezdje meg. Míg a református egyház debreceni és miskolci leány-középiskolája gimnázium maradt, addig a fenntartó ezzel a döntésével a szülők kérésére továbbra is a modern nyelvekre épülő képzés mellett kötelezte el magát a Baár–Madasban (Szabó 2001: 38–75). Az igazgatótanácsi üléseken ugyanakkor a harmincas évek elején megfogalmazódott az az álláspont is, hogy egyes növendékek távolmaradásának az oka abban keresendő, hogy a tanulóknak nincsen lehetőségük az iskolában az egyetemi felvételihez szükséges görög és latin nyelv tanulására. Bár felmerült a gimnáziumi tantervre történő visszatérés lehetősége is, az igazgatótanács ismét a líceum mellett döntött. Az 1931/32-es tanévtől ugyanakkor a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium külön engedélyével görög- és latinpótlást biztosítottak a növendékeknek, hogy senkit ne érjen hátrány a továbbtanulás során (RL A/15. Jegyzőkönyv a Baár–Madas Református leánylíceum és nevelőintézet 1931. május 13-án tartott igazgatótanácsi üléséről). Az 1934. évi XI. törvény hatályba lépését követően, az 1934/35. tanévtől a fenntartó az egységesített gimnáziumi tanterv szerint indította az első osztályt. Mivel az első osztályban ez azonos volt a korábbi líceumi tantervvel, az intézmény nevét csak az ezt követő, 1935/36-os tanévtől módosították gimnáziumra (RL A/15. Jegyzőkönyv a Baár–Madas Református leánylíceum és nevelőintézet 1934. június 26-án tartott igazgatótanácsi üléséről). Az intézmény ettől kezdve az egyházi iskolák államosítását elrendelő 1948. évi XXXIII. törvény hatályba lépéséig gimnáziumként működött. Mivel az iskolai anyakönyvben rögzített adatok a második világháborútól az osztályok átrendeződése és a magas fluktuáció miatt más feldolgozást igényelnének – ami ugyancsak egy külön kutatás tárgyát képezheti –, nem foglalkoztunk ezzel az időszakkal; záró éveként az 1939/40-es tanévet jelöltük ki.

saját épületébe,³ és ennek következtében, a felvételre jelentkezők magas számára tekintettel, a következő, 1930/31-es tanévtől két párhuzamos első osztály indult az iskolában.⁴ Az 1935/36-os tanévben mind a felvett tanulók száma, mind a teljes iskolai tanulólétszám kismértékben lecsökkent. A diagram tanúsága szerint az 1938-tól feszültebbé váló politikai helyzet a területi visszacsatolások ellenére nem növelte, hanem csökkentette az intézménybe járó tanulók számát.

1. ábra

A Baár–Madasba felvételt nyert tanulók és az iskolába járó növendékek száma tanévenként, 1920/21–1939/40

Forrás: RL A/15. 1920/21–1939/40. tanév.

Egy iskola vagy iskolatípus társadalmi funkcióját az iskoláztatás korai időszakra vonatkozóan jellemzően az iskolában töltött idővel, az elvégzett évek számával vagy a kilépő, lemorzsolódó tanulók részarányával szokás leírni. Az elvégzett évek számának és a kilépők részarányának egyes társadalmi csoportok szerinti eltérő értékei arra is utalnak, hogy mely rétegek voltak a leginkább, és melyek a legkevésbé elkötelezettek az iskola céljai vagy általában az adott iskolatípus, jelen esetben a középszintű női iskoláztatás iránt. Később, az egyes társadalmi

³ A Baár–Madas Református Felsőbb Leányiskola és Nevelőintézet 1907-ben az Albrecht úti Lónyay-villában nyitotta meg kapuit, és a következő két évtizedben saját épület nélkül működött. 1910 szeptemberében az iskola az angolkisasszonyok korábbi épületébe, az Attila út 101. szám alatti bérházba költözött, az azonban már ekkor is nyilvánvaló volt, hogy hamarosan ez az épület is szűk lesz a növendékek számára. Az igazgatótanács ezért már ebben az évben elkezdte keresni a megfelelő telket az építkezéshez, azonban a Lorántffy Zsuzsanna utcai 4200 négyzetes területet, ahol végül valóban megkezdődhetett az építkezés, csak 1928 tavaszán kapta meg a fővárostól a fenntartó. Az internátusból és iskolából álló, több száz fő befogadására is alkalmas, Medgyaszay István tervei alapján elkészült épületegyüttesbe 1930. január 16-án költöztek be a növendékek (Szabó 2001: 38–75).

⁴ RL A/15. Jegyzőkönyv a Baár–Madas Református leánylíceum és nevelőintézet 1930. június 14-én tartott igazgatótanácsi üléséről.

csoportok jellemzése után visszatérünk a csoportok eltérő felsőbb iskolázási gyakorlatát kifejező mutatókra, néhány általános adatot azonban már most érdemes kiemelni.⁵ Ezeket az 1. táblázatban foglaltuk össze.

A növendékek nagy része, 60,6%-a természetesen az első évfolyamra iratkozott be először, de viszonylag sok új beiratkozó volt a második (7,6%), a harmadik (7,5%) és különösen az ötödik (9,6%) osztályban, a felső tagozatokban azonban már kevesebb tanuló érkezett az intézetbe.

A nyilvános tanulók átlagosan 4,65 évet töltöttek az iskolában. A beiratkozott növendékeknek csak a negyede (24,5%) végezte el mind a nyolc osztályt az iskolában, és megközelítően ugyanekkora azoknak a diákoknak a részaránya is, akik négy évig jártak a Baár–Madasba (23,6%). Viszonylag sokan hagyták el az iskolát az első (11,4%), a harmadik (11,2%), valamint a második (10,8%) intézetben töltött év után. Az viszont már kevésbé volt jellemző, hogy valaki öt, hat vagy hét évfolyam elvégzése után hagyja abba tanulmányait a Baár–Madasban.

A tanulók 47,1%-ának a nyolcadik volt az utolsó elvégzett osztálya, az intézményben megforduló leányok majdnem fele tehát biztosan eljutott az érettségig. A fennmaradó 52,9%, vagyis a nyolc osztály elvégzése előtt lemorzsolódó tanulók 38,4%-a a mérőföldkönek minősülő negyedik évfolyam elvégzése után lépett ki a Baár–Madasból.

1. táblázat

A Baár–Madasba beiratkozott tanulók iskolázási mutatói

Évfolyam	Az első évfolyam, ahová a tanuló beiratkozott		Az elvégzett évek száma		Az utójára elvégzett évfolyam	
	Tanulók száma	Százalék	Tanulók száma	Százalék	Tanulók száma	Százalék
1	596	60,60%	112	11,40%	45	4,60%
2	75	7,60%	106	10,80%	48	4,90%
3	74	7,50%	110	11,20%	56	5,70%
4	63	6,40%	232	23,60%	200	20,30%
5	94	9,60%	72	7,30%	57	5,80%
6	42	4,30%	63	6,40%	68	6,90%
7	27	2,70%	48	4,90%	47	4,80%
8	13	1,30%	241	24,50%	463	47,10%
Összesen	984	100,00%	984	100,00%	984	100,00%

Forrás: RL A/15. 1920/21–1939/40. tanév.

⁵ Amikor a fenti kérdésekre keressük a választ, figyelmen kívül hagyjuk azokat az évfolyamokat, amelyek az 1920–1940 közötti időszakban nem vizsgálhatóak nyolc teljes éven keresztül, hiszen ezek torzítanak az eredményeinket. Csak azokat a nyilvános növendékeket vizsgáljuk, akik 1920 és 1940 között teljes nyolc középiskolai évfolyammal szereplő osztályokba iratkoztak be, tehát megállapításaink csak a tanulmányaikat az 1920/21-es tanévtől az 1932/33-as tanévig megkezdő évfolyamokra vonatkoznak. A magántanulóvá válás vizsgálatára ezúttal nem volt lehetőségünk. Akik később magántanulóként folytatták tanulmányaikat, úgy tűnhet, mintha kiléptek volna az intézményből.

A legkevesebb időt az első teljes gimnáziumi évfolyam tanulói töltötték a Baár–Madasban, az 1920/21-ben beiratkozott diákok átlagosan három évig voltak az iskola tanulói, de a korszak elején összességében viszonylag alacsony az átlagosan elvégzett évek száma. Az 1920/21-es évfolyamról csupán egyetlen tanuló maradt az iskolában az első osztálytól az érettségig. Leghosszabb ideig az 1927/28-ban, az 1931/32-ben és az 1926/27-ben kezdő évfolyamok tanulói jártak az intézetbe, ők átlagosan legalább öt évet a Baár–Madasban töltöttek. Azoknak a részaránya, akik a teljes gimnáziumot a Baár–Madasban végezték, az 1926/27-es tanévben első osztályos évfolyam tanulói között volt a legmagasabb: 33,9%.

A TANULÓK FELEKEZETE

Az évnyitó és évzáró beszédek, az igazgatótanácsi értekezleteken elhangzó felszólalások olyan nevelési eszményt fogalmaztak meg a Baár–Madassal kapcsolatban, amelyben az általános értelemben vett keresztény szellemiség és a kálvinista értékrendszer elemei egyaránt tükröződtek: a fenntartó különösen az egyházhoz való hűségre, áldozatkészségre, összetartásra, szeretetre, rendre, tisztaságra, a munka szeretetére, adakozásra, önművelésre, tehetséggondozásra és a nemzeti kultúra fenntartására való nevelés mellett kötelezte el magát. Nyilvános tanulónak ezért elsősorban református vallású, másodsorban protestáns felekezethez tartozó diákokat kívántak felvenni. Minden más vallású leány egyéni elbírálás alapján nyerhetett felvételt, ha a beiratkozás után még maradt üres hely az iskolában.⁶

A fenntartó a református, illetve protestáns növendékek támogatása céljából a felekezeti iskolákban bevett gyakorlat szerint a vallási hovatartozás szerint differenciált, a saját felekezetéhez tartozó tanulók számára kedvezményes tandíjat számított fel. Az 1933/34-es tanévben a bejáró református tanulók számára évi 64 pengő volt az iskola tandíja, az evangélikusok 96 pengőt, a római katolikusok körülbelül a kétszeresét, 136 pengőt, az izraelita felekezetűek pedig 200 pengőt fizettek évente.⁷ Ugyanebben a tanévben a debreceni Dóczy Református Leánygimnáziumban 112 pengőt kellett fizetnie a protestánsoknak és 194 pengőt minden más felekezethez tartozó növendéknek.⁸ A budapesti evangélikus leánygimnázium⁹ nemcsak felekezetek, hanem az alsó és a felső középiskolai osztályok szerint is differenciálta a tandíjakat. Az 1933/34-es tanévben az I–IV. osztályos evangélikus tanulóknak 60 pengő, a reformátusoknak 100 pengő, a római katolikusoknak 140 pengő, az izraelitáknak pedig 240 pengő volt az éves tandíja.

⁶ *A Budapesti Baár–Madas Református Leánynevelőintézet Szervezeti Szabályzata* 1930: 11–12.

⁷ *A Budapesti Baár–Madas Református Leánynevelőintézet Értesítője az 1932–33. iskolai évről* 1933: 75.

⁸ *A Debreceni Református Leánygimnázium s a vele kapcsolatos internátus értesítője az 1932/33-ik iskolai évről* 1933: 79.

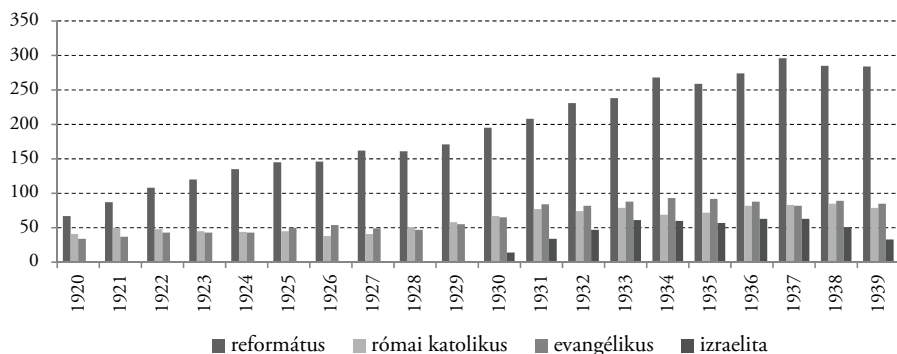
⁹ Az iskola 1932/33-ig leánykollégiumként működött, a gimnáziumi osztályokat az I–V. évfolyamon az 1933/34-es tanévben indították el.

A felső középiskolai osztályokban az evangélikusok 80, a reformátusok 120, a katolikusok 160, az izraeliták pedig 320 pengőt fizettek évente.¹⁰ A nem felekezeti középiskolákban egységes tandíjakat szabott ki a fenntartó: a budapesti Országos Nőképző-Egyesület Veres Pálné Gimnáziumában évi 120 pengőt kellett fizetnie a növendékeknek,¹¹ a budapesti V. kerületi községi Ráskai Lea Leánylíceum éves tandíja pedig 144 pengő volt az 1933/34-es tanévben.¹²

A Baár–Madas tanulóinak a többségét természetesen a református felekezethez tartozó diákok alkották. A beiratkozott növendékek 54,4%-a kálvinista, 19,2%-a római katolikus, 18,5%-a evangélikus, 5,9%-a izraelita, 1,1%-a unitárius, 0,3%-a görögkeleti, 0,2%-a görög katolikus és 0,1%-a baptista vallású volt. Négy növendéknél nem szerepelt a felekezet az anyakönyvben, egy tanuló pedig felekezeten kívülként volt bejegyezve a beiratkozáskor.¹³

2. ábra

A Baár–Madas tanulóinak száma felekezetenként és tanévenként

Forrás: RL A/15. 1920/21–1939/40. tanév.

¹⁰ *A budapesti ág. hitv. evangélikus Leánykollégium Értesítője az 1932–33. évről* 1933: 40.

¹¹ *Az Országos Nőképző-Egyesület Budapesti Veres Pálné Leánygimnáziumának értesítője az 1932–33. iskolai évről* 1933: 55.

¹² *A Budapest Székesfővárosi V. ker. községi Ráskai Lea Leánylíceum XV. Értesítője az 1932/33. iskolai évről* 1933: 87.

¹³ Az első unitárius tanuló az 1922/23-as tanévben iratkozott be az iskolába, az első baptista tanuló az 1931/32-es tanévben, az első görögkeleti tanuló pedig az 1932/33-as tanévben nyert felvételt. A görögkeleti, görög katolikus és baptista felekezethez tartozó tanulók csak rövid ideig, és mindössze néhány fős létszámmal voltak jelen az iskolában. A kisebb felekezetek alacsony iskolai létszámára tekintettel a tanulók felekezeti megoszlását a továbbiakban csak a négy legnagyobb felekezet: a református, az evangélikus, a római katolikus és az izraelita vallású tanulóokra vonatkozóan ismertetjük.

2. táblázat

A református leány-középiskolák és a Baár–Madas tanulóinak felekezeti megoszlása tanévenként (százalékban)

Tanév	Felekezet							
	Református		Evangelikus		Római katolikus		Izraelita	
	Református leány- középiskolák	Baár–Madas	Református leány- középiskolák	Baár–Madas	Református leány- középiskolák	Baár–Madas	Református leány- középiskolák	Baár–Madas
1920/21	–	46,21	–	23,45	–	28,28	–	0,00
1921/22	–	49,43	–	21,02	–	28,41	–	0,00
1922/23	–	53,73	–	21,39	–	23,88	–	0,00
1923/24	–	57,42	–	20,57	–	21,53	–	0,00
1924/25	–	60,54	–	19,28	–	19,73	–	0,00
1925/26	–	60,17	–	20,75	–	18,67	–	0,00
1926/27	–	60,83	–	22,50	–	15,83	–	0,00
1927/28	61,82	63,78	9,01	19,29	13,66	16,14	14,55	0,00
1928/29	61,88	61,69	7,99	18,01	14,79	19,54	14,30	0,00
1929/30	61,82	59,38	8,81	19,10	14,22	20,14	13,62	0,69
1930/31	63,26	56,69	8,68	18,90	13,88	19,48	12,82	4,07
1931/32	–	50,86	–	20,54	–	18,83	–	8,31
1932/33	63,04	51,91	9,44	18,43	12,48	16,63	13,07	10,56
1933/34	62,20	49,79	9,06	18,41	13,03	16,53	13,90	12,76
1934/35	64,07	53,28	8,73	18,49	12,57	13,72	13,17	11,93
1935/36	64,50	52,43	8,67	18,62	12,70	14,57	12,70	11,54
1936/37	–	52,59	–	16,89	–	15,74	–	12,09
1937/38	63,69	54,81	7,61	15,19	15,69	15,37	11,51	11,67
1938/39	65,09	54,29	9,02	16,95	16,24	16,19	8,14	9,71
1939/40	67,73	57,72	9,23	17,28	15,88	16,06	5,93	6,71

Forrás: RL A/15. 1920/21–1939/40. tanév; *Jelentések a református tanintézetek ... tanévi állapotáról 1927–1939.*

Ahogy a 2. ábra és a 2. táblázat mutatja, a felvehető diákok számának növekedésével szinte folyamatosan emelkedett a reformátusok száma a harmincas évek második feléig, részarányuk ugyanakkor ingadozott az iskola népességén belül. A húszas évek első felében alacsonyabb volt: az 1920/21-es tanévben az összdiákság felét sem érte el (46,2%). Az új növendékek között az 1927/28-as tanévben volt a legmagasabb a kálvinisták részaránya: a felvételt nyert tanulók 70%-a a református felekezethez tartozott. Ennek köszönhetően a reformátusok összdiákságon belüli részaránya ugyanebben a tanévben elérte a maximumot: az iskolai népes-

ség 63,8%-ára emelkedett. A reformátusok részarányának növekedése elsősorban a római katolikusok aránybeli csökkenésével járt együtt. Az 1920/21-es tanévben még a második legnagyobb felekezeti csoportot adó római katolikusok iskolán belüli részaránya az 1926/27-es tanévre 28,4%-ról 15,8%-ra csökkent, ezzel pedig a református leány-közéiskolákhoz mért (bár adataink csak a húszas évek végétől vannak, valószínűsíthetően magas) felülreprezentáltságuk mértéke is jelentősen lecsökkent a Baár–Madasban. (Az 1927/28-as tanévet megelőző időszakról, valamint az 1931/32-es és az 1936/37-es tanévről nem rendelkezünk adatokkal.)

Az 1928/29-es tanévtől a nem református vallásúak száma emelkedett az intézményben, ennek következtében a kálvinisták iskolán belüli részaránya ismét csökkenni kezdett. Az 1931/32-es tanévben beiratkozó növendékeknek már csak a 39,3%-a volt református vallású, a kálvinisták iskolán belüli részaránya ennek köszönhetően a harmincas évek első éveiben ismét 50% közelébe került. Ezzel párhuzamosan az evangélikus, a római katolikus és az izraelita felekezethez tartozó növendékek száma és iskolán belüli részaránya megnövekedett.¹⁴ A református vallású tanulók részarányának csökkenése azonban nem jelentette egyúttal a tanulók abszolút számának csökkenését: a református leányok száma az egy-egy évben tapasztalt visszaeséstől eltekintve mindvégig folyamatosan emelkedett. A csökkenés tehát nem a reformátusok visszaszorulására utal, hanem az új épületbe történő átköltözéssel a kínálat és a kereslet között kialakult egyenlőtlenségnek, pontosabban a saját felekezeti keresletet meghaladó tanulókapacitás bővülésének köszönhető.

Fontos kiemelnünk azonban, hogy amíg az 1927/28-as tanévben a főváros valamennyi leánylíceumába beiratkozott református felekezeti tanulóknak csak a 42%-a járt a Baár–Madasba, az új iskolaépület megnyitásával megnövekvő kínálat következtében az 1932/33-as tanévben a fővárosi leánylíceumok református növendékeinek már az 57,3%-a a Baár–Madasban tanult.¹⁵

A kálvinista tanulók ugyanakkor mind a református fiú- (69-70%), mind a felekezetiileg nyitottabb református leány-közéiskolákhoz (62-63%) viszonyítva alulreprezentáltak voltak a Baár–Madasban a harmincas években.¹⁶ Ez az alulreprezentáltság olyan, a református növendékek iskoláztatása ellen ható strukturális tényezőkkel magyarázható, mint a szűkebb mikrotérségben a reformátusok átlagosa alacsonyabb részaránya,¹⁷ az iskola jellegzetesen reformátusok

¹⁴ Az első izraelita növendékek az 1929/30-as tanévben iratkoztak be az iskolába. Korábban az alacsony férőhelyekre hivatkozva nem vettek fel az intézetbe izraelita felekezethez tartozó növendéket.

¹⁵ *Budapest székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve 1927, 1932*; RL A/15. 1927/28. és 1932/33. tanév.

¹⁶ A legtöbb református leány természetesen a debreceni Dóczyba járt, mind számuk, mind az iskolai népességen belüli részarányuk itt volt a legmagasabb. Az iskolán belüli részarányuk a református iskolákról szóló jelentések szerint minden tanévben meghaladta a 70%-ot.

¹⁷ A harmincas években a reformátusok budapesti népességen belüli részaránya 12%, míg az országos átlaguk 21% volt (*Az 1930. évi népszámlálás. VI. rész*, 1941).

lakta régióktól való távolsága¹⁸ vagy Budapest széles iskolakínálata.¹⁹ Meghatározó kulturális-mentális tényező lehetett a református felekezeti tanulók beiskolázása szempontjából a kevésbé városias, hagyományokat jobban őrző protestáns régióknál előrehaladottabb fővárosi szekularizáció is.

A református növendékek alacsonyabb részaránya miatt az igazgatótanács üléseinek is visszatérő kérdése volt, hogy milyen módon lehetne erősíteni az intézmény református felekezeti jellegét a saját felekezethez tartozó diákok magasabb arányú felvételével. Az iskola ezért a harmincas években újabb ösztöndíjakat és tandíjkezdményeket vezetett be a református felekezeti, példás magaviseletű és legalább jó előmenetelű tanulók részére, ezzel is ösztönözve a református szülőket, hogy a Baár–Madasba írassák gyermeküket.²⁰

Az egyébként is városiasabb és iskolázottabb evangélikus vallású tanulók a református leány-középiskolákhoz viszonyítva kétszeresen voltak felülreprezentálva a Baár–Madasban, részarányuk 20% körül mozgott a húszas és a harmincas években. Ez elsősorban a két felekezet mentalitásbeli hasonlóságával magyarázható: a Baár–Madas protestáns iskolaként előnyben részesítette a protestáns felekezeti tanulókat, és az evangélikusok is szívesebben iskoláztatták gyermekeiket protestáns felekezeti iskolában. Szerepe lehetett a felekezet magas arányában annak a strukturális tényezőnek is, hogy a harmincas évek első feléig a Baár–Madas volt a fővárosban az egyetlen protestáns leány-középiskola, az evangélikusok budapesti leányiskolája ugyanis a harmincas évekig leánykollégiumként működött, az első gimnáziumi tanterv szerint szervezett évfolyamai csak az 1933/34-es tanévben indultak el.

A harmincas években az izraelita felekezeti tanulók a református leány-középiskolákhoz viszonyítva alulreprezentáltak jelen a Baár–Madas diákságában. Az izraelita felekezethez tartozó tanulók részaránya az évtized második felében bekövetkezett politikai fordulat hatására minden iskolatípusban csökkenni kezdett. A Baár–Madasban, fővárosi iskolaként ez a csökkenés kisebb mértékű

¹⁸ Nagy Péter Tibor és Bíró Zsuzsanna Hanna a két világháború között a bölcsészkarra beiratkozott női hallgatók vizsgálata során jutott arra a megállapításra, hogy a nőkre erősebb helyhez kötöttség jellemző, mint a férfiakra (Nagy–Bíró 2010). Ez a megállapítás a középfokú iskolák szintjén minden bizonnyal fokozottan jellemző a lányokra. A református középiskolák statisztikai adatainak és a tanulók Baár–Madasban elvégzett éveinek a vizsgálata pedig ugyancsak megerősítette, hogy a lányok esetében az iskolától való távolság csökkenti az iskolába való bekezdés, illetve bennmaradás esélyét. A harmincas évek elején öt református leány-középiskola volt az ország református régióiban: a debreceni és a miskolci leánygimnázium, valamint a kecskeméti, a hódmezővásárhelyi és a budapesti Baár–Madas líceum. Mellettük a húszas években több református felső leányiskola és tanítónőképző is működött az országban, ami szintén alternatívát jelenthetett a lányaikat taníthatni szándékozó vidéki református szülők számára.

¹⁹ Az 1934/35-ös tanévben az ország 46 leány-középiskolájának 44%-a a fővárosban működött, a fővárosban összesen 20, a környéken (Újpesten és Pestszenterzsebeten) további két leány-középiskola közül választhattak a szülők, melyek közül az 1934. évi középiskolai egységesítést megelőző típusok szerint 13 iskola leánygimnázium, 9 pedig leánylíceum volt (Asztalos 1936:79).

²⁰ RL A/15. Jegyzőkönyv a Baár–Madas Református leánylíceum és nevelőintézet 1934. június 26-án tartott igazgatótanácsai üléséről.

volt, mint az ország más református leány-középiskoláiban, és a részaránybeli csökkenés az első zsidótörvényt követően az 1938/39-es tanévtől párosult a tanulók számszerű csökkenésével.

TERÜLETI MEGOSZLÁS

A Baár–Madas növendékei a történeti Magyarország egész területéről, szinte valamennyi vármegyéből, 259 különböző lakóhelyi és 329 születési településről származtak, ezért az intézményt országos hatókörűnek is nevezhetjük, a tanulók többségét ugyanakkor természetesen a főváros adta. A vizsgálatunkba bevont időszakban 1360 tanuló, a növendékek 77,8%-a az iskola székhelyén, 5,4%-a pedig Pest megyében lakott. Ha azonban a fővároshoz számítjuk az 1950-ben, a városegysítéssel Budapesthez csatolt településeket, és Nagy-Budapest szerepét nézzük meg az iskola tanulóinak beiskolázása szempontjából, akkor a fővárosi diákok részaránya még magasabb, 80%. A Pest megyeiek majdnem fele tehát az akkori Budapesthez kapcsolódó agglomerációban lakott. Pest megye határain kívüli bejelentett lakcíme az összes beiratkozott tanuló 16,8%-ának volt.

A vidéki lakóhellyel rendelkező tanulók fele, 49,9%-a a reformátusok lakta keleti országrészből származott, 28,3%-a pedig az ország nyugati régiójából. Az erdélyi lakóhellyel rendelkező diákok a vidéki tanulók 11,6%-át, a felvidékiek a 8,2%-át, a délvidéki lakóhellyel rendelkezők a 2,1%-át adták. Legtöbben nagy-községben (46,3%) vagy kisközségben (20,3%) laktak, a tanulók 19,8%-ának rendezett tanácsú városban, 13,6%-ának pedig törvényhatósági jogú városban volt a lakóhelye.²¹

Adatainkat az iskolatörténet szempontjából jelentősebb korszakhatárokat is figyelembe véve négy öt-öt éves időmetszetben, úgynevezett *beiratkozási csoportban* is összehasonlítottuk.²² A lakóhely tekintetében nem mutatkozott szignifikáns különbség az egyes beiratkozási csoportok között, a fővárosi és a vidéki diákok megoszlásában csak kisebb mértékű eltérés figyelhető meg az általunk vizsgált négy időmetszetben. A fővárosi növendékek részaránya a húszas és a harmincas évek

²¹ A magyarországi településeket az 1926-os helységnévtár, a történeti Magyarországhoz tartozó, de Trianon után elcsatolt településeket pedig az utolsó, a történeti ország egészéről adatokat szolgáltató 1913-as helységnévtár felhasználásával soroltuk be a települési jogállás kategóriába. A település jogállásának meghatározásakor a fővárosi agglomerációba tartozó települések önállóan szerepelnek.

²² A beiratkozási csoportok kialakításakor az intézet minden növendékéhez azt az évet rendeltük hozzá, amelyik évben felvételt nyert, vagyis amikor először rögzítették az iskolai anyakönyvben. Az első időszakot a korai gimnáziumi évek alatt, tehát az 1920/21-es tanévtől az 1924/25-ös tanévig felvett tanulók alkotják, valamint ebbe a csoportba kerültek az 1920/21-ben már felsőbb osztályokba járó növendékek is. A második csoportba az 1925/26-os tanévtől az 1929/30-as tanévig újonnan beiratkozott növendékek kerültek. A harmadik korszak az 1930/31-es tanévvél kezdődik – ez volt az első teljes tanév, amit a tanulók az új épületben töltöttek – és az 1934/35-ös tanévig tart. Az utolsó beiratkozási csoportot az 1935/36-os tanévtől az 1939/40-es tanévig felvételt nyert növendékek alkotják.

elején volt a legmagasabb, részvételük az új tanulók között 80% körüli, a húszas és a harmincas évek második felében valamivel kevesebb, 75% körüli volt.

3. táblázat

A Baár–Madas tanulói lakóhelyük szerint négy időmetszetben

Lakóhely	Beiratkozási csoportok				Összesen
	1920/21– 1924/25	1925/26– 1929/30	1930/31– 1934/35	1935/36– 1939/40	
Főváros	307 80,2%	228 75,0%	447 79,4%	378 75,8%	1360 77,8%
Vidék	76 19,8%	76 25,0%	116 20,6%	121 24,2%	389 22,2%
Összesen	383 100,0%	304 100,0%	563 100,0%	499 100,0%	1749 100,0%

Forrás: RL A/15. 1920/21–1939/40. tanév.

A Baár–Madas növendékeinek a fővárosi leány-középiskolákba beiratkozott diákok lakóhelyi származásával történő összehasonlítását nehezítette, hogy a fővárosi statisztikai évkönyv változó struktúrában közölte az adatokat a budapesti tanulókra vonatkozóan: az évkönyv a húszas években még a tanulók lakóhelyét, a harmincas években azonban a tanulók születési helyét tekinti a származás mércéjének. Az összehasonlításhoz ezért egy évet, az 1926/27-es tanévet választottuk ki. Ebben a tanévben a fővárosi leány-középiskolák tanulóinak 77,8%-a lakott az iskola székhelyén,²³ míg a Baár–Madasban ez az arány kicsit magasabb volt: az ebben a tanévben beiratkozott valamennyi növendék 84,9%-a rendelkezett fővárosi lakóhellyel.²⁴ Szűkebb volt a Baár–Madas beiskolázási köre a református középiskoláknál is: a református fiú-középiskolák tanulóinak átlagosan az 55%-a, a református leány-középiskolák tanulóinak a 73%-a lakott az intézmény székhelyén a harmincas években.²⁵

A növendékek születési és lakóhelyadatait összevetve az is kiderült, hogy a magas fővárosi tanulói részarány mögött viszonylag magas mobilitás húzódik meg. Az összes diákból csupán 59%-ot tett ki azoknak a tanulóknak a részaránya, akik a fővárosban születtek, és a beiratkozáskor is ott laktak. Másképpen: a Budapesten lakó diákoknak a 76,2%-a született a fővárosban, tehát a fővárosi növendékeknek majdnem az egynegyede más településen látta meg a napvilágot, mint ami az intézménybe történő beiratkozáskor a lakóhelye volt. A mobil diákok részaránya az összes növendék között még ennél is magasabb: 28,4%.

²³ *Budapest székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve 1926.*

²⁴ Ha az iskola adott évre beiratkozott tanulóit vizsgáljuk, ahogyan a statisztikai kimutatások közlik az adatokat, akkor a később Nagy-Budapesthez csatolt települések nélkül is minden tanévben 80 és 85% között mozgott a fővárosi tanulók részaránya.

²⁵ *Jelentések a református tanintézetek... tanévi állapotáról 1927–1939.*

A főváros irányába a törvényhatósági jogú városokban és a rendezett tanácsú városokban született tanulók bizonyultak a leginkább mobilnak. Ez a mobilitás igen nagy mértékű volt, és a települési hierarchia alsó szintjei felé csökkent: a törvényhatósági jogú városban született diákok 62,8%-a, a rendezett tanácsú városban született növendékek 60,8%-a már a fővárosban lakott, amikor megkezdte az iskolát, míg a nagyközségekben született tanulóknak a 37,3%-a, a kisközségekben született leányoknak pedig a 32,9%-a élt Budapesten a beiratkozáskor.

A mobilis tanulók 40%-a azonban nemcsak települést, hanem egyúttal országot is váltott, ami az első világháborút követően elcsatolt területekről a trianoni Magyarországra irányuló áttelepülési hullámmal magyarázható. A növendékek 14,1%-a a trianoni Magyarország területén kívül, de a történeti Magyarországhoz tartozó településen látta meg a napvilágot, azonban az országtól elcsatolt területen született tanulók 71%-ának, vagyis az összes tanuló 10%-ának a beiratkozáskor már Magyarországon volt bejelentett lakóhelye. Az elcsatolt területekről származó diákok egyes országok szerinti megoszlása közel áll a népesedési és bevándorlási statisztikai adatokban rendelkezésünkre álló származási részarányokhoz: a diákok 57,7%-a Romániához, 38,3%-a Csehszlovákiához, 4%-a pedig a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz csatolt területen született.²⁶ A leginkább mobilnak mutató tanulók kétharmada a húszas években iratkozott be az intézménybe: a húszas évek első felében felvételt nyert növendékek 18,1%-a, a húszas évek második felében beiratkozott tanulóknak pedig a 16,6%-a származott a történeti Magyarországhoz tartozó valamely elcsatolt településről annak ellenére, hogy a beiratkozáskor már a trianoni Magyarországon volt a lakóhelye.

A SZÜLŐ FOGLALKOZÁSA

Az iskola karakterének legfontosabb mutatója a tanulók szociokulturális összetétele. Elemzésünkkel nemcsak azokat a jellegzetes csoportokat szerettük volna azonosítani, amelyek az intézmény karakterét meghatározták, hanem egyúttal arra a kérdésre is választ kerestünk, hogy ezek a csoportok a fenntartó szándékai szerint vagy azoktól függetlenül hogyan formálták az iskola karakterét. Másképp fogalmazva, szerettük volna megragadni, hogy milyen weberi cselekvéstípus jellemezte a református nőoktatást mint szolgáltatást igénybe vevő családokat; vagyis milyen mértékben volt jellemző a fővárosi református felekezeti leány-középiskola közönségére a kalkulatív-célracionális „iskolázási stratégia”, amelyet a gazdasági sikeresség és a mobilitásra való törekvés motivált, illetve a tradicionális

²⁶ A trianoni békekötést követően, 1918 és 1924 között a trianoni Magyarországra áttelepedett mintegy 426 000 fő fele Erdélyből, egyharmada a Felvidékről, kevéssel több mint a tizede pedig a Délvidékről érkezett, és a betelepedés elsősorban a főváros felé irányult (Gyáni–Kövér 2001: 206).

és kulturális tényezők által meghatározott rangszerzésre és annak átörökítésére irányuló motívum.²⁷

Kiindulásként az iskolai anyakönyvben a szülőre vagy gondviselőre vonatkozó adatoknál feltüntetett foglalkozásmegnevezést használtuk, amit valamennyi beiratkozott tanulónál, valamennyi tanévre vonatkozóan pontosan az anyakönyv bejegyzésének megfelelően rögzítettünk. Célunk az volt, hogy a szülők társadalmi állására vonatkozó adatokat különböző szempontok szerint csoportosíthassuk: egyrészt annak érdekében, hogy összehasonlíthatók legyenek a különféle kategóriarendszereket használó korabeli statisztikákkal, másrészt a célból, hogy a szülőket később egy, a korabeli társadalom leírására alkalmas vertikális skálán is elhelyezhessük.

Mivel az anyakönyvben a legtöbb női gondviselőnél – ha ő maga nem dolgozott – feltüntették a férje foglalkozását is, indokoltnak láttuk, hogy ezekben az esetekben az özvegyeket és a feleségeket a férjük foglalkozása alapján kategorizáljuk. A foglalkozást és a társadalmi presztízshierarchiát mérő változóinkat így tulajdonképpen a családi státusz leírására használjuk. Ebben a szellemben döntöttünk amellet is, hogy a nyugdíjas szülőket az anyakönyvben feltüntetett legutolsó foglalkozásuk, beosztásuk alapján soroljuk be az egyes csoportokba, ez az adat ugyanis egyetlen kivétellel valamennyi nem aktív szülőnél szerepelt a matrikulában.²⁸

A szülők foglalkozását először ágazati kategóriákba rendeztük, majd munkáltató és foglalkozási viszony szerint kategorizáltuk. A Baár–Madasban tanuló növendékek szüleinek nagyobb hányada, 40,7%-a a közszolgálatban dolgozott, 24,3%-a az iparforgalomban, 14,2%-a szabadfoglalkozású értelmiségi volt, 9,9%-a számára pedig az östermelés jelentette az elsődleges jövedelemforrást.²⁹ A gondviselők 0,9%-a magánzó, 4,8%-a özvegy vagy eltartott volt; 81 főnek, az összes szülő 4,6%-ának a foglalkozása pedig vagy hiányzott az iskolai anyakönyvből, vagy egyik ágazati főcsoportba sem lehetett megbízhatóan besorolni. Mivel a szülők legnagyobb része a köztisztviselők csoportjába tartozott, ezt a foglalkozási csoportot érdemes részletesebben is megvizsgálni. A köztisztviselők legnagyobb részét, 45,2%-át a hagyományos közszolgálati tisztviselők tették ki, akik a rendőrségnél, katonaként, az igazságügyben vagy a közigazgatásban dolgoztak; 20,8%-uk egyházi és tanügyi szolgálatot végzett, 34%-uk pedig a szakigazgatásban, azaz az egészségügyi, pénzügyi, műszaki, postai, vasúti vagy földművelésügyi szakszolgálatban tevékenykedett.

A foglalkozási viszonyt tekintve a Baár–Madasos gondviselők legnagyobb része, 61,1%-a tisztviselő volt, 31,3%-a önálló, 4,8%-a özvegy vagy egyéb eltartott, 2,2%-a a művezető, altiszt vagy egyéb segédszemélyzet kategóriába tartozott, 11 szülőt pedig adatok hiányában nem sikerült besorolni a foglalkozási

²⁷ Sasfi 2006: 529.

²⁸ Az egyetlen állami nyugdíjasként szereplő apának később ugyancsak sikerült kiderítenünk a korábbi foglalkozását.

²⁹ A tanulók szüleinek ágazati csoportok szerinti megoszlását lásd az E-FÜGGELÉK 1. táblázatában.

viszony szerint. A tisztviselő, művezető és altiszt gondviselők 63,2%-a állami, törvényhatósági vagy községi, 31%-a pedig magánalkalmazott volt, és a szülőknek csak 5,8%-a állt egyházi szolgálatban. Az önállók legnagyobb része szabadfoglalkozású értelmiségi volt (39,8%); az iparforgalomban (30%) és az őstermelésben (27,3%) nagyságrendileg azonos volt a részarányuk.

Az iskolába felvett diákok szüleinek foglalkozási főcsoportok szerinti megoszlását az ötéves beiratkozási csoportokban is megvizsgáltuk, amit a 4. táblázat mutat be. Az első, az 1920/21-es tanévtől az 1924/25-ös tanévig tartó időmetszetben a köztisztviselő (47,1%) és az iparforgalmi (26,5%) szülők gyermekei voltak felülreprezentálva a felvételt nyert tanulók között, a többi ágazati főcsoportba tartozó szülő a húszas évek elején az átlagosnál kisebb részarányban íratta be gyermekeit a Baár–Madasba. A húszas évek második felében szintén a közszolgálatban alkalmazott gondviselők gyermekei voltak felülreprezentálva saját iskolai részarányukhoz viszonyítva (51,7%). Az iparforgalmi szülők részaránya ebben az időszakban lecsökkent (19,9%), helyüket elsősorban az őstermeléshez tartozó szülők gyermekei vették át (12,5%). A harmincas évek első felében, az új iskolaépületbe történő beköltözést követően megnövekedett felvehető tanulólétszám miatt a felvételt nyert tanulók társadalmi összetétele is átrendeződött. A számszerű növekedés ellenére az őstermeléshez tartozó gondviselők részaránya kismértékben (10,2%), a korábban abszolút többséget alkotó köztisztviselő szülők gyermekeinek részaránya azonban jelentősen visszaesett (35%) a húszas évek második feléhez viszonyítva. A felvehető tanulólétszám emelkedésével mind az iparforgalmi, mind az értelmiségi és a tőkés, magánzó szülők gyermekeinek a száma növekedett: a harmincas évek első felében több mint 2,5-szer annyian iratkoztak be közülük a Baár–Madasba, mint a húszas évek végén, ennek következtében a részarányuk is jelentősen megnőtt a felvételt nyert tanulók között. A harmincas évek második felében az iparforgalmi szülők száma és részaránya (24%) lecsökkent, a köztisztviselő szülők gyermekeinek részaránya (42,1%) pedig ismét megemelkedett a beiratkozott tanulók között. Az értelmiségi szülők gyermekeinek a száma nem változott számottevően a korszak végére.

Az iskola tanulóinak foglalkozásszerkezeti, ágazati főcsoportok szerinti megoszlását az országos és fővárosi statisztikai adatokkal három nagyobb időmetszetben ötéves átlaggal hasonlítottuk össze. Tekintettel arra, hogy az országos és fővárosi statisztikai adatközlések a húszas években nem egységes kategóriarendszert használtak, a közös metszet kialakítását a kategóriák ágazati főcsoportok mentén történő összevonásával végeztük el. Mivel az ágazati főcsoportok szerinti besorolásnál a korabeli statisztika együtt kezelte az értelmiségi és a tisztviselő kategóriát, a két ágazati csoportot a Baár–Madasba járó növendékek szüleinél is összevontunk.

4. táblázat

A szülők foglalkozása ágazati főcsoportok szerint négy időmetszetben

Ágazati főcsoport	Beiratkozási csoportok				Összesen
	1920/21– 1924/25	1925/26– 1929/30	1930/31– 1934/35	1935/36– 1939/40	
Östermelés	35 9,3%	37 12,5%	55 10,2%	47 10,1%	174 10,4%
Iparforgalom	100 26,5%	59 19,9%	156 29,1%	112 24,0%	427 25,5%
Közszolgálat	178 47,1%	153 51,7%	188 35,0%	196 42,1%	715 42,6%
Értelmiségi szabadfoglalkozású	44 11,6%	29 9,8%	89 16,6%	88 18,9%	250 14,9%
Háztulajdonos, tőkés, magánzó	21 5,6%	18 6,1%	49 9,1%	23 4,9%	111 6,6%
Összesen	378 100,0%	296 100,0%	537 100,0%	466 100,0%	1677 100,0%

Forrás: RL A/15. 1920/21–1939/40. tanév.

Az 5. táblázatban látható, hogy a Baár–Madasban mind a fővárosi, mind az ország valamennyi leány-középiscolájához viszonyítva felülreprezentáltak jelen azok a tanulók, akiknek a szülei a reformátusokhoz kötődő ágazatokból nyerték jövedelmüket, mint az östermelés vagy a közszolgálat. A köztisztviselő-értelmiségi szülők gyermekei legnagyobb mértékben a húszas évek végén voltak felülreprezentáltak jelen a Baár–Madasban, ennek mértéke a fővárosi leány-középiscolákhoz viszonyítva 1,4-szeres, az ország leány-középiscoláihoz viszonyítva 1,3-szoros volt. A Baár–Madas a harmincas évekre veszített a húszas években jellemző exkluzivitásából: míg a fővárosi leány-középiscolákban a köztisztviselő-értelmiségi származású tanulók részaránya a harmincas évekre emelkedett, addig a Baár–Madasban csökkent,³⁰ olyannyira, hogy a Baár–Madas és a fővárosi leány-középiscolák diáksága közötti különbség szinte el is tűnt. Az iparforgalmi szülőket tekintve éppen a fentivel ellentétes irányú folyamat hatására csökkentek a különbségek a Baár–Madas és a fővárosi iskolák között a harmincas évek első felében: a fővárosi leány-középiscolákban csökkent, a Baár–Madasban pedig nőtt az iparforgalmi szülők részaránya. Az iparforgalmi szülők Baár–Madasbeli alulreprezentáltsága ennek ellenére a harmincas években is megmaradt, mértéke a harmincas évek végére valamelyest ismét növekedett.

³⁰ Az itt közölt százalékok és a korábban, a Baár–Madasba beiratkozott tanulók négy időmetszetben közölt részarányai közötti különbség abból adódik, hogy ezúttal az egyes tanévekben az iskolába járó tanulók származási adatait átlagoltuk. Azok a tanulók tehát, akik tovább jártak az egyes iskolatípusokba, illetve a Baár–Madasba, súlyozottan képviselik kategóriájukat.

5. táblázat
*A szülők foglalkozása ágazati főcsoportonként és intézményi szegmensek szerint*³¹

Ágazati főcsoport	Iskola megnevezése	1925/26–1929/30 tanév	1930/31–1934/35 tanév	1935/1936–1939/40 tanév
Östermelés	Leány-középiskolák – országos	6,51%	6,56%	6,38%
	Leány-középiskolák – főváros	2,99%	3,84%	3,69%
	<i>Baár–Madas</i>	8,33%	8,76%	8,92%
Iparforgalom	Leány-középiskolák – országos	36,59%	37,60%	39,81%
	Leány-középiskolák – főváros	39,14%	32,34%	36,13%
	<i>Baár–Madas</i>	24,30%	27,29%	27,66%
Közszolgálat és értelmiségi szabadfoglalkozású	Leány-középiskolák – országos	44,62%	44,57%	44,04%
	Leány-középiskolák – főváros	42,10%	53,29%	50,13%
	<i>Baár–Madas</i>	59,35%	51,51%	49,81%
Egyéb foglalkozás	Leány-középiskolák – országos	12,27%	11,27%	9,77%
	Leány-középiskolák – főváros	15,78%	10,54%	10,06%
	<i>Baár–Madas</i>	8,02%	12,43%	13,61%

Forrás: RL A/15. 1920/21–1939/40. tanév; *Magyar statisztikai évkönyv 1927–1939; Budapest székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve 1925–1939.*

PRESZTÍZSHIERARCHIA

A matrikula bejegyzéseinek pontos rögzítése végezetül lehetővé tette, hogy a szülők foglalkozását ne csupán a tevékenységszerkezet szempontjából vizsgáljuk meg, hanem a státusuk alapján hierarchikus szintekben is elhelyezzük őket. Ehhez egy, a szülők társadalmi presztízshierarchiában elfoglalt helyét mérő összetett változót készítettünk,³² figyelembe véve a szülő iskolázottságát,

³¹ A református középiskolák és a leány-középiskolák adatai a *Magyar statisztikai évkönyvben*, a fővárosi leány-középiskolák adatai a Budapest székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyvében megjelent kimutatásokból származnak.

³² A változó elkészítésében Kovács I. Gábor tanulmányára és tanácsaira támaszkodtunk, aki a két világháború közötti tudáselitre vonatkozó kutatásain belül az egyetemi tanárok rekrutációjának vizsgálata során egy, a szülők társadalmi presztízst mérő összetett hierarchikus változót hozott létre (Kovács–Kende 2006). Tekintettel arra, hogy már az adatgyűjtés során világossá vált: az intézménybe járó leányok szülei között igen magas a köztisztviselők száma, egy középiskola

valószínűsített jövedelmét, a tevékenységszerkezetben elfoglalt pozícióját, valamint az ezzel járó rangot és presztízt.

A Baár–Madasba beiratkozott tanulók gondviselőinek a 4,6%-a, 81 szülő a felső osztályhoz tartozott. A legnépesebb szint a felső középosztályé volt, a szülők 41,8%-át, 735 gondviselőt ebbe a csoportba soroltunk be. A második legnépesebb csoportot a középosztály törzsét alkotó hierarchikus szint tette ki, 640 fő, az összes szülő 36,4%-a tartozott ide. A növendékek 8,2%-ának a szüleit, 144 főt a középosztály alsó szintjébe soroltunk. A középosztály alatt elhelyezkedő csoportok az iskola tanulóinak csak igen kis hányadát tették ki: az új alkalmazott kispolgársághoz a szülők 2,1%-a (37 fő), a régi tulajdonos kispolgársághoz a gondviselők 2,2%-a (38 fő), a birtokos parasztsághoz (1 fő) és az alsó osztályokhoz (2 fő) a növendékek szüleinek 0,1-0,1%-a tartozott.

Az ágazati főcsoport és a presztízshierarchia változók közös metszetéből kiderült,³³ hogy az intézményben a többségi társadalmi csoportot a középosztály felső részébe tartozó köztisztviselők alkották: az összes szülő 18,9%-a tartozott ebbe a kategóriába. Őket a középosztály törzsébe sorolt köztisztviselő szülők követték 16,1%-kal, a felső középosztályhoz tartozó iparforgalmi gondviselők 13,2%-kal, majd a középosztály törzséhez tartozó szabadfoglalkozású értelmiségi szülők 10,5%-kal, a középosztály törzséhez tartozó iparforgalmi foglalkozású szülők 6,6%-kal és a középosztály alsó részéhez tartozó köztisztviselők 5,6%-kal.

A közszolgálatot érdemes tovább bontani: a felső osztályt szinte kizárólag (92,3%), a felső középosztálynak pedig a felét (51,1%) a hagyományos közszolgálatban foglalkoztatott gondviselők adták; a hagyományos köztisztviselő szülőknek pedig a fele a felső középosztályhoz tartozott. A szakigazgatásban foglalkoztatott szülők hasonló arányban oszlottak meg a középosztály törzse (41,6%) és a felső középosztály (36,2%) között. Az egyházi és tanügyi szolgálatban dolgozó szülők nagyobb része a középosztály törzséhez (47%), illetve a felső középosztályhoz (42,3%) tartozott, tehát a lelkipásztorok és tanárok gyermekei közül inkább a hierarchia magasabb szintjén állók voltak jelen az iskolában.

Az iparforgalmi gondviselőkön belül a felső középosztályba tartozó szülők a bányászatban, az iparban, valamint a pénz- és hitelélet területén, a középosztály törzsébe tartozó szülők a pénz- és hiteléletben, a közlekedésben, valamint a kereskedelemben és vendéglátásban, míg az alsó középosztályhoz tartozó szülők és az új alkalmazotti kispolgárság tagjai a kereskedelem és vendéglátás, valamint a közlekedés területén voltak felülreprezentálva saját átlagukhoz viszonyítva. A régi tulajdonos kispolgárság tagjai majdnem fele-fele arányban az ipar és a kereskedelem területén dolgoztak, az alsó osztály egy-egy tagja pedig az iparban és a közlekedésben volt foglalkoztatva. Az iparforgalmi gondviselők legnagyobb részét a felső középosztályi iparban (26%), ennél kisebb, de a többi

karakterének leírása esetében is indokoltnak éreztük a modell alkalmazását. Az eljárás leírását részletesen a E-FÜGGELÉK 2. része tartalmazza.

³³ Lásd a E-FÜGGELÉK 2., 3., 4. és 5. táblázatát.

csoporthoz viszonyítva ugyancsak népes al csoportját pedig a pénz- és hitelélet területén dolgozó felső középosztályi szülők adták (15,2%).

A tanulók homogenitásának a harmincas évek első felében jellemző csökkenése, valamint a társadalmi olló kiszélesedése – amit a növendékek foglalkozási főcsoport és felekezet szerinti elemzésekor már ismertettünk – még szembetűnőbb volt, amikor a növendékek származásának időbeli változását a szülők hierarchikus szintekben elfoglalt pozíciója alapján hasonlítottuk össze.

6. táblázat

A szülők presztízshierarchiában elfoglalt helyük szerint négy időmetszetben

Presztízshierarchia	Beiratkozási csoportok				Összesen
	1920/21– 1924/25	1925/26– 1929/30	1930/31– 1934/35	1935/36– 1939/40	
Felső osztály	12 3,1%	12 4,0%	31 5,8%	26 5,6%	81 4,8%
Felső középosztály	218 57,2%	147 49,0%	228 42,8%	142 30,6%	735 43,8%
A középosztály törzse	122 32,0%	114 38,0%	200 37,5%	204 44,0%	640 38,1%
A középosztály alsó szintje	25 6,6%	21 7,0%	49 9,2%	49 10,6%	144 8,6%
Új alkalmazott kispolgárság	2 0,5%	3 1,0%	9 1,7%	23 5,0%	37 2,2%
Régi tulajdonos kispolgárság	2 0,5%	3 1,0%	15 2,8%	18 3,9%	38 2,3%
Birtokos parasztság	0 0%	0 0%	1 0,2%	0 0%	1 0,1%
Alsó osztályok	0 0%	0 0%	0 0%	2 0,4%	2 0,1%
Összesen	381 100,0%	300 100,0%	533 100,0%	464 100,0%	1678 100,0%

Forrás: RL A/15. 1920/21–1939/40. tanév.

Ahogy a 6. táblázatból is látszik, a húszas években az iskola társadalmi összetétele a szülők presztízshierarchiában elfoglalt pozíciója szempontjából is igen homogén volt: az iskolába felvételt nyert növendékeknek a 60%-a az együttesen elitnek is nevezhető felső osztályból és felső középosztályból származott. A legtöbb tanulónak, a diákok 57,2%-ának a szülei a középosztály felső részéhez tartoztak. A tanulók második legnépesebb csoportját a középosztály törzsébe

sorolt növendékek tették ki: az 1920/21-estől az 1924/25-ös tanévig beiratkozott diákok 32%-ának szülei álltak a ranglétrának ezen a fokán. A húszas évek első felében tehát a tanulók 90%-a legalább a középosztály törzséből vagy a ranglétra még magasabb fokáról származott, a középosztály alsó részétől lefelé eső szintekről pedig csak néhány tanuló iratkozott be az iskolába. A harmincas évek második feléig fokozatosan kiszélesedett a beiratkozó tanulók társadalmi merítési bázisa: csökkent a felső középosztályból származó tanulók részaránya és növekedett mind a felső osztályhoz, mind a középosztály törzséhez és az attól alacsonyabb hierarchikus szintekhez tartozó növendékek részaránya. A harmincas évek végén felvételt nyert tanulók többsége a középosztály törzséhez tartozott (44%); a felső osztályból és a felső középosztályból származó növendékek együttes részaránya pedig csupán 36% volt. Az évtized végén a beiratkozó tanulók 22%-a a középosztály alsó szintjétől lefelé elhelyezkedő csoportokból került ki.

Az iskola exkluzivitása a harmincas évek végére tehát lecsökkent; a diákok rekrutációs merítési bázisa mind a foglalkozási főcsoportokat, mind a tanulók társadalmi hierarchiában elfoglalt státusát tekintve kiszélesedett. A hierarchia alacsonyabb szintjeiről származó tanulók jelenlétének emelkedése elsősorban a női középfokú iskolázás kiszélesedésével és az általánosan magas fővárosi iskolai kereslettel magyarázható. Míg a felső középosztály részarányának a harmincas évek elején megfigyelhető csökkenése inkább a megnövekvő kínálat következtében megjelenő új társadalmi csoportok jelenlétének volt köszönhető, addig a harmincas évek végén a felső osztályokba tartozó növendékek számbeli visszaesése már arra utal, hogy az iskola kismértékben veszített a korábbi tanulói bázisából, az így fennmaradó helyeket pedig új társadalmi csoportok töltötték fel. A harmincas évek végére a gyermekeiket ismét egyre nagyobb arányban iskolázató köztisztviselő szülők a húszas évek második felével ellentétben már nemcsak a felső középosztályból, hanem jelentős számban a középosztály törzséből, az alsó középosztályból és az új alkalmazotti kispolgárságból kerültek ki.

ISKOLÁBAN TÖLTÖTT IDŐ, LEMORZSOLÓDÁS – ÖSSZETETT SZÁRMAZÁSI VÁLTOZÓ

A szülők jellegzetes cselekvéstípusainak leírásához elsőként kétlépes klasztereljárással egy olyan összetett változót hoztunk létre, melynek értékei a területi-társadalmi-felekezeti származás szempontjából összetartozó tanulói csoportokat együttesen kezelik. A klaszterképző eljárás során a tanuló lakóhelye, vallása, illetve a szülő foglalkozásának főcsoportja és a presztízshierarchiában elfoglalt helye alapján öt homogénebb csoport rajzolódott ki. Az egyes klaszterek leírását a Függelék 3. része tartalmazza.

Az összetett változónk létrehozását követően megvizsgáltuk, hogy a klaszterkészítő eljárással kirajzolódó csoportok mutatnak-e valamilyen sajátos jellegzetességet az iskolában töltött idő, illetve a lemorzsolódás szempontjából. Ezáltal

választ kaptunk arra a kérdésre, hogy mely csoportok voltak a legjobban, és melyek a legkevésbé elkötelezettek az intézmény iránt.³⁴

Leghosszabb ideig a második klaszterbe tartozó tanulók jártak az iskolába, tehát a fővárosi református, illetve a középszintű felső és középső részébe tartozó köztisztviselő szülők bizonyultak leginkább elkötelezettnek az intézmény felé. Gyermekeik átlagosan 5 évet töltöttek az intézményben, és felülreprezentáltak voltak azok között, akik hat, hét, illetve mind a nyolc évfolyamot a Baár–Madasban végezték el (a felülreprezentáltság mértéke: 1,22), illetve azok között is, akik a nyolcadik osztályt végezték el utoljára.

Nem sokkal kevesebb az átlagosan iskolában töltött idő a harmadik klaszterbe tartozó tanulók esetében (4,82 év), akik ugyancsak felülreprezentáltak voltak azok között a tanulók között, akik mind a nyolc évet a Baár–Madasban töltötték (a felülreprezentáltság mértéke: 1,37) és akik a nyolcadik osztályt végezték el utoljára. Ebbe a klaszterbe azok kerültek, akik a középfokú nőoktatás mellett általában is igencsak elkötelezettek voltak: a fővárosi evangélikus, izraelita és katolikus vallású iparforgalmi szülők gyermekei. Számukra az iskola egyaránt lehetett a mobilitás, illetve a státusz megőrzésének az eszköze.

Legrövidebb ideig a vidéki, túlnyomórészt református és evangélikus, őstermelésből és közszolgálatból élő szülők gyermekei tanultak az intézményben (átlagosan 3,4 év); ők azok között a tanulók között voltak felülreprezentálva, akik csak egy, kettő, illetve három évet jártak a Baár–Madasba. A vidéki származás és az őstermeléshez kötődő családi háttér tehát a presztízshierarchiában elfoglalt esetlegesen magas pozíció ellenére sem volt megtartó erő az iskolában eltöltött évek szempontjából, jóllehet azt nem tudjuk, hogy ők nem folytatták-e a tanulmányaikat egy a lakóhelyükhöz közelebb eső leány-közéiskolában.

7. táblázat

Az iskolában töltött átlagos idő klaszterenként

Klaszter	Tanulók száma	Átlag	Szórás
1	249	3,40	2,11
2	207	5,00	2,35
3	308	4,82	2,44
4	119	4,66	2,34
5	192	4,34	2,35
Összesen	1075	4,42	2,40

Forrás: RL A/15. 1920/21–1939/40. tanév.

³⁴ Adatainkat ezúttal is csak azokra a tanulókra vonatkozóan közöljük, akik nyolc évig járhattak az iskolába: vagyis az 1920/21-estől az 1932/33-as évfolyamok tagjaira.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az iskola tanulóinak legnépesebb és az intézmény iránt legnagyobb elkötelezettséget mutató csoportját a református, a felső középosztályba, illetve a középosztály törzsébe tartozó köztisztviselő szülők gyermekei alkották. A diákok felekezeti hovatartozásának és a szülők társadalmi állásának – itt nem közölt – együttes vizsgálata arra is rámutatott, hogy a reformátusok közül arányaiban kevesebben tartoztak a magasabb hierarchikus szintekbe, mint a többi felekezettől. Az iskola római katolikus, evangélikus és izraelita vallású növendékei tehát nagyobb valószínűséggel származtak a felső középosztályból, mint a reformátusok; másképp fogalmazva, az iskola saját, többségi felekezethez tartozó diákjai szélesebb társadalmi közegekből érkeztek, mint a többi, kisebbséget alkotó felekezet tagjai. Ez a szélesebb meritési bázis mind a tanulók területi-származási hátterét, mind a gondviselők társadalmi státusát illetően jellemző volt a reformátusokra; a középosztály alsó szintjében és az ettől lefelé eső hierarchikus szinteken, valamint a vidéki tanulók között is felülreprezentáltak voltak a kálvinista növendékek. Egyedül az evangélikusok mutattak – néhány szempontból – a kálvinistákhoz hasonló jellegzetességeket. Az evangélikus diákok a reformátusokhoz hasonlóan az országos részarányuk többszörösével voltak jelen az iskola növendékei között. Ők az átlagnál hosszabb ideig jártak az intézetbe, szüleik többnyire tisztviselők voltak vagy az iparforgalomban tevékenykedtek, és minden második közülük a felső középosztály tagjai közé tartozott.

Az iskolában jelentős számban képviseltették magukat a vidéki tanulók: a legtöbben községekből származtak, felekezet szempontjából pedig nagyrészt a reformátusok közül kerültek ki, de a vidéki evangélikusok is jelentős számban voltak jelen az iskola tanulói között. Ugyanakkor a nem protestáns növendékek szinte valamennyien a fővárosban laktak, közülük csak kivételes esetben vállalták a szülők az iskoláztatással járó magasabb költségeket a nem a saját felekezetükhöz tartozó fővárosi intézményben.

A vidékiek egyik jellegzetes csoportját az őstermelésből élő szülők gyermekei alkották, ők nagyrészt a felső középosztályhoz és a középosztály törzséhez tartoztak, felekezetüket tekintve pedig többségükben reformátusok, esetleg evangélikusok voltak. Ezek a szülők járatták átlagosan a legrövidebb ideig a Baár–Madasba a gyermekeiket, lehetséges, hogy ők később nem is folytatták tanulmányaikat másik intézetben. Számukra az iskola egyfajta nőnevelő intézetként funkcionálhatott, ahol lányaik elsajátították az általános műveltséghez szükséges minimális tudást és az illendő viselkedés alapjait.

Nem úgy a reformátusok egy másik jellegzetes csoportja számára, amelyet a fővárosi kispolgársághoz és az alsóbb osztályokhoz tartozó növendékek alkottak, ők ugyanis az átlagnál hosszabb ideig jártak az intézetbe, és az iskolát valószínűleg a magasabb társadalmi státus felé vezető útnak tekintették.³⁵

³⁵ Ez jelenthette azt, hogy az iskola elvégzése után egyetemre jelentkeztek, de azt is, hogy egyes esetleges „jó” házasság után pozicionáltak magukat feljebb. Ennek alátámasztásához természetesen a tanulók további életútjára vonatkozó adatok gyűjtése lenne szükséges.

Az iskola egy másik jól körülhatárolható csoportját alkották a harmincas években az asszimilálódási szándékkal beíratott, felső középosztályi, nagyobb-részt az iparforgalmi népeességhez tartozó, kisebb részben értelmiségi szabadfoglalkozású budapesti izraelita felekezetű szülők leányai, akik az átlagosnál szintén hosszabb ideig jártak a Baár–Madasba. Számukra a protestáns műveltség elsajátítása a keresztény középosztályi társadalomba történő integrálódás részét képezte.

Gyermekeik iskoláztatásán keresztül az iskola meghatározó szerepet töltött be a húszas években az elcsatolt területekről, elsősorban az erdélyi törvényhatósági jogú és a felvidéki rendezett tanácsú városokból a fővárosba áttelepülő szülők anyaországi integrálódásában is. Ők többségükben ugyancsak a református, kisebb részben pedig az evangélikus felekezethez tartoztak, társadalmi állásukat tekintve pedig a felső középosztályi tisztviselőket gyarapították.

Mindvégig jelen voltak az iskola vidéki diákjai között a határon túli lakóhellyel rendelkező tanulók is, akik az átlagosnál rövidebb ideig jártak a Baár–Madasba, szüleik nagyobb-részt őstermelésből éltek vagy értelmiségi szabadfoglalkozásúak voltak.

Ugyancsak jellegzetes csoportot alkottak a fővárosi római katolikus növendékek, akik az átlagosnál szintén rövidebb ideig jártak az intézetbe. A római katolikus tanulók 83%-a az iskola legszűkebb lakóhelyi körzetében lakott. Egy részük minden bizonnyal átmenetileg, elsősorban az iskola közelsége miatt választotta a Baár–Madast, ők az iskolából való kilépés után tanulmányaikat nagy valószínűséggel a főváros egy másik középiskolájában folytatták. Szüleik többsége közszolgálati tisztviselő volt, legnagyobb részük pedig a felső középosztályba tartozott.

A húszas évek első felében a beiratkozott diákok 60%-a a felső osztályból és a felső középosztályból származott, tehát az iskola a vizsgált időszak első felében elsősorban ezeknek a csoportoknak a műveltségi reprodukcióját szolgálta. Ebben az időszakban a felső középosztályi, elsősorban református köztisztviselők jelenléte határozta meg az intézmény társadalmi jellegét. Az iskola ösztöndíjrendszere már ekkor is lehetővé tette, hogy egy-egy, a hierarchia alsóbb részéből rekrutálódott lány is az iskola tanulója legyen; számuk ekkor még nagyon alacsony volt, de már a húszas években is fokozatosan növekedett. Az új épületbe történő átköltözést követően jelentősen megnőtt a felvehető tanulók száma, aminek következtében a harmincas évek elejétől az iskola új társadalmi csoportok előtt is megnyitotta kapuit. Ennek köszönhetően mind felekezeti szempontból, mind a szülők foglalkozását, mind a hierarchikus rendben elfoglalt pozícióját tekintve szélesedett az intézet merítési bázisa, ami azonban nemcsak a hierarchia alsóbb szintjén elhelyezkedő csoportok felé irányult, hanem a felső osztály felé is: számuk a harmincas évek elején ugyancsak növekedett a beiratkozott tanulók között. Ez idő alatt az iskola líceumként működött, ami azoknak a társadalmi csoportoknak volt különösen kedvező, akik a klasszikus, hagyományos gimnáziumi műveltséggel szemben a modern nyelvi képzést tartották fontosnak.

A fenntartó a harmincas évek elején a tandíjak és az internátusi díjak általános, 10%-kal történő csökkentésével, az országos lapokban feladott

hirdetésekkal, a latin- és a görögóptlás bevezetésével, valamint a kiváló magaviselettel és tanulmányi eredménnyel rendelkező tanulóknak biztosított ösztöndíjakkal próbálta ösztönözni a szülőket, hogy gyermekeiket a Baár–Madasba írassák. A húszas évek végétől egyre határozottabb arculatot kialakító intézmény sokféle lehetőséget kínált a diákoknak az önművelődésre, sportolásra, hagyományörzésre; a pezsgő szellemi és kulturális iskolai élet a harmincas évek második felében, Áprily (Jékely) Lajos igazgatósága alatt érte el a csúcst. Az igazgató személye vonzó szellemi légkört teremtett az iskolában, és maga is sajátos stílust, karaktert adott az intézetnek.³⁶ Ebben az időszakban az iskola református felekezeti jellege megerősödött. Bár a közszolgálatban foglalkoztatott szülők dominanciája mindvégig megmaradt, a korszak végére a női iskoláztatás szélesebb körűvé válásával az intézet veszített korábbi exkluzivitásából, és a felvételt nyert tanulók már egyre tágabb társadalmi merítési bázisból érkeztek az iskolába.

FORRÁSOK

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (RL)

A/15. A Baár–Madas Református Gimnázium iratai.

Anyakönyvek, 1920/1921–1939/1940. tanév.

Igazgatótanácsi ülések jegyzőkönyvei és iratai, 1927–1937.

Az 1930. évi népszámlálás. VI. rész. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1941.

Budapesti cím- és lakásjegyzék. Franklin Társulat, Budapest, 1928.

Budapest székesfőváros közigazgatási alkalmazottainak címtára. Budapest Székesfőváros Házinyomdája, Budapest, 1941.

A Budapest Székesfővárosi V. ker. községi Ráskai Lea Leányliceum XV. Értesítője az 1932/33. iskolai évről. Kiadta az iskola igazgatósága, Budapest, 1933.

Budapest székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve 1925–1939. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, XIV–XXIX. évf., 1926–1941.

³⁶ Nemes Nagy Ágnes így emlékszik vissza ezekre az évekre: „az Áprily vezette Baár–Madas igenis tartott kapcsolatot az akkori szellemi élettel. Áprily kezdeményezte az úgynevezett Baár–Madas-napokat, [...] amelyek során volt egy nagy tornaiünnepély, műsor, színelőadás és a többi. Meghívták erre a szülőket meg más érdeklődőket, hiszen ez mintegy az iskolai év bemutatása volt. Na most, mi minden volt ott? A kórus. Amikor a kórus némely Kodály-műveket adott elő, akkor Áprily meghívta magát Kodály Zoltánt, és ő tett megjegyzéseket a kórus munkájára. Vagy amikor Csiky Gergelynek ezt az örökzöld Nagymamáját adtuk elő, akkor bejött Márkus Emília, és ő okított minket, egyszerűen azért, mert az unokája, Nizsinszky Tamara az osztálytársunk volt. Azután Áprily meghívta barátait, az erdélyi írókat. Nemcsak úgy, hogy előadásokat tartottak nekünk Remenyik, Tamási Áron, Nyíró József és sokan mások is, hanem teadélutánokon összehozta velük a nagyobb lányokat, a VII–VIII.-osokat, 17–18 éveseket. Mi szépen leültünk, és irodalmi társalgást folytattunk a jelen lévő nagy emberekkel” (Nemes Nagy 2004).

- A budapesti ág. hitv. evangélikus Leánykollégium Értesítője az 1932–33. évről.* Budapest, 1933.
- A Budapesti Baár–Madas Református Leányközépiskola/Leánygimnázium/ Leánygimnázium és Nevelőintézet/ Leányliceum és Nevelőintézet/ Leánynevelőintézet Értesítője az 1920/21. iskolai évtől az 1939/40. iskolai évig.* XIV–XXXIII. évf., Budapest, 1921–1940.
- A Budapesti Baár–Madas Református Leánynevelőintézet Szervezeti Szabályzata.* Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1930.
- A Debreceni Református Leánygimnázium s a vele kapcsolatos internátus értesítője az 1932/33-ik iskolai évről.* LVIII. évf., 1933.
- Jelentések a református tanintézetek ... tanévi állapotáról 1927–1939.* A Református Egyetemes Konvent hivatalos kiadványa. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1929–1940.
- Lelkes György (szerk.) 1992: *Magyar helységnév-azonosító szótár.* Budapest.
- A Magyar Korona országainak helységnévtára.* Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1913.
- Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacímtár). A 100 kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek 1925. év eleji adatai alapján.* Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1925.
- Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacímtár). A 100 kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek 1935. év eleji adatai alapján.* Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1937.
- Magyarország helységnévtára.* Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1926.
- Magyarország tiszti cím- és névtára.* Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1929.
- Magyarországi gazdacímtár: Magyarország, Horvát- és Szlavonországok 100 kat. holdon felüli birtokosainak és bérlőinek címjegyzéke, az egyes megyék részletes monográfiájával.* (Szerk. Rubinek Gyula.) Országos Magyar Gazdasági Egyesület Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1911.
- Magyar statisztikai évkönyv 1925–1938.* Új folyam. Országos Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1927–1939.
- Az Országos Nőképző-Egyesület Budapesti Veres Pálné Leánygimnáziumának értesítője az 1932–33. iskolai évről.* Kiadta az iskola igazgatósága, Budapest, 1933.
- Nemes Nagy Ágnes: 2004: Látkép, gesztenyefával. Kabdebó Lóránt interjúja Nemes Nagy Ágnessel. In: Nemes Nagy Ágnes: *Az élők mértana – prózai írások.* II. kötet. (Szerk. Honti Mária) Budapest.
- Szabó Előd 2001: *Cseresznyevirág. A Baár–Madas története 1907–1952.* Millenniumi füzetek, Budapest.
- Tájékoztató a budapesti Baár–Madas Református Leánynevelőintézetéről.* Igazgatóság, Budapest, 1930.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Asztalos József 1936: *Nagy-Budapest közoktatásügye*. (Statistikai közlemények 81.) Budapest.
- Gyáni Gábor – Kövér György 2001: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest.
- Karády Viktor 1994: A társadalmi egyenlőtlenségek Magyarországon a nők felsőbb iskoláztatásának korai fázisában. In: Hadas Miklós (szerk.): *Férfuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Budapest, 176–195.
- Kovács I. Gábor 1975: Adalékok a magyar értelmiség kereseti viszonyaihoz a két világháború között. *Szociológia*. 4. 624–644.
- Kovács I. Gábor – Kende Gábor 2006: Egyetemi tanárok rekrutációja a két világháború közötti Magyarországon. In: Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Budapest, 417–506.
- Nagy Péter Tibor – Biró Zsuzsanna Hanna 2010: Nemi esélyek és nemi döntések a két világháború közötti bölcsészkarokon. In: Nagy Péter Tibor: *Utak felfelé – Oktatás és társadalmi mobilitás a 19–20. századi Magyarországon*. Budapest, 160–194.
- Sasfi Csaba 2006: Az oktatás társadalomtörténete. Oktatás és társadalom kölcsönhatásának vizsgálata. In: Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Budapest, 509–539.

E-FÜGGELÉK

Elérhető a *Korall* honlapján (www.korall.org) az aktuális szám alatti „E-FÜGGELÉK” menüpontban.

Tartalom

1. Táblázatok, ábrák
2. A hierarchikus csoportok kialakításának eljárása
3. Összetett származási változó

Csíki Tamás

Városiasodás és önszerveződés

*Egyesületek Kassán a 19. század második felében**

Az egyesületek történeti vizsgálata hosszú ideig a polgárosodás fogalmához kapcsolódott, annak megannyi értelmezése a kutatók számára adaptálható volt. Az egyletek ugyanis az állammal szemben a civil társadalom, a jogilag egyenlő polgárok szabad társulásai, amelyek (igaz, nem kizárólagosan) a kultúra, a tudomány, az oktatás, az egészségügy, egyszóval a civilizatórikus fejlődés igényeit elégítik ki. E szervezetek többsége hozzájárult a rendi és vallási választóvonalak lebontásához, s a társas élet, a viselkedésmód vagy az altruizmus polgári karakterét erősítették. De az egyesületek, ugyancsak az életforma átalakítása és feltelezett egységesítése révén, a munkások, illetve más, a rétegekategóriák szerint nehezen megragadható társadalmelemek kispolgárosodását, a falvakban és az agrárvárosokban a parasztság polgárosodását mozdították elő.¹

A polgárosodás e sokféle értelmezése az egyesületkutatás különböző irányzataira is utal (például az egylet szervezeti kultúrájának, társadalmi összetételének vagy az urbanizációban betöltött szerepének vizsgálata²), ám e tanulmányban nincs módom ezek egyikét sem a kellő részletességgel és következetességgel érvényesíteni. Néhány egylet célkitűzéseinek, tagságának, továbbá az egyesületi élet egy-egy szereplőjének bemutatásával legfeljebb arra keresek választ, hogy a dualizmus korszakában – amikor Kassa városiasodásának, a gyorsuló ütemű betelepedésnek, valamint a nyelvi, felekezeti és foglalkozási struktúra átalakulásának lehetünk tanúi, s részint a városi hatóság, részint az állam a szociális ellátásban, az egészségügyben vagy az oktatás és a kultúra területén mind több feladatot kívánt magához vonni – az említett értelmezési keretek alkalmasak vagy elégségesek-e a burjánzó és sokszínű egyesületi élet jelenségeinek magyarázatára.

NYELVI, FELEKEZETI ÉS FOGLALKOZÁSI SZERKEZET

Elsőként a város fejlődésének néhány, az egyletek alakulását és törekvéseit is befolyásoló tényezőjét mutatom be statisztikai adatok segítségével. A népesség száma 1850 és 1910 között több mint a háromszorosára, 44 ezer főre

* A tanulmány a Bolyai János Ösztöndíj támogatásával, az MTA–DE Néprajzi Kutatócsoportjának programja keretében készült.

¹ Például Pajkossy 1993a: 6–9; Pajkossy 1993b: 103–109; Gyáni 1995: 181–190; Papházi 1997: 13–45; Tóth 2005: 138–139.

² Tóth 2005: 17–28.

emelkedett, s ezekben az évtizedekben a nemzetiségi és felekezeti összetétele is megváltozott. Az előbbi nyomon követése nehezen valósítható meg, mivel az 1850–51-es összeírás a nemzetiségre kérdezett rá, és csak a honos népesség adatait publikálták,³ 1880-tól viszont az anyanyelvet tudakolták, ami az etnikai identitással nem azonosítható. 1850–51-ben a magyar nemzetiségűek aránya 33%, 1880-ban a magyar anyanyelvűeké 38%, 1910-ben már 75%. A német nemzetiségűeké 1850–51-ben mindössze 12%, három évtizeddel később viszont a gyarapodó lakosság 16%-a vallotta magát német anyanyelvűnek, ami 1910-re 7%-ra apadt. A szlovákok a 19. század közepén és 1880-ban is a népesség relatív többségét alkották (41 és 40%), 1910-ben azonban már csak 15% vallotta magáénak a szlovák anyanyelvet.

Az anyanyelven kívül beszélt nyelv a nyelvhasználatról és a nyelváltás folyamatáról tanúskodik. 1880-ban a magyar anyanyelvűek alig több mint ötöde (22%) tudott egyedül csak magyarul, három évtizeddel később 44%-a, miközben a németül is beszélők aránya 47-ről 29%-ra apadt (ez közel 10 ezer főt jelent), a szlovákul is tudóké viszont 30-ról 42%-ra emelkedett. Ami a német anyanyelvűeket illeti, 1880-ban 49%-uk, 1910-ben már 71%-uk beszélt magyarul, a szlovákoknál ez az arány a két időpontban 27%, illetve 57%.⁴

Az adatok a 19. század közepén Kassa etnikai sokszínűségét mutatják, ami a következő évtizedekben a német és a szlovák nyelvű népesség betelepődése miatt nem változott, sőt a németek aránya az 1880-as értékek szerint növekedett. Nyelvi magyarosodás majd a dualizmus utolsó harmadában következik be, ám a (nyelvi vagy etnikai) homogenizáció semmi esetre sem igazolható, mivel 1910-ben a népesség 60%-ára a többnyelvűség jellemző. (Másként fogalmazva, a magukat magyar anyanyelvűnek vallók megőrizték német vagy szlovák nyelvüket.)⁵

A város felekezeti megoszlása a 19. század közepén egyöntetűbb, és az arányok is lassabban változnak. 1850–51-ben a római katolikusok aránya 78%, 1880-ban 70%, 1910-ben 63%, és csökken az evangélikusok részesedése is (8,1%, 7,7% és 5,4%). A második legnépesebb felekezetté a dualizmus évtizedeiben az izraelita válik (bár a betelepedésük csak az 1840-es évek elején kezdődött), 1910-ben a népesség 15%-át alkották, de emelkedett a görög katolikusok és a reformátusok részesedése is (1850 és 1910 között mindkét felekezetté 3%-ról 8%-ra). A városi fejlődés tehát a felekezeti arányokat kiegyenlítettette, a római katolikusok abszolút többségét azonban nem szüntette meg.⁶

A kassai társadalom szerkezeti vonásait csupán egyetlen időmetszetben, az 1910-es foglalkozási statisztika alapján mutatom be. A kereső népesség legna-

³ Részletesebben Czoch 2009a: 149–164.

⁴ *A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei*. 1. kötet; *Magyar Statisztikai Közlemények* (a továbbiakban MSK) 61. kötet; Czoch 2009a: 155.

⁵ Arra a későbbiekben látunk példát, hogy a város etnikai és nyelvi miliójét a Kassán lakók miként érzékelték.

⁶ *A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei*. 1. kötet; *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Ötödik rész.*; Czoch 2009a: 162.

gyobb hányada az iparban dolgozott (7918 fő – 35,6%), a kereskedelemben és a hiteléletben 1818 fő (8,2%), a közlekedésben 1139 fő (5,1%). A közszolgálat és a szabadfoglalkozások csoportjának létszáma, a közszolgálati segédszemélyzetrel együtt, 1926 fő (8,7%), a véderőé 3735 fő (16,8%), 2600 főt cselédként alkalmaztak (11,7%).⁷

A népszámlálás a foglalkozási főcsoportok részletezését is lehetővé teszi. Az iparban foglalkoztatottak 21%-a önálló iparos, 3%-a tisztviselő és 76%-a alkalmazott (fizikai munkás). A kereskedelemben és a hiteléletben ennél lényegesen magasabb az önállók aránya (43%), a tisztviselőké 19%, az egyéb alkalmazottaké 38%, míg a közlekedésben dolgozók megoszlása: 29% tisztviselő és 71% alkalmazott.

A középosztály népes csoportját alkották a közszolgálat és a szabadfoglalkozások kategóriájába soroltak, összlétszámuk 1353 fő. A városi hivatalnokok aránya közöttük 28% (377 fő), az elemi és polgári iskolai tanítóké, valamint a középiskolai tanároké 27% (371 fő), a bíráké, ügyészeké és ügyvédeké 20% (270 fő), továbbá a közegészségügyben dolgozóké és az egyházi szolgálatban állóké 8-8% (112 és 105 fő).⁸

A foglalkozási statisztika merev kategóriái a szakmák és hivatások változosságát sok esetben elfedik, a fenti adatokból mégis levonhatunk néhány következtetést. A népességnövekedés egyik kiváltó oka a dualizmus kori iparosodás, s bár nemcsak a gyáripari, hanem az egészen más szociokulturális karakterű kisipari munkások (segédek) száma is gyarapodott, a 19–20. század fordulójára egy népes munkavállalói csoport megjelenésével kell számolnunk. (Az alkalmazottak aránya 1910-ben, ide sorolva a kereskedelmi, a közlekedési, valamint a közszolgálati segédszemélyzetet és a külön megnevezés nélküli napszámosokat is, 39%, összesen 8667 fő.⁹) Kassa ugyanakkor az északkelet-magyarországi régió közigazgatási és tankerületi központja, iskolaváros, ezért a városi és vármegyei tisztviselők, valamint az értelmiségiek (a Bildungsbürgertum) a középosztály jellegadó részét alkották.¹⁰

TÁRSASEGYLETEK

Az egyletek igen sokfélék voltak, célkitűzéseik szerinti tipologizálásuk így gyakran nehézségekbe ütközik. Ezért a dualizmus kori kassai egyesületi életet jól ismerő, abban egészen aktív ipariskolai tanár, Lekly Gyula felosztásához fordulok, aki Abaúj-Torna vármegye és Kassa 1896-ban megjelent monográfiájában

⁷ Az egyéb kategóriákba soroltak száma: őstermelés 482 fő (2,2%), nyugdíjasok, magánzók és tőkepénzesek 1208 fő (5,4%), külön megnevezés nélküli napszámosok 728 fő (3,3%).

⁸ A *Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Negyedik rész* alapján.

⁹ Ebből ipari munkás 27%, 5950 fő (*Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Negyedik rész*).

¹⁰ Márai Sándorban ez a „szigorú hivatalnokváros” képzetét keltette (Márai 2008: 26).

három típust: a „szorosabb értelemben vett társadalmi”, a közművelődési, valamint a jótékonyági és segélyegyleteket különbözteti meg.¹¹

Széchenyi István kezdeményezése Kassán rendkívül hamar követésre talált, 1828-ban alakult meg ugyanis a Társalgási Egylet (a Nagy Kaszinó), mely három évvel későbbi, német és magyar nyelvű alapszabálya szerint a „művelt férfiak egyesülete”, s „minden nemes és érdemes magaviseletű férfi polgári álláspontja nélkül” a tagjává válhat. A polgárjog eszerint nem feltétele a tagságnak, s bár társadalmi összetételének meghatározása és a változások pontos nyomon követése nem valósítható meg, annyi megállapítható, hogy a vármegyei és a Kassán lakó arisztokraták aránya, akik az alapítás időszakában többséget alkottak, már a rendi korszakban csökkent, míg a polgári foglalkozásúaké, elsősorban a vagyonos kereskedők és iparosoké emelkedett. Ez a csoport az 1855-ös tagnévsorban is körvonalazható,¹² a következő évtizedekben viszont a tagságban (és természetesen a választmányban is) az új középosztályi elit: a vállalkozó polgárság, valamint a városi tisztviselők és az értelmiségiek jutnak meghatározó szerephez. (Igazgatója az 1880-as évek közepétől éppen Lekly Gyula.)¹³

1867-ben a város egyik legrégebbi polgárházában, a Lőcsei-házban alakult meg a Polgári Társaskör, melynek célkitűzései között a „művelt társas élet élvezeteinek” megszervezése, a „polgári elem emelkedésének” előmozdítása, valamint az önhibájukon kívül elszegényedett tagoknak, s azok özvegyeinek és árváinak segélyezése fogalmazódott meg. Az önszegélyezés és egy segélypénztár létrehozása nem tartozott a társasegyletek tipikus funkciói közé, ám összhangban volt az egyesület világosan megfogalmazott szándékával: az egyesület életében a „mostohább anyagi helyzetben lévők is részt vehessenek”. Megalakulását Balázs Mihály, a községi elemi iskola tanítója kezdeményezte. 1867-ben 130 tagja volt, akik között elsősorban iparosokat, rajtuk kívül kereskedőket és tanítókat találunk (igazgatónak Tordássy András cipészt választották meg). Az egyesület a helyi iparoskörrel létesített intézményes kapcsolatot, s bár a következő évtizedekben a tagok között városi tisztviselőket, tanárokat és gyárosokat is azonosíthatunk,¹⁴ ami minden bizonnyal a szervezet

¹¹ Lekly, akivel a továbbiakban többször találkozunk, a *Kassa társadalma* c. fejezetet írta meg, melyben több tucat egyesületet sorol fel (Lekly 1896: 209–211).

¹² Mahr Sámuel kereskedő, az 1849-ben fűszerüzletet nyitó Novelly Sándor (valamint apja és fivére, Novelly Antal és Imre), a köedénygyártó alapító Moll Károly és József, a vas- és drótgáros Gosznovitzer Vilmos (a kereskedőtestület elöljárója), az ács és építőasztalos (később parkettagyáros) Láng József vagy Lehrner János órás (közülük a Novellyek és a Mollok rendelkeztek nemesi címmel). Tagja volt a kaszinónak 1855-ben az előző évben a kereskedő grémiumba felvett izraelita ékszerész, Adler József is (Kerekes 1913: 47–48, 69, 71–74, 78, 135, 232).

¹³ MNL OL K 150. 417. cs. 21767/1875. A kassai Casino alapszabásai tagjainak névsorával. Kassa, 1832; A Kassai Társalgási Egylet (Casino) alapszabályai. Kassa, 1885.

¹⁴ Például Tfirst Vendel aljegyzőt (utóbb a társaskör igazgatója), dr. Hoffman Arnold teológiai tanárt, Sztudinka Gyula bútorgyárost és a parkettagyáros Láng Józsefet (aki a Nagy Kaszinónak is a tagja). Az önszegélyezés ezzel egyidejűleg kikerült az egylet célkitűzései közül (Köves 1931: 1–24).

tekintélyét növelte (sőt elnöknek Münster Tivadar polgármestert nyerték meg), társadalmi összetétele alapvetően nem változott meg.¹⁵

Időrendben haladva, 1878-ban újabb társasegylet alakult, a Kassai Kaszinó, mely helyiségeit a Fő utca egyik legpatinásabb épületében, a Forgách-palotában rendezte be. Tagjairól nem maradtak fenn névsorok, csupán az elnökeket és az igazgatóit ismerjük az 1890-es évekből. Az előbbi, reprezentatív tisztséget nagyréti Darvas Imre, Abaúj-Torna vármegye és Kassa nyugalmazott főispánja, valamint gróf Semsey László császári és királyi kamarás, országgyűlési képviselő töltötte be; igazgatói Bernáth Elemér, a kassai ítélőtábla elnöke, Harmos Gábor, Nógrád megye főjegyzője, majd kassai táblabíró, Rakovszky Endre, aki szintén a vármegyében kezdte hivatali karrierét, továbbá Slachta Kálmán, a takarékpénztár igazgatója. Mindnyájan földbirtokosok, nemesi (főnemesi) címek tulajdonosai,¹⁶ s rajtuk kívül igazgatónak a legrégebbi és a legkiterjedtebb rokoni kapcsolatokkal rendelkező patrícius polgárcsaládok leszármazottait, Lasz gallner Ödönt, a múmalom igazgatóját vagy Éder Gyula városi jegyzőt választották meg. Nem tudjuk, kik voltak a kezdeményezők, mégis úgy tűnik, a Kassai Kaszinó a vármegyei tisztviselők, illetve a közép- és nagybirtokosok szegregációját biztosította, illetve azok csatlakozhattak, akik – Weis István későbbi megfigyelését érvényesnek tartva – „vagy nagyon jónevűek, vagy nagyon jó modorúak és vagyonosak, vagy az illető megyében [városban – Cs. T.] olyan összeköttetésük van, amely megnyitja számukra az ajtókat”.¹⁷

Ezzel nem ért véget a társasegyletek alapításának sora.¹⁸ A több évszázados múltra visszatekintő kereskedőtestület 1880-ban alakult kereskedelmi ipartársulattá, mely a kereskedő ifjak együletével együttműködve, kereskedelmi társaskör létrehozását határozta el. A Kereskedő Kaszinó 170 taggal 1881-ben kezdte meg a működését, céljai között a „kereskedelmi osztály” érdekeinek előmozdítása,

¹⁵ MNL OL K 150. 2478. cs. 21357/1894. A Kassai Polgári Társaskör alapszabályai. Kassa, 1893; Köves 1931: 1–55.

¹⁶ Slachta lengyel származású (Slachta Margit apja), s talán róla mintázta Márai egyik szereplőjét, ellenfiktót teremtve, vagy legalábbis megkérdőjelezve a dzsentrikép irodalmi egyöntetűségét. „A bankot »Endre bátyám« igazgatta, nagyon sok eréllyel és buzgalommal. Endre bátyám országos nevű családból származott, jogot végzett, mint akkoriban az egész nemzedék, mely »szabad pályán« keresett boldogulást, s nem érte be a megyei, városi számrárlétrával. A dzsentriosztálynak ezt a lateinereskedési életszakát gyermekkoromban közelről láttam, s később úgy vettem észre, hamisan emlékezik meg erről az időről és szereplőiről a kortársi irodalom. Endre bátyám lelkesen szánta magát a bankpályára, amely testétől, lelkétől idegen volt, lelkiismeretesen betartotta a hivatalos órákat, s egyáltalán nem emlékeztetett arra a vidéki, vadászó, kaszinózó, uraskodó hivatalnoktípusra, aki éjfél tájban fogadja el, ferbli közben, a kaszinópajtás váltóját. Az élet mindig más. Endre bátyámat nem tekintette senki közgazdasági lángésznek, de többet körmölt a bankban, mint vadászott és kártyázott, kicsit olvasott is, utazott is, mértékletesen élt, s a dzsentrijelvényekből talán nem is őrzött meg erre az életre egyebet, mint a pecsétgyűrűt” (Márai 2008: 25–26).

¹⁷ *Kassai Kalauz. Czim-Naptár 1891–1895* alapján; Lekly 1896: 209–211; Weis Istvánt idézi Kövér 1995: 220.

¹⁸ Azt csak megemlítem, hogy Kassán, ahol a dualizmus évtizedeiben nagyszámú katonaság állomásozott, tiszti kaszinó is működött, mely a „katonai tudományos” jelzőt érdemelte ki (*Kassai Kalauz. Czim-Naptár 1891*).

a társalgás és a „szellemi ösztönzés”, valamint a magyar nyelv „művelése és gyökeresítése” fogalmazódott meg. Ennek megvalósítására könyvtár és játékterem berendezése mellett, tudományos felolvasásokat és a tagok értekezéseinek megvitátását is tervezték.

A társaskör tehát a kereskedőgrémium bábáskodása nyomán alakult meg, így az egykori testületi összetartozás megőrzését, az érdekvédelmet, valamint a szakma új ismereteinek és készségeinek elsajátítását egyaránt segíthette. A kapcsolat az egyesület vezetőinek személyében (és feltehetően a tagságban is) kimutatható, elnöke ugyanis Szakmáry Károly, titkára Siposs Andor Gyula lett, akik a kereskedelmi ipartársulatban is ugyanezeket a tisztségeket töltötték be.¹⁹

A kereskedelmi vállalkozások új lehetőségeit Siposs életútjának néhány mozzanatával mutatom be, amelyek egyesületi aktivitásának motivációira is utalhatnak. 1876-ban divatáru-kereskedőként önállósult, majd a kormány a kassai állami kötőszövő tanműhely felügyeletével és termékeinek terjesztésével bízta meg. Ez alapozta meg Siposs további karrierét. A műhelyet ugyanis 1881-ben megvásárolta, és mechanikai kötőszövő-, valamint harisnyagyárrá fejlesztette, később Lőcsén, Perbenyiken és Úrvölgyön alapított új gyártelepeket. Az 1880-as években a magyar ipar (és feltehetően a saját) termékeinek népszerűsítésére lapot adott ki *Kassai Szappanbuborékok* címmel, felsőkereskedelmi iskola, továbbá hitelező védegyelet létrehozását szorgalmazta, amelynek – és általában a Felvidék kereskedelmének – támogatására Kassa közigazdasági előadójaként a minisztériumban is pártfogókat találhatott. Mindehhez kapcsolódott egyesületi és érdekképviseleti aktivitása. Az említettekén kívül nemcsak a Kereskedelmi és Iparkamarának, valamint a Kassai Iparosok és Munkások Rokkant és Nyugdíj Egyletének volt az elnöke, hanem az országos ipari szakegyesületekhez is csatlakozott, és 1885-ben ő kezdeményezte a Kassai Állatvédő Egylet megalapítását.²⁰ A társadalmi és közéleti szerepvállalást, valamint az egyesületekben való részvételt – ami a reprezentatív elnöki és a szervezőmunkát igénylő titkári tisztséget egyaránt magában foglalta – tehát a nemzeti és a helyi-regionális kereskedelem és ipar fejlesztésének szándéka, valamint a személyes karrierépítés együttesen motiválta.

Az eddig ismertetett „választék” azonban még mindig nem volt elegendő a társaságra vágyó kassai polgárok számára. 1893-ban alakult meg a lakosság által zsidó kaszinóként azonosított Kassai Társaskör (iratai szintén nem maradtak meg), melynek igazgatója az 1890-es években Engel József ügyvéd, majd Holländer Jenő földbirtokos, a választmányában pedig vagyonos kereskedők, magántisztviselők és értelmiségiek kaptak helyet (Scharman Artúr, Adler Károly, Glück Lipót, Lorber Péter, Fényes Samu).²¹

Végül még egy, az előzőektől eltérő funkciójú társasegyletet említek, mely a szabad királyi városi polgárság, illetve a városi élet politizálódásának néhány sajátosságát mutatja. 1869-ben alakult meg a Kassai Deák-kör, mely alapszabá-

¹⁹ MNL OL K 150. 884. cs. 10884/1881 és 886. cs. 22232/1881; Kerekes 1913: 239.

²⁰ Máday 1907: 25. Az életrajzi adatokra lásd Kerekes 1913: 223–224.

²¹ *Kassai Kalauz. Czim-Naptár 1893–1896* alapján.

lya szerint a „szabadelvű haladást demokratikus elvek alapján” akarta előmozdítani, s a helyi és az országos „kérdések megoldásánál” érvényre juttatni. Ennek érdekében nyilvános közgyűlések és választmányi ülések tartását, továbbá a közvéleménynek a „sajtó, társalgás és eszmecsere útjánai élénkítését és felvilágosítását” tűzte ki célul. A kör három szakbizottságot hozott létre: a politikait, mely a kormány döntéseit véleményezi és reformokat indítványoz, a városügycit,²² ami a lokális „ügyeket” vitatja meg és segíti a végrehajtásukat, valamint a sajtóügycit, mely a kör érdekeit a napilapokban érvényesíti. Tagtoborzásra és céljaik népszerűsítésére a város több pontján aláírási íveket helyeztek el (a tagság feltétele kizárólag a „polgári becsületesség”, valamint az évi egy forintos tagdíj fizetése volt).

A Deák-kör tevékenységét részleteiben nem ismerjük, és azt sem, hogy tartósan fennmaradt-e, vagy csupán az 1869-es választásokra jött létre a kormánypárti jelölt támogatására. Szándékai (illetve politikai ideáljai) között azonban az alkotmányosság és a kiegyezés védelme, a városi politikában való részvétel, a közélet és a nyilvánosság élénkítése, valamint a szabad véleményalkotás fórumának megteremtése együtt fogalmazódott meg.

A kör társadalmi összetétele valóban „demokratikusnak” tűnik. A választmány nem kevesebb, mint 100 főből állt, és az egyesülethez főnemesek (Barkóczy Ferenc, Csáky Rezső, Klobusiczky János), városi és vármegyei tisztviselők (Ardényi Pál tisztii ügyész, Szent-Léleky Gyula árvaszéki ülnök), értelmiségiek (Alexy Lajos orvos, Brósz Jónát ügyvéd), a vállalkozó elit több tagja (Ungár Ignác szeszgyáros, Elischer Károly szalámigyár-tulajdonos), kereskedők és iparosok (Novelly Sándor fűszerkereskedő, Lasz gallner Ágoston posztó-, norinbergi áru- és vegyeskereskedő, Haydu Dániel szappanos, Fröhlich Károly aranyműves), azaz „régii” és „új” polgárok, katolikusok (köztük Perger János, a kassai egyházmegye püspöke), evangélikusok és izraeliták, a Nagy Kaszinó és a Polgári Társas-kör tagjai egyaránt csatlakoztak. A Deák-kör tehát a legkülönbélebb társadalmi helyzetű egyéneket vonzotta (igaz, a személyes kapcsolatuk minden bizonnyal valamennyi egyesület között a legfelületebb), egy jól körülhatárolható csoportját azonban a rokoni szálakkal összekötött evangélikus polgárság alkotta.²³ S talán az sem véletlen, hogy a társulat elnökének a hozzájuk tartozó Haydu Dánielt választották meg.

²² Ebben kaptak helyet az egyesülethez csatlakozó városi tisztviselők.

²³ Benczúr Vilmos, Loósz József, Haydu Dániel, Fiedler Gyula, Lasz gallner Ágoston, Záhr Rezső. A rokoni (és üzleti) kapcsolatokat több generációra terjedően Kerekes György mutatta ki 1913-ban megjelent kötetében. A kereskedelmi iskola tanára a leszármazottakat személyesen ismerte, de levéltári adatokat vagy a Lasz gallnerek nemzetségekönyvét is felhasználta, és szemmel láthatóan emléket kívánt állítani a régi kassai polgárságnak (MNL OL K 150. 53. cs. 4876/1869; Kerekes 1913: 36–37).

KÖZMŰVELŐDÉSI ÉS ÖNKÉPZŐ EGYLETEK

Lekly Gyula a kassai egyleteket lajstromozó írásában a második kategóriába a közművelődési, az irodalommal, a művészetekkel és a tudománnyal foglalkozó, továbbá az önképző egyesületeket sorolta. Kövessük továbbra is az ő felosztását, arra keresve a választ, hogy a különböző társaságok miféle műveltségesszmenyt képviseltek, s ehhez milyen szervezeti kultúrát (ideértve az államhoz, az egyházhoz vagy a városhoz fűződő kapcsolatukat) honosítottak meg.

A történeti szakirodalom a dalegyesületeket tipikus polgári szerveződésként tartja számon, melyek a városok kulturális életében, a valóban aktív kisközösségek szerveződésében és az egyének szabadidejének eltöltésében is meghatározó szerepűek.²⁴ Kassán a reformkori előzmények után, 1867-ben a „város kebelében” alakult meg az Első Magyar Dalegylet, mely alapszabálya szerint „a dalt és a zenét társulva mulatni és mulattatni, sociális téren a legtágabb körű társulási viszonyt megállapítani és a zenét terjesztve az ének fejlődését előmozdítani” akarta. Nem tudjuk, a hangsúlyozott városi kötődés pontosan mit jelent (anyagi támogatást, a szervezésben való részvételt), mindenesetre a presztízst növelte a többi egyesület között, valamint Kassát mint közösséget reprezentálta nemcsak a helyi rendezvényeken, hanem az országban sokfelé tartott, nagy nyilvánosságot kapó dalversenyeken is. Ezáltal a dalegylet, mai kifejezéssel, a kulturális marketing eszközévé válhatott, s tagjai településhez kötődő identitását erősítette.²⁵

Másfajta műveltségesszme és identitáspolitikát hívta életre 1881-ben a Kassai Nemzeti Kört, mely a „műveltség, a közhasznú elmélkedés és eszmecsere előmozdítását” tekinti céljának, ezért tudományos és szépirodalmi felolvasásokat, valamint ének, szavalati és zeneelőadásokat tart. Volt azonban ennél konkrétabb szándéka is, amit Giczey Gyula törvényszéki bíró, az alakuló intézőbizottság elnöke fogalmazott meg: „[A] helyi viszonyokra tekintettel szükséges egy olyan egyesület létesítése, mely városunk különböző ajkú lakosai között a magyar nemzeti nyelv társadalmi terjesztését és művelését egyik fő céljának tartja.” Ami az 1880-as évek eleji kassai közéletben nem volt egészen konfliktus nélküli – erre szintén Giczey szavai utalnak: az egylet „keletkezésének indokai felől valótlán híreket terjesztő ellenérdek rosszakarató működésével” kell szembenézniük.²⁶

A Nemzeti Kör tevékenységéről kevés információnk van, az egyik „tudományos” felolvasást azonban, amit 1885-ben Lekly Gyula tartott, fontosságára

²⁴ Például Kruppa 1992: 82.

²⁵ 1870-ben a pesti első országos dalünnepen a harmadik helyen végeztek, 1873-ban a nagyváradi dalosversenyen szerepeltek. Ebben az időszakban a tisztikarában és a választmányában városi hivatalnokok (Éder Gyula, Éder Elek, Schürger József), tovább kereskedők és iparosok (Legányi Samu, Toperczer Lajos, Kompóthy János, Hauser Károly) voltak (MNL OL K 150. 325. cs. 8987/1874; Schalkház 1944: 8).

²⁶ Az egyesület elnöke, dr. Lúcz Ignác 1835-ben Szatmáron született. Teológiát tanul, majd bölcséleti doktori címet szerez, az 1860-as, 70-es években az ungvári és a szatmári gimnáziumban tanít. 1876-ban telepszik Kassára, és nyugdíjazásáig a főreáliskola tanára (MNL OL K 150. 1683. cs. 12094/1888; Szinnyei 1902).

tekintettel nyomtatásban is megjelentették. Ebből néhány gondolatot idézek, ami az egyesület szellemi miliójéről tájékoztat.

„Kassa iparos ifjúsága legnagyobb részt tót ajkú, sokszor a legmagyarabb hangzású név mellett is. A köznép teljesen tót [...] Vezérszerepet kell vállalnia [a városnak] a nagy nemzeti mozgalmakban, ki kell bontania azt a dicső zászlót, mely alatt a múltban Kassa hazafisága annyi áldozatot hozott a nemzetiségnek. Vissza kell idézni azt az időt, melyben Felső-Magyarország együtt operált Erdéllyel [...] A mi tarka ethnographiai térképünk megváltoztatása közös célunk kell hogy legyen. Baj van mindenütt, s az Alföld kivételével sehol sem teljesen biztos és szilárd a talaj a magyar állameszme és a magyar faj alatt. Észak-Magyarországon a szlavizmus, Erdélyben a dákorománizmus, Dél-Magyarországon az omladina örökségeképpen a dákoromán üzelmek. Mindenütt veszély [...] Kassa Felső-Magyarországnak nemcsak stratégiai, kereskedelmi, de magyar nemzetiségi szempontból is erős metropolisa kell hogy legyen. Ez nem csupán az iskolák ügye, ez mindnyájunk érdeke. Polgárságunk jelentékeny része – nem az intelligéziát értem – német, köznépünk tót.”²⁷

Lekly Gyula a kassai egyesületi élet egyik legaktívabb résztvevője volt, ezért az ő életútjának is érdemes néhány mozzanatát bemutatni, ami személyes motivációiról, közéleti szerepfelfogásáról is elárulhat valamit. 1853-ban a Szolnok-Doboka megyei Désen született, apja földbirtokos és vármegyei hivatalnok. A fiú a középiskolát Debrecenben kezdte, majd Nagyváradon a Szent József Intézetben folytatta (itt önképzőkört alapít, melynek az elnöke), és a premontrei főgimnáziumban fejezte be. Ezután a pesti egyetem bölcsészeti fakultásának a hallgatója, s csak 1876-ban telepszik Kassára, ahol a magyar kir. gépészeti közép-, később felső-ipariskola tanára lesz. Társadalmi aktivitása valóban imponáló: hosszabb-rövidebb ideig a Kereskedelmi Ifjak Társulatának az elnöke, az Első Magyar Dalegylet és a Női Dalos Egyesület igazgató alelnöke, illetve igazgatója, a Tornázó és Vívó Egyesület titkára, iskolájában önképzőkört és önszegélyező együletet alapít. De 1885-ben a Nagy Kaszinó igazgatójának, utóbb a Kazinczy Társaság alelnökének is megválasztják. Ezenkívül politikai, valamint szépirodalmi és történelmi cikkei jelentek meg különböző kassai és országos lapokban, 1898-ban átveszi az ekkor már több évtizede megjelenő, német nyelvű *Pannónia* szerkesztését, amit magyar folyóirattá alakít, és ő szerkesztette az 1848/49-es szabadságharc kassai emlékalbumát is.²⁸

Ezt az aktív társadalmi szerepvállalást Lekly szocializációja alapozta meg (már diákkorában önképzőkört szervez), ám minden bizonnyal közrejátszott ebben a városba telepedő ambiciózus fiatalembernek az a szándéka is, hogy integrálódjon a helyi középosztályi elitbe, hogy társadalmi és személyes kapcsolatokat építsen ki (az „idegen” származása kompenzálása érdekében). Ez a legrégebbi társasegyletben,

²⁷ Lekly 1885.

²⁸ Szinnyei 1900.

a nagy kaszinóban betöltött tisztsége alapján úgy tűnik, könnyen megvalósulhattott, majd szépirodalmi és tudományos munkáival szerzett országos ismertsége további egyesületek (pl. a Kazinczy Társaság) exkluzív pozícióihoz nyitott utat.

Nem feledkezhetünk meg a Nemzeti Körben tartott beszédéről sem, ami a kassai etnikai és nyelvi miliő 19. század végi észlelését is szemlélteti. A helyi német polgárcsaládból származó régész és művészettörténész, Henszlmann Imre négy évtizeddel korábban, 1846-ban megjelent cikkében a nemzetiségnek nem tulajdonít túl nagy jelentőséget, bár a polgárokat németnek, a nemességet magyarnak tekinti (a szlovákok jelenlétét figyelmen kívül hagyja).²⁹ Nem így Lekly Gyula, aki beszédében a 19. század végi nacionalizmus szinte teljes eszmei és retorikai fegyvertárát felvonultatja. A rendi választóvonalak hiányoznak az érveléséből, az etnikai különbségeket azonban világosan észleli, a magyar hangzású név és a (jól-rosszul) beszélt nyelv sem téveszti meg diákjai vagy bárki más nemzetiségének azonosításában, amihez társadalmi karaktert kapcsol. A „polgárság” jelentékeny részét (Henszlmannhoz hasonlóan) németként azonosítja, amittől a tót „köznépet” és (árnyaltabban) a magyar „intelligenziát” is megkülönbözteti.³⁰ Hivatásának pedig az etnikai sokszínűség felszámolását, az „állameszmével” összhangban a kassai és a megyei magyarság megerősítését tartja, melynek egyik eszköze – beszédében erre is kitér – irodalmi egyletek, kultúr- és iskolaegyesületek alapítása. Társadalmi és közéleti aktivitásában tehát bizonyosan ez a motívum is szerepet játszott, s műveltségességében Kassa a nemzeti történelmi hagyományok részeként, a magyarságot védő „metropolisként” van jelen.

Visszatérve a Kassai Nemzeti Kör alapításához, azt a nemzeti identitás erősítése és a város „idegen ajkú” lakosainak magyarosítása ösztönözte, a művelődést, a kultúra terjesztését is ennek a célnak rendelte alá. Létrejöttében tehát az állameszme és a politikai hatalom szándékai játszottak közre, ami a további történetét is meghatározta: néhány évi működés után, 1886-ban átadta a helyét a magyarosítás programját az egész megyére kiterjesztő és azt a népműveléssel összekapcsoló, ezért nagyobb szervezettséget igénylő Abaúj-Torna vármegyei és Kassai Közművelődési Egyesületnek.³¹

A „nép” nevelése elsősorban a tanítókra hárult, akik 1885-ben alapították meg a Kassa vidéki Római Katolikus Néptanítók Egyesületét. Alapszabálya sze-

²⁹ „A polgárok jobbra németek, s az előbbi nemzedék kevésé szít a magyar szellemhez, mely csak a gyermekeinél kezd fogamzani. A magyarságot itt, mint mindenütt, általában a közép nemesség teszi, állandó lakást azonban aránylag csak kevesen tartanak közülük a városban, mert a Kassán lakástól elidegenítheti őket a fő nemesség kizáró osztályszelleme” (idézi Czoch 2009a: 149).

³⁰ A korabeli percepciók után, a kassai polgárság emlékezetét megteremtő Márait idézem, akinél a nyelvhasználat a társas életet szabályozó kulturális értékrend részeként jelenik meg (megkülönböztetve a kommunikáció szlovák és „kiműveltebb” német változatát). A cselédek „valamilyen különös, felemás tót-magyar keveréket beszéltek, a helybeli úri társaság társalgási nyelve hivatalosan a magyar volt, de otthon, a családban még a bevándorolt magyarok is inkább cipszer tájszólású németet beszéltek. Mindebben kevés volt a szándék. A város hangulata magyar volt, de papucsban, ingujjban, vacsora után az urak is németre fordították a szót” (Márai 2008: 21).

³¹ Lekly 1896: 209–211; a pozsonyi párhuzamokra Mannová 2006: 80.

rint a római katolikus vallás szellemében egyesíti az egyházi és a világi néptanítókat, javítja „társadalmi és anyagi állásukat”, az egyházi hatóság által kitűzött tételek megvitatásával segíti önképzésüket, valamint betegség és halálozás esetén támogatja őket vagy a családtagjaikat. Az egyesület három esperesi kerületre (kassai, saczai és szeptsi) oszlik, azok pedig körökből állnak, melyek évente gyűlést tartanak (a tagok ezeken kötelesek megjelenni), ahol a népnevelés ügyében kiadott rendeleteket olvassák fel. Amennyiben a választmány előzetesen engedélyezte, a tanítók nevelési és tanügyi tételekről előadást tarthatnak, amit vita követ. Az egyesület a kassai püspök joghatósága alatt állt, elnökének Hámorszki Mihály felsőtőkési lelkészt választották meg.³²

Tanítóegylet Kassán már az 1870-es években alakult, ez a szervezet a katolikus népnevelés aktivizálódását és az előzőektől eltérő egyesületi kultúra megjelenését jelzi. Struktúrája az egyházi hierarchiát követi, a tanítókat ezáltal az esperesi kerületek szerint tagolja. A képzés és a segélyezés centralizált, az egyházi hatóságok által irányított, illetve felügyelt, és a tanítók ellenőrzésével kapcsolódott össze (a tagdíjakat az esperesekhez továbbították, akik a segélyezésről döntöttek). S bár arról nincsenek adataink, hogy az egyháznak miféle eszközei voltak a belépés ösztönzésére, és ezzel milyen hatékonysággal élt, az egyesület a felekezeti elkülönülés fenntartásához és a katolikus hivatásrendiség erősítéséhez egyaránt hozzájárulhatott.

Az önképző egyletek száma az abszolutizmus évtizede után, az 1860-as évek közepétől gyarapodott, ezeket részben tanintézetek diákjai, részben az iparban alkalmazott segédek és tanoncok alakították. A királyi jogakadémián 1877–78-ban két társulat is létrejött. Először az olvasókör, mely tagjai jog- és államtudományi ismereteinek fejlesztését, valamint műveltségük és „erkölcsi hitelük” emelését tűzte ki célul. Önálló könyvtárat rendezett be, felolvasásokat, vitákat és más: „ész és kedélyképző” összejöveleteket tartott, ezenkívül évkönyvet is megjelentetett. Elnökének, aki minden bizonnyal a legaktívabb volt a szervezésben, a felvidéki német családból származó Brósz Lászlót választották meg. Egy évvel később alakult meg a Jogakadémiai Dalkör, mely az önképzést a diákság „művészi érzékének ébresztésével és fejlesztésével” kiegészítve, a műzene terén kívánta biztosítani.³³ Az olvasókörnek a szakmai szocializációban, a hivatás- és csoporttudat erősítésében lehetett szerepe, ezáltal a professzionalizációhoz járult hozzá. Emellett, miként a dalkört is, a műveltség és az ettől elválaszthatatlan folytonos önképzés (Bildung) igénye hozta létre, és segítette ennek belső értékke válását, ami a későbbi egyesületi és közösségi-kulturális aktivitáshoz vezethetett.³⁴

³² MNL OL K 150. 1354. cs. 27273/1885.

³³ MNL OL K 150. 600. cs. 18734/1877 és 683. cs. 20343/1878.

³⁴ Brósz László, akiből vagyonos ügyvéd lett, részt vett a Kassai Irodalmi Társaság (a Kazinczy-kör elődje) alapításában, emellett a kassai színügyi választmány, a Királyi Magyar Természettudományi Társulat és az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület tagja, de az evangélikus egyház-köztség elnöki tisztségét is betöltötte (*Kassai Kalauz. Czim-Naptár 1900*; Keller 2010: 48–50). Brósz Lászlóról és családjáról, valamint a Kazinczy-kör társadalmi összetételéről a századfordulón részletesen Koudela 2005.

Milyen műveltségeszményt, illetve egyéni és kollektív társadalmi stratégiákat feltételezhetünk az ipari munkások egyletalapításai mögött? Az 1869-ben alakult Kassai Iparos Ifjúság Önképző és Segélyegylete a segélyezés mellett, amire csak az évente megmaradó tagdíjak kamatait szánta, nagyobb hangsúlyt fordított a szellemi művelődésre és társalkodásra, valamint az „osztálykörébe tartozó tudományok és hasznos intézmények” fejlesztésére, de lehetővé tette a „tisztos mulatóságokat is, mindennemű nyereszkedő játék kizárásával”. Az egy évvel későbbi közgyűlés pedig arról határoz, hogy egy „tekintélyes és józan eszű”, „a polgári karból” származó tiszteletbeli elnököt választanak, aki az egyletnek „tekintélyt szerez”, és más egyesületekkel kapcsolatot terem.³⁵

Az alapszabályok vizsgálata ezúttal meglepően lehet, mivel azok az esetleges politikai szándékokat, a hatósági retorziót vagy tiltást elkerülendő, nem tartalmazták.³⁶ Mégis úgy vélem, ez a szervezet a társasági egylet karakterét mutatta, és az önképzés a szociabilitás polgári mintáinak meghonosításához, valamint a szakképzett iparosok utánpótlásához járult hozzá.

A következő évtizedekben az érdekvédelem került előtérbe az egyesületek tevékenységében, ami a szakmai specializációval járt együtt. 1895-ben alakult meg a Kassai Asztalossegédek és egyéb Famunkások Szakegylete, mely részben a képzésre koncentrált (szakelőadásokat, szakrajz-gyakorlatokat és nyelvoktatási tanfolyamokat szervezett, versenymunkák készítését szorgalmazta), részben a tagok számára munkaközvetítést, úti segélyeket, a munkanélküliek nyolcheti támogatását, valamint a munkaviszonyból eredő peres ügyekben jogi segítséget biztosított.³⁷ Ez az egyesület tehát az asztalosiparban dolgozók szakmai azonosságtudatának erősítése mellett, a kötelező munkásbiztosítás bevezetése utáni időszakban, az állam által elhanyagolt munkajog terén kívánt segítséget adni, ezáltal a tagság és általában az adott foglalkozást űzők munkavállalóként való emancipálódását mozdította elő.

A katolikus egyház társadalmi aktivitása nemcsak a tanítók, hanem az iparossegédek szervezésében is tetten érhető. „Kassa város ékszerében rég hiányzott a gyöngy, csokrában e virág” – így kommentálta az egyik alapító 1887-ben a Katolikus Legényegylet megalapítását,³⁸ mely alapszabálya szerint a tagok képzését a „vallási és a polgári érzület felgerjesztésével” kapcsolja össze – a korábban látott önképző egyletektől eltérő eszközökkel. A felolvasásokon kívül ugyanis az egyesületi tanítók tartottak a legkülönfélébb tárgyakban előadásokat és gyakorlatokat (vallás- és erkölcsstan, hazai történelem, földrajz és természettudományok, polgári ügyiratok szerkesztése és könyvvitel, rajz, torna és ének). Az oktatás, a résztvevők

³⁵ MNL OL K 150. 81. cs. 2078/1870.

³⁶ A belügyminiszter 1877-ben a Kassai Munkások Önképző Egyletét, mely szintén az iparossegédek szabadidejének kulturált eltöltését, valamint a magyar nyelv művelését és „gyökeresítését” tűzte ki célul, arra utasította, hogy alapszabályát a következőkkel egészítse ki: az egyesület „social-demokratikus kérdésekkel nem foglalkozik” (MNL OL K 150. 602. cs. 34231/1877; Gyáni 2002: 163–165).

³⁷ MNL OL K 150. 2612. cs. 8100/1895.

³⁸ MNL OL K 150. 1579. cs. 40322/1887.

igényeihez alkalmazkodva, magyarul, németül és szlovákul zajlott. A politizálást és a „cívódó viselkedést” viszont az egyesület „törvényei” tiltották, mint ahogy a szervezete és irányítása is a római katolikus hitélet követelményeinek betartását, a tanoncok életmódjának szabályozását és ellenőrzését célozta. Fővédnöke a kassai megyés püspök, az igazgatóságba, mely a tagok közötti vitás ügyekben elsőfokú bíróságként járt el, tanárt, lelkészt és iparosmestereket választottak.³⁹ A dékánok az egylet belső rendjéért felelősek, akik „szeretettel és szelídséggel” figyelmeztetik tagtársaikat kötelességeik teljesítésére, ugyanakkor az ifjabbaknak is előírták, hogy a tudomásukra jutott erkölcsi vétségeket az előljáróknak jelentsék.⁴⁰

A katolikus legényegylet, mely 50 fős tanoncotthont tartott fenn, az Adolf Kolping-féle mozgalom kassai meghonosodását jelzi.⁴¹ Azét a centralizált nevelési programét, mely a munkára, a családi életre és ezzel összefüggésben a vidékről a városokba telepedők és az iparban elhelyezkedők társadalmi integrációjára keresett katolikus válaszokat. Az egylet, ahogyan valamennyi Kolping-egyesület, világosan megfogalmazott erkölcsi normákat és magatartásformákat állított tag-sága elé: a szorgalmat, a takarékossgot, a kötelességtudatot, a kölcsönös szeretetet és a keresztyéni alázatosságot, ami egyfelől a munkaviszonyt jellemzi, és a segédet a munkaadó családfői hatalma alá rendeli (ez azt is jelenti, hogy az iparosmester az alkalmazottról mint családtagjáról gondoskodik).⁴² Másfelől egyértelmű szocializációs és mobilitási pályát kínál: a családi életre és az önálló iparoslétre készíti fel az ifjakat, ami az „erkölcsi veszélyeket” rejtő gyári munkával szemben, a „régii és becsületos iparososztály”⁴³ folytonosságát biztosítja.

ÖNSEGÉLYEZŐ EGYLETEK

Lekly Gyula a kassai egyesületek harmadik csoportjába a jótékonyági és az önszegélyező egyleteket sorolta. Az előbbieket száma a dualizmus évtizedeiben intenzíven növekedett, az urbanizációval egyre terjedő szegénység tehát az egyesületi karitászt élénkülését váltotta ki.⁴⁴ A jótékonyági szervezetek és az általuk fenntartott intézmények vizsgálata meghaladná a mostani témánkat, ezért ebben

³⁹ Klekner Alajost, Katinszky Geyzát, Sztudinka Gyulát, Buliczka Edét.

⁴⁰ MNL OL K 150. 1579. cs. 40322/1887.

⁴¹ Adolf Kolping (1813–1865) cipésmesterséget tanult, majd 1845-ben pappá szentelték. 1849-ben Kölnben alapított az iparos ifjúság szakmai és vallási nevelését, kulturált szórakozását, valamint az érdekvédelmét is biztosító egyesületet (Schaeffer 1887).

⁴² A Kolping-egyesületek egyik hazai meghonosítójának szavaival: „Kívánja a katolikus legényegylet, sőt kéri a mestereket, hogy szeretetük családias melegségében részesítsék a szülői háztól elszakadt ifjakat, kik társul szegődtek hozzájuk a munkában, s nekik és családjuknak kenyeret keresni, és tisztességes ellátást biztosítani segítenek” (Ruschek 1887: 313–315).

⁴³ Ruschek 1887: 313.

⁴⁴ A városban az 1838-ban alapított Jótékony Nőegylet, az Izraelita Jótékony Nőegylet (1867), a Kassai Egyházmegye szegény sorsú tanulóit Segélyező Egylet (1867), a Fröbel Nőegylet (1873), a Tízkrájáros Egylet (1880), a Kassai Vallásos és Jótékony Egylet (1889), a Humanitász Jótékony Nőegylet, valamint a Kassai és Abaújtornamegyei Protestáns Patronázs Egyesület

a részben az utóbbiakra, a temetkezési és a betegsegélyező egyletekre koncentrálok, egy újabb szempontot választva: a közösségi szolidaritás, valamint a társulás milyen elveit és hagyományát követték, s az állami szociálpolitika hogyan befolyásolta tevékenységüket?

1871-ben alakult meg az Első Kassai Betegsegélyező Egylet, melynek alapszabályából kiderül, hogy az 1848 óta fennálló Szent Péterhez címzett Temetkezési Egylet tagjai döntöttek a névváltoztatásról. Ennek hátterét nem ismerjük, és a segélyezés korábbi formáiról sincs információnk, az átalakulás mögött mégis a hatékonyabb, egyesületszerű működést (testületei a közgyűlés, a választmány és az igazgatóság), valamint a segélyezés bővítését feltételezhetjük. Nemcsak a tagok pénzbeli támogatását, ingyenes gyógyszerrel való ellátását és orvosi kezelését tűzték ki célul ugyanis,⁴⁵ hanem, ahogy az egyleti alap lehetővé teszi, a beteg tagtársak „felvételére szükségelt helyiség” berendezését is, ahol a „díjitalan ételmezés és a gondos bánásmód” biztosított.

Az 1871-es iratok megőrizték a belépő (alapító) tagok névsorát, akik a szabályzat szerint a temetkezési egylet tagjai lehettek, ezért társadalmi összetételének korábbi, talán az 1848-as eredetig visszanyúló sajátosságaira is következtethetünk.⁴⁶ A teljes tagság (148 fő) azonosítása nem valósulhatott meg, többségük kézműves, a különböző iparszakmák képviselője, valamint segéd és tanonc. Ám a névsorban vagyonos kereskedőket, gyárost, aranyművest és gyógyszerészt is találunk. S ezzel összefüggésben még egy körülményre érdemes felhívni a figyelmet. Az 1871-es statútum lehetővé tette, hogy a tagok a kötelező évi egy forinton kívül, az alaptökéhez egyéb összegekkel is hozzájáruljanak – amivel az utóbbi csoportba tartozók éltek: Spielmann Károly 10, az egylet elnöke, Wandraschek Károly gyógyszerész (aki az 1890-es évek elejéig töltötte be ezt a tisztséget), valamint Pausz Tivadar, Fiedler Gyula, Fröhlich Károly öt-öt, Molitorisz Dániel négy, Szakmáry Károly, Zähr Rezső, Schalkház Lipót vagy Münster Konrád pékmester két-két forintot fizetett.⁴⁷

Ezek az adatok arra utalnak, hogy a betegsegélyező egylet nem kizárólag a biztosítás elvén, tagjai jól felfogott anyagi érdekén alapult, hanem az önszegélyezés jótékonyssággal ötvöződött. Egyesületi intézményt akart ugyanis létrehozni a legszegényebb tagok díjitalan ápolására és ételmezésére, illetve a vagyonosabbak befizetései nagyobb összegűek voltak. A többséget azonban feltehetően a pauperizmustól való félelem, valamint a takarékoság és az előrelátás vezette az egyletbe, mely ezeket az értékeket hosszú évtizedeken keresztül megőrizte. (Elnöke

működött, ezenkívül a Fehér Kereszt Országos Lelencház Egyesület és a Vörös-Kereszt Egylet hozott létre fiókokat (Lekly 1896: 209–211).

⁴⁵ Az egyesület saját orvosa által.

⁴⁶ Az eltelt 23 év alatt a halálesetek és a belépések miatt a tagság nyilvánvalóan módosult.

⁴⁷ A feltétlen bizalmat igénylő pénztárnoki tisztséget az 1870-es évek elején már jelentős vagyonnal rendelkező likörgyáros, az izraelita Szerencsi Mór töltötte be, aki (feltehetően óvadékként) 100 forinttal járult hozzá az egylet tőkéjéhez. Vö. Tóth 2005: 119.

a századfordulón Legányi Samu bútorgyáros volt, aki a három évtizeddel korábbi tagnévsorban is megtalálható.)⁴⁸

A felekezeti alapon szerveződő önszegélyezésre, ahogyan az egész országban jellemző volt,⁴⁹ az izraelitáknál találunk példákat. 1869-ben alakult meg a Kassai Izraelita Kézművesek Kölcsonösen Segélyező Egylete, mely a tagok betegsége esetén és halálakor nyújtott támogatást, ezenkívül a rászorulóknak fainak iparosképzését segítette. Az ortodox hitközséghez csatlakozók szervezték meg az 1890-es évek elején a Kassai Izraelita Jótékony Egyletet, melynek statútuma a közösségi szolidaritás gyakorlatát is rögzítette. A tagok belépéskor legalább két forintot, majd havonta legalább 40 krajcárt fizettek, amiért huzamosabb betegség esetén heti segélypénzben részesültek (ennek összegét nem rögzítették). Elszegényedés és fizetéseképtelenség esetén a támogatásról – méltányossági alapon – a választmány döntött. Egyleti tag halálakor az özvegy vagy a kiskorú árva 25 forint segélyben részesült, amit a rendkívüli befizetésekből fizettek ki. A megbetegedett tagokat az elnök naponta köteles volt meglátogatni, a hét gyásznapon egy talmudtudós imádkozott az elhunyt lelki üdvéért.⁵⁰

Az izraelita egyesületek tagságát sem csupán a legcsekélyebb ráfordítással elérhető egyéni haszon motiválta.⁵¹ A kézművesek a szakma elsajátításának terheit is igyekeztek megosztani, ami a családi reprodukciót és a kisegzisztenciák városi társadalomba illeszkedését segítette, a társulat tehát az egyéni és a csoportérdeket egyaránt szem előtt tartotta. A jótékony egylet nevében is jelezte, hogy az önszegélyezés mellett szerepet szánt a karitásznak is: lehetővé tette a kötelező (és egészen magasnak tűnő) tagdíjakon felüli befizetéseket, amelyekből a fizetéseképtelenné váló szegényeket támogatta. A jótékonykodás ezenkívül az egyesületi jelleget erősítette és a társadalmi-közéleti nyitottságot növelte: a bevételek között adományokra is számított, és évente jótékony célú közvacsorát rendezett. Nem hiányoztak ugyanakkor a vallási és a közösségi rítusok sem (a betegek látogatása, a gyászszertartások, illetve a választmányi üléseket a hanuka utolsó napján tartották), amiből arra következtethetünk, hogy az egyesület a kulturális hagyományok őrzését és a Kassára betelepülő ortodox zsidók közötti kapcsolatok erősítését is lehetővé tette.⁵²

A szolidaritás másfajta tradícióját követte az 1876-ban alakult Kassai Kőműves- és Kőfaragósegédek Segélyegylete. Célja a megbetegedett helyi és bevándorolt (a városban tartózkodó) segédek kórházi ápolása, valamint temetési segélynyújtása, melynek fedezetét a kassai kőműves és kőfaragó céh által 1814-ben

⁴⁸ MNL OL K 150. 122. cs. 22058/1871; *Kassai Kalauz. Czim-Naptár 1890*. A hasonló reformkori egyletekre Tóth 2005: 132–138.

⁴⁹ Reisz 1988: 942.

⁵⁰ MNL OL K 150. 52. cs. 1008/1869 és 2087. cs. 60841/1891; Korponay 1871: 706–712.

⁵¹ Vö. Reisz 1988: 943.

⁵² Hasonló funkciói voltak a hitközség egyéb intézményeinek: a temetkezési egyletnek, valamint az 1882-ben alakult komaegyletnek, mely a felvételi és az évi tagdíjakból a gyermekágyuk ideje alatt támogatta az anyákat, illetőleg a fiúk számára a tagok közül komákat biztosított (MNL OL K 150. 811. cs. 42831/1880 és 975. cs. 7953/1882).

a közkórház javára tett alapítványi vagyon (420 forint) kamatai és a felvételi díjak biztosították (két és fél forint fejenként). Az egyik legrégebbi és legjelentősebb kassai céh legényszervezete (legénycéh) alakult tehát segélyegyletté, mely rítusaiban, de még a tisztségek terminológiájában is a céhhagyományokat folytatta. A státútum aprólékosan szabályozta a tagfelvétel rendjét: az évente kétszer, májusban és augusztusban tartott választmányi gyűlésen a felszabadított segéd köteles a tanulólevelét és iskolai bizonyítványát bemutatni, ezután a segédek könyvébe írják be, s az elnök és az öregebb ládalegény által aláírt fölvételi könyvet kap. Az öregebb ládalegény, aki az elnökön és a hattagú választmányon kívül a vezetőség tagja, a pénztárat, illetve a pénzfelvételeket felügyeli, és a pénzláda második kulcsát őrzi. Helyettese az ifjabb ládalegény, aki az egyleti események időpontjáról tájékoztatja a tagokat. A segédek a bejelentett évi 5 misén, az úrnapi körmeneten és az „egyletet illető” temetéseken kötelesek megjelenni, a legfiatalabbak az ifjabb ládalegény felszólítására a számukra kijelölt városrészben lakó tagoknak – szintén az egylet rendezvényeiről – „jelentést tesznek”. Ennek elmulasztása esetén 50 krajcárral büntetendők.⁵³

A kőműves- és kőfaragósegédek egylete az egyik legnépesebb szervezet volt a hasonló önszegélyező egyesületek között (létszáma 1879-ben 200 fő), és a kötelező munkásbiztosítás bevezetése után is tevékenyen működött.⁵⁴ Státútuma arra utal, hogy a nem részletezett és minden bizonnyal a szokásrendet követő segélyezés a segédek életmódjának, valamint a patriarchális személyközi kapcsolatoknak a szabályozásával egészült ki. A tagság összetartozását és az információk áramlását ugyanakkor a városi térben kiépített élénk kommunikációs hálózat biztosította.

Betegségi és baleseti ellátásra a gyári alkalmazottak is rászorultak, amit a vállalati egyletek nyújthattak. Kassán a Fleischer és társa Gépgyár és Vasöntöde Munkásainak Betegségélyező Egyletéről vannak (egymásnak ellentmondó) adataink. Münster Tivadar polgármester 1882-ben írt jelentése szerint, mivel a belügyminiszter által kért alapszabály-módosítást nem hajtották végre, a „cégvezető bejelenti, hogy az egylet nem alakul meg”.⁵⁵ Az előző évben viszont az egyesület bevételeiről és kiadásairól készült egy kimutatás,⁵⁶ azaz (talán eltérő feltételekkel) korábban is működött. A német nyelven készült alapszabály, valamint a miniszteri kifogás rendelkezésre áll, amiből megismerhetjük, hogy az 1880-as évek elején a gyár a segélyezés miféle gyakorlatát kívánta megvalósítani, és ez a hatalommal milyen konfliktust okozott.⁵⁷

⁵³ MNL OL K 150. 1129. cs. 14757/1883.

⁵⁴ Az ács- és molnárszegédek temetkezési egylete 1877-ben, a férfi és női szabó ifúság betegségélyező egylete 1878-ban alakult meg (MNL OL K 150. 682. cs. 11360/1878; Lekly 1896: 209–211).

⁵⁵ MNL OL K 150. 974. cs. 4707/1882.

⁵⁶ A bevételek összege 1040 forint, a betegségélyezésre és a temetkezési járulékokra fordított kiadásoké 524 forint.

⁵⁷ A céget 1869-ben Müller János alapította, és többszöri tulajdonosváltás után, 1881-ben vette át Fleischer Gusztáv vaskereskedő és Schirger Gusztáv gépgyáros. Az üzem a századfordulón kb. 120 munkást foglalkoztatott; mezőgazdasági gépei, malom- és szeszgyári berendezései a hazai

A statútum szerint az egyesület alaptőkéje a gyári betegsegélyező tőkén kívül⁵⁸ a belépési illetékekből (50 krajcár), a büntetésekből és a munkások befizetéseiből áll. Utóbbi a bérekhez igazodik: a napi másfél forintnál többet keresők hetente 20 krajcárt, az egy és másfél forint közötti jövedelműek 15, az egy forint alatti napi bérrel rendelkezők 10, végül a tanoncok heti öt krajcárt fizetnek – pontosabban a munkáltató ennyit vont le a keresetükből. A kényszerbiztosítás elve érvényesült tehát, az alapszabály az egyesületi tagságot valamennyi munkás számára kötelezővé tette; s épp ez az a pont, melyet a belügyminiszter nem hagyott jóvá (a „gyári munkások arra, hogy az egyesület tagjai legyenek, nem kötelezhetőek”).⁵⁹

Milyen ellátásra számíthattak az alkalmazottak? A betegségi járulék a négy fizetési kategóriához igazodott (napi 80, 60, 40 és 10 krajcár), a negyedik hónaptól ennek felét kapták, fél év után minden segélyezés megszűnt. A családtagok a városi közkórházban díjmentes ellátásban részesültek, a családnélküliek kezelési költségét azonban levonták a járulékukból. A temetési költségekhez az egyesület 26 forinttal járult hozzá, baleset és rokkantság esetén „segély igényelhető”, ennek egészére a 10 éves tagsággal rendelkezők tarthatnak igényt. Ha a balesetet szenvedők és a rokkantak könnyebb egyleti vagy gyári munkára képesek, azt kötelesek voltak elvégezni, ellenkező esetben egyleti igényük megszűnt. A vállalatot elhagyó munkások egyesületi jogait elveszítették (a befizetett összeget nem lehetett visszaigényelni), de a munkahiány miatt elbocsátottak tagok maradhattak, amennyiben a befizetéseket továbbra is teljesítették.⁶⁰

A Fleischer és társa Gépgyár Betegsegélyező Egyesülete messze távolodott nemcsak a filantrópia eszméjétől, hanem az önkéntesség kívánalmától is. Az állam közbe is avatkozott a szabad társulás liberális elvének védelmében, fontosabbnak ítélve azt a munkások szociális ellátásánál. Utóbbi a vállalatban belüli gyámügyi kötelek részeként valósult (valósulhatott volna) meg, az egyesület voltaképp ezt intézményesítette. A segélyezésre szánt tőke a munkabérekéből származott, a munkaadó ezt nem egészítette ki, ellenben felhasználását, az ellátás módját és mértékét bürokratikus szabályozta. A munkásokat jövedelmi kategóriák szerint differenciálták, és a családtagok vagy a hosszabb ideje a gyárban dolgozók előjogokat élveztek. Az alkalmazottak a betegségi ellátás mellett baleseti és rokkantsági segélyben részesülhettek, ez azonban nem járt automatikusan („rokkantsági segély igényelhető”), és a tulajdonos a balesetet szenvedőket és a rokkantakat is munkára kötelezhette. Mindez a fegyelmelés akár a vállalati önkény eszköze is lehet, s a *Treu- und Fürsorgepflicht* elvi kölcsönösségéből úgy tűnik, a munkáltató sokkal inkább a hűség biztosítására, mint a gondoskodás morális kötelezettségére törekedett.

piacokon kívül Csehországban, Galíciában, Belgiumban és Németországban is keresettek voltak (Kerekes 1913: 59–60; Deil–L. Szabó 1896: 226–247).

⁵⁸ Ez szintén a korábbi működésre utal.

⁵⁹ MNL OL K 150. 974. cs. 4707/1882.

⁶⁰ MNL OL K 150. 974. cs. 4707/1882.

ÖSSZEGZÉS

A dualizmus kori kassai egyesületek közül mutattunk be néhányat, legtöbbször csupán az alapszabályokat és egy-egy tagnévsort felhasználva, ezért összegzésünk hipotézisszerű lehet, a téma további kutatást igényel.

A társasegyletek társadalmi összetételére koncentráltunk. A Társalgási Egylet (a Nagy Kaszinó) a vagyonos kereskedőket és iparosokat, valamint a városi tisztviselőket már 1848 előtt befogadta, ez társadalmi presztízszük kifejezésének új formája lehetett, e szerint is differenciálva a reformkori városlakókat.⁶¹ A következő évtizedekben a kaszinó a középosztályi elit exkluzív egyesületévé vált, ahogy az egyik előjárója megfogalmazta, „városunk társadalmának központja”,⁶² mégsem lehetünk biztosak abban, hogy a település különböző műveltségi csoportjai közötti kulturális, illetve tudati különbségeket a közös tagság feloldotta volna. Elég csak az 1870-es években betelepülő Lekly Gyulára utalni, aki nemzetiségi alapon disztigvál a „polgárság” és az „intelligenzia” között.

A Polgári Társaskört alapító iparos és kereskedő kispolgárok a társas élet középosztályi mintáit követték, és a polgári értékrendet akarták „szilárdítani”, a műveltségben, a szakavatottságban és a hazafiságban jelölve meg annak fontosabb összetevőit. Az ajánlási rendszer szintén a Társalgási Egylet gyakorlatát adaptálta, és voltak közös tagjaik is, igaz, aktívabb szerepet a Társaskörben az igazgatónak választott egy-egy tanító vagy városi aljegyző töltött be. A vármegyei tisztviselőket és a földbirtokosokat a Nagy Kaszinó exkluzivitása és városi egyesületté alakulása feltehetően nem elégítette ki, ők a Kassai Kaszinóhoz csatlakoztak, ami a viselkedésszociológiai értelemben vett rendi elkülönülést valósíthatta meg. A zsidó társaskör megalakulása, valamint az izraeliták részvétele a Társalgási Egyletben pedig arra utal, hogy a társadalmi beilleszkedés egyéni stratégiái, a középosztályi egyesületi forma adaptálása, valamint a felekezeti kötődések egymás mellett és nem egymást kizárva voltak jelen.

A reformkori vagyonos, részint a „vállalkozók előfutárainak”⁶³ minősíthető kereskedők és gyárosok leszármazottainak egyesületi részvétele társadalmi státuszuk változására utalhat. Moll József 1868-ban a Torna Egylet alelnöke, az 1873-ban alakult Fröbel Egylet választmányában Záhr Rezsóné, Novelly Sándorné, Spielmann Károlyné, továbbá Laszgallner Ágoston lányai, Benczúr Geyzáné és Aranyossy Lászlóné kapott helyet,⁶⁴ a Korcsolyázó Egylet alakuló közgyűlésén 1874-ben Záhr Rezső, ifj. Novelly Sándor, Fiedler Gyula, Szakmáry Károly és Laszgallner Berti vett részt. A tőkés korszak vállalkozóit nemcsak befogadó, hanem egyre nagyobb befolyásra juttató kereskedelmi grémium által kezdeményezett Kereskedő Kaszinóban Szakmáry Károly és Spielmann Károly

⁶¹ Ugyanez a tendencia jellemző a pesti Nemzeti Casinóban is (Tóth 2005: 142–154).

⁶² Mártonffy (szerk.) 1887.

⁶³ Róluk Bácskai 1989.

⁶⁴ Benczúr Kassa főügyésze és az evangélikus egyház felügyelője, Aranyossy ügyvéd, a helyi takarékpénztár elnöke (Kerekes 1913: 37).

töltött be vezető tisztségeket.⁶⁵ Ezek a családok a középosztályi elit részévé váltak, egyesületi tagságuk talán éppen ezt a folyamatot, új társadalmi kapcsolatok kiépítését, (modern) polgári azonosságtudatuk erősítését (pl. jótékonykodás, a polgári életforma megszilárdítása) segítette.⁶⁶ A nevek vizsgálata azonban még valamire felhívja a figyelmet. Egymással rokonságban álló famíliákról van szó, azaz a hagyományos társadalmi kötelékek sem zárhatók ki az egyesületeket szervező és működtető tényezők közül.

A következő szakaszban a műveltség és az (ön)képzés eszmetörténeti kontextusait vizsgáltuk, és azt, hogy ez milyen egyesületi miliókben jutott kifejezésre. A dalárdákban, ahogy a Vormärz német mintáiból ismerjük, a liberális, a demokratikus és a nemzeti eszme együtt volt jelen;⁶⁷ arról viszont kevesebb információ van, miként fest ez az 1867-ben többségében német polgárok részvételével alakult kassai dalegylet esetében. A nevében a magyar jelzõt viseli, az alapszabálya is magyar nyelvű, mely a tagfelvétel és a társulás demokratizmusára helyezi a hangsúlyt. 1870-ben a Beethoven-centenáriumot ünneplik, néhány évvel később Nagyváradon Liszt *Szekszárdi miséjét* adják elő, és a mestert Kassára invitálják. Úgy tűnik tehát, hogy a dalegyletben a németes műveltség, a lokális kötődés és a patriotizmus egyaránt önkifejezést találhatott.⁶⁸ Ám idővel az efféle pluralizmust nélkülöző nacionalizmus is közösségszervező tényezővé vált. Voltak egyletek, például a kereskedő ifjaké, az asztalossegédeké vagy a Kereskedő Kaszinó, melyek

⁶⁵ A felsoroltak Kassa legtekintélyesebb, a kereskedést a 19. század első felében korszerűsítő, gyár-alapítással, banktevékenységgel kiegészítő családjainak örökösei. Ifj. Moll József egyik alapítója a kassai gőzmalomnak és az olajgyárnak, továbbá Flachbart Sámuellel társulva, apai nagybátyja, Moll Károly kereskedését vette át. (Ez később Flachbart tulajdonába került, Józseffel pedig apai ágon kihalt a Moll család.) Ifj. Novelly Sándor apja fűszerkereskedését örökölte, háztulajdonos, a Kassai Takarékpénztár igazgatósági tagja, az üzletet viszont Szakmáry Kálmánnak adta el. (Szakmáry az 1860-as évek elején féltestvérével, Záhr Rudolfival gyarmatáru-nagykereskedést alapító Szakmáry Károly fia.) A kassai cukorgyár alapításában részt vevő posztó-, norinbergi áru- és vegyeskereskedő Lasz gallner Ágoston örökösei közül Albert dohányárutózsde, Ödön a csányi mûmalom igazgatója lett. A takarékpénztárat megszervező Fiedler Károly egyik fia, Gyula önálló kereskedést nyitott, mely haláláig, 1881-ig működött, a másik fiú, Károly földbirtokából élt. A reformkori kassai polgárság különböző csoportjainak, illetve egy-egy család történetének részletesebb nyomon követése a 19. század második felében önálló kutatást igényel. Kerekes György az 1910-es évek elején nosztalgiával, az egykori polgárságot idealizálva vonja meg a mérleget, amiben talán a „modern” polgárokkal szembeni idegenkedése is benne rejlik. „A magyar polgár-famíliák nyomtalanul eltűnnek. A 40-50 évvel ezelőtt élt gazdag családokról hiába kérdezősködünk. A nagyapa hatalmas, híres, tekintélyes patricius volt, de hol az unoka? [...] A régebbi kassai kereskedőcsaládokból mindössze a Lasz gallner, Bászél, Spielmann, Fiedler, Szakmáry, Novelly, Cettó, Wandracsek család ivadékait találjuk Kassán, s ezeket is kismértékben kereskedő pályán. Ez a gyakorlati magyarázata annak, hogy nekünk tősgyökeres polgárságunk nincs, hogy nálunk a polgári öntudat hiányzik, hogy ami polgárságunk van, az nem szilárd, mert nincs a múltban erős gyökere” (MNL OL K 150. 33. cs. 2217/1868; 240. cs. 33930/1873 és 329. cs. 46231/1874; Kerekes 1913: 5–6, 37, 40, 47–48, 57–59, 73–74, 239).

⁶⁶ Vö. Bácskai 2006: 29–35. A „rendi keretek közötti” polgárosodásról az általunk vizsgált városban Czoch 2009b: 94–148.

⁶⁷ Papházi 1997: 53.

⁶⁸ *Kaschauer Zeitung (Kassa-Eperjesi Értesítő)* 1872. 9. 25. A hasonló szellemiségű pozsonyi dalárdáról és a német egyesületekről Mannová 2002: 65–82.

tagjaik magyarul tudásának fejlesztését (a nyelv „gyökeresítését”) is célul tűzték ki, ez a kommunikációt, a társadalmi kapcsolatok bővítését szolgálta. A Nemzeti Kör és utódja, az Abaúj-Torna vármegyei és Kassai Közművelődési Egyesület azonban a magyarosítás (vagy a „visszmagyarosítás”, azaz az etnikai folytonosság helyreállítás) radikalizálódó politikai programját követte,⁶⁹ melynek retorikájában Kassa a nemzeti múlt hagyományainak őrzőjeként jelent meg.

A műveltség elsajátítási módja ugyancsak differenciálta a kassai egyesületeket. A jogakadémián alakult önképzőkör és dalkör tagjai a képzettséget és a műveltséget (melynek része a zenei-esztétikai tudás) belső igényként, az autonóm társas élet keretében szerezték meg. A Katolikus Legényegyletben viszont tekintélyes előjárók a keresztény valláserkölc s szellemében nevelték a tanoncokat, ami az életforma szabályozását is magában foglalta. A katolikus néptanítók egyletében az önképzést, valamint a népnevelést ugyancsak az egyházi hatóságok felügyelték.⁷⁰ Ezek a változások nem hagyták érintetlenül az egyesületek szervezetét sem. A jogakadémiai diákok maguk alakították ki az együttműködés szabályait, az egyén határozta meg a közösséget. A katolikus egyletek ezzel szemben a szociabilitás újkonzervatív eszmeiségét valósították meg: a társas viszony bürokratizált szabályai váltak elsődlegessé, az individuum szabad cselekvését, például a politizálás lehetőségét a Katolikus Legényegyletben nem az állam, hanem az „egyesület törvényei” korlátozták.⁷¹ (Ezek a szervezetek: a néptanítók egylete vagy a jogakadémiai olvasókör megalakulása után létrejött Kassai Jogász Egylet⁷² a hivatásrendiség társadalomszervező erővé válását is jelzik.)

Az önszegélyező egyletek terjedésének okairól és a tagok motivációiról az alapszabályok kevés támpontot adnak. Az 1850–1860-as években a céhen kívüli és a bomló céhekben dolgozó iparoslegények között minden bizonnyal nőtt azok száma, akik nem válhattak önálló mesterré, de a mesterek közül sokakat szintén az egzisztenciális bizonytalanság, a proletarizálódás fenyegette. Talán ez is közrejátszott abban, hogy a bemutatott egyletek többsége nemcsak a takarékoságon alapuló önszegélyezést valósította meg, hanem a rászoruló tagok támogatását is, oly módon, hogy az ne váljon számukra megalázóvá vagy ellenőrzésük eszközévé.

A közösségi szolidaritás sokféle hagyománya sem zárható ki e társulásokat létrehozó tényezők közül. Az 1848-as gyökerekig visszanyúló Első Kassai Betegségélyező Egylethez tekintélyes kereskedők⁷³ és honoráciorok is csatlakoztak, a többség mégis talán ahhoz a kézműves kultúrához kötődött, melyben a köl-

⁶⁹ Lekly Gyula úgy fogalmaz, hogy az egyesületet a „város szomszédságában lakó, teljesen magyar nevű, de időközben egészen eltörtosodott lakók visszamagyarosításának érdeke teszi szükségessé” (Lekly 1896: 209–211).

⁷⁰ A katolikus egyház társadalmi aktivitását mutatja az 1893-ban megalakult Katolikus Olvasókör is (MNL OL K 150. 2359. cs. 54704/1893).

⁷¹ Szabó 2003: 18–19.

⁷² MNL OL K 150. 1682. cs. 4705/1888.

⁷³ A már jól ismert Spielmann Károlyt, Záhr Rezsőt, Szakmáry Károlyt, Fiedler Gyulát és Lasz gallner Ágostont említhetjük.

csönösségnek meghatározó értéke volt.⁷⁴ A szakmák szerint alakuló és a céhek vagy a legénycéhek rítusait tovább életető temetkezési és segélyegyletek ugyancsak arra utalnak, hogy az egykori városi élet korporatív természetű a későbbi évtizedekben is társadalomszervező erő maradt. Ezt a mintát adaptálták az izraelita kézművesek a saját egyesületük megalakításakor, akik számára a karitás (a Kassai Izraelita Jótékony Egylet tagjaihoz hasonlóan) nem kizárólag az anyagi támogatást, hanem beteg társaik látogatását, a gyászszertartásokon való részvételt és az imák felajánlását jelentette.

A Fleischer és társa Gépgyár Betegsegélyező Egylete viszont már a kényszerközösségen alapuló, centralizált, a tagokat különböző szempontok (pl. a jövedelem, a családi állapot) szerint differenciáló ellátást valósított meg, ami sok tekintetben az állami munkásbiztosítást előlegezte meg. Ám az önszegélyező egyletek működését, melyek az 1890-es években a munkajogra, illetve a munkanélküliek és a rokkantak ellátására koncentráltak,⁷⁵ ennek bevezetése sem gátolhatta meg.

A vidéki városiasodásnak a 19. század második felében számos tényezője lehet; ezek között az egyesületi élet történeti vizsgálata elhanyagoltnak tűnik. Kassán az 1840-es években néhány, fél évszázaddal később több mint 60 egyesület működött,⁷⁶ ami nemcsak a város fejlődéséről, hanem a polgári átalakulás és a társadalom szerveződésének sokszínűségéről is tanúskodik. A Torna Egylet, a Korcsolyázó Egylet és a még nem említett Kerékpár Egyesület⁷⁷ az életforma hasonlósága vagy legalábbis a szabadidő eltöltésének módja szerint szervezte a csatlakozó polgárokat kisközösségekké. Az 1882-ben alakult Kassa Szépítését Előmozdító Egylet, mely célkitűzéséhez: a város nyilvános tereinek és utcáinak csinosításához a „szabad királyi város közönségének” mint az egylet védnökének a támogatását remélte, a lokálpatriotizmusra, illetve a kassaiakra mint szimbolikus közösségre épített,⁷⁸ míg a társasegyletek ezt a polgárságot tagolták sokféleképpen. Az önszegélyező egyletek némelyike a korporatív, a Kassai Polgári Lövészegylet a „rég” polgári hagyományokat élte tovább,⁷⁹ a hivatásrendek is megjelentek a saját egyesületeikkel a város társadalmi terében, de az ipari koncentráció és a munkásság társadalmasodása szintén új típusú egyesületek alakításához vezetett. A tagság, valamint egy-egy feltűnően aktív egyesületi szereplő életútjának a vizsgálata viszont arra hívja fel a figyelmet, hogy a strukturális elvek számbavétele aligha elegendő, azokat ugyanis az egyéni kezdeményező-készség, az egyedi motivációk és érdekek alakították.

⁷⁴ Sibalis 1989: 1–30.

⁷⁵ Ilyen volt az 1895-ben alakult Kassai Vas- és Fémmunkások Egylete (MNL OL K 150. 2616. cs. 33449/1895).

⁷⁶ Lekly 1896: 209–211.

⁷⁷ MNL OL K 150. 2617. cs. 43581/1895.

⁷⁸ MNL OL K 150. 977. cs. 15575/1882.

⁷⁹ A társaságnak az 1860-as évek elején 140 tagja volt, a lövészkirály, vagyis a legjobb lövész 1848 és 1862 között Novelty Antal (MNL OL K 150. 1470. cs. 20761/1886; Kerekes 1913: 150–151).

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

K 150. Polgári kori egyesületek.

Kassai Kalauz. Czim-Naptár, 1890–1896, 1900.

A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. 1. kötet. Budapest, 1882.

A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Negyedik rész. A népesség foglalkozása főbb demográfiai adatokkal egybevetve s a népesség ház- és földbirtokviszonyai. (Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat, 56.) Budapest, 1915.

A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Ötödik rész. Részletes demográfia. (Magyar Statisztikai Közlemények, új sorozat, 61.) Budapest, 1916.

Kaschauer Zeitung (Kassa-Eperjesi Értesítő), 1872.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bácskai Vera 1989: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten.* Magvető, Budapest.

Bácskai Vera 2006: A régi polgárságról. In: Kövér György (szerk.): *Zombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig.* Századvég, Budapest, 15–38.

Czoch Gábor 2009a: A nemzetiségi megoszlás kérdései és társadalmi dimenziói Kassán az 1850/51-es összeírás alapján. In: Czoch Gábor: „*A városok szíverei.*” *Tanulmányok Kassáról és a reformkori városokról.* Kalligram, Pozsony, 149–164.

Czoch Gábor 2009b: A polgárság és a polgárjog változásai Kassán a 19. század első felében. In: Czoch Gábor: „*A városok szíverei.*” *Tanulmányok Kassáról és a reformkori városokról.* Kalligram, Pozsony, 94–148.

Deil Jenő – L. Szabó Endre 1896: Ipar és kereskedelem Kassán. In: Borovszky Samu – Sziklay János (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Abaúj-Torna vármegye és Kassa.* Apolló, Budapest, 226–247.

Gyáni Gábor 1995: Elkülönülés és egyesülés. Szegregáció és egyesületek a dualizmus kori Vásárhelyen. In: Mikó Zsuzsa (szerk.): *Rendi társadalom – polgári társadalom 4.* Csokonai, Debrecen, 181–190.

Gyáni Gábor 2002: „Civil társadalom” kontra liberális állam a XIX. század végén. In: Gyáni Gábor: *Történelemszövegek.* L'Harmattan, Budapest, 161–173.

Keller Márkus 2010: *A tanárok helye. A középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. század második felében, magyar–porosz összehasonlításban.* L'Harmattan, Budapest.

Kerekes György 1913: *A kassai kereskedők életéből harmadfélszázad 1687–1913.* Országos Ipartestület, Budapest.

Korponay János 1871: *Abaúj vármegye monographiája.* Szerzői kiadás, Kassa.

- Koudela Pál 2005: *A kassai polgárság 1918 előtt és után*. (PhD-értekezés, kézirat.) Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.
- Kövér György 1995: Kisvárosi elit társaságok. Hajdúböszörmény a két világháború között. In: Mikó Zsuzsa (szerk.): *Mezőváros – kisváros*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 4.) Csokonai, Debrecen, 217–222.
- Köves Károly 1931: *A 400 éves Lőcsei-ház és a 63 éves Kassai Polgári Társaskör*. Athenaeum, Kosice.
- Kruppa, Erika 1992: *Das Vereinswesen der Prager Vorstadt Smichow, 1800–1850*. Oldenbourg, München.
- Lekly Gyula 1885: *A közművelődési egyesületek és Kassa*. Kassai Nemzeti Kör, Kassa.
- Lekly Gyula 1896: Kassa társadalma. In: Borovszky Samu – Sziklay János (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Abaúj-Torna vármegye és Kassa*. Apolló, Budapest, 209–211.
- Máday Izidor 1907: *Az országos állatvédő egyesület huszonötévi működése és az állatvédelmi törekvések Magyarországon*. Grimm Gusztáv, Budapest.
- Mannová, Elena 2002: Die Pressburger Deutschen und ihre Vereine im 19. Jahrhundert. (Vornationale Identität im multiethnischen urbanen Raum.) In: Kriegleder, Wynfried – Seidler, Andrea – Tancer, Jozef (Hgg.): *Deutsche Sprache und Kultur im Raum Pressburg*. Lumiere, Bremen, 65–82.
- Mannová, Elena 2006: Associations in Bratislava in the Nineteenth Century: Middle-class Identity or Identities in a Multiethnic City? In: Morton, Graeme – de Vries, Boudien – Morris, Robert (eds): *Civil Society, Associations and Urban Places*. Ashgate, Aldershot, 77–86.
- Márai Sándor 2008: *Egy polgár vallomásai*. Helikon, Budapest.
- Mártonffy Márton (szerk.) 1887: *Kassa Eperjesért. A Kassai Társalgási Egylet emléklapja*. Werfer Nyomda, Kassa.
- Pajkossy Gábor 1993a: Egyesületek a reformkori Magyarországon. *História* (15.) 2. 6–9.
- Pajkossy Gábor 1993b: Egyesületek Magyarországon és Erdélyben 1848 előtt. *Korunk* (3–4.) 4. 103–109.
- Papházi Tibor 1997: *Egyesületek, társadalom, egészségügy. Fejezetek az egyesületek szociológiájának köréből*. Nonprofit Kutatócsoport, Budapest.
- Reisz László 1988: Egyletek a dualizmuskori Magyarországon. *Statisztikai Szemle* (66.) 10. 930–946.
- Ruschek Antal 1887: *A katolikus legényegylet magyar földön*. Szent István Társulat, Budapest.
- Schalkház Lipót 1944: *Dalos Kassa. A Kassai Zenekedvelők Koszorús Dalegyletének története. 1907–1942*. Grafika, Kassa.
- Schaeffer Sebestyén 1887: *Kolping Adolf életrajz*. Magyar Kolping Szövetség, Budapest.
- Sibalis, Michael 1989: The Mutual Aid Societies of Paris, 1789–1848. *French History* (3.) 1. 1–30.
- Szabó Miklós 2003: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Új Mandátum, Budapest.
- Szinnyei József 1891–1914: *Magyar írók élete és munkái. I–XIV*. Hornyánszky, Budapest.
- Tóth Árpád 2005: *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. L'Harmattan, Budapest.

Iulia Caproș: Students from Košice at Foreign Universities before and during the Reformation Period in Town

[*Kassai diákok külföldi egyetemeken a reformáció előtt és alatt*].

Solivagus Verlag, Kiel, 2013. 426 oldal.*

Iulia Caproș munkája a maga nemében különleges vállalkozás a Magyar Királyság egyetemtörténete területén, ugyanis egyetlen város peregrinusaival a megadott időhatárok (1372–1660) között és ilyen részletességgel a jelen munka foglalkozik először. Munkáját több általa készített előtanulmány is megelőzte ebben a témában.¹ Jelen monográfia, mely 2013-ban jelent meg a kielői székhelyű Solivagus Kiadónál, s amely kvantitatív és kvalitatív módszerrel egyaránt igyekszik bemutatni a kassai polgárok peregrinációját, a szerző 2010-ben megvédett PhD-disszertációján alapul.²

Munkájának jelentőségét nemcsak újszerűsége adja, vagy az, hogy részletesen, széles forrásbázisra támaszkodva vizsgálja egyetlen város polgárainak egyetemjárását az érintett időszakban, hanem hogy munkamódszerén keresztül az egyes forrástípusok felhasználási lehetőségeire és buktatóira is rámutat. Mindezeket túl példák sokaságával szemlélteti az öt fejezetre osztott munkában bemutatott főbb kérdéseket. A kvalitatív módszerrel pedig, még ha teljes képet nem is kaphatunk a kassaiak peregrinációjáról, több fontos összefüggésre is sikerült rávilágítania.

Módszerét a Hilde de Ridder-Symoens által felvetett lehetséges kiindulási pontok alapján választotta meg,³ s így egy adott földrajzi egység, régió – Kassa városa – egyetemistáit tette a vizsgálat tárgyává. Meg kell jegyezni azonban, hogy hasonló regionális vizsgálatokat folytatott például Szögi László is, aki többek között a soproniak, vagy a szabolcsi, szatmári és beregi diákok, de a budai, pesti és óbudai diákok egyetemi tanulmányait is kutatta,⁴ ahogy megemlíthetjük Tonk Sándor alapvető művét Erdély vonatkozásában, avagy a lengyel Stanislaw Sroka bártfai kutatásait.⁵ A városi polgárok egyetemjárása már régóta foglalkoztatja a kutatást. Elég csak Kubinyi András megfigyeléseire gondolnunk, aki a külföldi peregrinációt a középkori magyar városfejlődés egyik fontos szempontjának tartotta.⁶ Iulia Caproș munkája, bár elsősorban az egyetemtörténet kutatóinak tartogat értékes információkat, Kassa város történetére és fejlődésének egyes szeleteire is fényt vet.

* A recenzió az MTA TKI–ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoportja támogatásával (213TKI738) készült.

1 Caproș 2004: 227–231; Caproș 2006: 81–94; Caproș 2007: 249–266; Caproș 2008: 89–101.

2 Témavezetője Szende Katalin volt. Iulia Caproș Chișinăuban kezdte tanulmányait 1990-ben, majd 1999-ben a budapesti Central European Universityt folytatta. 2011 óta a moldovai diákok peregrinációjával foglalkozik.

3 Ridder-Symoens 1986: 343–354.

4 Szögi 2008: 147–156; Szögi 2011: 339–360; Szögi 2004.

5 Tonk 1979. Sroka az utóbbi időben több írásában is behatóan foglalkozik a krakkói egyetem magyarországi származású diákjaival. Vö. például Sroka 2011: 5–14.

6 Kubinyi 2004: 1–31.

A könyv egy olyan, majd 300 éves történeti periódus adatait foglalja magában, amelyet kettéválasztott a reformáció, illetve a két király közötti belháború, a török hódítás. 1536-ban Szapolyai János király hadai elfoglalták Kassát, s az uralkodó a város német lakosságának jó részét kitelepítette, helyükre magyarok kerültek. Másrészt Kassa az 1550-es évekre a Habsburg hatalom felső-magyarországi gazdasági és politikai központja lett, amelyet alaposan megerősítettek. A szerző ezen megfontolások alapján indokoltan választotta ketté az 1530-as korszakhatárral ezt az időszakot. Nem érdektelen azt látni, hogy miképpen befolyásolták ezek az események a kassaiak egyetemjárási hajlandóságát. Emiatt is érdekes, hogy bár Kassa volt a Habsburgok felső-magyarországi központja, a kassaiak többsége a reformáció hívévé vált. Így az 1530 utáni egyetemjárásban a földrajzi távolság helyett sokkal inkább a vallási szempontok domináltak, s ennek megfelelően a diákok a protestáns egyetemeket részesítették előnyben. (Noha néhányan Ausztriában, Csehországban, Lengyelországban és Itáliában is látogattak katolikus intézményeket.)

Caproș munkája első fejezetében részletesen kifejti a vizsgálni kívánt kérdéseket. Arra kíváncsi, hogy miképp és minek függvényében változott a kassai peregrinusok száma, mely egyetemeket részesítették előnyben, s mivel magyarázható mindez. Munkája talán legérdekesebb része azonban az, amely a diákok anyagi támogatásának kérdéseit, valamint posztgraduális karrierjük alakulását feszegeti. Ezek után a források három jól elkülöníthető csoportját taglalja, így először az egyetemi anyagkönyveket, valamint más, egyetemhez kapcsolódó iratokat (például az egyes karok vagy egyetemi nemzetek, kollégiumok iratait stb.), továbbá a tanulók által Kassára küldött leveleket, melyek főleg a 16. századtól jelennek meg tömegesen. Nem utolsósorban pedig a kassai városi levéltári anyagot, vagyis a különböző adóösszeírásokat, a jogi iratokat és a városkönyvi bejegyzéseket elemézi. Szükségesnek tartja azonban megjegyezni, hogy csupán a kassai anyag áttekintése nem elegendő, a régióbeli egyéb települések iratainak a vizsgálata is fontos, ami előrevetíti munkája precizitását.

A második fejezet tartalmazza Kassa történeti, gazdasági, demográfiai és vallási, valamint oktatási viszonyainak rövid áttekintését. Ezt követően Caproș a 14. század és a 17. század első fele közötti egyetemjárás általános ismérveit fejti ki. Ebből megtudhatjuk, hogy korszakonként mely egyetemeket részesítették előnyben a kassai diákok. Nem meglepő módon a közeli krakkói egyetem kiemelt helyet foglalt el közöttük, ahogy a vallási és politikai változások függvényében később Wittenberg, de jelentősnek mondható Bécs, valamint több kisebb (protestáns) német egyetem is a reformáció idején. Összesen 278 kassai diák 306 beiratkozási adatát sikerült feltárnia 29 külföldi egyetemen az 1372–1660 közötti időszakból, tehát az első kassai egyetemista feltűnésétől a kassai jezsuita akadémia megalapítása körüli évekig. Munkája alapján az első külföldön tanuló kassai diák Horcho de Cossicz volt a prágai egyetemen, 1372-ben.

Ebben a fejezetben foglalkozik részletesen az egyes egyetemeken megjelenő kassai diákokkal. Külön alfejezet tárgyalja a három legjelentősebbet (Krakkó, Bécs és Wittenberg), két további alfejezet pedig az 1530-as évekig, illetve az

1530–1660 között más egyetemeken tanuló kassai egyetemistákat vizsgálja a fent megfogalmazott szempontok alapján. A reformáció idején néhány jelentősebb, Caproş által *semi university*nek nevezett intézményt (főleg gimnáziumokat, akadémiákat, például Olmütz, Boroszló, Altdorf stb.) is megemlíti, mint az egyetemre vezető út fontos lépcsőfokait.

Az alfejezetek mindegyike behatóan foglalkozik a diákok számarányának alakulásával, a változások okaival. E kérdések vizsgálata ad lehetőséget arra, hogy a szerző bemutassa az egyetemek belső ügyeit, továbbá feltárja a diákok életmódját és az egyetemjárást is meghatározó esetleges történelmi, politikai és vallási tényezőket. Így például Krakkó esetében fontosnak tartja az 1430-as évekbeli Krakkó környékén pusztító pestisjárványt, ami indokolja a kassai (és más) diákok számának visszaesését, ahogy az 1449–1450. és az 1475–1476. évi belső reformokat is, amelyek az egyetem látogatottságának növekedése szempontjából fontosak. A diákok társadalmi hátteréről, természetesen a források adta lehetőségek függvényében, igen részletes adatokat közöl. Az esetleg megadott családnév, az apa neve, foglalkozása lehetnek azok az indikátorok, melyek közelebb vihetnek ennek a megismeréséhez. Nem kevésbé részletesen foglalkozik a tandíj mértékével, egyetemenkénti változásával (érdekes, hogy Wittenbergből az anyakönyvek nem őriztek meg erre vonatkozó információkat), azzal tudniillik, hogy a diákok mennyit fizettek.

Ezek után a fokozatszerzést tárgyalja. Igen lényeges, hogy a diákok nagy többsége soha nem szerzett fokozatot, csupán látóköriük bővítése, illetve (kereskedőfiak esetén) későbbi vevőköriük megismerése és a kapcsolatépítés lehetett az oka egyetemi tanulmányaiknak, mely tényre korábban Kubinyi András már rámutatott. A témára vonatkozó források közül a 16. századtól a kassai levéltárban megőrzött, egyre nagyobb számú levelek jelentősége növekszik meg, melyek olyan adatokkal szolgálhatnak, amelyekre az egyetemek irataiból esetleg nem lehetne következtetni (elsősorban az anyagi támogatás kérdésére gondolkodhatunk, de információkat őriztek meg a levelek az utazási körülményekről, az egyetemi tanulmányok kezdetéről, az egyetemi élet eseményeiről a beiratkozástól kezdve akár a vizsgák letételéig is).

A fokozatszerzéssel kapcsolatban Caproş igen érdekes következtetéseket von le. E szerint a baccalaureatust a beiratkozást követően 2–5 év alatt szerezték meg a kassai diákok az ismert esetekben, s minden negyedik kassai diák elérte a baccalaureusi fokozatot Krakkóban, a magisteri fokozatot pedig minden 14. diák, ami magasabb azoknál az átlagoknál, amiket Antoni Gasiorowski a krakkói egyetem kapcsán kimutattott.⁷ Amennyiben a források ezt megengedik, figyelemmel kíséri a további tanulmányok alakulását, érintve az egyes fakultásokat. Már munkája e részében több érdekes életpályát felvázol. Egy esetben például megemlékezik egy bizonyos Lukács nevű hallgatóról, akit lázongásban való részvétel miatt bocsátottak el a krakkói Bursa Ierusalemből 1475-ben. De szintén érdekes az az adat, amely szerint egy bizonyos Thomas Laurencii de Cashouia, Blasius de

⁷ Gasiorowski 2004: 248.

Ozd erdélyi kanonok és főesperes familiarisaként nem fizetett tandíjat 1455-ben Bécsben, mert valószínűleg ura állta egyetemi tanulmányait.

Lényeges problémára hívja fel a figyelmet az egyetemtörténet szempontjából, amikor a de Cassowia, Cassoviensis, de Kaszowya stb. nevek ellenére megkérdőjelezi bizonyos személyek kassai illetőségét. Néhányan közülük ugyanis szerinte csupán Kassán szereztek első iskolai tapasztalataikat, vagy pedig a város állta egyetemi tanulmányaikat, így tulajdonképpen nem tekinthetők igazi kassaiaknak. A város életükben (és tanulmányaikban) betöltött szerepe miatt azonban indokoltnak tartja beemlíteni őket munkájába.

A szerző azt sem hagyja figyelmen kívül, hogy a beiratkozók miből fizették tanulmányaikat. Értesülünk az összeg nagyságáról, s gyakran a forrást is megismerjük: végrendeleti hagyaték, gazdag családi háttér, városi támogatás, jó összeköttetés a fogadó egyetemi város valamely családjával, a domonkos rend támogatása stb. Nem lényegtelenek azok a követelmények sem, amelyeknek meg kellett felelni ahhoz, hogy egy diák a város támogatását elnyerje. A 16. században a wittenbergi egyetemi tanulmányok nagyjából személyenként átlagosan évi 50 forintjába kerültek a városnak. Ezeket a pénzügyi támogatásokat a diákok nyilvánvalóan maguk is kiegészíthették, kölcsönből, tanításból vagy más munkából származó bevételeikkel.

Sajnos az említett 278 esetnek csupán elenyésző részében, mindössze 16%-ban talált információkat a posztgraduális karierről. Ezeknek legnagyobb része a reformáció idejéből való. Az adatoknak ez a szegénysége elsősorban persze a középkori források viszonylag csekély számának tudható be. Például az 1556. évi kassai tűzvész miatt fordulhat elő, hogy bár a vizsgált korszakban a legtöbb diák (76%) 1530-ig került Kassáról külföldi egyetemre, mégis ebből az időszakból a leghiányosabbak a források.

Caproș három verziót különít el az egyetem utáni életpályákkal kapcsolatban. Egy diák vagy visszatért Kassára, illetve a régióba, vagy az egyetemen maradt és ott folytatta karrierjét, vagy pedig máshová (külföldre, illetve az ország más részébe) távozott, akár azért, mert tovább tanult, akár valamely kedvező állás reményében. 1530 előtt, de persze utána is, sokan választották az egyházi pályát (például Szatmári György, későbbi esztergomi érsek, vagy Jacobus Melzer, a kassai iskola későbbi igazgatója). A környező iskolai állások sem maradtak zárva az egyetemet járt peregrinusok előtt (Kassáról került egyetemre például Hain Gáspár, aki később a városi iskola tanítójaként Lőcsén készítette el a Lőcsei Krónikát). A reformáció idején egyre nagyobb számban fogadták fel a vándordiókokat a tehetős polgárok vagy a környék nemesei írásos ügyintézését kívánó hivatalaik, intézményeik vezetésére, vagy éppen gyermekeik taníttatására. De az sem volt ritka, hogy a város maga kérte fel valamely volt diákját, hogy keressen a számára az iskolába, a templomba vagy az adminisztrációba alkalmas személyt. Ahogy megbízást adhatott arra is, hogy tevékenységét máshol fejtsse ki, tekintve hogy gazdasági, politikai, oktatási és vallási központi szerepét kihasználva, Kassa a saját vonzáskörébe vonta a régió jó részét.

A szerző a földrajzi mellett a diákok professzionális mobilitását is vizsgálja, amely elsősorban az egyházi és világi pályák közötti átjárást takarja. Ide tartozik a fent említett Jacobus Melzer, aki előbb a kassai városi iskola igazgatója volt (1570-től), majd elbocsátását kérte a városi tanácstól, hogy felszentelhesék, amire az engedélyt 1578-ban kapta meg.

A monográfiát részletes prozopográfiai adattár zárja, amely az egyes kassai diákokra vonatkozó, a szerző által feltárt valamennyi információt tartalmazza. A kvalitatív adatokról rendkívül informatív táblázat tájékoztatja az olvasót. Természetesen, ahogy azt maga a szerző is megjegyzi, matematikailag és statisztikailag pontos képet nem kaphatunk, de a kassaiak egyetemjárását jellemző fontos szempontokra sikerült rámutatnia. Az adatok áttekintését mindazonáltal nagyban megkönnyítette volna egy névjegyzék. Ezt a prozopográfiai adattár után lett volna érdemes elkészíteni.

Az általa közölt adatok, ha csak kis mértékben is, de valószínűleg tovább bővíthetők. Így például 1366-ban, Bolognában bukkant fel Johannes Ekklinus de Cassa, előbb, mint a már említett Horcho de Cossicz, aki jelen munka szerint az első kassai peregrinus volt.⁸ Az életpályákra vonatkozó adatoknál szintén meg lehet említeni egy bizonyos János nevű kassai jegyzőt, akit e tisztségébe 1399-ben neveztek ki mint *Johanni in artibus baccalareót*.⁹ Ő valószínűleg azonos a Johannes Caschawval, aki 1395-ben tűnik fel a prágai egyetemen, jóllehet ott fokozatszerzéséről nincs adat. A Magyar Tudományos Akadémia és az Eötvös Loránd Tudományegyetem 2013-ben alakult közös Egyetemtörténeti Kutatócsoportjának egyik legfontosabb feladata éppen a minél teljesebb körű prozopográfiai adatgyűjtés, illetve a készülőben lévő adattár további bővítése új nevekkal. Iulia Caproş monográfiája a kutatócsoport munkáját szintén segíti. A táblázatok mellett grafikonok és térképek teszik könnyebbé a mű megértését. Külön kell szólni a kötet végén található, imponáló (több mint 60 oldalas) bibliográfiáról, amelynek tételei között a latin, német, magyar nyelvű források mellett megtalálhatók a német, angol, magyar, cseh, szlovák, lengyel és francia szakirodalom vonatkozó munkái is. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a munkamódszer, a források felhasználása és a felvetett kérdések alapos, következetes vizsgálata nem hagy kétséget a munka értékét illetően, amely sokak számára tartogat értékes információkat.

Haraszti Szabó Péter

⁸ Veress 1941: 28.

⁹ Kemény 1910: 189. Kemény Lajos itt a kassai városi jegyzőkönyvet idézi, azonban sajnós hivatkozás nélkül.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Caproș, Iulia 2004: University Students from Central and Eastern Europe during the Late Middle Ages: Several General Considerations. *Analele Asociației Naționale a Tinerilor Istorici din Moldova: Anuar Istoric* (5.) 227–231.
- Caproș, Iulia 2006: Kaschauer Studenten an deutschen Universitäten vom Anfang des 16. Jahrhunderts bis zur Gründung der Jesuitenakademie zu Kaschau im Jahr 1657. In: Fata, Márta – Kurucz, Gyula – Schindling, Anton (Hgg.): *Peregrinatio Hungarica: Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*. Stuttgart, 81–94.
- Caproș, Iulia 2007: Košickí študenti na Univerzite v Krakove v 15. a na začiatku 16. storočia. *Historický časopis* (55.) 2. 249–266.
- Caproș, Iulia 2008: Influența universității din Wittenberg asupra dezvoltării intelectuale a populației urbane din estul Europei în perioada Reformei: exemplul orașului Košice. *Analele Asociației Naționale a Tinerilor Istorici din Moldova: Anuar Istoric* (8.) 89–101.
- Gasiorowski, Antoni 2004: Die Graduierten der Krakauer Universität im 15. Jh. im Lichte des „Liber Promotionum Facultatis Artium un Universitate Cracoviensi. In: Adamska, Anna – Mostret, Marco (eds): *The Development of Literate Mentalities in East Central Europe*. Turnhout, 247–265.
- Kemény Lajos 1910: Adalékok a kassai könyvmásolók, könyvkereskedők és könyv-nyomtatók történetéhez. *Magyar Könyvszemle* (34.) 2. 188–191.
- Ridder-Symoens, Hilde de 1986: Possibilités de carrière et de mobilité sociale des intellectuels-universitaires au moyen âge. In: Bulst, Neithard – Genet, Jean-Philippe (eds): *Medieval Lives and the Historian*. Michigan, 343–357.
- Szögi László 2004: *Budai, pesti és óbudai diákok külföldi egyetemjárása I. 1526–1867*. Budapest.
- Szögi László 2008: Szabolcs, Szatmár és Bereg megyei diákok az európai egyetemeken, 1365–1919. *Szabolcs-szatmár-beregi Levéltári Évkönyv* 18. 147–156.
- Szögi László 2011: Sopron városi és megyei diákok egyetemjárása Európában, 1381–1919. *Soproni Szemle* (65.) 4. 339–360.
- Tonk Sándor 1979: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Bukarest.
- Veress Endre 1941: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyvei és iratai, 1221–1864*. Budapest.

Elhaló hangok az elefántcsonttoronyból

Pócza Kálmán: Emlékezetpolitika. Múltfeldolgozás és történelemtudomány Németországban.

Attraktor, Máriabesnyő, 2011. 125 oldal.

„A NÉZŐTÉREN ÜLŐK

A döbrent németek a vásznat bámulják, és ekkor a fejük fölött...

...A BOMBA, amit Landa helyezett el Hitler és Goebbels páholyában...

...FELROBBAN.

APRÓ DARABOKRA SZAGGATJA HITLERT, FRANCESCÁT ÉS BORMANNT, GOEBBELST pedig székstől kirepíti a páholyból: a Propagandaminiszter átzúg a nézőtér fölött, és becsapódik a szemközti falba, kiszakítva egy jókora darabot a plafonból is.”¹

A Quentin Tarantino által írt és rendezett *Becstelen brigantyk* az utóbbi évek egyik legismertebb és legszélsőségesebb példája arra vonatkozóan, hogy a történelem mivé alakulhat át, ha megszőktetik a történettudomány Vesta-tempломából. A történelmi eseményekkel és személyekkel igen kreatívan bánó film a konzervatívabb vagy az abszurdításra ilyen-olyan okból kevésbé fogékony nézőközönség számára blaszfémiával érhet föl (és ért is föl), hiszen a II. világháború a 20. századot leginkább meghatározó esemény, a jelenkori történetírás számára olyan sarkalatos pont, amelynek az árnyéka a megelőző és a következő évtizedek értelmezésére is rávetül, mi több, döntően befolyásolja az egész század történelmi minősítéseit. Ezzel összefüggésben a háború és benne Hitler olyan alakot öltöttek, amely jócskán túlnőtt a történetírás által megszabható értelmezési kereteken, és szimbolikus, sőt mitikus-kultikus tartalmakkal telítődtek. Az utókor embere számára ellentmondásos módon váltak egyszerre érinthetlenné és örök forrásává az egymást folyton felülíró interpretációknak, spekulációknak, hogy ezek újabb és újabb tragikus, heroikus vagy éppen groteszk történetekkel, emlékművekkel, adatokkal vagy önértelmezési lehetőségekkel lássák el a történelemre bármilyen okból fogékony érdeklődőt. Minderről könnyen bizonyosságot szerezhethetünk, elég csak besétálni egy könyváruházba, átkapcsolni egy történelmi tematikájú tévécsatornára, esetleg beleolvasni egy tetszőleges napilap vagy hírportál címeibe.

Tarantino nagy visszhangot kiváltó alkotását többszörösen is indokolt emlegetni, ha historiográfiai vonatkozású művekről beszélünk. A *Brigantyk* voltaképpen a főhőse, Hans Landa ezredes bizonyos jelenetekben a történész alakmásként

¹ Tarantino, Quentin 2009: *Becstelen brigantyk. Forgatókönyv*. Cartaphilus, Budapest, 254–255.

is fölfogható, különösen, ha Landának arra az önmeghatározására gondolunk, miszerint őt az a tehetség teszi különlegessé, hogy képes annak a fejével gondolkodni, aki után nyomoz, vagy akit éppen kikérdez. Ezt a képességét Landa a film első – és talán legkiválóbb – fejezetében, a francia tejjgazdaságban zajló, egyszerre kedélyes és háborzongató kihallgatási jelenetben meg is csillogtatja. A jelen recenzió tárgyát képező könyv, az *Emlékezetpolitika* szerzője ugyanezt a jelenetet elevenítette föl a könyvbemutatón,² amelynek nem mellékesen a Terror Háza adott helyet, újabb jelentésréteggel gazdagítva mind a szóban forgó jelenetet, mind a könyvében leírtakat. A jelenet annak példajaként került szóba, hogy a háborúban milyen és mennyire különböző, nem egyöntetű és sematikus meg nem ítéhető viselkedési minták rajzolódhattak ki. Feltételezem, a szerző itt elsősorban arra a zsidó családot rejtegető francia gazdára utalt, aki a Landával folytatott, meglehetősen egyoldalú párbeszéd végén megerősíti a hírhedt „zsidóvadász” gyanúját, hol találja a rejtőzködőket.

A harmadik okról, amiért a *Brigantyk* egy emlékezetpolitikát tollhegyre tűző szövegben szerepelhet, már esett szó: Tarantino filmje az egyik legszélsőségebb példája annak, hogyan és milyen eszközökkel formálható a közösségi emlékezet, illetőleg a közösség múlthoz való viszonya.³

A *Becstelen brigantyk* sajátos történelemkezelése ugyan meghökkentőnek tűnhet, de korántsem olyan agresszív és kizárólagosságra törő, mint a politikai érdekeket, ideológiai nézőpontokat szolgáló történetírásoké, amelyekről az *Emlékezetpolitika* lapjain szó esik. E megállapításhoz azonnal hozzá is tehetjük, hogy a rankei alapokon nyugvó történetírás alaptermészete szerint ilyen, *ab ovo* paradigmátikus, azaz nem tűr el más értelmezést maga mellett, elsősorban azért, mert a szabályai szerint – vagyis elfogulatlanul és forráskritikusan – megalkotott történet: igaz, amiből egyúttal az is következik, hogy a tőle eltérő történet: nem lehet igaz. Ezt a totalitárius vonást a történetírás persze nem önkényesen, *l'art pour l'art* öltötte magára, hanem szükségszerűen, az egyöntetű közösségi emlékezet előállítójaként. Ha a közösség tagjai többféle igaz történet közül választhatnak, avagy megvalósul a történetírás széles választékkal járó piacgazdasága, akkor az emlékezet minden elemében individualizálódik, így aztán kevés konkrét jellegzetesség marad, ami az adott közösséget – az adminisztratív eszközökön túl – összetartja. A valódi tételt bíró kérdés e téren az, milyen következményekkel jár a közösségi identitásnak, emlékezetnek ez a széthullása.

Már a fenti – kissé profánul előadott – jellemzésből is kikövetkeztethető az a korántsem újszerű megállapítás, hogy a rankei történetírást, amit a legutóbbi

² Pap Erika 2012: A politikus is foglalkozzon történelemmel. *Campus Online*.

<http://www.campusonline.hu/tortenelem/2263-963.html> – utolsó letöltés: 2014. március 4.

³ A közösségi emlékezet megmésítésének vádja ez esetben aligha megalapozott, hiszen a *Brigantyk* katartikus ereje véleményem szerint nem abban rejlik, hogy a közmegegyezéses, a történészek által hitelesített történelmet kikezdve kívánna új történetet írni, hanem sokkal inkább abban, hogy egyszerre akar és tud mit kezdeni a múlt már emlegetett, historiográfián túli, mitikus, érinthetetlené szentesített dimenziójával, fől szabadítva és megnyitva az idő e szakaszát a kreatív, termékeny képzelet előtt, lehetővé téve az utókornak egy új, talán elevenebb viszony kialakítását.

honi historiográfiai összefoglaló „szakszerű történetírásként” emleget,⁴ mindig is erős és szoros szálak kötötték egy közösséghez, konkrétan a nemzetállamhoz. Pócza Kálmán könyvéből nemcsak azt a történetet ismerhetjük meg, hogyan bomlott föl a nemzetállami érdekű politika és a nemzetállam számára történeti identitást gyártó történettudomány szövetsége, hanem azt is, hogy a kollektív identitás formálásának funkcióját az utóbbi előbb hogyan adta föl, később pedig hogyan és miért nem volt képes visszaszerezni, átengedve e funkciót például a hollywoodi történetmondásnak.

* * *

„– Nem kell versenyeztetni a kettőt, de az az én ízlésemnek sok, amikor védeni próbálják a kommunizmust, ráadásul olyanok, akik magukat demokratának tartják.

– Sokkal rosszabb volt Sztálin mint Hitler.

– Nehéz megmondani, hogy 6 millió ember megölése a rosszabb, vagy 23 millióé.

– Mind a 2 bűnös megbocsáthatatlan amit tettek

– De Hitler számomra más ember kiváló katona is volt ez sztálinról nem mondható el

– Mindkettő rossz 6 millió csak azért volt 6 millió, mert Hitler 12 évig volt hatalmon, Sztálin pedig 30 évig

– Elmebetegeket nem kell hasonlítani, borzalom! ☹”⁵

Amikor egy hivatásos történész, azaz a szakmai diskurzus egyetemi oklevéllel, jó esetben állással is hitelesített képviselője nekilát, hogy választott témájára vonatkozóan begyűjtse a kívánt mennyiségű adatokat, majd azokat összevesse a már létező és kanonizált elbeszélésekkel, valószínűleg nem az lebeg a szeme előtt, hogy a történet, amit létrehoz, már születése órájában mennyire ki van szolgáltatva a körülményeknek. Ez alatt értve a nyelv sokértelműségének kényelmetlen adottságát, a tematikus trendeket, a szakmai hierarchiában elfoglalt szerzői helyet, a nézőpont nem mindig feltűnően, de szükségszerűen ideologikus természetét és még sok egyebet. A hit, hogy a történet, amit megírunk, igaz, életbevágónak látszik a történész alkotókészsége szemszögéből. A megannyi elutasító reakció, amellyel a szakma az úgynevezett nyelvi fordulatnak vagy álta-

⁴ Romsics Ignác 2011: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris, Budapest, 66.

⁵ 2014. február 26-ai hozzászólások a *Múlt-kor történelmi portál* Facebook-oldalán egy cikk alatt, amely a csicsenek és az ingusok 1944-es kitelepítéséről számol be. Igyekeztem megőrizni a megjegyzések eredeti formáját, bármennyire is idegenül hat egy nyomtatott médiumban. <https://www.facebook.com/multkor.tortenelmi.magazin/posts/10201737223936644> – utolsó letöltés: 2014. március 4.

lában a posztmodernnek a történeti elbeszéléseket illető belátásait fogadta, úgy gondolom, nemcsak e belátásoknak a többé-kevésbé megalapozott kritikájára vagy kritikátlan tagadására támaszkodott, hanem arra a riasztó vízióra is, hogy miként képzelhető el a történeti munka, ha folyamatosan emlékeztetnek bennünket születő elbeszélésünk törekenységére és halandóságára. Így aztán a történész mintha valamiféle skizofrén ihletettségekben alkotna: miközben a közvélemény, a szélesen értelmezett politika nem szűnik meg a tudtára adni, hogy nem hisz neki, nem hallgat rá, munkáját figyelmen kívül hagyja, a történész – habár mindezt látja – igyekszik nem zavartatni magát ezektől a körülményektől. Ő továbbra is a történeti igazság egyedüli letéteményesének szerepében szövegeit a múlttól, többnyire abban a szilárd hitben, hogy a múltra vonatkozó igazság az ő mérlegén mérettetik meg, a szerint a szakmai hitvallás szerint, amit a porosz történeti iskola Leopold Rankéval az élen több mint másfél évszázada örökül hagyott rá.

A történet Pócza Kálmán bő százoldalas „kismonográfiájában” – a szerző maga látja el e műfaji besorolással munkáját – éppen ezen a ponton, a historizmus történelemtudományának zsenge korszakában kezdődik, persze csak ha eltekin-tünk az első oldalakat kitöltő célmegjelöléstől és tudományfilozófiai alapozástól. Ez utóbbi főként azért szerepel, hogy kilyukadhassunk Thomas Kuhn több érte-lemben is paradigmikus teóriájánál, mivel Pócza elbeszélése ennek a teóriának az elméleti trambulinjáról ugrik fejest a német historiográfia történetének pél-datárába. Célkitűzésében a szerző egyértelműen megfogalmazza, hogy munkája korántsem a német történettudomány két évszázados történetének summázata kíván lenni, hanem olyan vizsgálódás, amely ezt a történetet specifikus nézőpont-ból világítja meg. Az elbeszélő egészen pontosan a politikum és a történettudo-mány időben és hierarchikusan is változó nexusaira kíváncsi, ezen belül kiemelten a németek második világháborús szerepét értékelő megnyilatkozásokra mint az emlegetett nexusok tükrére. E célkitűzést olvasva akár arra is számíthatunk, hogy a történet optimista végkicsengést nyer majd, és több évtizedes küzdelem után a sikeres, mintaszerű múltfeldolgozás mindig is irigylet látomása fog föl-villanni előttünk. (Feltételezem, nem csak én hallom gyakran azt a már-már költőileg föl-tett kérdést, hogy „mi miért nem tudunk úgy viselkedni, mint a németek, miért vagyunk képtelenek olyan okosan és tárgyilagosan szembenézni a 20. századi magyar múlttal, mint ők a náciizmussal”). A történet azonban – és részint ebben rejlik Pócza tömör beszámolójának informatív ereje még talán a német történet-írást részleteiben ismerők számára is – másképpen zárul, különösen, ami a törté-nettudományos tárgyilagosság meggyőzősi képességeit illeti.

Ez a történet, akárcsak a klasszikus drámák, három részből áll. Az első felvonásban a történettudomány és a politika viszonya kiegyensúlyozott, és köl-csönösen termékenyítő hatással bír; a folytatásban a politika veszi át a kezde-ményezést, ám a várakozás ellenére a történettudományra ez a kezdeményezés fölöttébb pozitívan és serkentően hat; az utolsó felvonásban továbbra is a poli-tika indítványoz, ezúttal azonban, mint a legtöbb görög tragédiában, hősünk,

a történettudomány elbukik, a politikum pedig átlép fölötté. Ez a szakaszolás igen plasztikussá és meggyőzővé alakítja a kismonográfiában fölvázolt történetet, ezért nem is meglepő, hogy a társadalomtörténeti elfogultsággal megvert recenzensben (különösen a 19–20. század fordulója és a két világháború közötti időszak tárgyalásakor) felötlük, nem feltétlenül lenne ilyen tiszta a kép, ha a gazdaság- és társadalomtörténetre fókuszáló német történészeknek nagyobb szerep jutna, és nem tűnne úgy, hogy ez a sajátos fókusz csak az 1968-at követő évtizedekben jutott érvényre. A vonatkozó historiográfiai összefoglalók alapján⁶ legalábbis másfajta kép is fölfesthető lenne, ugyanakkor nem szabad megfeledeknünk arról, hogy a visszatekintő szintézisek hajlamosak a korabeli fogadtatás mértékén túl kiemelni a visszatekintés időpontjában progresszívnek minősülő alkotókat, irányzatokat, a divatból soha ki nem kopó teleologikus elbeszélésrend jegyében. Ráadásul egy alternatív, más súlypontokkal dolgozó történet, tartok tőle, egyáltalán nem érvénytelenítené az *Emlékezetpolitika* végső következtetéseit.

Mint említettem, a történet első felvonásában a német historizmus lép színre: rövid, lényegre törő összefoglalást kapunk kialakulásának körülményeiről és kritériumrendszeréről. Bár a történészi fül számára igen ismerősen csenghetnek az összefoglalás tényei, a politika és a történettudomány összefüggésének fénytörésében ezúttal a jól ismert eredettörténetnek egy olyan vonása kerül reflektorfénybe, amely a diszkurzív köztudomásban talán kevésbé reflexszerűen kapcsolódik Ranke nevéhez: „[a]z, hogy Humboldt és Ranke a történelemtudományt az aktuális politikai érdekektől mentesnek tekintették, még messze⁷ nem jelentette azt, hogy a történelemtudomány valóban az is volt. A berlini egyetem megalapításával és a többi német egyetem átalakításával létrejövő történettudomány ugyanis közvetve a porosz felvilágosult abszolutista állam érdekeit szolgálta” (21). Avagy az elbeszélő arra hívja föl a figyelmünket, hogy a forráskritikát bevezető és a(z) akkori felfogás szerinti) természettudományos objektivitást hangsúlyozó történettudománynak egy másik arcára lehetünk figyelmesek, ha meglátjuk mögötte a napóleoni Európa-egyesítés kísérletéből lábadozó államokat, valamint a legitimációs eszközöket, amelyekkel a történettudomány a nemzetállami identitás létrehozásában segédkezett. Ezt mintegy elkerülhetlenné tette, hogy a történettudomány az államtól kapta meg a kibontakozásához szükséges javakat. (És jobbára mindmáig tőle kapja.) A német intézményes és kritikai történettudomány azonban a legcsekélyebb mértékben sem volt nevezhető a nemzetállam túsának, mivel történeteiben a hős szerepe nem másnak jutott, mint az államnak, a történettudomány vezető figurái pedig személyes meggyőződéssel álltak ki a porosz nemzetállam eszméje mellett. Tehát, ahogy megelőlegeztem,

⁶ Lásd például Iggers, Georg G. 1983: *The German Conception of History. The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present. Revised edition.* Wesleyan University Press, Middletown, 229–293.

⁷ A szövegben „messze” helyett „meszse” szerepel (21), két oldallal korábban (19) pedig „mesze”, de ezzel alighanem a korrektúra Achilles-sarkai listájának végére is értünk, egyszersmind kimerítettük az akadémikus recenzió fogalmát.

a politika és a történettudomány kapcsolatának első szakasza a boldog, kiegyensúlyozott konkubinátusé, ugyanakkor, ha figyelmesek voltunk az anyagi kiszolgáltatottság mozzanatára, már láthatjuk is a közeledő viharfelhőket, hogy aztán mégse ez a kiszolgáltatottság, hanem sokkal inkább a *kiszolgálás* problémája veszen véget az egyensúlynak.

A történet az első fejezet után nekilódul, nagyobb sebességre vált, hogy legközelebb „a hatvannyolcasok történettudományának” (28) nevezett időszaknál lassuljon le. Ugyanakkor a hatvannyolcat megelőző évtizedekre is vethetünk néhány közel sem érdektelen pillantást. Többek között ismét tudatosulhat bennünk, hogy a tudományos irányzatok hatalmi viszonyaira mekkora befolyással bír a nemzedékiség – magyarán még a világháborús nemzeti trauma sem változtat az uralkodó módszereken és alapvető narratívákon, ha a trauma után túlnyomórészt a háború előtt iskolázódott történész-nemzedék marad a meghatározó pozíciókban. (A háború alatt kompromittálódott és/vagy emigrált történészek hiánya nem bizonyult meghatározónak, legalábbis Pócza szerint.)

Ebben a szakaszban az *Emlékezetpolitika* elbeszélője léptéket vált, és a németek háborús részvételét értékelő munkákon keresztül, szűkebb és konkrétabb keresztmetszetben vizsgálja a politika és a történettudomány viszonyát. A magyar olvasó pedig különösen innentől válhat hajlamossá úgy szembesülni a szöveg megállapításaival, mintha egyszerre két történetet olvasna: a német történetírás mögött ugyanis fölsejlik a magyar történetírás története is, pontosabban a magyar háborús szerepvállalást értékelő historiográfiai munkák – vagy adott esetben a hiányuk, különösen, ha a német történészek által alkalmazott módszerekre vagy a köztük lefolyt vitákra gondolunk. Nehéz olvasás közben nem számot vetni a magyar történetírás berkeiben zajló csetepatékkal, különösen az ún. eredményeikkel. Az utóbbiak láttán persze kitörhet belőlünk az ösztönzerű sóhajtozás, de – némileg naiv módon – jelezném, hogy a viták értékelésére nézve is gyümölcsözőbb lenne komolyan venni a Pócza-kötet általános javaslatát, vagyis hogy a tágabb ideológiai-társadalmi-tudománytörténeti kontextust fölrajzolva inkább az aktív megértéssel és következtetéssel próbálkozzunk.

Hogy Nyugat-Németországban⁸ 1968 után a politika új utakat talált a történettudományhoz, azt nem pusztán a világtörténeti események, a Nyugaton is teret nyerő baloldali mozgalmak magyarázzák, hanem számos egyéb tényező is, mint például a német gazdasági fellendülés, a hatalom- és generációváltás. Anélkül, hogy minden fejleményt számba vennénk, úgy foglalhatjuk össze a történeteket, hogy a baloldali ideológiák előretörésével (de nem kizárólag ezek eredményeként) a háborús résztvevő vizsgáló történészek távolodni kezdtek attól a magyarázattól, amely a mitizált Hitlert és a kormányzó politikai-katonai elitet jelölte ki felelősként, és a nácizmust egyszeri „balesetként” metszette ki a német történelem testéből. A társadalom- és gazdaságtörténeti nézőpontból kiinduló

⁸ Pócza Kálmán érthető, ámbar konkrétan meg nem magyarázott módon a nyugati országfél tudományát tekinti a háború előtti német történetírás örökösének.

történészek, társadalomtudósok a szociáldemokrata kormányzat által biztosított intézményes lehetőségekkel élve nagy ívű, strukturális magyarázatokra törekedtek, jócskán kitérítve ezzel a potenciális okok és felelősök körét. Az ideologikus elkötelezettség tehát nemcsak a vizsgálati módszer választásában, hanem a morális kérdésfeltevésekben is tükröződött. Vagyis – általánosítva – egy ilyen, baloldali, átfogóan társadalomközpontú történetírás megköveteli az ítélkezést, és nemcsak elhatárolódik a pozitív identitás kialakításának történettudományos feladatától, hanem felcseréli azt egy másik feladattal, a kritikus attitűd megizmosításával. A német történetírás célja ezen időszakban a kritikus önszemlélet széles körű kimunkálása volt, nem pedig a nemzeti önérzet forrásainak a biztosítása.

Ez a fajta, a nemzeti keretektől eltávolodó, a porosz államiság örökségével szakító történettudomány természetesen korántsem uralta a teljes történeti diskurzust, szembe kellett néznie a történelmi aktorok homogenizálásának („mindenki egyformán felelős”, „mindenki ugyanúgy viselkedett, gondolkodott”), az arctalanításnak a strukturális magyarázatokat érintő, nem minden alapot nélkülöző vádjával. A vádakra hathatós választ szolgáltatott a Pócza Kálmán által sokat (és úgy tűnik, egyetértéssel) idézett Martin Broszat, aki a mindennapok történetének vizsgálatát helyezte előtérbe azzal az érveléssel, hogy a nemzetiszocialisták hatalomra kerülésének okaira és Hitler szerepének mértékére leginkább ilyen módon találhatunk választ anélkül, hogy a következmények nélküli elhatárolódás és a leegyszerűsítés hibájába esnénk. A kérdést illetően a szövegben még számos történész véleménye és munkája fölbukkan, de ezeknek és a történettudomány egészének a hatása halványulni látszik, amikor az elbeszélésben bekövetkezik „a nyilvánosság által uralt történettudomány” (63) korszaka.

Miközben a nyolcvanas években zajlott a náciizmus és a bolsevizmus összevetése kapcsán kirobbant, a pozitív nemzeti tudat kialakításának problémájára is kiterjedő, Historikerstreit néven elhíresült vita, már látszódtak a jelei, hogy a történettudomány érveit hogyan szorítja háttérbe a politikailag inspirált nyilvánosság. Erre a szerző a politika konzervatív fordulatát követő bitburgi megemlékezést hozza példaként, amikor Helmut Kohl és Ronald Reagan annak ellenére is tisztelgő látogatást tett a temetőben, hogy a történészek tiltakozólag fölhívták a figyelmet a tényre, miszerint oda nemcsak amerikai és Wehrmacht-, hanem SS-katonákat is temettek. Pócza tömören ismerteti a nyolcvanas évek említett történészvitáját, ami az *Emlékezetpolitika* elbeszélésében nem csupán historiográfiai távlatban kiemelkedő esemény, hanem a bitburgi incidenssel hasonló irányba mutató tendencia egyik jele is. Az itthon sem ismeretlen vitának ugyanis nagy a jelentősége olyan tekintetben is, hogy többnyire nem a történészek zárt fórumain zajlott, és nem csak a végeredménye került a közvélemény elé. A *Frankfurter Allgemeine Zeitung* hasábjain folyó véleményütköztetés végén Jürgen Habermas rá is mutatott: „Nem arról van szó, hogy Poppernek vagy Adornónak van-e igaza, és még csak nem is az értéksemleges tudományosság kérdése kapcsán felmerült álláspontok ütköztetéséről szól a vita, hanem a történelem nyilvános

használatáról. Ha ugyanis ez a vita egy szakfolyóirat keretei között zajlott volna, nem háborodtam volna fel rajta” (70).

Abban, hogy a kilencvenes évek végére fölborult a német történettudomány és a politika kölcsönhatásának egyensúlya, a nyilvánosság elé citált szakmai kérdéseken túl az identitásképzésnek az Egyesül Államokban gyakorolt változata is jókora részt vállalt, leginkább Daniel Goldhagen nagy visszhangot kiváltó könyvének⁹ alakjában. Ez a kötet, amelyben Goldhagen felszínes publicista módjára, a forráskritikát és általában az alapvető történelmi eljárásokat hanyagolva az antiszemitizmust egészen egyszerűen mint minden németre egyaránt jellemző tulajdonságot tünteti fel, monokauzálisan magyarázva a holokausztot, sokkal olvasottabbnak bizonyult, mint a történészek művei. A Goldhagen-szöveg ugyanis a nyilvánosság, és nem a történettudomány kritériumai szerint készült, vagyis a botránykeltés szándéka, a konfliktusosság, a személyes hang, az egyénre bontott, átélhető motivációk és az egyértelműség dominálta. Mondhatni, a hollywoodi történetmondás szabályait alkalmazta, de nemcsak ez magyarázta a németek körében kivívott figyelmet, hanem az is, hogy miközben Goldhagen a kollektív antiszemitizmus vádjával operált, kollektív feloldozást is nyújtott azon a sokkal inkább vallásos retorikájú, mint tényekkel alátámasztott alapon, miszerint a II. világháború végleg kiűzte az antiszemitizmus gonoszát a németekből, és a háború utáni magatartásukkal kiérdemelték a bebocsátást a demokratikus államok paradicsomába. Goldhagen sikerét az is jelzi, hogy Habermas, aki a történészvitában a szakmai vitákba beszüremelő nyilvánosság veszélyére hívta föl a figyelmet, saját kezűleg adott át Goldhagennek egy díjat, és éppen a közvélemény formálásában játszott szerepét emelte ki.

Az *Emlékezetpolitikában* fölvezolt két főszereplős történet tulajdonképpen ezen a ponton ér véget, annak ellenére, hogy végezetül még megismerkedhetünk a német történetírásnak a történelemképet illetően fontos frissebb fejleményeivel, amelyek között különösen a pozitív identitás kimunkálásának funkcióját újszerűen betöltő Heinrich August Winkler itthon is megjelent,¹⁰ eredetileg *Der lange Weg nach Westen* című Németország-története látszik tanulságosnak.

Ami az *Emlékezetpolitika* összefoglaló értékelését illeti, a politika és a történettudomány viszonyáról célratörően, minimális, de mindig informatív elkalandozással előadott elbeszélés több szempontból is figyelmet érdemel, és nem pusztán a historiográfiai kitekintések iránt érdeklődő történészek számára ajánlott. Amellett, hogy nem kevés olyan történelmi megközelítésről számol be, amelyekből a hazai történetírás is meríthet, kiváltképpen a történet harmadik szakaszából vonhatunk le lényeges következtetéseket. Hogy a nyilvánosság kritériumainak megfelelni vágyó politika kivette a történettudomány kezéből „az igaz történet” meghatározásának a jogosítványait, arra itthon is jócskán akad példa, és hogy ez nemcsak hazai sajátosság, hanem (Németországon kívül) másutt is tapasztalt

⁹ Goldhagen, Daniel 1996: *Hitler's Willing Executioners*. Alfred A. Knopf, New York.

¹⁰ Winkler, Heinrich August 2005: *Németország története I–II*. Osiris, Budapest.

jelenség, arról Giovanni Levi 2001-es felszólítása is tanúskodik: „A történelmet manipulálják és felhasználják, miközben a történészek hangja fátyolossá és távolivá vált. Sem a töredékes emlékezet, sem az iskola, sem a kommunikációs eszközök nem képesek a történettudomány lassú és bizonytalan eljárásait elvégezni. Erről sürgősen beszélni kell.”¹¹

Ahogy a jelen recenzió is tanúsítja – számtalan tiltakozó aláírásgyűjtéssel és válsággyűléssel együtt, gondoljunk csak a legutóbbi idők elhíresült eseményeire: az utcakeresztlőre (történelmi áldással) vagy a német megszállás emlékművére (többnyire már történelmi áldás nélkül) –, erről *már* beszélünk. A kérdés ezért inkább az, hogy cselekedni érdemes-e, fogunk-e, és ha igen, akkor hogyan. Ami a lehetőségeket illeti, nem árthat, ha a szakmai elefántcsonttoronyba zárkózás és a lemondó legyintés helyett egyszerre kísérünk meg a tudományosság kritériumainak megfelelni és a nyilvánosság elvárásaival számot vetni, akár úgy, hogy fölállaljuk és nem kizárólag a tankönyvekre bízunk az ismeretterjesztés feladatát, akár úgy, hogy eladhatóvá tesszük a történetírást, egyszóval utat találunk a nyilvánossághoz. No persze mindegyre csak akkor van szükség, ha a történetírás identitásformáló funkciójára még mindig igényt tartunk – ha viszont nem tartunk rá igényt, akkor számolnunk kell vele, hogy tiltakozásaink és magyarázataink legtöbbször későn érkeznek majd, és nem kizárólag a mindenkori politika hibájából. És bár az az eset talán mégsem fordul elő, hogy köztéri műalkotással háláljuk meg a Tarantino-filmbéli Hans Landának és Aldo Raine-nek a II. világháború befejezése érdekében kifejtett erőfeszítéseit, az ő kettősükhöz hasonló történelmi hitellel bíró alakokkal gyakran fogunk találkozni nyilvános színtereken.

Baráth Katalin

¹¹ Levi, Giovanni 2006: A távoli múlt. In: Hartog, François – Revel, Jacques (szerk.): *A múlt politikai felhasználásai*. L'Harmattan, Budapest, 33.

Jól értelmezett pártosság

Erős Vilmos – Takács Ádám (szerk.): Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról.

(Tálcium sorozat 13.) ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2012. 166 oldal.

Egy jó ideje a múlt „objektív” megismeréséhez hasonló „nemes álom”¹ lett három napon át nyugodtan olvasni az ELTE Történeti Intézet Szekfű Gyula Könyvtárában, ugyanis már nincs olyan hét, amikor ne tartanának ott valamilyen rendezvényt. Ezek jó része az előadók körén túl véleményes érdeklődésre számot tartó konferencia, melyek olyan homályosan fókuszált címen invitálnak, mint kis túlzással *Történelem–ember–idő* vagy *Forrás–konfliktus–írás* – legjobb esetben is ötszáz évet átfogva. E rendezvények között üdítő kivétel volt az ELTE BTK Atelier Európai Társadalomtudományok és Historiográfia Tanszékének, valamint a Debreceni Egyetem a magyar nemzettudat modern kori emlékeztethelyeit kutató, illetve historiográfiai munkacsoportjának közös szervezésében 2011. november 24–25-én rendezett kétnapos konferencia az 1945 utáni magyar történetírásról, melyen volt szerencsém részt venni. Az itt elhangzott előadások között volt problémaközpontú, leíró és értékelő is (kivételes esetben mindhárom együtt), amelyek mintegy háromnegyede immár tanulmányként is olvasható az Erős Vilmos és Takács Ádám szerkesztette *Tudomány és ideológia között – Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról* című konferenciakötetben.² A cím kapcsán

¹ Beard, Charles E. 2007: Ama nemes álom. In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet II.* Osiris Kiadó, Budapest, 1087–1099.

² A kötetbe nem került előadások a következők: Glatz Ferencnek a magyar történetírás 1945 utáni alakulásában főleg az intézményi szempontokra (tudományos intézetek, világtudományos folyóiratok, nemzetközi projektek) közelítő, a tévútként azonosított mikro-történelem helyett a „planetáris történetírás” igényével fellépő nyitóelőadása. R. Várkonyi Ágnes ismertetése a kora újkorral kapcsolatos, 1945–1980 között folyó periodizációs és elnevezési vitákról („késő feudalizmus” vagy „kora újkor”), amely különös jelentősége miatt részletesen ismertette a tizkötetes *Magyarország története* 1969 óta készülő kora újkori (1526–1686) kötete kéziratának 1979-es vitáját. Pók Attila problémaközpontú előadása, amely arra kereste a választ, hogy a rendszerváltás után miért nem volt a magyar történetírásban egy a németországihoz hasonló, „tisztító erejű” tudományos-közéleti „Historikerstreit” a II. világháborús magyar szerepvállalásról és a holokausztról. (Pók Attilának a kérdéssel foglalkozó tanulmánya olvasható: Pók Attila 2010: Miért nem volt történelemszöveg a rendszerváltás utáni Magyarországon? In: Pók Attila: *A haladás hitele. Progresszió, bűnbakok, összeesküvők.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 294–311.) Apor Péternek a kelet-európai összehasonlító marxista történetírásról szóló ismertetése. Végül, Frank Tibor előadása, amely Magyarország történetének recepcióját mutatta be az újabb angolszász történeti irodalomban. Itt annak érzékeltetésére, milyen nagy a különbség az angolszász és a magyar történészek között nemcsak anyagi, kutatási lehetőségekben, hanem horizontban is, Frank például azt idézte, hogy az angolszász kutatók a magyar Tanácsköztársaságról írva magától értetődően tekintenek ki Ausztriára és Németországra, ami a magyar kutatókról (emlékezzünk csak a magyar történetírás már Angyal Dávid óta bírált „hungarocentrikus szemléletének” toposzára) nem mindig mondható el.

fölvethető, hogy az ideológia nem elkülöníthető a történetírástól, hanem annak integráns része, hiszen a „fiktív vagy valóságos elbeszélés” mindig feltételezi egy jogrend meglétét, amelyért vagy amely ellenében az elbeszélés szereplői küzdenek. Ezért minden történeti munka akarva-akaratlanul ideológiai komponenssel rendelkezik.³ Ezzel szemben a tanulmánykötet címe azt implikálja – sarkítva interpretálva –, mintha az 1945 utáni magyar történetírás történetének szereplői elhelyezhetők lennének a protagonista „tudósok” és az antagonista „ideológusok”, a „jó” (például Kosáry Domokos) és a „rossz fiúk” (például Molnár Erik) között. E negyvenöt évnek a története pedig arról a küzdelemlről szólna, ahogy az előbbiek kikerülnek az utóbbiak befolyása alól, míg végül egy románcként cselekményesített történet végén 1990-ben újjászülethetett az ideológiamentes magyar történetírás. Persze Szekfű-reneszánsszal, ami jelzi, hogy nem lehet ennyire egyértelmű a helyzet „ideológiamentesség” tekintetében. Mint ahogy nem is az. Mindenesetre az 1945 utáni magyar történetírás elbeszélésének hagyományosan az ideológiai kötöttségek alóli fokozatos felszabadulás a metatörténete. Szerintem inkább az utolérés (vagy éppen a leszakadás, mint 1945 után) lenne a legjobb szövegszervező szempont egy közép-kelet-európai történetírás-történet elbeszélésére,⁴ persze ehhez fel kell venni, vagyis meghatározni egy „nyugati” standardot – már ha megállapítható ilyen –, amelyhez képest viszonyítjuk a magyar történetírás 1945 utáni teljesítményét. A kötetbe került – és jelen recenzióban közlési sorrendjükben bemutatandó – tanulmányok azonban többnyire híján vannak a nemzetközi kitekintéseknek és összehasonlításoknak.⁵

Persze ironizálhatnák azzal, hogy a nyugati standard a hamburgi egyetemről érkező német Holger Fischer személyében volt jelen a konferencián: hozzá mérve kijelenthetem, a magyar historiográfiát képviselő magyar előadók hozták a nyugati színvonalat. A történetírás és politika kelet-európai összefüggésein belül a magyar történetírást kutató Fischer *Történetírás a szocialista Magyarországon – periodizációs kísérlet külső szemszögből* című tanulmányában korszakolja az 1945 és 1990 közötti magyar történetírást. Minden korszakolás egyben cselekményesítés is, periodizációs kísérletében a szerző hat korszakra tagolja tárgyát. Az első periódus: az 1945–1948/49 közötti időszak, ezt a marxista történetírás felkészüléseként, a történeti-ideológiai alapok (például a marxizáló elbeszélő sémák kidolgozása) megteremtéseként, majd a történettudományos intézményrendszeren belüli hatalomátvétel történeteként beszéli el. Ez az a néhány év, amelyet Andics Erzsébet a maga nézőpontjából a „marxista tör-

³ White, Hayden 2007: A történelem poétikája. In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet II.* Osiris Kiadó, Budapest, 880–889.

⁴ Kifejtem Romsics Ignác historiográfiai szintézisét elemezve: Csunderlik Péter 2011: „A hetedik te magad légy!” (Romsics Ignác könyvről.) *Kommentár* (6.) 6. 97–106. http://kommentar.info.hu/iras/2011_6/a_hetedik_te_magad_legy_ – utolsó letöltés: 2013. december 1. A kétnapos konferencia egyik járulékos programpontja volt egy kerekasztal-beszélgetés Romsics Ignác szintéziséről.

⁵ A kimaradt tanulmányok közül Apor Péter és Frank Tibor előadásai mutatták fel ezen érényeket.

ténettudomány honfoglalásaként” interpretált, mikor korszakzáró aktusként átvette a Magyar Történelmi Társulat elnöki tisztségét 1949. március 27-én.⁶ A második periódus Holger Fischer olvasatában egybeesik a Rákosi-diktatúra legkeményebb éveivel, ez a személyi kultusz és a dogmatizmus korszaka a magyar történettudományban. Az 1954–1956 közötti harmadik periódust az átmenet és a bizonytalanság éveiként jellemzi, a személyi kultusz hívei és a revizionisták küzdelmeként. Az 1956 és 1970 közötti időszak a „historiográfiai viták” – mindenekelőtt a Molnár Erik-vita – és az új orientáció kijelölésének időszaka Fischer elbeszélésében. „Eszméink között / rabon ugrálunk, mint az üldözött / majom, ki tépi ketrecének rácsát” – írta József Attila,⁷ de őt nem idézi Holger Fischer, annál inkább az MSZMP-párthatározatokat: az 1956 utáni átmeneti ideológiai-politikai zavarban ezek mutattak utat a magyar történetírásnak. A magyar történettudomány fő feladata a kora Kádár-korszakban az ideológiai kétfrontos harc elősegítése volt. A szakmai szempontok csak a rendszer konszolidálódásával kerülhettek előtérbe: az 1970–1979/80 közötti ötödik korszak mindenekelőtt való feladata a magyar marxista történettudomány csúcsteljesítményének szánt *Magyarország története tíz kötetben* előkészítése volt. A korszakban gyengült a magyar történettudomány centralizáltsága, „központi tervezése” (ennek majd Kövér György mindjárt bemutatandó tanulmányában lesz különös jelentősége) – ez pozitívum –, ugyanakkor a *Magyarország története tíz kötetben* monstrumot („a történetírás Sztálinvárosa” – írta róla Gerő András⁸) manapság éppen decentralizáltsága miatt bírálják – teszem hozzá. Végül a szocialista Magyarország történetírása hatodik korszakát az 1980-tól az 1980-as évek második feléig teszi Fischer, fő jellemzőjének a nyitást és a nyugati történettudománnyal erősödő kapcsolatokat tekinti, kézzelfogható eredményének pedig Glatz Ferenc tudományos népszerűsítő magazinját, a korszak legelején induló – és 2013-ban megszűnt – *Históriát*. Más kelet-európai országokkal összevetve a magyar történetírás szabadabb és progresszívebb volt – hangsúlyozza a szerző. A „szabadság” és a „progresszivitás” ellenére Fischer a magyar történetírást szinte kizárólag a politika függelékének tekinti – ez tűnik ki korszakolásából, amely elvitatja a magyar történettudomány belső dinamikáját, és azt szinte kizárólag a diktatúra politikatörténeti változásaihoz köti. Mondhatni, művek helyett párthatározatokat vizsgál, történészek helyett pedig intézményeket. Azt, hogy megközelítése egyoldalú, tanulmánya végén Holger Fischer is elismeri: „sürgösen kívánatos lenne, hogy a megállapításokat a történettudomány műhelyéből származó információkkal, dokumentumokkal és interjúkkal gazdagítsák, tehát az intézmények belsejéből és az ott dolgozó történészekről származókkal” (20).

⁶ Andics Erzsébet 1948: Elnöki székfoglaló a Magyar Történelmi Társulat 1949. március 27-i közgyűlésén. *Századok* (82.) 1–4. 1–18.

⁷ József Attila 1992 [1935]: Légy ostoba. In: József Attila *Összes Versei*. (A szöveget gondozta Stoll Béla.) Századvég Kiadó, Budapest, 411.

⁸ Gerő András 1996: A Hóman–Szekfű és ami utána következik. In: Gerő András: *Utódok kora. Történeti tanulmányok, esszék*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 101–102.

A tanulmánykötet talán legfineszesebb írása Kövér Györgyé, aki *A magyar történettudomány első ötéves terve és a gazdaságtörténet-írás* című tanulmányában (Fischer előbbi korszakolásában) a magyar történetírás második és harmadik periódusának fő jellemzőit, a centralizáltságot, merevséget és dogmatizmust mutatja be a magyar történetírás valójában soha nem publikált első ötéves terve (1950–1955) és annak torz megvalósulása tükrében. Az első ötéves terv 1949 végén a történettudomány fő feladataként a magyar történelem új periodizációjának kidolgozását és a „marxista” egyetemi tankönyv előkészítését jelölte meg. A hatékony munka érdekében témánként munkaközösségeket szerveztek „pártos” történészekből és egyetemi hallgatókból. Kövér György hangsúlyozza, hogy a munkaközösségek létrehozása lényegi innováció volt a magyar történettudományban. A „terv” maga az Andics Erzsébet és Pach Zsigmond Pál közti küzdelemben formálódott: Andics minden erőforrást a politika- és ideológiatörténet kutatására kívánt fordítani, míg a gazdaságtörténész Pach olyan munkaközöségi témákban gondolkodott, mint az eredeti tőkefelhalmozás, gyarmati függésünk keretei, bank- és hitelrendszer (vö. 25). A létrejövő tizenkét munkaközöség azonban nem dolgozott elég hatékonyan, a határidőket újra és újra eltolták, az alacsony határfok okai között megjelölték például a fiatal kommunista történészeknek a polgári történetírás eredményeit lekicsinylő „szektaszellemét” (34), illetve az 1867–1945 közötti korszak bibliográfiájának összeállításával megbízott csoportot vezető Niederhauser Emil bulgáriai ösztöndíját. (A nevezett bibliográfia máig nem készült el.) Pach 1953-ban már a szükséges demokratizálódásról beszélt, ezt a nagyobb javaslatvételi szabadságban és a munkaközösségek nagyobb önállóságában látta: a magyar történettudomány efelé indult el. Kövér György felteszi a kérdést, hogy az első ötéves terv keretében születtek-e marandó értékű munkák? Kettőt jelöl meg: Szabad Györgynek *A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra* és Szűcs Jenőnek a *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon* című munkáit, bár hozzáteszi, hogy szigorú értelemben egyik sem „tervmunka”: mindkét, „vitathatatlan és szívós tehetségű” szerzőnek jól jött az 1953-as „új szakasz szabadabb légköre” (40).

Pál Juditnak *Az erdélyi magyar társadalomtörténet-írás helyzete 1945 után* című tanulmánya leíró jellegű, és egy-két, a magyar historiográfiában is kanonizált történészen (például a Mályusz-tanítvány Jakó Zsigmondon) kívül többnyire a magyar történettudományba kevésbé beépült romániai magyar történészek (Imreh István, Egyed Ákos vagy éppen az antropológus Gagyí József) jelentősebb művei felsorolását, rövid ismertetését tartalmazza. A panorámaszerű áttekintés tagadhatatlanul hasznos, mivel „az erdélyi (magyar) társadalomtörténeti kutatások eredményeinek nemhogy a nemzetközi beágyazottságáról nem beszélhetünk, de ez csak nagyon kis mértékben történt meg mind a magyar, mind a román történetírás vonatkozásában” (50).

Halmos Károly *Utóélet és hatás. Erdei Ferenc kettős társadalomelmélete* című írása a kötet legrövidebb darabja, mindössze öt oldal terjedelmű. Ebben a 20. szá-

zad egyik legnagyobb hatású magyar társadalomtudományi elméletét⁹ Halmos szinte egyáltalán nem elemzi – „a toposz nyilvánvalóan az »idegen kereskedők« téma variálása” (58) –, igaz, Halmos ezúttal az utóélet és hatás felmondására jelentette be igényét. A bírálatok kimerítő ismertetése helyett azonban egyedül Gyáni Gábornak Karády Viktorral folytatott BUKSZ-vitájára utal. Aztán kiderül, Halmos miért nem ütköztet. Azért, mert értelmezésében Erdei kettős társadalomelmélete nem tudományos, hanem politikai koncepció. Parasztpolitikusként viszont Erdei Ferenc kudarcot vallott: „Erdeinek a világ működéséről alkotott elképzelései tévesek voltak. A szocialista termelőszövetkezetek nem voltak alkalmasak sem a paraszti munkamorált megőrizni, sem az önkiszákmányolásra való hajlamot levetkeztetni” (60) – zárja írását Halmos.

A kötet legszórakoztatóbb szövege Vörös Boldizsár *„Ha az egészet még be is kellett vonni marxista mázzal”. Néhány sajátos eljárás a szakmai eredmények közreadásánál az 1949–1989 közötti magyar történettudományban* című tanulmánya, amely a leglátványosabb kapcsolatban áll a tanulmánykötet címében jelölt problémával. Vörös Antall József, Kosáry Domokos, Berend T. Iván, Miskolczy Ambrus és önmaga visszaemlékezéseiben mutatja be azokat a preventív-defenzív eljárásokat, amelyeket a marxista–leninista hivatalossággal ütköző szakmai eredmények közlésekor alkalmaztak egyes történészek a retorziók elkerülésére. Ezek a „vörös farok” intézményétől terjedtek odáig, hogy egy egész könyvet (nevezetesen Berend T. Iván *Gazdaságpolitika az első öt éves terv megindításakor, 1948–1950* című munkáját) vitairatként adtak közre, s az óvatos kiadó biztosította az olvasót (és az illetékeseket), hogy még kiderülhet, a könyv konklúziója „részigazság vagy félreértés” (65). Vörös Boldizsár ezen eljárásokat tipologizálja és állapít meg jellemző módszereket, mint a preventív-defenzív céllal a szövegekbe illesztett Marx–Engels-idézetek vagy az igazán problémás, vagy legalábbis a rendszer szempontjából kényes megállapítások végjegyzetbe száműzése.

K. Horváth Zsolt *A hiány. A két háború közötti munkáskultúra és a Kádár-korszak munkásmozgalmi kánonja* című valóban problémaközpontú tanulmánya azt vizsgálja, miként lehetséges, hogy ugyan 1945 után hivatalosan kiemelt jelentőséget tulajdonítottak a munkásmozgalom-történet kutatásának, sőt ez egyenesen „harcos kérdés” volt,¹⁰ mégis szinte alig tudunk valamit a két háború közötti munkáskultúráról. Holott éppen ez az a munkás(szub)kultúra (eszperantisták, szavalókórusok, természetjárók, testedzők, munkástelepek stb.), amely kardinális szerepet játszik – tudjuk ezt E. P. Thompson 1963-as munkája óta¹¹ –

⁹ Onnan kezdve, hogy a kéziratot Huszár Tibor két részben közölte 1976-ban a *Valóságban*: Erdei Ferenc 1976: A magyar társadalom a két háború között. *Valóság* (19.) 4. 23–53; 5. 36–58.

¹⁰ 1966-ban a Legújabbkori Történeti Múzeumot is átnevezték Magyar Munkásmozgalmi Múzeumra, mintegy az elnevezéssel szimbolikusan és politikailag is jelezve, hogy a „legújabb kor” legfontosabb fejleménye-jelensége a munkásmozgalom volt. De a Munkásmozgalmi Múzeumban a múlt minden munkásemléke az osztályharc illusztrációjává vált, semmit sem vizsgáltak a maga „an sich” valóságában – érvel K. Horváth (79–80).

¹¹ Noha ezen alapmű recepciója finoman szólva is megkéstett a magyar történettudományban. (Az 1950–1960-as években a kor munkásságtörténeti csúcsteljesítményét produkáló Lackó

a „munkásöntudat” kialakításában, és ezzel a „munkásosztály” létrehozásában. K. Horváth Zsolt a „deficit” politikai, ideológiai, szakmai, történeti összetevőit egyaránt megvizsgálja: a szocdemek kiutasításától az 1950-es évek munkásmozgalom-történetében egészen odáig eljut, hogy a munkásszínházaknak esztétikai okokból nem jutott hely a színháztörténetekben. Míg a választ keresi, K. Horváth Zsolt kritikailag ismerteti az 1945 utáni munkáskultúrával foglalkozó irodalmat, Nagy Dezső munkásfolklórral kapcsolatos kutatásaitól kezdve egészen Szolláth Dávid munkásaszketizmussal foglalkozó írásaiig.

Aki nem ismeri a marxizmus–leninizmus ideológiájában a történettudománynak tulajdonított szerepet, annak akár felfoghatatlan is lehet, hogy 1945 után olyan bírálatot fogalmazhattak meg egy történésszel szemben, hogy „túlságosan múltba forduló”, illetve „objektivistá” (93). Takács Ádám *A történetírás ideológiai funkciói Magyarországon az 1960-as és az 1970-es években* című tanulmánya eme szerepet bontja ki és értelmezi. Takács két, az „időszerű kérdések” műfajába sorolható, a történettudomány helyzetéről és feladatairól szóló MSZMP KB-határozatot (1968, 1977) használ trambulinnak, ezekről dobbant, hogy feltárja a címben jelölt funkciót. Ez a marxista korifeusok szerint egyként igazodott a dialektikus materializmus örök törvényeihez és az osztályharc aktuális küzdelmeihez, hogy a múlt ideológiailag megszabott értelmezésével hozzájáruljon a „szocialista tudat” létrejöttéhez, melynek kialakítását a történettudománynak a filozófia és a politikai gazdaságtan melletti kitüntetett szerepét rögzítő párthatározatok már-már ráolvasásszerű repetitívességgel célozták. Azzal, hogy a történészek a legújabb kor történetét a munkásmozgalom történeteként olvasták és írták, hozzájárultak a szocialista tudat kialakításához. Állításait Takács a párthatározatok mellett Pach Zsigmond Pál és Elekes Lajos szövegeivel támasztja alá. A tanulmány tetszetős újítása a „szellemi aneszteziológia” (95) kifejezésének bevezetése nevezett szerzők írásaira vonatkozóan. Megkérdőjelezhető – vagy legalábbis cizellálandó – viszont Takács azon állítása, hogy a társadalomtudományok közül a történettudomány sínylette meg a legjobban ötvenhatot (94–95). Hiszen hosszabb távon épp a forradalom utáni ideológiai zavar eredményezte azt a Molnár Erik-vitát, a Kádár-korszak döntő historiográfiai eseménysorozatát, amely már hasonlított egy tudományos vitához, és elindította a történettudomány ideológiai kötöttségek alóli felszabadulását. Annál is inkább, mert Takács is ezt a románcot meséli el: az 1970-es évekre teszi azt az időt, amikor a magyar történettudomány, ha nem is „posztmarxista”, de „posztideológikus” lett (100).

Szijártó M. István *A mikrotörténelem Magyarországon* című áttekintésében a mikrotörténelem fogalmát, klasszikusait és magyar követőit ismerteti. Ezen írásában is hitet tesz a műfaj mellett, mivel „a múlt komplexitását csak mikroszinten lehet leképezni, azon a szinten, ahol nemcsak a történeti cselekvők éltek

Miklós szemlélete is messze elmarad Thompsonétól – hangsúlyozza K. Horváth Zsolt, jó példáját adva az olyan összevető kitekintéseknek, melyekből több is lehetne a kötetben.) Magyarul: Thompson, E. P. 2007: *Az angol munkásosztály születése*. Osiris Kiadó, Budapest.

az életüket, hanem maguk az olvasók is, amely szinten tehát a legkönnyebben befogadható számukra az olvasott narratíva” (110).

Lévai Csaba *Az „amerikai „prezentista-relativista” történetírók (Charles A. Beard és Carl L. Becker) megítélése Magyarországon a Kádár-rendszer időszakában* című munkájában a két amerikai történész magyarországi marxizáló recepcióját választotta fókuszpontnak, hogy felmutassa az 1945 és 1990 közötti magyar historiográfia egyik jellemzőjét, mivel a Beardról és Beckerről megfogalmazott vélemények mindig túlmutattak önmagukon. Relativista elméleteik ütköztek a múlt marxista episztemológia által hangoztatott objektív megismerhetőségével, amerikai voltak (Kovács Endrénél „imperialista zsoldban állásuk” – 118) és megítélésük pedig az aktuális nemzetközi helyzetől, az amerikai–magyar és az amerikai–szovjet kapcsolatok hangulatától is függött.

Standeisky Éva *Tétova újraértelmezések. Magyarország második világháborút követő évei a rendszerváltás utáni történetírásban* című szemléjében az 1945–1948 közötti évek megjelölésére használt fogalmakat mutatja be. Standeisky olyan ismert és kevésbé ismert fogalmakat elemez, mint a „koalíciós évek”, a „szovjetizálás kezdete”, a „fordulat évei”, „népi-demokratikus szakasz”, „presztalinizáció”, „közvetlen, majd irányított demokrácia” és persze az egyik legújabb, Bódy Zsombor „többpárti totalitarizmusa”. Végül – nem meglepő módon – arra a következtetésre jut, hogy az elnevezés „nézőponttól” függ, vagyis attól, hogy milyen szférára alkalmazzuk: a gazdaságban már 1946-ban fordulatról beszélhetünk, míg a kulturális életben csak 1949-től. Ezért tanulmányát azzal a javaslattal zárja, hogy „újabb és újabb szintézisek helyett a hangsúlyt az analízisekre kellene tenni” (146).

Erős Vilmos *Historiográfiáról Magyarországon 1945 után* című kötetzáró tanulmányában a meta metáját adja. A historiográfia polemikus jellege miatt a marxista történettudomány kedvelt műfaja volt, ebből a szemszögből esszenciális az NDK történetírása, amely a nyugatnémet történetírást bírálta. Magyarországon az 1945 előtti úgynevezett polgári történetírás volt a bokszsák, különösen a polgári történetírás állatorvosi lovának tekintett szellemtörténet. Léderer Emma és Elekes Lajos historiográfiai munkái ebben a kontextusban születtek, az ideológiai death match jegyében. Ennek ellenére – szerintem – Léderer Emma monográfiája (*A magyar polgári történetírás rövid története*, 1969) kifejezetten használható, mivel Léderer Domanovszky Sándor tanítványa volt, aminek köszönhetően – a nyilvánvaló elítélésen túl – értő és expresszív leírásokat közöl Hajnalról, Szekfűről, Domanovszkyról és Mályuszról, vagyis éppen a legjobban bíralt, két világháború közötti magyar történetírásról. Erős Vilmos a mai napig legjobb historiográfiai összegzésünknek Várdy Béla Amerikában megjelent munkáját (*Modern Hungarian Historiography*, 1976) tartja, beleérti az összehasonlításba Romsics Ignác új historiográfiai szintézisét is (*Clio bővületében*, 2011). Ugyanakkor véleményem szerint a hazai historiográfia elmúlt húszéves reprezentáltságát ismerve már önmagában az a kijelentés is felkiáltás érvényű, hogy van új magyar historiográfiai szintézis. Csak remélni tudom, hogy mivel azt egy

szártörténészünk jegyezte, ezután a szélesebb közvéleményben is nagyobb elismerést kap a magyar történetírás története.

A *Tudomány és ideológia között – Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról* című tanulmánykötet összességében jól értelmezi az 1945 és 1990 közötti magyar „pártos” történetírást, de maga is olyan, mint az 1945 utáni magyar történetírás. Vannak benne kiemelkedő teljesítmények és korszerű megközelítések, de nem mindegyik tanulmánya tarthat számot a hosszabb távú emlékezetre.

Csunderlik Péter

Mindent egy lapra

A Sic Itur ad Astra folyóirat játéktörténeti számáról

Bezsényi Tamás – Veress Dániel (szerk.): *Csak játék?*

Sic Itur ad Astra (23.) 63. Budapest, 2013, 252 oldal.

„Voltam prokonzul, mint mindenki Babilóniában, s mint mindenki, rabszolga; ismertem a hatalmat, a megszágyenülést, a börtönt. [...] Ezt a majdhogynem szörnyű változatosságot olyan intézménynek köszönhetem, amelyet más köz-társaságokban nem ismernek, vagy máshol tökéletlenül és titokban működik: a sorsjátéknak.”¹ Ezekkel a mondatokkal kezdi beszámolóját Jorge Luis Borges *A babilóniai sorsjáték* című elbeszélésének névtelen hőse, és egy olyan totális összeesküvés titkát osztja meg hallgatóságával, amely a játék és a történelem mechanizmusait egészen kétségbeejtő, pontosabban ontológiai kétségbe ejtő módon kapcsolja össze. Arról van szó ugyanis, hogy a babilóniaiak, a logika és a szimmetria megszállottjaiként, az egyre népszerűbb sorsjátékot az élet összes területére kiterjesztették. Mivel sorsolással döntöttek el mindent, ezért a sorsjáték előbb a babilóniai állam működését meghatározó elvvé, végül országhatárokon és történelmi korszakokon átívelő, a valóság minden szegmensét befolyásoló világtörvénnyé vált, a játékot szervező titkos Társaság pedig isteni, a szó szoros értelmében vett mindenható hatalomra tett szert. Ha akár csak részben is igaz mindaz, amit Borges névtelen hőse állít, akkor az úgynevezett világtörténet létezik, folyamata determinisztikus, teleológiáját azonban legkevésbé sem a ráció, hanem a még a legcselebb ész is kicselező vakszerencse uralja, más szóval Hegel világszelleme betegesen játékfüggő és kaszinóba jár...

A 2013-ban 25 éves *Sic Itur ad Astra* történeti folyóirat² fiatal történész szerkesztői, Bezsényi Tamás és Veress Dániel, a játék és a történelem sokfelé ágazó összefüggéseinek a bemutatása során ugyan nem efféle felkavaró történetfilozófiai paradoxonokkal szembesítik olvasóikat, ám ettől még nem kevésbé izgalmas az a panoráma, amit a folyóirat 63. számaként megjelent *Csak játék?* című összeállításuk nyújt. Az akár teljes értékű játéktörténeti olvasókönyvként is forgatható 252 oldalas kötet tanulmányai a hagyományosabbnak számító néprajzi, muzeológiai, neveléstörténeti érdeklődésű hazai játéktörténet-írás friss eredményeitől kezdve, az újabb szempontok bevezetésével kísérletező tanulmányokon át, egészen a digitálisjáték-kutatás módszertanát történettudományi keretben mozgósító elemzésekig kalauzolnak. A játék és történelem kapcsolatát bemutató összeállítás sokrétűségét bizonyítja az is, hogy még a matematikai játékelmélet példatárában szereplő történelmi események bemutatása is egy olyan

¹ Borges 1972: 20.

² A folyóiratot kiadó egyesület munkájáról lásd a Sic Itur ad Astra Egyesület honlapját: <http://sicitur.blog.hu> – utolsó letöltés: 2014. június 26.

olvasmányos cikkben kap helyet, amely a játékelméleti vizsgálódások történetébe, és egyúttal a játékelméleti analízis alapját adó logikai előismeretekbe is beavatja a témában esetleg kevésbé járatos olvasót (Tóth I. János: *Játékelmélet és történelem*, 35–56).

A kötet tizenhárom tanulmánya jól illusztrálja a hazai játéktörténet-írás tematikai és módszertani sokszínűségét, egyúttal azt is, mennyi izgalmas interdiszciplináris kapcsolódási pont adódhat, illetve adódhatna még – és nem csupán a történettudományok és a muzeológia számára –, amennyiben erre a hazai diskurzusból mind a mai napig marginálisnak számító területre nagyobb figyelem jutna. Ebből a perspektívából olvasva, a kötet címének – *Csak játék?* – kérdőjeles megfogalmazása az úgynevezett fősodorhoz intézett kihívásként, a történet-, sőt, a bölcsészettudományok provokációjaként is értelmezhető. Ugyanakkor a kötet sokszínűsége élesen rávilágít arra is, hogy a fősodorhoz való kapcsolódás csak úgy lehetséges, ha a játékkutatás tradicionális irányai és újabb, kísérletező megközelítései egymástól sem zárkóznak el, hanem a különböző területekről érkező és különböző iskolákat képviselő szereplők intenzív dialógusba kezdenek. A kötet ebben az értelemben alkalmas anyagot szolgáltat a továbbgondolásra, akár egy szélesebb körű szimpózium keretében történő megvitatásra is.

A történettudomány ironikus provokációjára, ugyanakkor az „elődök” és az „utódok”, valamint a különféle játéktörténeti irányzatok közötti párbeszéd elindításának a szándékára a kötetborító is utal. A címlapra a Lego cég *Making History* című 2008-as születésnapjára reklámkampányának egyik darabja, Jeff Widener 1989. június 5-én készült emblemikus fotójának *remake*-je került, amely a pekingi Tienanmen („Mennyei béke kapuja”) térre vezető sugárúton tömött hadoszlopban érkező tankokat megállító ismeretlen diákok ábrázolja egy legőlemekből reprodukált jelenet formájában. A „történelem képét” kommercializáló reklámfotó helyett a szerkesztők – kétségkívül radikálisabb döntéssel – a lengyel művész, Zbigniew Libera 1996-os, legóból készített koncentrációs táborának képét is a címlapjukra tehetnék volna, persze ez lehet, hogy szerzői jogi akadályokba ütközött. Így csupán Kisantal Tamás tanulmánya (198) hivatkozik Libera konceptművére, melynek láttán a Lego cég előbb perrel fenyegetőzött, egy évtizeddel később azonban, ahogy a címlap is mutatja, már marketingkampányának inspirációjául használta azt. A kötet hátlapja ugyanakkor játék és történelem viszonyát kevésbé szubverzív módon megragadó vizuális reprezentációkkal, sakkozó államférfiak – kizárólag férfiak! – képeivel idézi fel a „történelem sakkjátszmájának” jóval hagyományosabb toposzát. Megjegyzem: a Benjamin Franklint éppen sakkmatoló Lady Howe-t a kötet tervezője sajnos levágta a hátsó borítóra választott egyik festményreprodukcióról, a festő Edward Harrison May képes történelmi narratívájának játékosságát is elvéve ezzel. Mindazonáltal az összeállításban érvényre jutó, határokat feszegető szerkesztői attitűdöt azért itt is jelzi, hogy a komolyan és komoran sakkozó férfiakat ábrázoló képek között, fikciós játékba csalogatva a történelem tényeit, ott találjuk a Hitler és Lenin állítólagos 1909-es bécsi sakkjátszmáját ábrázoló metszetet, valamint egy Churchillt és

ugyancsak Hitlert a „világtörténelem sakktáblájánál” megörökítő hiperrealista festményt is.

A kötet írásait talán túlságosan is szerény és indokolatlanul szűkszavú szerkesztői előszó vezeti be. Az elsősorban a játéktörténeti kutatások elhanyagolt helyzetére reflektáló, némileg apologetikus hangú egybekezdésnyi írásban a szerkesztők által „tétova kísérletként” (5) aposztrofált kötet azonban voltaképpen korántsem tétova, hanem nagyon is határozott struktúra mentén ad kiegyensúlyozott képet a jelenlegi hazai játéktörténeti diskurzusról, és meggyőzően mutatja fel annak széleskörű figyelemre érdemes novumait. Az egyes szövegek logikus, a köztük lévő sokrétű kapcsolódási lehetőségek feltérképezésére is módot adó elrendezésével a szerkesztők sikeresen vezetik végig az olvasót az eltérő érdeklődésű, módszertanú és gyökeresen különböző eszközzenállal dolgozó szakemberek írásain. A kötetet olvasva talán még az abban szereplő tanulmányok szerzői is új összefüggéseket, párbeszédre hívó komplementer nézőpontokat fedezhetnek fel a saját, illetve kutatótársaik vizsgálódásai között.

A játéktörténet periferikus tudományos pozícióját a szerkesztők azzal magyarázzák, hogy a közgondolkodásban a játék fogalma mindenekelőtt a gyermekekhez kötődik, a társadalom pedig a gyermekekhez alapvető lekicsinyléssel viszonyul. Ez az okfejtés a hazai kontextusban elképzelhető, hogy sajnálatos módon megállja a helyét, azonban nem árt felhívni a figyelmet a játék témájának éppen a gyermekek révén, valamint az oktatás, a felnőtt társadalom és a technológiai innovációk összefüggésében jelenleg tapasztalható nemzetközi felértékelődésére is. Az utóbbi évtizedekben végbemenő változásokat és a játék témáját a gyermekek kultúrájának újrafelfedezése kapcsán előtérbe állított tendenciákat például csak a közelmúltban olyan hangsúlyos események jelezték, mint a New York-i Modern Művészetek Múzeuma (MoMA) 2012-es *Century of the Child: Growing by Design, 1900–2000* című nagykiállítása.³ A MoMA-ban felvonultatott anyag bőségét és sokrétű dokumentációját tekintve egyaránt ambiciózus tárlat a gyermeki kultúra és annak meghatározó elemei – így mindenekelőtt természetesen a játékok – 20. századi történetét a modern formatervezői szemlélet progresszív kibontakozásának paradigmatiszta vonulataként mutatta be.

A nemrégiben még élesen kritizált alternatív pedagógiai megközelítések – a gyermekközpontú iskolamodellek a tanulás élményközpontú, játékos formáival együtt – az utóbbi évtizedekben a nemzetközi diskurzusban ugyancsak felértékelődtek, az oktatásban alkalmazható játékok fejlesztésére pedig tudományos kutatások és egész iparágak épültek. A játék és a tanulás viszonylatában végbemenő szemléletváltásra reflektált és a játékpedagógia új lehetőségeit vette számba 2014 tavaszán a Potsdami Játékvásár nemzetközi oktatási fóruma is, ami *Csovdás bukás* címmel a hiba és a sikertelen próbálkozások pedagógiai jelentőségére és a kreatív gondolkodásban játszott szerepére hívta fel a figyelmet, erőteljesen

³ *Century of the Child: Growing by Design, 1900–2000*. MoMA, 2012. július 29. – november 5. Kurátor: Juliet Kinchin. A kiállítás honlapja: <http://www.moma.org/interactives/exhibitions/2012/centuryofthechild/> – utolsó letöltés: 2014. június 26.

kritizálva a versenyszellemet, a standardizációt és a központosítást alapértékül választó oktatási struktúrákat.⁴ Egyáltalán nem véletlen egybeesés, hanem e tendenciát jelzi az is, hogy Jesper Juulnak, a számítógépesjáték-kutatás egyik meghatározó alakjának legújabb könyve is kapcsolódó témát dolgoz fel *'A kudarc művészete. Esszé a videojátékos szenvedéseiről'* címmel,⁵ amely a játékeladat kihívást jelentő megoldásának fáradhatatlanul újra és újra nekifutó, hibáiból tanuló játékos motivációira kérdez rá.

Amint például a digitális játékkultúra egyre áthatóbb és egyre inkább minden korosztályra kiterjedő jelenléte bizonyítja, napjainkban a játék már egyáltalán nem csupán a gyermekek privilégiuma. A társadalmi változásra és egyúttal játéktörténeti fordulatra többek között a fogyasztói kultúra felől érkező és intenzíven kritizált új kihívás is figyelmeztet, az úgynevezett *gamification*, a magyarul jobb híján egyelőre „játékosításnak” nevezett eljárások és technológiák összessége, amelyek addiktív játékmechanizmusokat és játékstratégiákat vetnek be a fogyasztás vagy a termelékenység fokozása érdekében. Tészabó Júlia kötetbéli tanulmánya *A játékok szerepe a gyerekek fogyasztóvá válásában* címmel a játékosítás különösen izgalmas korai példáit mutatja be a 19–20. század Magyarországról (155–166). De immár olyan kísérletet is ismerünk, amikor nem üzleti érdek áll egy-egy folyamat játékosítása mögött, hanem például az egymás szomszédságában élő emberek társadalmi interakciói fokozásának és a cselekvő helyi közösségek kialakításának a motivációs eszköze a játék.⁶ És arra is van példa, hogy a jövő nagy ígéretének tekintett kvantumszámítógép kifejlesztéséhez szükséges alap kutatásokhoz járulhat hozzá bárki egy online játékplatformon működő játékot játszva,⁷ hasonlóan ahhoz, ahogy amerikai kutatók már évek óta a genetikus megbetegedések tanulmányozására és gyógyszerek kifejlesztésére hasznosítják a virtuális aminosav-láncolatok hajtogatását internetes logikai játékként űző játékosok megoldásait.⁸ Mindennapi környezetünkben vett példák sora mutatja, hogy a játékok jelentőségét nagy hiba volna alábecsülni: a játékok kultúrateremtő potenciálja a digitális információ korában exponenciálisan növekszik. Azonban, ahogy a tanulásra képes mesterséges intelligencia fejlesztésének egyik alapját is az egyszerű manuális, fizikai tevékenységen alapuló gyermekjátékok tanulmányozása képezi, a mindenkori játékkutatás sem nélkülözheti azt az átfogó kultúrtörténeti horizontot, ami a játéktörténet régebbi és újabb eredményeinek összekapcsolásából áll elő. Éppen egy ilyen átfogó kultúrtörténeti horizont lehetősége

⁴ A Potsdami Nemzetközi Játékvásár Oktatási Fórumának felhívása: http://daten2.verwaltungsportal.de/dateien/seitengenerator/theme_text_sm_2014_englisch.pdf – utolsó letöltés: 2014. június 26.

⁵ Juul 2013.

⁶ Lásd például a *My Neighbourhood, My City* című nemzetközi projekt játékosítással kapcsolatos dokumentációját: http://my-neighbourhood.eu/wp-content/uploads/2013/10/MyN_D13_GamificationMethodologies.pdf – utolsó letöltés: 2014. június 26.

⁷ <http://www.scienceathome.org> – utolsó letöltés: 2014. június 26.

⁸ <http://fold.it/portal> – utolsó letöltés: 2014. június 26.

sejlik fel a *Sic Itur ad Astra* törzsanyagát képező tanulmányok, valamint a folyóirat témájához kapcsolódó recenziók és a számot indító interjú olvastán.

A kötetet Györgyi Erzsébet néprajzkutatóval, a Kiss Áron Magyar Játék Társaság elnökével, a magyarországi játékos élet egyik központi alakjával készült életútinterjú nyitja (7–16). A magyar népi gyermekjátékokat elsőként összegyűjtő, leíró és katalogizáló 19. századi néprajztudós és tanár emlékét őrző társaság 1986-ban jött létre Szentiványi Tibor mérnök, feltaláló, a magyarországi játékkutatás 2002-ben elhunyt közösségalapító polihisztora vezetésével. Az 1997-től kezdve a társaság elnöki tisztét betöltő Györgyi Erzsébettel készült interjúból a magyar játéktörténeti szakma megszerveződéséről és elmúlt negyvenéves történetéről, eredményeiről és irányairól is részletes képet kapunk, ahogy arról is, milyen akadályokkal kellett 1979-ben, és kell ma szembenézniük a játéktörténet hazai kutatóinak.

A forrásértékű beszélgetést követő, *In memoriam Moskovszky Éva* című első fejezet az interjúhoz szorosan kapcsolódva, a Kiss Áron Magyar Játék Társaság egykori tagjának, a 2010-ben elhunyt Moskovszky Évának állít emléket, aki a táblás játékok történetével foglalkozó kutatásainak eredményeit monográfiában foglalta össze.⁹ A fejezetet indító tanulmány (*A dobókocka és a játéktábla genezise*, 17–24) Moskovszky Éva utolsó konferencia-előadásának szerkesztett változata. A kötetbe választott szöveg, szimbolikus jelentőségén túl is, jól példázza a kultúrtörténész és játékgyűjtő holisztikus látásmódját, valamint kivételes sűrítő képességét, amennyiben alig hét oldalban egészen a paleolitikus leletektől a 20. századi példákig áttekinti a táblás játékok alakulástörténetének főbb állomásait, számos szakterület forrásait és megállapításait is mozgósítva kiterjedt vizsgálódásaiban. A téma kibontását Haider Editnek, a Magyar Nemzeti Múzeum egykori tudományos munkatársának *A libajátéktól a Monopolyig. A lépegető társasjátékok történetéről* című, gazdag merítésű és érdekes történelmi példákkal illusztrált cikke folytatja (25–34), amelyből kiderül, hogy a játékos életútját egykor spirituális utazásként szimbolizáló táblás játékok miként alakultak át az adott kor erkölcsi eszményeit tükröző, oktató-nevelő célú, majd egyre pragmatikusabb és materiálisabb szemléletet közvetítő játékokká. Így lesz a megújulás és az újjászületés mitológémiát feldolgozó, spirális játékmezőn folyó játékból komplex politikai iránymutatásokat leképező, uralkodócsemetének szánt szórakozás, amely a 19. századtól kezdve fokozatosan a kapitalizmus logikáját hirdető befektetési játékká változik át. A társadalmi kontextust tükröző játékokra természetesen az állam is szigorúan figyel. Az egymást váltó rezsimek előbb betiltják, majd a maguk világméretűre formálják a játék menetét mindvégig őrző libajátékot. A *Monopoly*ból így születik meg az 1940-es évek Magyarországnán a *Capital*, ami betiltása után a Rákosi-korszakban *Teljesítsd a tervet!* néven bukkan fel ismét, amit az 1960-as években a *Gazdálkodj okosan*, majd 1981-ben a *Takarékoskodj* vált fel, hogy aztán a rendszerváltás után ismét *Capital* és *Monopoly* néven térjen

⁹ Moskovszky 2004.

vissza a játékboltok polcaira. A tanulmányban a játék történetét illető (és a libajáték tradíciójától több tekintetben is eltávolodó) legújabb fejlemények már nem szerepelnek. Ilyen például a tábla helyett a Google térképén – 2009-ben ötmillió játékos által – játszott változat, a *Monopoly City Streets* (Hasbro, 2009), valamint a libajáték hazai mikrotörténetének egyik legutóbbi darabja, az internetről letölthető és játszható *Mutyipoli*, melyet építéshallgatók fejlesztettek ki a *Monopoly* legújabb, a 2013-as fővárosi ingatlanbefektetési viszonyokra reflektáló változataként.¹⁰

A kötet *Nagyhatalmak a játékasztalnál* című következő fejezetét Tóth I. Jánosnak, a Szegedi Tudományegyetem filozófusának játékelméleti tanulmánya nyitja. A cikk azt mutatja be, hogy a játékelmélet miként alkalmazható történelmi konfliktusok elemzésében, a szemben álló felek stratégiájának megértésére. A cikk olvasása közben akár a téma népszerű hollywoodi feldolgozása, az 1983-as *Háborús játékok* (*War Games*, rendezte: John Badham) című mozifilm kulcsjelenete is az eszünkbe juthat, amelyben a szovjet–amerikai fegyverkezési verseny játékelméleti analízisét végző szuperszámítógép a forgatókönyvíró erős túlzása nyomán a jelentős igénybevételtől kis híján megsemmisül, majd pedig az alábbi pacifista konklúzióra jut: „A strange game. The only winning move is not to play. How about a nice game of chess? (Furcsa játék. Az egyetlen nyerő lépés, ha el sem kezdesz játszani. Mit szólnál inkább egy kellemes sakkpartinhoz?)” Mindez a játékelmélet nyelvén, Tóth I. János cikkéből idézve annyit tesz: „Az individuális racionalitás szerint [...] fegyverkezni kell. [...] A problémát az jelenti, hogy az egyensúlypont a két fél közös nyeresége szempontjából a leggyengébb eredményt jelenti. A játékelmélet terminológiáját használva az egyensúlypont egyben Pareto-inferior kimenetelt is jelent. A méltányos Pareto-optimális megoldás, a kölcsönös leszerelés érdekében a szemben álló feleknek fel kell adniuk az individuálisan racionális gondolkodást” (45). Tóth I. János cikkének nagy erénye, hogy az idézetben szereplő szakkifejezéseket a cikk olvastán azok is érteni fogják, akik esetleg most találkoznak először az olasz közgazdász, Pareto nevével.

Németh György, az ELTE BTK Ókortörténeti Tanszéke vezetőjének *Ludi Caesarum – Caesarok játékei* című tanulmánya (57–66) a nagyhatalmi játékok nem kevésbé izgalmas aspektusát villantja fel. A szerző arra a kérdésre keres választ, hogy a játékleírások milyen funkciót tölthettek be Suetonius császáreltérjajaiban, azaz a római uralkodók játékszokásainak ábrázolását Suetonius miként alkalmazta személyiségvonásaik érzékletes – adott esetben talán manipulatív célzatú – megragadására. Németh György cikkéből így arról is érdekes információ-

¹⁰ „A Mutyipoly a Múzeum Épitészternői Karának 2013-as alkotóhetén készült. Az alkotóhet feladata a Múzeumi negyed koncepciójának aktualitása kapcsán, egy a Városligettel foglalkozó társasjáték megtervezése és elkészítése volt. Csatatunk, reflektálva a Városliget beépítésével kapcsolatos aggályokra és kérdésekre, ingatlanfejlesztői játékot készített, mely túl az aktuálpolitikai olvasatokon, ábrázolni kívánta az elmúlt húsz év ingatlanbefektetői és kivitelezői tevékenysége körül kialakult sztereotípiákat is” (<http://eszak.org.hu/hu/blog/mutyipoly-egy-alkotóhet-eredménye> – utolsó letöltés: 2014. június 26.).

kat szerezhetünk, hogy Caligula és Nero játékaiként árulkodtak örült és zsarnoki természetükről, valamint arról, hogy Augustus szinte soha nem élvezetből, hanem kizárólag uralkodói PR-jának erősítése céljából játszott. A vasúti kocsikban mind a mai napig használt lehajtható asztalka pedig a játékfüggő Claudius császár találmánya volt, aki az általa oly igen kedvelt kockajátékot utazásai során sem volt hajlandó nélkülözni (60).

G. Etényi Nóra, az ELTE BTK történésze *A kártyajáték mint politikai szimbólum a kora újkorban* című cikkében (67–92) rendkívül széleskörű anyagra támaszkodva részletesen ír a kártyajáték európai elterjedéséről és arról, hogy a kártyalapok ábrázolásai miként váltak igen gyorsan a politikai reprezentáció és a propaganda eszközeivé. Az elemzés a kártyalapokon kibontakozó politikai szatíra különleges példáinak bemutatása mellett a háttérben zajló hatalmi játszmákba is beavatja az olvasót.

A következő fejezet *Szerencsejátékok a kora újkorban* címmel szintén három cikket tartalmaz. Thierry Depaulis kártya- és lottótörténész, a Nemzetközi Játékkártya Szövetség elnöke és a Svájci Játékmúzeum tanácsadója tanulmányában (93–102) izgalmas képet fest a homályos eredetű, viszont mára a szerencsejátékok kultikus szimbólumává vált rulett európai elterjedéséről, 18. századi fénykoráról, és mai változatának kialakulására is magyarázattal szolgál. A cikkből egyúttal kiderül, hogy a szerencsejátékok kultúrtörténete csakis a csalás kultúrtörténetével együtt lehet teljes. Ugyan a hamiskártyások már szóba kerülnek G. Etényi Nóra írásában is, de a szerencsejáték és a bűnözés történetének egymástól elválaszthatatlan témája voltaképpen ezen a ponton kerül bevezetésre a kötetben (93).

A 18. század kapcsán szerencsére a korszak leghíresebb játékosának, Casanovának a játékaik sem maradnak ki a válogatásból. Kovács Ilona műfordító, irodalomtörténész izgalmas tanulmánya *A szerencsejátékos Casanova* (103–126) címmel a Pietro Longhi festményeiről ismert velencei *Ridotto* maszkos társaságaiba kalauzol, és a korszak szenvedélyes, gyakran kicsapongásba torkolló játékaikról nyújt érzékletes összefoglalót. A tanulmány a szerző által összeállított *Casanova Velencéje*¹¹ című szép kiállítású irodalmi útikalauz *Játékbarlangok* című fejezetének átdolgozott változata, jócskán kiegészítve részletes játéktörténeti információkkal. A szerző rámutat írásában arra, hogy Casanova memoárjai játéktörténeti szempontból is különleges értéket képviselnek, hiszen Casanovát olvasva az unaloműzés legkülönbözőbb 18. századi változatairól, a játékszenvedélyről, a hamiskártyázás és a csalás egész művészetének a felvirágzásáról egy vérbeli játékos szemszögéből alkothatunk képet. A kötet szövegeit egymás után olvasva feltűnhet esetleg még az is, hogy a *Ridotto* bezáratásának cikkben felidézett esete nem biztos, hogy Szent Márk csodájának tulajdonítható. A Tóth I. János játékelméleti cikkében írtakat figyelembe véve ugyanis lehet, hogy egyszerűen csak arról van szó, a velencei Nagy Tanács tagjai hibás játékelméleti stratégiát követtek a *Ridotto* sorsát megpecsételő szavazás során: „A bezárásról döntő szavazás

¹¹ Kovács 2010.

meglehető fordulatát, amelyet Casanova ironikusan csodának nyilvánít, a történészek annak tudják be, hogy a szavazó nemesek képmutatóak és kétlelkűek voltak. Mivel pénzt kerestek a játékon, nem akarták betiltani, másfelől viszont a lelkiismeretük is háborgott a pénz eredete miatt, ezért túl sokan gondolták úgy, hogy ők mégis a bezárásra szavaznak, hiszen a többiek majd úgyis az ellen adják le a voksukat” (108–109).

A szerencsejátékok modern kori tiltásának és engedélyezésének kérdéséhez Kulcsár Krisztina tanulmánya nyújt szisztematikus bevezetőt. Írásának címében egy tiltott szerencsejáték közben tetten ért debreceni polgár vallomásából idéz („azt gondoltam, hogy ez nem Hazard Spiel”), és a 18. századi Magyar Királyság területén törvényileg is szabályozott szerencsejátékok lebilincselően izgalmas történetét dolgozza fel (127–154) eredeti levéltári források, valamint a témával foglalkozó külföldi és hazai szakirodalom alapján. A tanulmány különösen érdekes példáit vonultatja fel annak, hogy az állam a bőséges bevételi forrást felismerve, miként hatolt be a szerencsejátékok területére, és miként kívánt hasznot húzni a szabályozásukból, monopóliumok kialakításából, illetve milyen hatalmi és társadalmi konfliktusok övezték e monopóliumok kialakításának történetét. A cikkben nemcsak a *Légy jó mindhalálig* című Móricz-regényben is fontos szerepet játszó *reskontó*val kapcsolatos szabályozásokról olvashatunk (150), hanem meglehetősen információkat kapunk arról is, hogy a félrevezetésnek micsoda iparága épült rá a 18. században például a lottóra, arról nem is beszélve, hogy egyes bűnszövetkezetek miféle regénybe illő csalási módokat eszeltek ki a sorsjáték kimenetelének befolyásolására (147).

A kötet negyedik fejezete, *A homo ludens a tömegszórakoztatás korában* címmel, a 20. századi játéktörténet köréből kínál három érdekes példát. Tészabó Júlia neveléstörténész, a gyermekkultúra 19–20. századi történetének és a játékpedagógiai összefüggéseinek jelentős játéktörténeti életművel rendelkező kutatója korábban már említett cikkében a játékkultúra 19–20. századi kommercializálódásáról és annak sokágú, szociológiai, társadalomtörténeti, pszichológiai és médiatudományi vetületeiről ír. Ezt követi Kerekes Amália és Tellér Katalin *Aki másnak vermet és... A bécsi és budapesti lapok rejtvényrovata 1916-ban* című cikke (167–178), amely az Osztrák–Magyar Monarchia sajtótörténetének egy különleges játéktörténeti epizódját eleveníti fel, és azt mutatja be, hogy az I. világháború idején megjelenő hírlaprejtvényekbe miként szüremlett be a háborús propaganda. A manapság immár abszurdnak ható példák sokaságát felvonultató elemzés górcső alá veszi a gyermekeknek és a felnőtteknek szóló legkülönbözőbb rejtvényeket, valamint kitér az egyes lapok „rejtvénypolitikájának” az elemzésére is, amit a háború alatti feszült politikai helyzetben és a cenzúráról tartva alkalmaztak.

Ezt követi Molnár Dánielnek, az ELTE BTK doktoranduszának *Szocialista bohóckáderek. Kísérlet a bohóctréfák sematizálására, 1949–1953* című tanulmánya (179–192), amely témáját tekintve a kötet egyik legmeglepőbb írása. A cikk levéltári és színháztörténeti dokumentumok mélyreható elemzésével rekonstruálja a magyar cirkuszművészet szocialista közegbe történő átültetésének folyama-

tát, különös tekintettel arra, ahogy a pártirányítás a „népszórakoztatás” kiemelt intézményének tartott cirkuszban a szocialista realizmus stiláris és ideológiai szabályrendszerének érvényesítésére tett kísérletet. Molnár Dániel a cirkuszvállalatok „bohóckoncepciójának” (182–185) ismertetése mellett számot vet a Népművelési Minisztérium és a szakszervezet „bohóckoncepciójával” is, továbbá egy véletlenül fennmaradt „szocreál bohóctréfa” rekonstrukcióját is közli (188–191).

A kötet *Történelem a számítógépes játékokban* című zárófejezetében két ludológiai, azaz számítógépesjáték-elméleti cikket olvashatunk. Kisantal Tamás, a Pécsi Tudományegyetem irodalomtörténésze *Játsszunk történelmet! A számítógépes játékok történelemkoncepciói* (193–212) című tanulmányában a történelmi tárgyú számítógépes játékok valóságűségét vizsgálja. A cikk nemcsak a valóságéffektus Roland Barthes-i fogalmának hasznos digitális rekontextualizációját végzi el, hanem az egyes videojátékokban tükröződő különféle történelemkoncepciókat is összeveti egymással. Amint a szerző rámutat: „Ami a videojátékot [...] leginkább megkülönbözteti mondjuk a történelemkönyvektől, regényektől, filmekről, az a részvétel immerzív tapasztalata: a játékot nem szemléljük, hanem irányítjuk, a kibontakozó történetnek szereplői, részesei vagyunk (még ha csak virtuálisan is), és döntéseinken, fizikai, intellektuális reakcióinkon múlik az események végkimenetele” (194). Ezt a gondolatmenetet folytatja a kötet zárótanulmányában az egyik szerkesztő, Bezsényi Tamás *Virtuális igazságot Magyarországnak! A számítógépes játékokban megjelenő magyar szerepek* című írásában. A kötet módszertani szempontból legbátrabban kísérletező dolgozata ironikus távolságtartással, ugyanakkor mélyreható diskurzuselemzés segítségével hasonlóan össze két politikai megrendelésre készült magyar számítógépes játékot, a 2005-ben az Oktatási Minisztérium által terjesztett és Magyar Bálint által is ajánlott *1848 – a stratégiai játék* című alkotást, illetve a közelmúltban Szöcs Géza által megálmodott *Harcmezők* című internetes játékot, valamint a *TotalWar* nevű játékhoz szintén politikai megrendelésre készült magyar vonatkozású pályagyűjteményt. A példaértékű módszertani konstruktívizmussal széles körű anyagot feldolgozó cikk a magyar fejlesztéseken kívül nemzetközi párhuzamokra is hivatkozik, valamint sorra veszi mindazokat a jelenleg népszerű történelmi témájú számítógépes játékokat, amelyekben a magyar történelem bizonyos epizódjai válnak újrajátszhatóvá. A tanulmány különleges érdeme, hogy a szerző a játékok történelemkoncepcióinak bemutatásán túl a játékosok motivációját, történelemfelfogását is részletekbe menően elemzi. A játékosok fórumbejegyzéseinek diskurzusanalízise egyúttal rávilágít arra is, hogy a játékosok mennyiben élnek a játékok által gyakorta felkínált *alternatív történelem, alternatív valóság* megvalósításának lehetőségével, és ebben mennyiben támogatja vagy korlátozza őket például az iskolában elsajátított történelemszemléletük.

A kötetet három recenzió zárja, amelyek közül kettő a játéktörténeti tematikához is kapcsolódik. Heltai Gyöngyi Balogh Géza Kemény Henrikről szóló könyvről¹², Arató Anna pedig a párizsi Musée de Cluny *A játék művészete*,

¹² Balogh 2010.

művészet a játékban című kiállítási katalógusáról¹³ ad áttekintést. A kötet végén, immár a játékos tematikától eltávolodva, Tarafás Imre recenzióját olvashatjuk egy François Furet életművét újraértékelő könyvről.¹⁴

Borges azt írja, „nem jelenik meg könyv anélkül, hogy minden egyes példány ne különböznék valamiben a többitől”.¹⁵ Ennek az elektronikus könyvkiadás és a digitális nyomtatás korában egyre kisebb az esélye, az azonban előfordulhat, hogy „én magam is meghamisítottam ebben a sietős beszámolómban néhány tündökletes dolgot és néhány kegyetlenséget... [...] Történetíróink, akik a világon a legélesebb eszűek, feltaláltak egy módszert a véletlen kiigazítására; azt mondják, hogy ennek a módszernek a műveletei (általában) megbízhatók, bár természetesen nem kerülhetnek nyilvánosságra bizonyos számú hazugság nélkül. [...] Ha egy templomból előkerül valamely paleográfiai lelet, az éppúgy lehet egy tegnapi sorsjáték húzásának eredménye, mint egy száz évvel azelőttié. [...] Babilónia nem más, mint egy végtelen hazárdjáték.”¹⁶

Fenyvesi Kristóf

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balogh Géza 2010: *A bábjáték Magyarországon. A Mesebarlangtól a Budapest Bábszínházig*. Budapest Bábszínház – Vince, Budapest.
- Bardiès-Fronty, Isabelle – Dunn-Vatura, Ann-Elizabeth (éds) 2012: *Art du jeu, jeu dans l'art: de Babylone à l'Occident médiéval*. La Réunion des musées nationaux, Paris.
- Borges, Jorge Luis 1972: A babilóniai sorsjáték. In: Borges, Jorge Luis: *Körkörös romok. Fantasztikus novellák*. Móra, Budapest.
- Furet, François 2011: *Révolution française, Grande Guerre, communisme*. (Sous la direction de Pierre Statius et Christophe Maillard.) Cerf, Paris.
- Juul, Jesper 2013: *The Art of Failure. An Essay on the Pain of Playing Video Games*. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- Kovács Ilona (összeáll.) 2010: *Casanova Velencéje. Irodalmi útikalauz*. Atlantisz, Budapest.
- Moskovszky Éva 2004: *Sors és játék*. Ráció, Budapest.

¹³ Bardiès-Fronty–Dunn-Vatura 2012.

¹⁴ Furet 2011.

¹⁵ Borges 1972: 26–27.

¹⁶ Borges 1972: 26–27.

Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila –
Vonyó József (szerk.): *Bűnbak minden időben.*

Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben.

Kronosz Kiadó – Magyar Történelmi Társulat – Állambiztonsági Szolgálatok
Történeti Levéltára, Pécs–Budapest, 2013. 559 oldal.

A bűnbak és a bűnbakképzés integráns része az emberi történelemnek, sőt az egyéni életeknek is. Nincs ugyanis olyan ország, nemzet, amelynek a kultúrájához, identitásához ne tartozna egy meghatározó negatív történelmi eseményhez vagy társadalmi-politikai jelenséghez kapcsolódó bűnbak. Ez lehet egyén, egy másik nemzet vagy saját országon belüli népcsoport, de lehet társadalmi csoport és természetesen a felsoroltak együttese is.

A bűnbak mint történelmi jelenség vizsgálata korántsem egyszerű feladat, ugyanis ahogy az emberi történelem során oly sok minden, úgy a bűnbakképzés gyakorlata is átalakult az idők során. Eszköztára – a könyvnyomtatás, a tömegmédiá, majd az informatika hozta kommunikációs forradalmak során – folyamatosan bővült, a bűnbak jellege, jelentése, meghatározása, kialakulása pedig a korok igényeinek, illetve társadalmi viszonyainak megfelelően változott. A bűnbakképzés történetének kutatása tehát összetett feladat, amely nagyszámú, különböző korokat különböző módszerekkel kutató történész, szociológus és pszichológus részvételével valósítható meg a legjobban. Ezt az igényt próbálták meg kielégíteni a *Bűnbakok az európai és a magyar történelemben* című, 2012. augusztus 17–21. között Zánkán megrendezett konferencia előadásai, amelyek a vizsgált kötet gerincét adják.

A tanulmánykötetek gyakori sajátossága, hogy nem sikerül megteremteni a tanulmányok közti kohéziót, amelyek így csak lazán vagy egyáltalán nem kapcsolódnak egymáshoz. Ugyanakkor ennek megvan az az előnye is, hogy az egyes fejezetek, tanulmányok külön-külön is értelmezhetők. A vizsgált kötetre is érvényes a fenti megállapítás, azaz lazábban, a könyv fő témája révén kapcsolódó tanulmányokat tartalmaz, amelyek nem kiegészítik egymást, hanem az egyes történelmi időszakok jellegzetesebb eseteit vizsgálják. Ez alól kivételt képez az első szerkezeti rész, ahol egymáshoz jobban illeszkedő, egymást kiegészítő, jórészt módszertani-historiográfiai tanulmányok kaptak helyet. A konkrét eseteket feldolgozó tanulmányoknál (második és harmadik rész) ennek a kapcsolódásnak kisebb a jelentősége, hiszen a változatos korszakok és az ismertetett esetek jellege nem teszi lehetővé, de nem is indokolja a szigorú egységesítést. E tanulmányok egyes személyek (például Alfred Dreyfus), társadalmi csoportok (például az arisztokrácia) vagy eszmék (például a liberalizmus), esetleg szervezetek (például a jezsuiták) bűnbakká válását helyezik a középpontba. A bűnbak megtestesítőinek változatosságához képest viszont kissé egyenetlenre sikeredett a cikkek kronologikus megosztása, a tanulmányok többsége ugyanis 19–20. századi témákra koncentrált.

A kötet szerkezetileg tehát három nagyobb részre tagolódik. Az első nyolc tanulmány a bűnbakkérdés fogalmát, annak vizsgálati és kutatási módszereit járja körül. E tanulmányok foglalkoznak többek között a bűnbak–hős ellentétpár megjelenésének okaival, a politikai szempontokkal, az oktatás, valamint a közterek és a politikai jellegű szimbólumok (képek, jelképek, allegóriák) szerepével. Érdemes kiemelni Dévényi Anna (az oktatás által közvetített bűnbakképek vizsgálata a történelemtankönyvek tartalmán, szövegén keresztül) és Póto János tanulmányát (a köztéri szobrok sorsának vizsgálata), melyekben mind az érdeklődők, mind a kutatók számos érdekes módszertani ismeretet, új szempontot és ötletet találhatnak.

A második rész tíz egyetemes történelmi esetet ismertet kronologikus sorrendben. E tanulmányok nyelvezetüket tekintve a laikus érdeklődők számára is könnyen érthetőek, ugyanakkor megfelelnek a tudományos igényesség követelményének is. Témaválasztásukat tekintve az ismertebb, populáris témák, mint például a Dreyfus- vagy a Nixon-ügy mellett találhatóak közöttük a nagyközönség számára kevésbé ismert esetek is, mint a Dragutin Dimitrijević koncepció peréről vagy a XXIII. Jánosról szólók.

Az egyetemes történelmi tanulmányok között egy-egy középkori, kora újkori, illetve mindkét korszakot átfogó témát találunk, a többi írás újvagy jelenkori témájú. Olvashatunk e részben például a boszorkányüldözésekről és általában a kora újkori női ellenségképről vagy a Franco-rendszer bűnbakképzési módszereiről. Ez utób-

biakról két tanulmányban is: Lénárt T. András a vértisztasági törvényeket, Harsányi Iván a különböző eszmék, mozgalmak bűnbakszerepét vizsgálja történelmi korszakokon átívelően. Viszont a bemutatás módja, módszere még azokat a tanulmányokat is érdekessé teszi, amelyek témáját az olvasó jól ismerheti. Különösen a két spanyol vonatkozású írásnak, valamint Lengyel Tünde boszorkányokról szóló tanulmányának nagy erénye, hogy a bűnbakképzési folyamatot időben széthúzza mutatja be. A Franco-rezsim bűnbakképzési metódusainak emlékezetpolitikai és jogi alapjait például a szerzők középkori és kora újkori előzményekben keresik (egyes eszmék, például a szabadkőművesség, a liberalizmus demonizálásának, visszamenőleges hatályú büntetésének, büntethetőségének kapcsán). Az olyan, ma már klasszikusnak tűnő esetet, mint a Dreyfus-ügyet ismertető tanulmány (Majoros István) is sok új ismeretet nyújt a témáról, elsősorban a titkosszolgálati megtevesztés szerepéről a kapitány elítélésében. Az I. világháború centenáriuma miatt érdekes a Fekete Kéz nevű szervezet vezetője, Dragutin Dimitrijević esetének a bemutatása (Hornyak Árpád). Őt a háború alatt az emigráns szerb kormány végezte ki koncepció per után, paradox módon azért, mert a központi hatalmakkal való békét támogatta, és ki akarta léptetni Szerbiát a háborúból.

A magyar esetekkel foglalkozó blokk első ismertetett bűnbakja Szapolyai János, rajta kívül még egy 18. századi püspököt (Padányi Bíró Márton) találunk, a többi tanulmány 19–20.

századi témájú. Ennél nyilvánvalóan több bűnbakszerepet betöltő személyt találhatnánk mind a kora újkorban, mind a középkorban, ez utóbbi időszakot ráadásul egyetlen tanulmány sem képviseli. Mindez meglehetősen egyetlenné teszi a kötetet, véleményem szerint a korábbi korok bűnbakjai közül is érdemes lett volna néhányat bemutatni. Ugyanakkor a 20. század rendszerei, gyökeres politikai fordulatai bőségesen szolgálnak kutatható-bemutatható bűnbakokkal, ami miatt nem csodálkozhatunk a jelenkori történetek túlsúlyán.

Míg az egyetemes történelmi részben hosszú időbeni visszautalásokkal teli tanulmányokat láthatunk, ebben a szakaszban ilyenekkel már nem találkozunk. A 19–20. századi bűnbakképzések az antiszemitizmuson, majd az osztályharcon alapuló ellenségképek táptalajának bemutatásaként szerepelnek. Ez részint egyfajta mozaikjellegű kölcsönöz a blokk darabjainak, de – különösen az 1945 utáni időszak bűnbakképzéseiről szóló tanulmányoknál – egyúttal kohéziót is teremt az írások között azáltal, hogy a sok kis részletből a korszak bűnbakképzési módszere egy nagy, színes képpé áll össze.

Az 1945 előtti időszak témái közül érdemes kiemelni a Herczeg Ferenc – irodalmi műveiben elhelyezett – politikai ítéleteit tárgyaló tanulmányt (Gazdag László), amelyek az író széles olvasóközönsége miatt a társadalom jelentős hányada számára megerősítették a Horthy-rendszer bűnbakképeit. A nemzetiségi kérdések megvilágítása a talán kevésbé ismert(etett) magyar–ruszin viszony tükrében történik Fedinec Csilla tanulmányában,

ahol az I. világháború utáni évekből ismerhetjük meg a különböző fel-fogású magyar politikai vezetések és politikusok elképzeléseit a ruténnel kapcsolatban. Az egyik, s talán legérdekesebb a *Szálasi Ferenc, a tökéletes bűnbak* című tanulmány. Itt Karsai László arra világít rá, hogyan lesz a kétségkívül menthetetlenül bűnös emberből végül egyszemélyi felelőse a tragikus eseményeknek, miközben számos más közvetlenül bűnös személy megúszta a felelősségre vonást (például azért, mert a nyilasok mentették fel abból az állami tisztségből, amelyet a deportálás alatt betöltött). Ebből az egy kiragadott példából is látszik, hogy a bűnbakszerep milyen sokrétű jelenség, amely nemcsak vádként, hanem felmentésként is használható, ha sokak bűneit egyetlen „tökéletes” bűnbakra – jelen esetben Szálásra – hárítjuk. Egyébként a „bűnbak” szó eredetéhez ez a jelentés áll a legközelebb, a zsidó kultúrában ugyanis a közösség valamennyi bűnét jom kippurkor egy bakra ruházták rituálisan, majd a sivatagban kergették.

A magyar esetekkel foglalkozó rész huszonkét tanulmányából a bűnbakképzés szinte teljes eszköztára megismerhető. Különösen a szocialista propaganda verbális és grafikai módszereinek megjelenítése, valamint a kommunista párton belüli küzdelmekből fakadó esetek (konceptációs és kirakatperek) ismertetése teszi ezt sokszínűvé. Az osztályellenségek, „árulók” ellen például a *Ludas Matyiban* igen komoly, rajzok százait felvonultató hadjárat indult. Megjelentek itt a régi elit képviselői, a kulákok és persze a mindennemű szabotőrök, feketézők,

akiknek a külső ismertetőjegyei – például kövérség, öltözködés – hamarosan meghatározókká váltak az emberek ellenségéről alkotott elképzeléseiben. Kovács Kristóf tanulmánya (*Reakcy Jóskától Kulák Kelemenig*) az egyetlen egyébként, amelyben képi anyag jelenik meg, bár azt mindjárt hozzá kell tenni, hogy néhány írás használ táblázatokat is. A koncepciók perек, politikai indíttatású eljárások világa is megjelenik több tanulmányban, rávilágítva azok összetettségére, céljaira. Megtudhatjuk, milyen célokat szolgált a Rákosi-korszakban a pusztá megfélemlítésen kívül az egyetemi hallgatók elleni fegyelmi eljárás, vagy azt, hogyan vált egy „elitnek” számító csoportból, a termelőszövetkezeti vezetőkől bűnbak az MSZMP-n belüli küzdelmek következtében. Összességében elmondható, hogy a magyar történelmi példákat feldolgozó tanulmányok is színvonalas munkák, amelyek között laikus és szakértő egyaránt találhat érdekes, új információt, amelyek segíthetik a további vizsgálatokat.

A kötet a kronológiai egyenetlenségeken túl jól szerkesztett, a három rész megfelelő tagolást ad, a lábjegyzetek egységesek és követhetők. A könyv fedőlapja is jól illusztrálja a témát, illetve a tanulmányokból levonható tanulságokat: az egymást kölcsönösen „körbevádoló” – egymásra mutogató –, egyedül vagy csoportban álló emberek, illetve az őket jelző sematikus figurák színezése világosan utal arra, hogy bűnbak bárkiből lehet, és a bűnbak-szerep sokban függ a nézőponttól és a történelmi helyzettől. A szerzők, akik között vannak pszichológusok, történészek, levéltárosok, fiatal PhD-hallgatók és tekintélyes professzorok, véleményem szerint jó és igényes munkát végeztek. A könyvet bárkinek ajánlom, aki szeretne többet megtudni a témában, s eligazodni a bűnbakok sokrétű, még korántsem teljesen ismert és ismertezett világában.

Molnár Dániel Márton

SZERZŐINK

Ábrahám Barna (1967) történész
(MTA BTK Történettudományi Intézete)
abraham.barna67@gmail.com

Baráth Katalin (1978) történész
katalin.barath@rebelrouse.com

Bégány Judit (1984) szociológus
beganyjud@gmail.com

Csiki Tamás (1968) történész
(Miskolci Egyetem BTK)
csikit@freemail.hu

Csunderlik Péter (1985) történész, PhD-hallgató
(ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program)
csunderlikpeter@gmail.com

Fenyvesi Kristóf (1979) irodalomtörténész, kultúrakutató
(Jyväskyläi Egyetem, Finnország)
fenyvesi.kristof@gmail.com

Haraszi Szabó Péter (1988) történész, PhD-hallgató
(ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola)
szabo.szpeter@hotmail.com

Kovács I Gábor (1945) történész
(ELTE TÁTK Történeti Szociológia Tanszék)
kig@caesar.elte.hu

Molnár Dániel Márton (1991) MA-hallgató
(ELTE BTK kora újkori szakirány)
molnardaniel3@gmail.com

Nagy Adrienn (1981) történész
(Magyar Nemzeti Levéltár)
adrienn.n.z@gmail.com

Sasfi Csaba (1956) történész
(Magyar Nemzeti Levéltár, MTA-ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport)
sasfics@freemail.hu

Szekér Barnabás (1987) PhD-hallgató
(ELTE BTK Közép- és kora újkori egyetemes történelem
Doktori Program)
szekerba27@gmail.com

Ugrai János (1977) történész
(Miskolci Egyetem BTK)
ugraj@gmail.com

CONTENTS

EDUCATION, NATION-BUILDING AND SOCIAL MOBILITY

Barnabás Szekér	Reform and Decline. Changes in Eighteenth-Century Secondary School Enrolment Figures Through the Example of the Piarist Secondary School in Pest	5
János Ugrai	Step Forward or Dead End? The Beginning of Professionalization of School Teachers through the Example of the Protestant Teachers in Abaúj	27
I. Gábor Kovács	A Prosopography of the Professors of the Faculty of Reformed Theology at the University of Debrecen and the Sociology of the Reformed Confessional-educational Formation	46
Barna Ábrahám	Schools and Nation Building. Problems of Slovakian-Language Education in the Second Half of the Nineteenth Century	69
Csaba Sasfi	Reproduction and Mobility. The Social Functions of Secondary Education in the Age of Dualism	96
Adrienn Nagy	The Royal Hungarian Export Academy and Education in Fiume (Rijeka) in the Age of Dualism. Hungarianisation and Vocational Training	118
Judit Bégány	The Social Character of a Reformed Girls' High School between 1920 and 1940	146

Tamás Csiki	Urbanisation and Self-Organisation. Civic Societies in Košice in the Second Half of the Nineteenth Century	171
-------------	--	-----

BOOKS

Iulia Caproş: Students from Košice at Foreign Universities before and during the Reformation Period in Town.	– Péter Haraszti Szabó	194
Fading Voices from the Ivory Tower Pócza Kálmán: Emlékezetpolitika. Múltfeldolgozás és történelemtudomány Németországban.	– Katalin Baráth	200
Party Spirit: Thorough Interpretations Erős Vilmos – Takács Ádám (szerk.): Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról.	– Péter Csunderlik	209
Staking One's All. On the special issue of <i>Sic Itur Ad Astra</i> historical review titled „The History of Games” A <i>Sic Itur ad Astra</i> folyóirat játéktörténeti számáról Bezsenyi Tamás – Veress Dániel (szerk.): Csak játék?	– Kristóf Fenyvesi	217
Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József (szerk.): Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben.	– Dániel Márton Molnár	227
Authors		231
Contents		233
Abstracts		235

ABSTRACTS

Barna Ábrahám: Schools and Nation Building. Problems of Slovakian-Language Education in the Second Half of the Nineteenth Century

The study reviews the main issues surrounding Slovakian-language education in the second half of the long nineteenth century. The brief history of the institutional framework explains the initial boom of primary education (parish and village schools), followed by a dramatic decrease in their numbers in the Age of Dualism and a decade-long strife for Slovakian secondary education. The story continues with the birth of the first secondary schools in the 1850s and 1860s (benefitting from the policies of Absolutism), their eventual government-led discontinuation in 1874–75, and the subsequent efforts to either reinstate them or substitute them with Czech and Moravian schools and trade schools. The study examines the role of the church, government and ethnic politics in the overall negative balance of these processes, and at the same time provides insight into the internal limitations of the Slovak stakeholders: mass apathy and opportunism, preference for Hungarian-language schools, teachers with no dedication (providing poor teaching, money-oriented attitudes, alcoholism), and active dedicated teachers with problems of attitude, such as intolerance, doctrinaire outlook, complete disregard of local circumstances, or looking down on the peasantry. Further nuancing the picture, the study goes on to describe the ambiguous role of the Czech elite, especially the treatment of Slovakian as an independent literary language with disdain and enforcing Czechoslovakism, which was to severely impede the building of Slovakian-language education system after 1918. In conclusion, the study points out the fundamental paradox that while the elite considered Slovakian-language schools, and primary and secondary school teachers, as principal means of nation building, the solidification of the institutions and teachers' situation was thought to be the duty of the same (assumed) society and nation.

Judit Bégány: The Social Character of a Reformed Girls' High School between 1920 and 1940

The study contributes to the now several years long research project studying women's higher education between the world wars by exploring the social character of the Baár–Madas Reformed Girls' High School in Budapest, and

providing an introduction to a methodology suitable for institutional-level socio-historical analyses. The study analyses the composition, social recruitment and socio-cultural background of the students enrolled between 1920 and 1940 using quantitative methodology on data available in the school registers about the students' religion, place of birth, residence, and the occupation of parents. This data is complemented with qualitative sources of school history and comparative statistical data available about the students of other Protestant girls' schools and Budapest girls' schools. The study aims to explore the modes of action which affected the social function and historical role of the school. The occupation of parents is not categorised simply by industry, employer or employment status, but by a variable created to represent the parents' place in the hierarchy of social prestige, based on their inferred level of education, income, position within the activity structure and the resulting rank and prestige. Finally, a complex variable based on a combination of the students cultural, geographical and social heritage is used to discover the factors affecting the enrollment and staying power of students, as well as the number of years completed or the time of dropping out.

Tamás Csíki: Urbanisation and Self-Organisation. Civic Societies in Košice in the Second Half of the Nineteenth Century

The study examines the history of civic societies in Kassa (present-day Košice, Slovakia), which were important elements of the urbanisation process of the town, and attest to the diversity of local communities. In terms of the sociological interpretation of behaviour, the town's self-organised societies reflect the segregation of Estates across urban communities: the Nagy Kaszinó (Great Casino), founded in the Hungarian Reform-Era of the 1830s, quickly became the exclusive club of middle class elites, the Polgári Társaskör (Civil Social Club) followed the social patterns of the lives of merchants and tradesmen, while the Kassai Kaszinó attracted its membership primarily from county administrators and landed gentry. The Jewish-founded Kassai Társaskör (Kassa Social Club), as well as the Jewish participation in the Nagy Kaszinó, suggest that religious affiliation and strategies of social integration co-existed in society memberships.

In terms of history of ideas, Kosice's cultural associations represent various contexts of culture, education and self-education. For example, choirs provided fora to express liberal, democratic or patriotic ideas alike, and Nemzeti Kör (National Club) was founded with a programme of radicalizing Hungarianisation as early as the 1880s. While members of self-education societies were able to acquire education within the framework of autonomous social life, Catholic associations, such as the Legényegylet (Young Men's Association) and the

association of village teachers, were striving to realise neo-Conservative ideas of sociability.

Mutual societies, such as the funeral aid and self-help organisations which retained the traditions of trade guilds, illustrate how the corporative nature of the town's erstwhile urban life remained a strong force in self-organisation as late as the Age of Dualism in the second half of the nineteenth century. At the same time, however, company health funds, whose operation was based on shared necessity, became the precursors of state-funded social security for workers.

I. Gábor Kovács: A Prosopography of the Professors of the Faculty of Reformed Theology at the University of Debrecen and the Sociology of the Reformed Confessional-educational Formation

The study provides an analysis of entries on teachers of the Faculty of Reformed Theology in Debrecen recorded in the forthcoming prosopography database of all university teachers active in Hungary between 1848 and 1944. The family history of theology professors appointed in the first half of the twentieth century can be traced back two-three generations and often as far back as the eighteenth century. The main research question of the analysis is whether it is possible to use sociology to verify a previous hypothesis, which suggests that there is an organically developed confessional-educational structure behind the protestant segment of the intellectual elite of twentieth-century Hungary. Even a relatively small sample of twenty individuals was sufficient to demonstrate the continuity of this formation from the eighteenth century onwards. Its core comprised of a clerical order similar to the German Pfarrhaus, complemented by other elements such as teachers, primary teachers, notaries or rural administrators who were all part of a complex web with close ties to the landed gentry. Although priesthood as a profession was passed on from generation to generation, which resulted in the birth of preacher dynasties, the continuity of the formation was mostly maintained by the constant addition of further individuals and families. At the same time, despite its internal movements, the pool that provided the supply of newcomers can be characterised as relatively constant. This pool consisted of upwardly mobile protestant members of nobility, non-aristocratic small-holders, craftsmen, aristocratic and honorior intellectuals, and smallholder noblemen of Hungarian ethnicity. The concept of this protestant Hungarian confessional-educational formation can only be analysed together with this supply pool, as well as the whole ecclesiastical and educational institutional framework, which controlled not only the process of supply but the denominational block as a whole.

Adrienn Nagy: The Royal Hungarian Export Academy and Education in Fiume (Rijeka) in the Age of Dualism. Hungarianisation and Vocational Training

The study explores the role of Fiume's secondary school of trade and commerce and the higher education Export Academy in the Hungarian educational market in the Age of Dualism, as well as the employability of their students in the Hungarian job market.

The history of these two schools shows that Hungarianisation efforts resulted in the deterioration of the quality of education in secondary schools after the turn of the century. This was mainly because the Italian-speaking majority of the student body seriously struggled with Hungarian as the official language of instruction. Since the majority of the students at the Export Academy were Hungarian speakers, they did not have to contend with such difficulties. This also meant further difference in the social composition of the two student bodies: while the secondary school students were Italian Catholics, the Academy's students were predominantly Hungarian-speaking Jews. The parents of most students in these schools were independent merchants and tradesmen, their children, however, used their acquired knowledge and skills to become civil servants.

Csaba Sasfi: Reproduction and Mobility. The Social Functions of Secondary Education in the Age of Dualism

Similarly to developed European countries, secondary education in Hungary comprised a unique institutional framework in the nineteenth century. The core of this framework was the traditional secondary school with a curriculum based on Latin and classical education, and the primary aim of preparing students for higher education. Besides this type of secondary school, modern types emerged from the middle of the nineteenth century onwards, such as *Realschul*, lower secondary schools, vocational teacher training schools and schools of trade and commerce. These took over part of the remit of traditional secondary schools and fundamentally diversified the institutional framework hitherto dominated by the traditional secondary schools, boarding schools and lyceums. The differentiation in this field naturally brought about a more varied distribution of students across the widening range of available secondary education institutions.

The first half of the study explores the social characteristics of the distribution of students using data available about occupation, demographic and education in the 1910 Census. This analysis suggests that although traditional secondary schools remain prevalent in the first decade of the twentieth century, the more modern options for secondary education also developed into real alterna-

tives on the educational landscape. Although students who wished to emulate their fathers' high degree of education still typically chose traditional secondary schools, they ceased to form the absolute majority. The study suggests that the institutional modernisation process of secondary education did not result in social isolation and exclusivity for the more traditional types of secondary schools.

The second half of the essay is a dynamic study of the student body of traditional secondary schools between 1882 and 1910, which not only confirms but also complements the findings discussed previously: while the students of this school type became more diverse as the schools became accessible for emerging modern-age social groups, the proportion of students from educated families somewhat decreased. At the same time, the largest subset of the student body in 1910 is still made up of students from educated families, which lent a unique comprehensive character to the social profile of traditional secondary schools in this era. This character is best interpreted in the context of the influence of all available types of secondary education at the time, and the findings not only provide insight into social history, but also important lessons for the education policy makers of today.

Barnabás Szekér: Reform and Decline. Changes in Eighteenth-Century Secondary School Enrolment Figures Through the Example of the Piarist Secondary School in Pest

A couple of decades ago Zoltán Fallenbüchl and Domokos Kosáry had an interesting debate about eighteenth-century education in Hungary. Certain figures led Fallenbüchl to conclude that instead of an increase, the Ratio Educationis reform of the age of enlightened absolutism resulted in a decrease in the enrolment figures of (Catholic) secondary schools. Kosáry thought that this conclusion was wrong and the apparent decrease was a result of misinterpretation.

The present study first briefly summarises nineteenth- and twentieth-century historical interpretations of this educational phenomenon, and continues with the analysis of the enrolment figures and composition of student groups in a Pest secondary school which had been operated by the Piarist Order since 1717. Two periods are analysed and compared: one well before the reforms were enacted (1736–1741) and the other immediately after (1776–1781). The analysis suggests that the changes in the size of student body seems to have been shaped by a more complex web of interrelationship than the debaters had thought: enrolment figures show that, even within the smaller segment of Catholic high schools, changes were far from synchronic and applicable across all schools.

It is clear that students attending Catholic secondary schools at the end of the 1770s were altogether fewer than around mid-century and that the education reform had something to do with this decrease. However, figures from the

Piarist school in Pest and others do not prove that this decrease was the result of a concerted governmental effort to target certain social groups' access to secondary education, as Fallenbüchl argued. Kosáry, however, pointed out an important factor contributing to this decrease, realising that one of the reasons for the decreasing student numbers was the consistent separation of levels of education, specifically the new practice of categorising students in preparatory classes as elementary school pupils. Even during the immediate years of the reform, government-level central measures can hardly be used to explain all changes that occurred. Thus, it is worthwhile to seek other explanations, such as the uncertainty or stabilisation following the discontinuation or change of school authorities, or changes in the practice of attending or enrolling in school.

János Ugrai: Step Forward or Dead End? The Beginning of Professionalization of School Teachers through the Example of the Protestant Teachers in Abaúj

The question in the title refers to the possible interpretation of ecclesiastical career choices around the beginning of the nineteenth century. The study, based on the initial compilation of all the names of relevant school teachers, discusses the lives, as well as academic and professional careers of Protestant school teachers in Abaúj in the northeast of Hungary.

For the majority of the recorded 470 school teachers, teaching was a transitory phase in their careers and they worked as teachers but for a few years of their lives. On one hand, however, a group of 81 teachers is highly relevant for the study: they worked as teachers as part of preparations for their ordination as clergymen. Their studies were often rather hit and miss, and their academic progress also suggests that most cases consecrated priests did not graduate from the best schools. In their case, despite employment difficulties, working as a school teacher was a step forward. Since this step forward was made possible in a limited number of primary schools of barely over a dozen settlements, the new teachers' fate was sealed in the moment they were told which school they were appointed to. These were all schools who had not abandoned the practice of quick turnover of teachers. As the number of these schools had decreased, people opted to become priests at an increasingly young age. To use the terminology of modern education theory: selection took place earlier and consequently it also became stricter. In this context, while that certain step forward was becoming more difficult to attain, those who managed to reach it had better chances to achieve even more.

On the other hand, there is another important group of about 70 individuals who provided a stable core for the contemporary teaching community. These teachers devoted their entire career to education somewhere in the parish. Their

long-term teaching positions cannot confidently be viewed as a dead end or the stagnation of career in comparison with the previous group. This is corroborated by ample evidence for cases when a congregation grew attached to their teacher as much as, or even more than their pastor, which is a decidedly significant factor in the first stages of the professionalization process.

A KORALL szerzőinek!

A Korall folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, recenziókat, forrásközléseket, konferencia- és egyéb beszámolókat fogad el közlésre, kizárólag az alábbi formai feltételek teljesítésével. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy cikkük kivonata, a megjelenést követő második évben pedig az egész cikk az Interneten (www.korall.org) is megjelenik. (Amennyiben ehhez a szerző nem járul hozzá, úgy azt kérjük, hogy írásban jelezze a szerkesztőségnek.)

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen három, recenzió esetén kettő, könyvismertetésnél pedig egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét CD-n vagy e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább), lehetőség szerint mellékelve egy kinyomtatott példányt, amely megegyezik a fájl tartalmával. (Célszerű a táblázatokat, ábrákat külön fájlban is leadni.) Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét angol vagy magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őrzünk meg.

Kéziratot kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el a szerkesztőség. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

A kézirat egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (80 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra. A szerkesztőség fenntartja a jogot, hogy anonim külső szakértő véleményét is kikérje a leadott tanulmányról.

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiai leírást feltüntetni a hivatkozottirodalom-lista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, 1-2 oldalas tartalmi bemutatásra szorítóköző könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korall*-ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését egyáltalán nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

E-FÜGGELÉK

A *Korall* honlapjáról (www.korall.org) elérhető E-FÜGGELÉK olyan nagyobb adattárak, táblázatos kimutatások, képsorozatok stb. internetes közlését teszi lehetővé, amelyek fontos háttérinformációkkal egészítik ki az adott tanulmányt. Az itt közölt tartalmak folyamatosan hozzáférhetőek a honlapról.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az irodalmi hivatkozások a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (pl. Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző – Szerző évszám: oldalszám. (pl. Berger – Luckmann 1998: 104–105.)

A forráshivatkozások a forrástípusnak (levéltári forrás, újságok, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári források esetében kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző (pl. VML IV.401.b. 13789/1935.), s a rövidítést hátul a források listájában oldja fel.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári, könyvészeti és egyéb források (pl. interjú: ki készítette, kivel, mikor) sorolandók fel. Például:

FORRÁSOK

Kriegsarchiv, Wien (KA)

Alte Feldakten (AFA)

Vas Megyei Levéltár (VML)

IV.401.b Vas Vármegye Főispánjának iratai, általános iratok, 1871–1950.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső.

(A szerző tulajdonában.)

Katádfay Tihámér 1966: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat. (Vas Megyei Levéltár, Kézirtár 551. sz.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételes felsorolásban, ábécésorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek feltüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése esetén kérjük, hogy a cikk összes hivatkozásában szerepeljen kiadó:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth Century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelesek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Eckart, V. (Hg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

[Lexikon szócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona* 12. kötet, Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szőnyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.
[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció/szakdolgozat.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratossá nyilvánított publikáció:]

Kiss Ágnes 2011: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall*. (Közlésre elfogadva, megjelenés előtt.)

[Internetes hivatkozás:]

Bácskai Vera: A görög kereskedők szerepe a főváros polgárosodásában. *Budapesti Negyed*.
<http://epa.oszk.hu/00000/00003/00038/bacsikai.html> – utolsó letöltés: 2009. március 9.

EGYÉB

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i.m., ld., uo. rövidítések!
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagykötőjel (–) helyes használatára! (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, 'valamitől valameddig' jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagykötőjelet rakjunk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Idézeteket csak e jelek közé: „ ” írjunk! Idézetben belüli idézet « » jelek közé kerüljön!
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Példa: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző.) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y.).
- A % jel mindig tapad a számhoz!

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége
1113 Budapest, Valkói u. 9.
E-mail: korall@korall.org
Megrendelés: terjesztes@korall.org
Honlap: www.korall.org

Czoch Gábor, gczoch@gmail.com, főszerkesztő
Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com
Kármán Gábor, karmangabor@gmail.com
Klement Judit, eperfa@hotmail.com
Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com
Lengvári István, lengvari@gmail.com
Majorossy Judit, judit.majorossy@gmail.com
Somorjai Szabolcs, szsomorjai@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

Budapesti Teleki Téka
1088 Bródy Sándor utca 46.

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Gondolat Könyvesház
1053 Károlyi Mihály utca 16.

Írók Boltja
1061 Andrásy út 45.

Könyvtárellátó Kht.
Kódex Könyvárúhá
1054 Honvéd utca 5.

Múzeumi Bolt – Néprajzi Múzeum
1055 Kossuth tér 12.

Párbeszéd Könyvesbolt
1085 Horánszky utca 20.

Verano Könyvesbolt
1053 Magyar utca 40.

DEBRECEN

Lícium Könyvesbolt
4026 Kálvin tér 2/c.

Sziget Egyetemi Könyvesbolt
4010 Egyetem tér 1.

PÉCS

PTE Student Service
Iskolaszövetkezet Könyvesbolt
7624 Ifjúság utca 6.

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

a Társadalomtörténeti Monográfiák 4. kötete

Sasfi Csaba

GIMNAZISTÁK ÉS TÁRSADALOM MAGYARORSZÁGON A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A tanulás sorsformáló tényező, azonban az, hogy ki miként viszonyul hozzá, milyen jelentőséget tulajdonít az iskolai teljesítménynek, igen különböző lehet. Aligha kétséges, hogy ebben a családi háttérnek, a szülők kulturális beállítottságának meghatározó jelentősége van. Az iskola társadalmi használatától és a politikai keretektől függ, hogy az oktatási intézmények milyen mértékben válnak, válhatnak az érvényesülés eszközévé. Az így értelmezett iskolázásnak a története pedig komoly tanulságokkal szolgálhat a jelen számára.

Ez a könyv a régi középiskola, a gimnázium mint társadalmi intézmény működését és hatását vizsgálja abban az időszakban, amikor a születési előjogokon alapuló rendi társadalomszerveződés a végső szakaszába ért, hogy fokozatosan átadja helyét a döntően az egyéni érdemen alapuló polgári társadalomnak. Ebben az átalakulásban a gimnázium kiemelt szerepet játszott, hiszen társadalmi különbségek nélkül befogadta a tanulni vágyó gyermekeket. Ezért nemcsak az intellektualizálódás terjedésének eszköze volt, hanem a társadalmi emelkedés új és egyre szélesedő csatornáját is jelentette. A diákság összetételének alakulása a reformkori magyarországi társadalom egyik kulcsfontosságú kérdése, amit Sasfi Csaba több évtizedes levéltári adatgyűjtés és kutatómunka alapján tár az olvasó elé.

A 446 oldalas kötet bolti ára 4 500 Ft, megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen, vagy www.korall.org honlapon.

Személyes átvétellel (Budapesten) a kiadó 25% árengedményt (3 370 Ft) biztosít, postai kézbesítés esetén 10% kedvezményt (4 050 Ft) ad.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

a Társadalomtörténeti Monográfiák 5. kötete

Nagy Ágnes

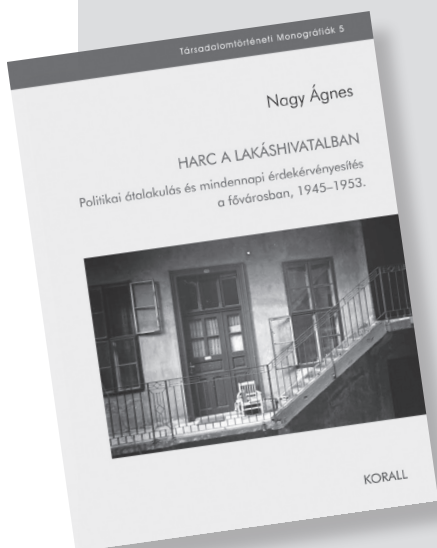
HARC A LAKÁSHIVATALBAN

Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés
a fővárosban, 1945–1953

A II. világháborút követően a hatósági lakáskiutalás és annak részeként a tömeges társbérletesítés számos budapesti lakos sorsában döntő változást hozott. A „lakásügyek” mélyen átpolitizáltak voltak, és meghatározó szerepet játszottak a társadalom szövetének alakításában. A rendszer működésmódja ugyanis a lakosok egymás feletti ellenőrzésére, az igényelhető lakások és lakrészek egyéni felkutatására, valamint azok egymástól való elvitatására épült.

Nagy Ágnes könyve a főváros levéltárában mindeddig felfedezetlenül őrzött korabeli lakásügyek iratai alapján eleveníti meg a hétköznapi emberek lakásszerzési stratégiáit és politikai rendszerről alkotott elképzeléseit. A vizsgálat által ugyanakkor láthatóvá válik a lakáshivatali tisztviselők és a kommunista káderek gondolkodásmódja is. A háború végével kibontakozó politikai átalakulás bemutatásakor jelen kötetben nem a politikai pártok kapnak szót, hanem a „névtelen” budapestiek lépnek színre, és válnak a társadalmi folyamatok alakító résztvevőivé.

A lakásügyek, társbérleti viszonyok mikroszintű elemzésével ugyanis a szerző nemcsak azt mutatja meg, hogyan működtette a lakosság az állami lakáskiutalási rendszert, hanem ezen keresztül azt is, miként vette birtokba a társadalom az állam által megteremtett hatalmi eszközöket, hogyan használta, értelmelte azokat a hétköznapi konfliktushelyzetekben, és ezzel alapvetően új megvilágításba helyezve tárja az olvasó elé a diktatórikus rendszer kiépülését.

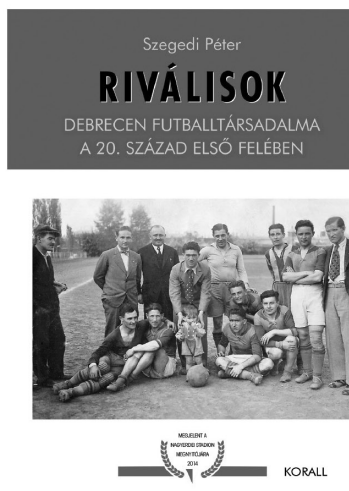
A 424 oldalas kötet bolti ára 4 500 Ft,
megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen,
vagy www.korall.org honlapon.

Személyes átvétellel (Budapesten) a kiadó 25%
árengedményt (3 370 Ft) biztosít, postai kézbesítés esetén
10% kedvezményt (4 050 Ft) ad.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

SZEGEDI PÉTER **RIVÁLISOK** című könyvében Debrecen 1945 előtti futballmúltját újszerű nézőpontból, az egyesületek közötti vetélkedés társadalmi mozgatórugóira összpontosítva mutatja be. A könyvből megismerhetjük a Debrecen–Nyíregyháza rivalizálás és a labdarúgásban máig élő főváros-ellenesség eredetét, miközben betekintést nyerünk a szurkolói rendbontások világába is.

Ha valaki a cím alapján esetleg azt gondolja, hogy a szerző egy helyi érdekű futballtörténetet írt, bizony téved. Azt is megkockáztatom, hogy ebből a kiváló kötetből nem csupán a futballt, hanem a huszadik század első felének magyar társadalmát is szokatlan és eredeti nézőpontból ismerhetjük meg. Szegedi Péter könyvét melegen ajánlom a ma is ható múlt iránt érdeklődő olvasók figyelmébe.

Hadas Miklós szociológus, a Budapesti Corvinus Egyetem professzora

A 358 oldalas kötet bolti ára **3 490 Ft**,
megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen,
vagy www.korall.org honlapon.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

Korábbi számaink korlátozott számban, eredeti áron,
a szerkesztőség címén (terjesztes@korall.org
www.korall.org) még megrendelhetők:

- 3–4: *Iskola: intézmény – esély – érvényesülés* (600 Ft)
- 5–6: *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8: *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 11–12: *A város és társadalma* (950 Ft)
- 13: *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
- 14: *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16: *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
- 17: *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
- 18: *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20: *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22: *Clio és Psyche* (1400 Ft)
- 23: *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25: *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
- 26: *Utazók és utazások* (1000 Ft)
- 27: *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29: *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
- 30: *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
- 31: *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
- 32: *Távolság – közelség* (1000 Ft)
- 33: *A háború állapota* (1000 Ft)
- 35: *Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig* (1000 Ft)
- 36: *Kollektívizálás és agrártársadalom* (1000 Ft)
- 37: *Nemzet és nemzetépítés a 19. században* (1000 Ft)
- 38: *A Magyar Királyság európai szemmel* (1000 Ft)
- 39: *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban* (1000 Ft)
- 43. *A könyvtől az olvasóig* (1250 Ft)
- 44. *Életút-értelmezések* (1250 Ft)
- 45. *Városi terek – Városi térhasználat* (1250 Ft)
- 46. *Migráció – Emigráció* (1250 Ft)
- 47. *Nemzet és gazdaság* (1250 Ft)
- 48. *Az oszmán világ Közép-Európa peremén* (1250 Ft)
- 50. *Kapcsolatok – Hálózatok* (1250 Ft)
- 51. *Zene – zene – zene* (1250 Ft)
- 52. *Kötött pályán? Közlekedő társadalom* (1250 Ft)
- 53. *Természeti kihívások – társadalmi viszonyok* (1250 Ft)
- 54. *Válságtörténetek* (1250 Ft)
- 55. *Nem a ruha teszi?* (1250 Ft)

Ára 1250 Ft

ISSN 1586-2410

9 771586 241002